

Tahir Nejat Gencan

34
32

Dilbilgisi

Lise : I - II - III

KANAAT YAYINLARI

D İ L B İ L G İ S İ

Lise : I. II. III.

D İ L v e Y A Z I

Dillerin Doğuşu ve Gelişmesi

1. DİL. — İnsanların duygu, düşünce ve dileklerini anlatmak için kullandıkları işaretlerin — daha çok şes işaretlerinin — hepsine birden DİL denir.

Dillerin türeyişi, insanoğlunda en çok merak uyandıran sorunların başında gelir. Birçok filozoflar ve dilbilimciler bu meraklı, bu güç konuyu incelemeye, derinleştirmeye çalışmışlar ve türlü kuramlar ileri sürmüşlerdir.

Fransız filozofu Jean - Jacques Rousseau (Janjak Ruso 1712 — 1778) bu konuyu açıklamanın güçlüğünü şöyle anlatıyor :

... Gittikçe çoğalan güçlüklerden ürktüğüm ve dillerin kendiliğinden doğup, sırf beşeri araçlarla kurulmuş olmasının imkânsızlığına inandığım için toplum mu dili yaratmıştır, dil mi toplumun kurulmasına yol açmıştır konularının tartışmasını isteyene bırakıyorum.

Dillerin doğuşu hakkında fikir edinebilmek için hayal ve tasarlama yoluyla en eski çağlara, ilk insanlara kadar ilerlemek gerekir.

İlk insanlar, henüz adamsı (anthropoïde) varlıklarken öbür canlılardan farksızdı; anlaşmaları da onlardan pek ileri değildi.

Hayvanların da kendilerine göre, az çok anlaştıklarını, bazı isteklerini anlatabildiklerini her gün görürüz :

Dikkat edenler, ispinozun seslerinden anlamlar çıkarabiliyorlar. Sık sık, telâşlı telâşlı *fink*, *fink*, *fink*! diye ötüyorsa kızgındır. Keyfi yerinde ise aralıklı ve tatlı bir sesle tek bir *fink*! diye öter. Kederle, korku ile ezilen içini *trif*! ünlemiyle boşaltır.

Paraguay'da uzun yıllar yaşamış Renger adında bir araştırmacı, maymunlar üzerindeki incelemeleri arasında şunları da anlatıyor :

Bu cins maymunlar, şaştıklarını anlatmak için hırıltı ile ıslık arasında bir ses çıkarırlar. Öfkelerini, sabırsızlıklarını da daha pes perdeden hu hu! demekle bildirir; acı ve korkularını da keskin bağırışlarla belirtirler.

Gerner adında bir öğretmen de maymunlara ait bir küçük sözlük derlemiştir.

Ana tavuğun, çaylak saldırışı karşısındaki çığlığını civcivler anlar, kaçırlar. Bir solucan, bir yem bulan tavuğun *gıt gıt*'ları başkadır. Civcivler anlar, yemek için annelerine koşarlar. Yumurtlama sırasındaki gıdıklamalar, sevinçten geldiği anlaşılan tatlı ötüşlere benzemez.

Çobanlarla çiftlik sahipleri de köpeklerin türlü havlayışından çeşitli anlamlar çıkarırlar...

Büyük Alman bilgini Vunt bu konuda şunları söylüyor¹:

... *Dil (konuşma) seslerinin ilk başlangıcı, nefes havasıyla harekete getirilen ses aygıtının çıkardığı ... hayvanî seslerden ibarettir. Kurbağa, kaplumbağa, timsah gibi hayvanlarla bir kısım kuşların ve memelilerin çıkardıkları sesler de bu çeşittendir. Engerek yılanlarının, bazı balıkların ve böceklerin pul veya kanatlarını sürüştürerek çıkardıkları sesler bu neviden sayılmaz.*

Bu sesler önce içgüdüye bağlı iken daha sonra isteyerek kullanılan bir anlatma aracı olmuştur. Böylece hayvanî sesler önce sade bir bağırtıdan ibaret iken sonradan gitgide perdeli ses (bkz. n° 11 v.s.) haline gelmiştir. Ötücü kuşlar bunun örneğini vermektedirler. Ancak bunların sesleri boğumlu değildir. (bkz. n° 11).

Hayvan sesiyle konuşma sesini ayıran fark da buradadır. Hayvanlarda sesler boğumlanmadan çıkar; halbuki konuşma sesi boğumludur.

Hayvanla insan arasındaki en önemli ayrılık şudur: Hayvan, ancak doğuşun verdiği birkaç yetenekle kalır; onu çeşitlendirip ilerletmez, yaşayışında en ufak bir değişme görülmez.

İnsan, durmadan yeni şeyler bulan sonsuz yeteneklere sahiptir.

İnsanoğlu, konuşmayı uygarlık yolunda bir hayli ilerledikten sonra bulmuştur:

Dil, isteyerek yaratılmış değil, kendiliğinden teşekkül etmiştir. Bunun için de binlerce, on binlerce değil; yüz binlerce yıl geçmiştir.

Nikola Y. Marr (1865 — 1934) (*)

Küçük çocukların, dilsizlerin, birbirinin dilini bilmeyen yabancıların haline bakarak ilk insanların ancak şu işaretlerle anlaştıklarına hükmedebiliriz :

- a) El, gövde işaretleri;
- b) Yüz, göz işaretleri;
- c) Seslenmeler.

Kundak çocuklarının açlık, acı, usanç, yadırgama, hatta hoşlanma... gibi duygularının her birini ağlamalarının çeşidinden, çıkardıkları seslerden, yüzlerinde beliren büzüşme ve çizgilerden, bakışlarından anneler kolayca anlar...

Dilsizler daha güzel anlaşıyor; toplantılarında, kongrelerinde tartışıyorlar; söylevler, konferanslar veriyorlar. Okulları da var.

İlk anlaşma yolunun el işaretleriyle başladığı oranlanıyor. Buna **el dili** diyenler de var.

İlk insanlar arasında bu el işaretleriyle anlaşmanın binlerce yıl sürüp gittiği anlaşıyor.

Bugün de **el dili**'nin anlaşma aracı olduğunu gösteren izlere rastlanıyor.

Gürcistan'la Kafkasya'nın birçok yerlerinde, Avustralya kabileleri arasında; hatta Orta ve Doğu Anadolu'nun birçok köylerinde yeni gelinler, uzun süre, koca ailesinin yaşça büyük erkekleriyle konuşmazlar. İsteklerini işaretlerle anlatmaya çalışırlar; sorulara yine bu yolda karşılık verirler.

Yabancı ülkelere düşmüş olan her insan, dil bilmiyorsa, ister istemez, bu işaretlere baş vurur. Bunlar, basit ve dar anlamlı olmakla birlikte en yaygın ve genel anlaşma yoludur. Avrupa'nın herhangi bir bölgesinde, buz ülkelerinde, orta Afrika'da, Çin'de, Amerika'da, dünyanın her tarafında herkesin az çok bildiği, anladığı, sıkışınca baş vurduğu genel dil...

1) Wilhelm Vundt (1832 — 1920)

(*) Dil Türeyiş Teorilerine Toplu Bir Bakış (Prof. Ragıp Özden).

Bugün en zengin dillerle konuşan insanlar da anlatışlarına, sözlerine el, yüz, gövde işaretleriyle duygu değeri katmaktan geri kalmıyorlar.

Durgun, donuk bir yüz, söze bir şey katmamakla kalmaz; en ateşli sözlerin etkisini de azaltır.

Ses Dilinin Doğuşu. — El diliyle anlaşma uzun çağlar sürmüştü; el, yüz, gövde işaretlerine seslenmeler katılınca anlatım yolu genişlemiştir.

Seslenmelerin el ve gövde işaretleriyle birlikte başladığı da düşünülebilir.

İnsanoğulları, uygarlık yolunda bir hayli ilerledikten sonradır ki işaretlerden daha kolay, daha verimli bir anlaşma yoluna doğru ilerlemişlerdir. Bu yol — önceleri hayvanlarındaki gibi — yazıya gelmez seslerin zamanla boğumlaşmasından doğan, gittikçe kesinleşip yaygınlaşan ilk heceler ve kelimeler olmuştur.

Görülüyor ki dil, anlaşmaya yarayan işaretler sistemidir.

XX. yüzyılın en büyük dilbilimcilerinden Fransız bilgini Antuvan Meye¹ ses dilinin kaynağını araştırırken ağız jestlerini başlangıç sayıyor. Bu düşüncesini ispat için ileri sürdüğü örneklerden biri de İngilizce ROOM kelimisidir. «Oda, koğuş» anlamına gelen bu kelimenin söylenişinde ağzın bir yansıma hali aldığına dikkati çekiyor.

On dokuzuncu yüzyıl dilbilimcilerinin piri olan Alman filozofu Humbolt² dillerin türeyişini açıklamanın güçlüğüne ileri sürdükten sonra bilimsel geleneklere uyarak türeyişte yansıma ses [onomatope] lerin en önde olduğunu kabul ediyor (bkz. n° 174).

2. İLK KELİMELELER. — İnsan duyan, hayal eden, düşünen, ihtiyaç duydukça arayan ve bulmağa çalışan bir yaratıktır. Binlerce yıl süren bu arama ve bulmalardan uygarlık doğmuştur. Tek yaşamının güçlüğü, insanoğluna toplu yaşamak gereğini buldurdu. Toplu yaşamaya başlamakla uygarlık yolunda ilk adım atılmıştır.

Topluluk, anlaşma gereğini artırdı. İlk zamanlarda işaretler, anlaşma ihtiyacını gidermeye yetiyordu. Anlatacak şeyler arttıkça işaretler de zenginleşiyordu. Ses işaretlerinin gelişmesinden ilk kelimeler doğmaya başladı.

«İlkin hangi kelimeler doğmuştur?» sorunu da zihinleri pek çok yoran konular arasındadır. Her şeyde olduğu gibi, bunda da gereksinmenin en önemli etmen olduğunu düşünmek yerinde olur. İlk adın en çok işe yarayan el'e verilmiş olması gereğini ileri sürenler çoktur.

İlk kelimelerin doğuşunda usa en yatkın sıralanışlar şöyledir:

a) Günlük yaşayışta en çok aranan varlıkların adları: *Su, yemek, av, gök, güneş...*

İnsanoğlu binlerce yıl yalnız somut varlıkları tanıtmaktan ileri geçmemiş, yalnız onlara adlar koymuştur.

b) Totemlere ve kutsal tanınan varlıklara ad bulmuştur.

c) İnsanoğulları, totemlerde ve gök gürültüsü gibi akıl erdiremedikleri şeylerde tinsel güçlerin bulunduğunu sanıp korktukça; büyülerin etkilerine, iyi ve kötü ruhların varlığına inandıkça büyüleri bozmak, iyi ruhların hoşuna gidecek şeyleri yapmak, kötü ruhları kovmak için türlü oyunlara, davranışlara, törenlere baş vurmuşlardır. İşte bu arada soyut varlıklar da adlandırılmış, böylece soyut isimler (bkz. n° 109-II/2) doğmuştur.

1) Antoine Meillet (1866 — 1936).

2) Wilhelm Humboldt (1767 — 1835).

ç) İnsanoğulları, soyut varlıkları, kavramları düşünmeye, adlandırmaya başladıkları çağlarda varlıkların niteliklerini anlatma gereğini de duymuşlardır. Bundan ilk sıfatlar doğmuştur.

d) Zarfların, zamirlerin, edatların, bağlaçların doğuşları daha çok, pek çok sonradır.

İlkçağlarda her kelime, çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin, ilk kelime olduğu sanılan **el**'in çeşitli dillerde ilk anlamı **Tanrı**'dır. **Halk**, **kuvvet**... gibi kavramlar da bundan türemiştir. **Tanrı** anlamına gelen bu kelime, avcılık çağında *kartal*, *orman*, *meşe*; taştan yapılmış av aygıtları çağında da *taş*, *kaya*, *dağ* anlamlarına geliyordu.

Bir örnek daha :

Gök anlamına gelen kelimelerin birçok ilkel topluluklarda *kubbe*, *kemer*, *tapınak*, *ev*... anlamlarına da geldiği görülüyor. Uygarlık ilerledikçe — insan emeklerinin hepsinde olduğu gibi — kelimelerle anlamlarda da iş bölümü başlamış; her varlığa, her kavrama ayrı bir ad bulma isteği kendini göstermiştir.

Bununla birlikte en zengin ve ileri dillerde bile birçok kelimelerin pek değişik anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Herhangi bir sözlüğün sayfaları açılınca bunun pek çok örneklerine rastlanır.

Türkçemizden bir örnek verelim :

Dilimizin bütün ağızlarında ve diyeleklerinde **gök** kelimesi şu anlamlara gelmektedir :

- 1) Yıldızların, Güneş'le Ay'ın bulunduğu yükseklik.
- 2) Uzay.
- 3) Mavi renk, çakır: *Gök gözlü*...
- 4) Mor renk: *Yara azmış, etrafı gömgök kesilmiştir*.
- 5) Yeşil :

*Bir yeşil kan, bir yeşil can yağdırıp kudret yere:
Yemyeşil olmuş feza; gömgök kesilmiş dağ, dere.*

SAFAHAT III (Mehmet Akif Ersoy)

Dillerin temelini kuran bu ilk kelimelerin doğuşunu açıklamaya çalışan türlü varsayımlar, kuramlar vardır. Bu kuramlardan birisi de kelimelerin doğuşunu iki temele bağlar :

- 1) Ünlemlere,
- 2) Yansımalara (Varlıkların seslerini yansımaya).

Duyulan bir acının ve heyecanın etkisiyle ağızdan çıkıveren «a! o! ah! oh! vah! ay!...» gibi asıl ünlemlerin, az çok değişmelerle birçok dillerde bulunuşu bu kelimeleri en eski kaynağa bağlamaktadır.

İlk insanlar, işaretlerle anlaşmada güçlüğü uğrayınca varlıklardan birçoğunun seslerini yansılamakla anlatmaya çalışmışlardır. Bugün her dilde, hayvanların ve doğa'nın seslerinden doğmuş birçok kelimeler yaşar. Dilimizde bu yansıma [ses-kelime, onomatope] lar pek çoktur :

*Gürültü, miyavlama, patlamak, çınırarak, üfürük, dümbelek,
hatta kırmak, çizmek, guguk kuşu, karga...*

Bu yansıma kelimelerin de bir kısmı, ufak tefek ses değişmesiyle birçok dillerde görülmektedir : **Guguk** kuşuna İngilizce *cuckoo*, Fransızca *coucou*, eski Yunanca *kokkyx*, Sanskritçe *kokilā*, Latince *coculus* denir.

Karga kelimesinin türlü dillerdeki söylenişi de merak uyandırıcıdır : A-rapça *gurab*, Sanskritçe *karava*, Latince *carvus*, eski Rumca *korone*, eski yüksek Almanca *kraban*...

Almanca **krahen** horoz ve karga gibi ötmek demektir.

Etimoloji incelemeleri, daha birçok kelimelerin de yansımadan doğduğunu gösterir.

İlk dil daha çok şarkıya benziyordu; çünkü yansıma sesler bunda büyük bir rol oynuyordu.

(Jean-Jacques Rousseau)

İlk kelimelerin, terennüm etmek isteğinden doğduğunu ileri sürenler var :

Eski dil sözden ziyade şarkı mahiyetinde bir şeydi. Bunları meydana getiren yalnız cinsî neşe ve sevgi değil; zafer ve yenilgi duyguları idi. Bu duygusal ihtiyaçlar yavaş yavaş fikrileşerek dilekleri ve düşünceleri anlatmaya yer vermiştir. Bu suretle de yavaş yavaş cümle şekilleri meydana gelmeğe başlamıştır; yani önceleri ağır, kapalı, anlaşılması güç olan dil gittikçe açıklık, düzgünlük, kolaylık ve kıvraklık kazanmıştır.

Otto Jespersen¹

İlk kelimeler, konuşma dili, yeryüzünün belli bir bölgesinde doğmuş değildir. İlkel insan topluluklarının en çok kaynaştıkları Akdeniz çevresinde ve toplulukların kurulduğu çok uzak ve değişik bölgelerde, ayrı ayrı çağlarda değişik kelimelerin doğdukları yargısına varmak gerek.

Dil kaynaklarının çeşitli oluşu da ancak böyle düşünmekle açıklanabilir. Her bölgede doğan kelimeler, çağlar geçtikçe, toplumlar dallanıp ayrıldıkça az çok değişikliklere uğramış ve böylece yeni diller doğmuştur.

Bir kaynaktan gelip de sonraları yavaş yavaş değişerek başkalaşan dillerin hepsine birden **soydaş** diller denir (bkz. n° 41).

DİLBİLGİSİ. — Dillerin doğuşu, gelişmeleri, yapılış özellikleri.. gibi niteliklerini konu edinen; doğru, düzgün kullanış yollarını gösteren bilgilerin tümüdür.

Türk dilbilgisi de dilimizin kurallarından birleşmiştir. Bu kurallar, genel kullanışlardan, Türkçeyi iyi bildiği kabul edilen ozanların, yazıncıların eserlerinden alınmış örneklerle dayanmaktadır ve genel olmak niteliğindedir.

SORULAR. — 1. Dillerin doğuşunu açıklamaya çalışan türlü kuramlar okudunuz. Hangisini akla daha yakın buluyorsunuz? Niçin? 2. Janjak Ruso'nun ürküttüğü güçlükler nelerdir? Bilim bu güçlükleri niçin yenemiyor? 3. Hayvanların anlaştıklarına siz de dikkat ettiniz mi? Nasıl anlaşıyorlar? 4. Papağanın konuştuğunu gördünüz mü? İnsan konuşmasıyla ne bakımdan farklıdır? 5. Karıncalar, arılar toplu yaşar. Anlaşırlar mı? Nasıl? 6. Dilini bilmediğiniz bir yabancıyla veya dilsizlerle görüştünüz mü? Anlaşma kolay oluyor mu? 7. «Ses dili» sözünden ne anlıyorsunuz? Konuşmaya yaramayan seslerimiz var mıdır? 8. Daha bebekken kaybolmuş, ormanlarda büyümüş insanların bulunduğunu arada duyuyoruz. Tarzan filmleri bu orman adamlarının yaşayışını tasvir eder. Birkaç Tarzan birlikte yaşamaya başlarsa nasıl anlaşırlar? Hemen bir dil yaratabilirler mi? İlk hangi kelimeler yaratılır? 9. El, yüz, göz işaretleri gibi ağız işaretleri de var mıdır? Ağız işaretleriyle bir şey anlatmayı denediniz mi? 10. Sizce insanlığın ilk kelimeleri hangileridir? Niçin? 11. Bazı kelimelerin ayrı dillerde az çok birbirine benzemesinin nedenlerini nasıl açıklarsınız? 12. İlk insanlar süslenmek için mi, korunmak için mi giyinmeyi icat etmişlerdir? Uzun araştırmalara konu olan bu meseleye dillerin doğuşuna da ekleyelim ve şöyle düşünelim :

Diller, ırlamak (terennüm etmek) için mi, anlaşmak için mi doğmuştur? Yani dillerin doğuşunda zevk mi, fayda mı öndedir? Yoksa ikisi birden mi? Düşündüklerinizi akıl yoluyla ispata çalışınız.

Bunlar, sınıfta güzel tartışma konuları da olabilir. Faydalanmalısınız.

1) Otto Jespersen, Danimarkalıdır ve çağımızın ünlü dilbilimcilerindendir.

T Ü R K Ç E M İ Z İ N Y A P I S I

ve

Dünya Dil Öbekleri Arasındaki Yeri

3. DİL YAPISI. — Dil, uygarlığın en önemli temelidir. Konuşma yolu bulunmasaydı insanlar kolayca anlaşılamayacak; düşünceler, duygular birleşemeyecek, yayılmayacak, gelişmeyecek ve durmadan olgunlaşmayacaktı. Bilim, sanat; yani uygarlık doğmayacak ve ilerlemeyecekti.

Çok eski çağlarda bile insanlar, dillerine önem vermiş, onları severek bilimsel araştırmalara konu yapmıştır :

Çünkü kelimeler, ya duyularla kazanılmış şeyleri ya da zihinle kazanılmış kavramları bildirir ve bunların yerli yerinde kullanılmaları gerekir. Yerinde kullanılmayan kelimeler ve kavramlar — farkında olunmazsa — zihinde yanlış, bozuk izlenimler, tepkiler uyandırır. Böyle sürüp giderse, önemlerine göre, düşünceyi karışıklığa uğratar; yanlış işaretler gibi çıkmaz yollara saptırır. Yerinde kullanılan kavramlar bile, doğru tanımları yapılmadıkça, her kafada çeşitli yankılar uyandırabilirler. Hayatın her alanında bu yüzden anlaşmazlıklar sürüp gitmektedir.

a) *Kelimelerin bu kaypaklıklarını çok iyi gören Büyük Çin filozofu Konfüçyüs'e (İ.Ö. VI-V. yüzyıl) bir gün talebeleri soruyor :*

— *Bir hükümdar olsaydınız her şeyden önce ne yapmak isterdiniz?*

— *Kelimelerin yerli yerinde kullanılmalarını sağlamağa bakardım.*

Cevabını veriyor. Nitekim Sokrat (İ.Ö. 468-400) da bütün hayatını mefhumların doğru dürüst anlaşılmasına vakfetmişti.

(M. Şekip Tunç)

Konfüçyüs'ün, bu düşüncelerini tanıtlamak için ileri sürdüğü kanıt şöyle özetlenebilir:

Bir mahkemede tanık, kelimeleri, anlam değerlerini vererek kullanmazsa yargıç, davanın içyüzünü iyice kavrayamaz. Anlamları dışında, yersiz kullanılmış birkaç kelimenin uyandırdığı kanılar yüzünden yanlış yargıya varır :

Ya büyük suç işlemiş bir kötüyü suçsuz sayar;

Ya da bir suçsuzu cezaya çarptırır.

b) Eski Hintlilerde ses bir Tanrıdır; söz kutsaldır ve Veda gibi ebedidir. İsa'dan önce IV. yüzyılda yazılan dilbilgisi, yalnız Sanskritçenin değil; herhangi bir dilin temel bilgisi sayılacak olgunluktadır.

c) Eski Yunan'da dil çalışmaları Hindinkilerden aşağı kalmaz. Eflatun'dan önce yaşamış olan ünlü filozof Demokritos (İ. Ö. V. yüzyıl) ve Pytagoras (İ. Ö. VI. yüzyıl) dili bir bilim konusu yapmaya çalışmışlardır.

ç) Ortaçağ Arap dilcilerinin tükenmek bilmeyen çalışma ve tartışmaları her ulusu imrendirecek üstün sonuçlar vermiştir.

d) XVIII. yüzyıl filozofları, sözle düşünce arasındaki ilgilere önem vermiş ve dillerin türeyişi üzerinde pek çok emek harcamışlardır.

Jean-Jacques Rousseau, yaşanan bölgelerin de diller üzerindeki etkisini şöyle ileri sürüyor :

Dillerin farklılığı iklimlerle ilgilidir. Güney dilleri ihtiyacın değil, zevkin kızıdır; canlı, tannan ve aksanlıdır. Yaşamın daha sert olduğu kuzey dilleri ise daha sert, daha katı, pürüzlü ve boğumsuzdur.

e) Dil üzerinde tam bilimsel çalışmalar XIX. yüzyılda hızlanır. Dillerin türeyişini ve yapılarını inceleyen bilginler, diller arasında yakınlıklar, benzeşmeler bulunduğunu sezmeye başlayınca ana kaynaklara gitmeye ve yakınlık derecelerini bulmaya çalıştılar. İki binden fazla dilin yapıları ve dilbilgileri incelendi. Şimdiye dek elde edilen bilgiye göre diller, yapıları bakımından üç öbeğe ayrılıyor :

1) **Bir heceli diller.** — Bu dillerde bütün kelimeler bir hecelidir; söz içinde değişikliğe uğramazlar : Çince, Tibetçe, Annamca ve Japonca...

2) **Bitişken diller.** — Bu dillerde kelimelerin kökleri değişmez. Türeme ve çekim, eklerle olur : Macarca...

3) **Bükünlü diller.** — Bu dillerde kelimeler türlü şekiller gösterir. Türeme ve çekim, bu şekil değişikliğiyle olur : Arapça ve bütün Hint-Avrupa dilleri...

Türkçemiz bu üç öbekten hangisine girer? Dilimizin bugünkü durumuna bakılınca köklerin değişmez olduğu, türeme ve çekimin soneklerle yapıldığı görülür. Bu hali dikkate alanlar, Türkçenin **bitişken** dillerden olduğunu kabul ederler.

4. **TÜRKÇEMİZİN YAPILIŞ İLKELERİ.** — Bugünkü Türkçemiz, şu yapılaş ilkeleriyle başka dillerden ayrılır :

1) Sondan eklemelidir. Kök değişmez. Yapım ve çekim ekleri kelimelerin sonlarına takılır. Bu özellik kendisini şöyle gösterir :

Kök + yapım eki + çekim eki.

Bu ekler birkaç tane olunca da sıra değişmez :

Birkaç örnek :

Göz + lük + çü + lük + ten.

Köy + lü + ler + im + iz + den + miş.

Sınıfın çalış + kan + ca + lar + ı + n + dan + dı + k.

Gör + üş + tür + ül + e + me + miş + ler + mi + ydi?

Bundan şu sonuca varılır :

Dilbilgisi incelemelerinde dilin yapı özelliği temeldir. Her ulus bu temele dayanarak dilini inceler, dilbilgisini kurar. Bükünlü dillerde türeme ve çekim baştan, ortadan, sondan alınan eklerle ve kökün gösterdiği değişikliklerle olur (bkz. n° 3/e-3). Araplar, kelimenin her değişimini bir kalıpla şekillendirmişlerdir.

Bizde kök değişmez. Türemeler, çeşitlenmeler ve çekimler sondan alınan eklerle olur.

2) Ses uyumu. — Dilimizin en önemli özelliklerinden biri de seslilerin birbirine uymasıdır (bkz. n° 18 v.s.).

3) Türkçede anlatıma temel olan asıl öğeler sonra, tamlayıcı öğeler önce gelir.

Bütün konularda bu, görülecektir.

SORULAR. — 1. İlkel çağlarda bile insanların, sözü kutsal tanımları neyi gösterir? Bu konuda okul dergisine bir fıkra yazınız. 2. «Dil, milliyetin temelidir» derler. Bunu nasıl açıklarsınız? 3. Diller yapıları bakımından kaçaya ayrılır? Okuduğunuz yabancı dil, bu üç öbekten hangisine girer? Bunu örneklerle açıklayabilir misiniz? 4. Türkçeyi başka dillerden ayıran başlıca özellikler nelerdir?

Y A Z I

5. KÖNÜŞMANIN SAPTANMASI. — Kelimelerin doğuşundan, cümlelerle anlatımın başlamasından hayli zaman sonra insanoğlu duygu, düşünce ve dileklerini uzakta bulunanlara, ya da sonradan geleceklere bildirmek ihtiyacını duydu. İnsan zihni her aradığını er geç bulur. Duygu ve düşüncelerin saptanması için tarihten önceleri nelere baş vurulduğunu bilmiyoruz.

Yontma taş çağından kalma mağaralarda görülen çizgilerle resim taslaklarının, anlatmaya yarayan işaretler olduğuna bilginlerce hükmediliyor. İlk yazı fikri bu işaretlerden doğmuş olmalıdır.

Tarihin ilk çağlarında Mısır'da bazı şekiller ve resimlerle anlaşma yolunun bulunduğu görülüyor. Taşa, tahtaya, deriye, dayanıklı yapraklara çizilen bu şekiller, resimler yazının ilk örnekleridir. Mısır'da pek çok bulunan bu resim - yazıya **hiyeroglif** deniyor. Eski çağlarda bulunan Mısır'dan getirilen ve bugün İstanbul'da Sultanahmet meydanını süsleyen Dikilitaş'taki resimler ve şekiller de hiyerogliftir.

Çinlilerin, Japonların yazıları da bir çeşit resim - yazıdır. Çin sözlüğünde 300.000 şekil vardır; bu yazının güç öğrenilmesi de bundandır.

Güney Amerika'da, Peru'da eski yerlilerden, hayli ileri ve köklü bir uygarlık; örgütlü büyük bir imparatorluk kuran İnka'ların [XII. - XVI.] bir düğüm - yazısı bulunmuştur. Bu düğüm - yazının adı **Kipu**'dur. İnka'lar, bir metre uzunluğunda kalınca bir ipten veya ip örgüsünden türlü renkte ince sicim saçaklar sarkıtır; bu saçakların renk, şekil, boğum sayısı, boğum yüksekliği ve boğumlarının birbirine düğümlenmesi gibi değişikliklerden ayrı ayrı anlamlar çıkarırlarmış. Bir İnka'nın mezarında bulunan yazı ipinin ağırlığı dört kilo gelmiştir. Başka yerlerde bulunan kipu'lar da az değildir. Bu yazıyı öğrenen bir İspanyol, İnka tarihini çözmüştür.

Mezopotamya ile dolaylarındaki ülkelerde ve Anadolu'da yaşamış eski ulusların da çivi-yazıları vardı. Kaya, taş, pişmiş tuğla üzerine yazılan bu çivi biçimli yazılar pek çoktur. Yakın zamanlarda Sümer'lere ait tablet hazineleri bulunmuş, okunarak Sümer dili ve tarihi aydınlatılmıştır¹.

6. ALFABELERİN DOĞUŞU. — İnsanlar ilerledikçe diller de gelişiyor, anlaşma ihtiyacı artıyor; bir düşünceyi toptan anlatmaya yarayan şekillerin güçlüğü, daha kolay yollar aramak gereğini doğuruyordu. Mısır uygarlığının son devirlerinde hiyerogliften daha kolay; varlıkların resimlerini çizmekten ziyade, düşünceleri teker teker anlatmaya yarayan ve hece temeline dayanan bir yazı daha kullanılmıştır: **Hiyeratik**.

Eski Mısır'da oldukça kolay ve çabuk yazılabilen bir halk yazısı daha vardı. Avrupalılar buna **demotik** diyorlar.

1) Çivi-yazıyı ilk defa Grotefend adlı genç bir Alman öğretmeni çözmüştür.

Görülüyor ki tarihten önce, mağara çağında başlayan grafik belirtiler derece derece sistemleşerek¹:

- a) Eşyadan yazı;
- b) Fikir anlamlı resim-yazı,
- c) Cümle anlamlı resim-yazı,
- ç) Kelime anlamlı resim-yazı,
- d) Hece yazısı...

biçimlerinde gelişmiş, bunlardan ses-yazı, yani alfabe doğmuştur.

Hece yazısı da bir çeşit resim-yazısıdır. Yalnız bu yazıda her resim, öncelerde olduğu gibi bir fikri, bir cümleyi, bir kelimeyi anlatmaz. Yalnız bir heceye karşılık olur.

Her resmin bir hece yerinde kullanıldığına bazı dergilerin bilmecelerinde de rastlarız: *Kolay* kelimesi yerine bir *kol* ve bir *ay* resimlerinin çizilmesi gibi.

Hece yazısını daha basitleştirerek her sesi bir işaretle biçimlendiren Fenikelilerdir. Bugün tanıdığımız alfabelerin hepsi bu Fenike buluşundan doğmuştur.

Suriye'de ve dolaylarında yapılan kazılarda alfabemsi birçok yazı çeşitleri bulunmuştur. Bilginler, bunlardan bazılarının İ.Ö. X., XV. hatta XX. yüzyılda yazıldıklarını oralamaktadır.

Sesleri yazmaya yarayan işaretlerin her birine **harf** diyoruz...

Bir dilde kullanılan harflerin hepsine birden **alfabe** denir. (Bu kelime, Grek harflerinden ilk ikisinin adından alınmıştır: Alfa, beta).

Ulusumuzun Tarih Boyunca Kullandığı Yazılar :

7. GÖKTÜRK ALFABESİ. — Türk ulusunun eski çağlarda iki alfabeti var :

- 1) Göktürk alfabesi,
- 2) Uygur alfabesi.

Orta Asya'nın kuzeyinde oturan Göktürklerin alfabesi 38 harflidir. Bu otuz sekiz harfin dördü sesli, üçü bileşik, otuz biri de sessizdir. Satırlar, genel olarak, yukarıdan aşağıya yazılır, her satır öncekinin solunda bulunur. Yani Göktürk yazısı yukarıdan aşağıya ve sağdan soladır; fakat bu yazıları keşfedip üzerinde çalışan Avrupalı bilginler incelemenin ve çevrinin kolay olması için, yukarıdan aşağıya inen satırları sağdan sola dizmişlerdir ve satırlar alt alta yazılmıştır. Bugünkü bilimin tanıdığı en eski Türk yazısı olan bu yazının, İsa'dan altı, yedi yüzyıl önce kullanıldığını oranlatan izler var. Göktürk alfabesiyle yazılanların en önemlisi Orhun yazıtlarıdır...

Onun için bu alfabe **Orhun alfabesi** de denir.

1) Mısır yazılarını ilk çözen de Fransız bilginlerinden Champollion'dur (1832). Bu çözüşün meraklıca bir de hikâyesi vardır :

Mısır'a giren Napolyon askerleri 1799'da Rosette adlı sahil kasabası yakınlarında siper kazarken siyah bazalt taşından bir levha buluyor. Bu taşın üzerinde üç çeşit yazı var: Yunanca, Hiyeroglif, Demotik. Yunancayı okumak güç olmuyor; fakat öbür yazılar bir türlü sökülemiyordu. Bulunuşundan 33 yıl sonra demotik yazıyı çözebilen Champollion, bu başarisından o kadar heyecanlanıyor ki düşüp bayılıyor ve baygınlığı tam beş gün sürüyor.

Çevriyazı ile okunuşu¹:

6605 bilig bil özke orun kıl töre
bilig bilse özke idi berk tura

6606 biligsiz yürek til' negüke yarar
bilig birle suv teg kamuğka yara

Bugünkü Türkçemizle :

Bilim öğren; yerini yüksek kıl.
Bilim elde edersen sana sağlam kalkan olur.
Bilgisiz gönül ve dil neye yarar?
Bilgi ile, su gibi, kamuya yara.

Türklerin Kullandığı Başka Yazılar :

Türk, çok eski ve çok yaygın bir ulustur. Pasifik'ten Alplerin ötelere, Afrika içlerine; buz ülkelerinden Hint denizine kadar uzayan sonsuz topraklarda zaman zaman, Türk göçleri, Türk orduları ilerlemiş, savaşmış, oturmuş ve yerleşmiştir. Birçok Türk boyları, gittikleri yerlere uygarlık götürüyor; oralarda rastladıkları uluslardan yeni şeyler öğreniyorlardı. Bu genişleme ve yayılma sırasında kimi Türk boyları Sanskrit; kimileri Mani, A-rami, Nasturi, hatta Bizans.. alfabelerini kullanmışlardır.

9. ARAP ALFABESİ. — Dedelerimiz, İslâmlığı kabulden sonra İslâm uygarlığının temel yazısı olan Arap harflerini de benimsemişlerdir. Arap harflerinin kabulünden hayli zaman sonraları fermanlarda ve sikkelerde Uygur alfabesinin kullanıldığı görülüyor. Uygur yazısını bilen yazıcılara **Bahşı** derlerdi. Fatih devrinden, Uygur harfleriyle yazılmış değerli belgeler kalmıştır. Fakat daha sonraları Arap alfabesi, Uygur yazısını unutturmuştur.

Arap alfabesine Türk ve Fars dillerinde bulunan **p ç j g** katılarak harf sayısı 32'ye çıkarılmıştı. Bu alfabede bizim konuşma seslerimizin bazıları için ikiye, üçer, hatta dörder şekil vardı: **T** sesi için iki, **h** sesi için üç, **z** için dört harf vardı. Bu bolluğa karşı, **i y u ü** sesleri bir tek harfle gösterilirdi. Hele **o ö u ü**, hatta **v** seslerinin beşi için ancak bir harfin bulunması okunmayı hayli güçleştirirdi: **Öz, uz, üz; oldu, öldü; o, ev; alet, alt...** gibi birçok kelimeler aynı harflerle yazıldığı için nasıl okunacaklarını sözün gelişinden anlamak zorunda kalınırdı. Daha eski devirlerde okuma büsbütün güçtü.

10. LATİN TEMELİNDEN ALINAN YENİ TÜRK ALFABESİ. — Arap harfleri Türk elinde dokuz yüzyıl işlendi. İslâm dini, resmi hoş görmezdi. Türk, bu güzel sanat zevkini el yazısından yarattığı güzelliklerle tattı. Yetişen usta yazıcılar değişik biçimli yazılarla sayısız kitaplar yazdılar. Müze-

1) Bu üç nüshayı Profesör Reşit Rahmeti Arat karşılaştırarak çevriyazı ile 1957'de yayımladı. Yukarıdaki iki beytin çevriyazı ile olanı bu kitaptan alınmıştır.

6645 beyitli olan bu uzun mesnevi bugünkü Türkçemize çevrilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

leri, kitapsarayları dolduran bu eserler içinde el yazılarının güzelliği yüzünden paha biçilemeyenler pek çoktur. Ayrıca, Türk eli, Arap yazısından en güzel tablolar değerinde levhalar yaratarak camileri, sarayları, evleri süsledi.

Dokuz yüzyıllık emeğin güzelliştirdiği bu yazı, Türkçenin seslerinden birçoğunu veremiyordu. Öğrenilmesi de kolay değildi.

Daha çabuk, daha kolay öğrenilir bir yazıya kavuşmak gerekti. Atatürk önderliğinde — 3 kasım 1928'de yayımlanan kanunla — Arap harfleri kaldırıldı; yerine Latin temelinden, Türk diline uygun yeni bir alfabe kabul edildi.

Batı uygarlığına girmiş uluslardan hemen hepsinin alfabesi, Latin esassından alınmıştır. Biz de Latin alfabesinden, dilimize uymayan harfleri atarak; dilimize özgü seslere (ğ, ı, ş) gibi şekiller bularak bir Türk alfabesi yarattık.

Yeni Türk Alfabesi, dilimizin seslerini eksiksizce, kolayca yazmaya yaradığı için yurdumuzda okuma yazmanın genelleşmesini sağlayacaktır. Bu bakımdan pek değerlidir.

SORULAR. — 1. İnsanoğlu konuşmayı niçin saptamak istemiştir? 2. İslâmlığı kabalıktan önce en az iki alfabemizin bulunması Türk uygarlığı bakımından kıvanç duymayı gerektirmez mi? 3. Türk alfabelerinin hangisini daha üstün buluyorsunuz? Bunlar niçin terk edilmiştir? 4. Milletimiz tarih boyunca hangi alfabeleri kullanmıştır? 5. Bunlar içinde kolaylık ve Türkçeyi daha eksiksiz yazış bakımından hangisi üstündür?

SES BİLGİSİ

11. SESLER VE SESLENMELER. — Hava titreşiminin kulakla duyulan derecesine ses diyoruz. İnsanların anlaşma araçlarından en önemlisinin, gelişmeye en elverişli olanının seslenme olduğunu; dillerin bu seslenmelerden doğduğunu gördük (bkz. n° 1, 2).

İnsan sesi, akciğerden gelen havanın gırtlaktaki kırışları titretmesinden çıkar.

Gırtlığın içinde ikisi sağda, ikisi solda bulunan dört ince ses kırışı var. Ses çıkarmayı isteyince akciğerlerden gelen hava bu kırışlerde, isteğimize göre ince, kalın, acı, tatlı, sert, yumuşak, korkunç, okşayıcı... sesler halinde perdelenir.

İnsan gırtlığı, musiki aletlerinin hepsinden daha çeşitli, daha duygulu ve anlamlı sesler çıkarır. Bu seslerin sayısını saptamaya bugünkü aletler yetmiyor.

Ne kadar çok çeşitli sesler çıkardığımızı kolayca deneyebiliriz. Bunlardan çoğunun konuşma ile ilgisi yoktur.

Konuşmaya yarayan sesler birer biçimle saptanmıştır. Her sesin yazıdaki biçimine harf, bir dildeki harflerin bütününe alfabe denir (bkz. n° 14).

İnsan gırtlığının çıkarabildiği her sesin birer biçimle saptanmasına kalkışlıysaydı, alfabelerin harf sayısı binleri bulacaktı; öğrenilmeleri, kullanılmaları pek güç olacaktı. Onun içindir ki her ulus, konuşmaya yarayan seslerini en az biçimle saptamaya çalışmıştır.

İstanbul ağızıyla konuşmaya yarayan seslerimizden birbirine yakın olanları bir sayılarak Türkçemizde 29 ses bulunduğu kabul edilmiştir. Onun için alfabemiz 29 harflidir.

Harflerimizin, dilimizi gereği kadar güzel okumaya yetmediğini ileri sürenler var. Her dil — harf sayısını çoğaltarak güçlüğe yol açmamak için — aşağı yukarı böyledir.

Genel konuşma dışındaki ses özelliklerini, ayrılıklarını, eski konuşmaları, bugüne uymayan okunuşları, belirtmek için alfabaya birçok işaretler eklenir. Bilginlerin ara sıra baş vurdukları bu bol işaretli alfabenin genel yazı ile ilgisi yoktur (bkz. n° 7, 8).

12. SES YOLU, KONUŞMA AYGITI. — Göğüs boşluğundan dudaklara kadar olan kısma ses yolu diyoruz. Sesler, ses yolunda çeşitlenir. Seslerin çıkmasına ve çeşitlenmesine yarayan örgenler de şunlardır: Gırtlak, kırışlar, küçük dil, dil, damak, dişetleri, dişler, dudaklar, geniz, burun.

Bu örgenlerin hepsine birden konuşma aygıtı denir.

Konuşma örgenlerinin birinde hastalık, sakatlık, kimi seslerin ya da hepsinin güzel çıkmasına engel olur. Dişleri dökülmüş olanların, hatta nezleli-lerin bile söyleyişleri başkadır.

13. SESLERİN ÇEŞİTLERİ. — Genel konuşmamıza yarayan 29 ses, çışklarına göre ikiye ayrılır :

1) **Sesliler.** — a o e... gibi ses yolunda engele uğramadan, boğumlanmadan çıkanlardır. Türkçede sesli harfler 8 tanedir : a e i o ö u ü .

Bunlar tek başlarına okunur ve hece olur.

2) **Sessizler.** — Ses yolunda az çok boğumlanarak çıkan seslerdir: k m s... (bkz. n° 22 v.s.).

Bunlar seslilerle birleşmedikçe okunamazlar, hece kuramazlar.

Seslerin boğumlandığı yere **çıkak** adı verilir: k'nin çıkacağı damaktır, m'ninki dudak, s'ninki diş arası.

14. TÜRK ALFABESİ'nde 29 harf vardır. Şöyle sıralanır :

A B C Ç D E F G Ğ H İ İ J K L M N O Ö P R S Ş T U Ü V Y Z.

a b c ç d e f g ğ h ı i j k l m n o ö p r s ş t u ü v y z.

Sözlüklerde, ansiklopedilerde kelime ve maddeleri kolayca bulmak için harfleri bu sıra ile bellemek gerektir.

Harfler kullanıldıkları yerlere göre **iki** türlü yazılır :

a) Büyük harfler,

b) Küçük harfler.

Büyük harflerin kullanıldığı yerler, türlü konularda gösterilecektir.

15. HECE :

«*Arayan bulur.*» cümlesini tane tane söyleyelim ve söylenişine dikkat edelim: A-ra-yan bu-lur. Birinci kelime üç, ikinci kelime iki defada söyleniyor.

Konuşma aygıtının bir hareketiyle çıkan tek ya da bileşik sese HECE denir.

Dilimizin heceleri altı çeşittir :

Ses sayısı .

a.	- Bir sesli harftir	1
bu.	- Bir sessiz, bir sesli	2
ak.	- Bir sesli, bir sessiz	2
dağ.	- Bir sessiz, bir sesli, bir sessiz	3
üst.	- Bir sesli, iki sessiz	3
Türk.	- Bir sessiz, bir sesli, iki sessiz	4

Her hecede bir sesli bulunur. Sesli harf olmadan hece kurulmaz.

Heceler, aruz ölçüsü bakımından ikiye ayrılır :

a) O, bu... gibi seslilerle biten heceler... bunlara **açık hece** denir.

b) Sessizlerle biten heceler: Al, gör, kurt... Bunlara da **kapalı hece** denir.

Açık hecelerden uzatılarak söylenenler de kapalı sayılır (bkz. n° 19).

Not. — Açık hecelere «*hısa*», kapalılara «*uzun*» hece de denir.

16. ULAMA. — Hecenin temeli sesli harftir (bkz. n° 15). Türkçede her sesli harf, kendinden önceki sessizi hecesine alır. Bu kuralı ayrı kelimelerde deneyelim :

Dün akşam üç ekmek aldım.

cümlesinin söylenişine dikkat edelim. Her kelimeyi, yabancılar gibi, ayrı ayrı söylemeyiz. Bir çırpıda söyleriz ki hecelerinin durumu şöyle olur :

Dü-nak-şa-mü-çek-me-kal-dım.

Kelime sonlarındaki sessizlerin, kendilerinden sonra gelen kelimelerin başlarındaki seslilere bağlanmasına ULAMA denir.

Güzel okumak, güzel konuşmak için ulamaya önem vermek gerektir. Ancak :

- a) Noktalama işaretlerinden biriyle ayrılan kelimelerde ulama olmaz.
- b) Aruzda, ölçüyü bozacak ulamalar yapılmaz.
- c) Cümle, anlam ve şiddet vurguları ile kuvvetlendirilmek istenen hecelerde ulamadan vaz geçmek yerinde olur.

Aruzla yazılmış mısralarda ulamaya dikkat edilmezse ölçü bozulur. Ulamayı göstermek için (◌) işaretini kullanmak geleneği kökleşmektedir.

NOT. — Arapçadan dilimize geçmiş kimi kelimelerde, bu kuralın tersine olarak sessiz harf, kendisinden sonra gelen seslinin hecesine girmiyor ve kesik söyleniyor. İşte bu kesik söyleniş göstermek için kesme işareti (') kullanılır: *Kur'a*, *mer'i*, *şer'an*...

17. KAYNAŞMA. DÜŞME. AŞINMA. — Türkçemizin en önemli özelliklerinden birisi de kelimelerde iki sesli harfin yan yana bulunmamasıdır. Kullandığımız kelimelerden yan yana iki sesli harfi bulunanlar yabancı dillerden gelmedir :

Saat, şiir, fiil, düello, kooperatif...

Sesli ile biten kelimelerden sonra sesli ile başlayan bir ek gelirse, iki sesli harf yan yana bulunamayacağı için :

1) İki sesli harfin arasına uygun bir sessiz harf girer. Buna **KAYNAŞTIRMA** harfi denir. Kaynaştırma harfleri dört tanedir : **s, y, n, ş** :

Mesele + **n** + ın anlaşılma + **s** + ı için her öğrenci + **y** + e iki + **ş** + er ödev verildi.

Bu kaynaştırma harflerinden her birinin nerelerde kullanılacağı gelecek konularda görülecektir.

2) **DÜŞME.** — Kimi durumlarda yan yana gelmesi gereken iki sesliden birisi düşer :

Oku(i)yor, sar(ı)armak.

Kimi türemelerde sessiz harfler de düşer :

Kızıl - kız(il)armış, büyük - büyü(k)cek...

Başka düşmeler için (bkz. n° 159/c, 186/yapılışı, 223-III, 419).

3) **AŞINMA.** — İki sesli harfin yan yana gelişi, genel Türk zevkine uymadığı içindir ki, ayrı kelimelerde karşılaşan seslilerden birinin de, çok kullananlarda aşındığı görülür: *Ali Ağa* yerine *Al-Ağa*, *Veli Efendi* yerine *Vel-Efendi* çayırı denmektedir. *Mustafa Efendi*'den iki, hatta üç harf aşındırarak *Mustafendi* diyenler pek çoktur.

ALİŞTİRMA. — 1.

Vatan senden hayat umar;
Sen yaşarsan o canlanır.
Vatan için ölmek de var;
Fakat borcun yaşamaktır.

(Tevfik Fikret)

dörtlüğünde:

- a) Kaç cümle var?
- b) Kaç kelime var?
- c) Bir heceli kelimeler kaç tanedir?
- ç) Bir harfli olan da var mıdır? Hangisi?
- d) İki, üç, dört heceli kelimeleri gösteriniz.
- e) Sesli harfsiz hece var mı? Olmaz mı? Niçin?
- f) Birinci mısradaki hece sayısı, sesli harf sayısına eşit midir?
- g) Son mısradaki sesli harfleri atınız. Okunur mu?
- ğ) Mısraların hecelerini sayınız. Denk mi?

SORULAR. — 1. Ses ne demektir? Harf nedir? 2. Her ses konuşmaya yarar mı? 3. Çıkarabildiğimiz her ses için ayrı bir harf bulmaya kalkılsaydı ne olurdu? 4. Konuşma aygıtında hangi örgenler var? Bu örgenlerden birinin hastalanması, bozulması veya yok olması neye sebep olur? Böylesini gördünüz mü? 5. Türk alfabesi daha çok harfli olabilir miydi? Bunun faydaları, zararları?.. 6. Seslilerle sessizlerin, çıkışları bakımından, farkları?.

S E S U Y U M U

18. SESLİLERİN BÖLÜMLENMESİ. — Sesliler, söyleniş özelliğine, dilin ve ses yolunun aldığı biçime göre üç bakımdan bölünür (bkz. n° 13).

I. Söyleniş özelliğine ve dilin durumuna göre sekiz seslinin :

a) Dördü kalındır: **a ı o u** ;

b) Dördü incedir: **e i ö ü** .

Alt alta yazılan her çift ses bir cinstendir. Dikkatle söyleyerek deneyiniz. Kalınlarda dil arkaya doğru çekiliyor ve inceler, kalınlara göre, sesin daha öne itilmesiyle çıkıyor.

II. Sesliler, alt çenenin durumuna göre de ikiye ayrılır :

a) Geniş sesliler : **a e o ö** ;

b) Dar sesliler : **ı i u ü** .

Dikkatle söyleyelim. İlk dördünde alt çene aşağı iniyor, böylece ses yolu genişliyor. Öbürlerinde alt çene aşağı inmiyor, ses yolu dar kalıyor.

III. Dudakların durumuna göre de sesliler ikiye ayrılır :

a) Düz sesliler : **a e ı i** ;

b) Yuvarlak sesliler : **o ö u ü** .

İlk dördünü söylerken dudaklar düz kalıyor; sonrakilerde yuvarlaklaşarak öne doğru uzanıyor.

Seslilerin bölümlerini bir de şu çizelgede görelim :

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e	i	ö	ü

- a. — Kalın, düz, geniş bir seslidir.
- e. — İnce, düz, geniş bir seslidir.
- ı. — Kalın, düz, dar bir seslidir.
- i. — İnce, düz, dar bir seslidir.
- o. — Kalın, yuvarlak, geniş bir seslidir.
- ö. — İnce, yuvarlak, geniş bir seslidir.
- u. — Kalın, yuvarlak, dar bir seslidir.
- ü. — İnce, yuvarlak, dar bir seslidir.

19. KISA VE UZUN SESLİLER. — Sesliler, uzunluk ve kısalık bakımından da iki çeşittir :

Karalar, ikinci, okuyorlarmış, bilecektim... kelimelerinin bütün hecelerini söylerken hiç birini ötekinden daha çok çekerek uzatmıyoruz. Halbuki : *daire, sakın, lâzım, suret...* kelimelerinin birinci heceleri uzatılarak söylenir. Bunun gibi : *isabet, cehalet, adalet, nihayet, mekân...* kelimelerinin de ikinci heceleri uzatılır. *Askerî, istiklâl...* kelimelerinin de üçüncü heceleri uzundur. Böylece : uzatılarak söylenen hecelerin seslileri uzun, öbürleri kısadır. İçinde uzun sesli bulunan heceye de uzun hece denir (bkz. n° 15).

Türkçe kelimelerde uzun hece yoktur. İçinde uzun hece bulunan kelimeler yabancı dillerden gelmez :

Türk dilinde uzun seslinin bulunmaması, Türk konuşma zevkinin uzun heceden pek hoşlanmadığını gösterir. Bunun içindir ki Anadolu halk ağzlarında uzun heceli yabancı kelimeler tıpkı Türk kelimeleri kısalığında söylenir. İstanbul halkı tarafından benimsenen yabancı kelimelerdeki uzun hecelerden birçoğunun da zamanla aşınarak kıaldıklarını görürüz : *İnsan, kaddı, imtihan, cevap, ispat, meydan...*

20. BÜYÜK SES UYUMU :

Yarın kıra gidecek, güzel çiçekler toplayacağız. Siz de gelmez misiniz? cümlelerindeki kelimelere dikkat edelim. Kalın seslilerden sonra kalın, ince-lerden sonra da inceler geliyor. Türkçeyi başka dillerden ayıran bu temel özelliğe **büyük ses uyumu** denir.

Ses uyumuna aykırı olan :

İnsan, meydan, daire, dünya, istifade, otomobil, kitap, gazete, telefon, kahve, doçent...

gibi birçok kelime, Türkçemize yabancı dillerden gelmiştir.

Öz Türkçe kelimelerden de ses uyumuna aykırı gözükenler var :

Elma (aslı: *alma*), *anne* (aslı: *ana*), *kardeş* (aslı: *kardaş*, daha doğrusu : *karındaş*), *hangi* (kangı), *inanmak...*

Genel kurala aykırı olan bu öz Türkçe kelimelerin birer hecesini İstanbul ağzı veya başka nedenler inceltmiştir.

Bir de eklerin durumunu deneyelim :

Çiçek-li, taş-lık, siz-den, ol-gun-luk, asker-ler, kitap-çılar...

Kural kendiliğinden çıktı :

Türkçede ekler kelimelerin son hecelerine uyar.

Fakat :

Geliyor, koşarken, yarınki, akşamleyin, ekşimtirak...

kelimelerindeki :

-yor, -ken, -ki, -leyin, -(i)mtırak...

ekleri, büyük ses uyumu dediğimiz genel kurala aykırıdır.

Bunlardan *-yor* eki, incelemeler gösteriyor ki, *yorur* ya da *yörür* fiilinin ekleşmesinden doğmuştur.

Geriye kalan *-ken, -ki, -leyin* ekleri de gene İstanbul ağzının inceltmesidir. Bugün Anadolu'nun birçok bölgelerinde bu ekler de köke uydurularak söylenir :

Gelirken - koşarkan, evdeki - baştakı, geceleyin - akşamlayın...

Yüzlerce eklerimiz içinde ancak bu beşinin — belli nedenler yüzünden — aykırı oluşları kuralın genelliğini bozmaz.

21. KÜÇÜK SES UYUMU. — Seslilerin düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik bakımından uygunluğudur (bkz. n° 18).

Araba büyük kapıdan girecek. Yorulan küçükler iyice dinlendiler. cümlelerindeki her kelimenin seslileri düzlük, yuvarlaklık; darlık, genişlik bakımından birbirine uygundur.

Seslilerin küçük uyumunu kolayca kavramak için incelemeleri iki kurala bağlamak yerinde olur :

1) Öz Türkçe kelimelerde düz sesliler [a e ı i] den sonra düz sesliler gelir. Yani :

Düz sesliler [a e ı i] den sonra yuvarlak sesliler [o ö u ü] gelmez :

Avcılar karlı dağdan inerek pımarı yaklaştılar. Dinlenecekler.

Not. — a) *Armut, çamur, kavun, kabuk, savunmak, kavuşmak...* gibi bir hayli kelime düz sesli **a** dan sonra dar yuvarlak sesli **u** gelmektedir.

Yukarı paragraftaki örneklerde u'lardan önceki harflerin **dudak sessizleri** olduğu gözden kaçmıyor. Buna bakıp da dudak sessizlerinden sonra, her kelime yuvarlak sesli geleceği kuralı çıkarılamaz: *Kabak, kavak, saman, yaman, kapamak, savaşı...*

b) Eski metinlerde *gelmek, denmek, bağlanmak...* gibi kimi fiillerden çekimlenen geniş zaman kiplerinde **e a** dan sonra **ü u** ya rastlanır :

Gelür, denür, söylenür, bağlanur...

2) Yuvarlak sesliler [o ö u ü] den sonra :

a) Düz, geniş sesliler [a e] ya da

b) Dar, yuvarlak sesliler [u ü] gelir. Yani :

Yuvarlak sesliler [o ö u ü] den sonra :

a) Düz, dar sesliler [ı i] ya da

b) Yuvarlak, geniş sesliler [o ö] gelmez.

NOT. — Bu kurallar gösteriyor ki geniş yuvarlak (o ö) seslileri öz Türkçe kelimelerde ancak birinci hecelerde bulunur, ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunmaz: *Horoz* kelimesinin de dilimize Farsçadan geldiği anlaşılmaktadır. -yor ekinin kural dışı olduğunu önce gördük (bkz. n° 20).

Küçük ses uyumuna aykırı olan :

Ümit, alkol, sinüs, radyo, konsol, etüt, mühim, kabul...
yabancı dillerden gelmiş kelimelerdir.

BİLEŞİK KELİMELERDE SES UYUMU. — Konuya örneklerin incelenmesiyle girelim :

Hanımeli, Beşiktaş, Yeşilirmak, Tunceli, anlatabilirim, düşeyazdım, okuyuveriniz, denizyolları, Demirköy...

örneklerinde her kelime kendi ses bağımsızlığını koruyor; öbürüne uymuyor. Onun için :

Bileşik kelimelerde ses uyumu aranmaz.

22. SESSİZLER. — Kirişlerde perdelenen sesler çıkışlarına göre ikiye ayrılır :

1) Ses yolunda engele uğramadan çıkanlar, **sesliler** (bkz. n° 13);

2) Ses yolunda engele uğrayarak türlü örgenlerle boğumlananlar. Bunların da terimi **sessizlerdir**.

Dilimizin sessiz harfleri 21 dir :

b c ç d f g ğ h j k l m n p r s ş t v y z .

Her sessiz harfin boğumlandığı yere **çıkak** denir.

Bir sessiz harfin çıkacağını bulmak için başına bir sesli getirmek; bir hece halinde söylemek yeter : *Abla'daki b* iki dudağın arasında sıkışıyor. *Ev'deki v* üst dişlerin alt dudağa basmasıyla söyleniyor.

Ok'taki k nin çıkışı üst damaktır. Dilin dibi üst damağa yaklaşarak yolu kapatıyor ve ses orada boğumlanıyor.

s ş sesleri üst dişlerin arasından sızarak çıkar : *Us, iş...*

23. SESSİZ HARFLER, türlü yönlerden kısımlara ayrılır :

I. Çıkaklarına göre dört kısımdır :

- 1) Dudak sessizleri : b f m p v ;
- 2) Diş sessizleri : c ç d j l n r s ş t z ;
- 3) Damak sessizleri : g ğ k y ;
- 4) Gırtlak sessizi : h.

II. Sürekli söylenip söylenmeyeceğine göre :

Bir sessizin sürekli olup olmadığını kolayca deneyebiliriz : Başına bir sesli getirerek söyleyelim : Ses uzayıp gidiyorsa **sürekli**, birden tıkanıp kesiliyorsa **süreksizdir** :

Özzzz. z istendiği kadar uzuyor; **sürekli**dir.

Ek. k uzamıyor; ses yolu birden tıkanıyor; **süreksizdir**. Böylece sessizler ikiye ayrılıyor :

- a) Sürekli sessizler : f ğ h j l m n r s ş v y z ;
- b) Süreksiz sessizler : b c ç d g k p t.

III. Yumuşak ve sert sessizler. — Sessizler, ses kırımlarında perdelenirken titreyip titremediklerine göre de ikiye ayrılır :

1) Kimi sessizler, ses kırımlarını titretmek tonlanır. Bu ton, boğumlanma noktasından çıkan gürültü ile karışır ve birlikte işitilir. Bunlara **yumuşak** sessizler denir.

b c d g ğ j l m n r v y z .

2) Ses kırımlarında perdelenirken titreyip tonlanmayan, yalnız boğumlanma noktalarındaki gürültüleri işitilen sessizlere de **sert** denir.

Sert sessizler sekiz tanedir : ç f h k p s ş t .

NOT. — Bu ton ve gürültüyü ayırt edebilmek için parmaklarınızla kulaklarınızı iyice tıkayınız; her harfin başına bir sesli getirerek birer birer söylerken ağız boşluğundaki seslerine dikkat ediniz: Aç, ad, ok, im, et, üz...

Her halde sertlerin seslerini daha tok, daha gürültülü bulacaksınız.

Bu bölümleri bir de şu çizelgede görelim :

Çıkaklarına göre	SERT		YUMUŞAK	
	Sürekli	Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
Dudak	f	p	m v	b
Diş	s ş	ç t	j l n r z	c d
Damak		k	ğ y	g
Gırtlak	h			

1) m ile n'yi birçok gramerciler süreksiz sayarlar. Deneyiniz : En, im. Ses yolları kapanıyor. Buna bakarak m ve n sessizlerini süreksiz saymak yerinde olur. Fakat dikkat ediniz. Yolları kapandığı halde bu iki harfin sesleri genizden geliyor ve istendiği kadar uzatılabilir. Onun için bunları sürekli saymayı daha uygun bulduk.

24. SESSİZ HARFLERLE İLGİLİ İMLÂ KURALLARI :

Bu kuralları iyice kavramak için arka sayfadaki çizelgeyi kısaltalım :

	SERT .	YUMUŞAK
Sürekli	f h s ş	ğ j l m n r v y z
Süreksiz	ç k p t	b c d g

I. Süreksiz yumuşak harflerle ilgili kural. — Türk imlâsı gayet kolaydır ve kesin kurallara bağlanmıştır. Bunların içinde az çok çapraşık olanı ve tartışmalara yol açanı **b c d g** dir. Bu harflerin sertleri **ç k p t** dir. Her eşit çifti karşılaştıralım : **b-p, c-ç, d-t, g-k**. Kelime sonlarındaki ses bu eşit çiftlerden ikisine de benzediği zaman hangisiyle yazılacağını kestiremeyenler, hatta kural üzerinde tartışanlar var :

Turgud, kitab, ağac... mı yazalım?

Turgut, kitap, ağaç... mı?

Bu iki yazıştan yalnız birini doğru bulanlar, öbür yazılışı yanlış sayarlar. İmlâmızın tartışmaya değil, ileri ulusların dillerinde olduğu gibi genelleşmeye, kesinleşmeye ihtiyacı var. Onun için kişisel düşünceleri bırakarak kabul edilmiş genel ve kesin kurala yürüelim :

Kelime sonlarında süreksiz yumuşak harfler [b c d g] bulunmaz :

Turgut, kitap, ağaç, dört, ok, cevap, çeşit, kıraç, mektep...

Kural kesindir : *Kalp, harp, saç, güç...* gibi ikişer anlamlı kelimeler de sert harflerle yazılır.

Bu çeşit kelimelerin anlam ayrılıkları :

a) Sözü'n gelişinden;

b) Sesli ekler alırken sonlarındaki süreksiz sert harflerin yumuşayıp yumuşamamalarından kolayca anlaşılır :

Annenin *kalbi*, ikinci cihan *harbi*, sobanın *sacı*...

Paranın *kalpı*, çalgıcının *harpı*, Sevim'in *saçı*...

İki problemin kolayını çözdüm. *Gücünü* öğretmene soracağım. Türk *gücü*...

Ancak anlam ayrılıkları kolayca anlaşılamayan şu iki çift sesteş kelimenin değişik harflerle yazılmaları uygun görülmüştür :

At (hayvan) **ad** (isim);

Haç (salip) **hac** (kutsal yeri ziyaret).

II. Sessizlerin benzeşmesi. — Süreksiz yumuşak harfler (b c d g) iki yerde bulunmaz :

1) Kelime sonlarında¹.

2) Sert harflerden [ç f h k p s ş t] sonra :

Askerlerden, izcilerden sonra esnaf grupları geçti: Fırıncı, dokumacı, kebapçı, kaynakçı... Alay Çemberlitaş'tan, Sultanahmet'ten, Sirkeci'den Taksim'e yürüyor; her tarafta sevgilerle, coşkun alkışlarla karşılanıyordu.

Bu cümledeki **-di, -den, -ci, -gi, -gin** eklerine dikkat edelim. Yumuşak harflerden ve seslilerden sonra değişmiyor :

Askerlerden, izcilerden, Köprüden, karşılanıyordu, fırıncı, dokumacı, durgun, sevgi.

1) Bu, yukardaki maddede incelendi.

Halbuki sert harflerle karşılaşan **d c g** süreksiz yumuşaklar sertleşerek¹:

d — t oluyor: *Geçti, Çemberlitaş'tan, Sultanahmet'ten.*

c — ç oluyor: *Kebapçı, kayıkçı...*

g — k oluyor: *Coşkun...*

Kural kendiliğinden çıktı :

Süreksiz yumuşak harflerle başlayan ekler, sert harflerden sonra gelirse sertleşirler. Buna sessizlerin benzeşmesi denir.

Bu benzeşmeyi şuralarda aramayalım :

a) Yabancı dillerden gelmiş kimi kelimelerin gövdelerinde :

İstikbal, mahcup, mahdud, makbul, işgal, meşgul...

b) Bileşik kelimelerde :

Akbaba, Kurtdereli, üçgen, Akdeniz, kırkbayır...

25. SÜREKSİZ SERT HARFLERİN [ç k p t] YUMUŞAMASI :

Ağaç - ağacı, taşlık - taşlığa, kitap - kitaba, dört - dördü...

Kelime sonlarındaki süreksiz sert harfler [ç k p t] sesli harflerle karşılaşıncaya yumuşar :

Bu oluşlardan şu sonuca varılır :

ç - c olur: *Kerpiç - kerpice, taç - taca, ardıc - ardıca;*

k - ğ olur: *Ekmeğ - ekmeği, tabak - tabağı, balık - balığa;*

p - b olur: *Mektep - mektebi, cevap - cevabı, kâtip - kâtibe;*

t - d olur: *Dört - dördü, yoğurt - yoğurda, söğüt - söğüde...*

Bu kurala uymayanlar :

a) Tek heceli birçok kelimeler :

İç, ok, sap, et, köç, ak, dik, yat, kork, üç, kırk, kat...

b) Yabancı kelimelerin bir kısmı :

Aşk, gayret, ehemmiyet, merhamet, hukuk, millet, not...

NOT. — **k** yumuşayınca **ğ** oluyordu; **n** harfinden sonra gelen **k**'ler **g** olur :

Denk - dengi, çelenk - çelenge, renk - rengi, künk - küngü...

Cenk - Cenge gitti. Tüfenk - tüfengi (tüfek, tüfeği)...

Frank - Beş franga almış.

Felemenk - Felemengin başkenti...

26. İKİ ÇIKAKLI HARFLER ve BUNLARLA İLGİLİ İMLÂ KURAL-
harfin kalınlık ve inceliğine göre söylenir; 21 sessizden 18'inin kalınlık ve incelik yüzünden çıkakları değişmez. Yalnız **k g l** harflerinin çıkakları çifttir. Deneyelim :

Pek - k sesi damağın ön kısmından çıkıyor.

LARI. — Sessiz harflerde kalınlık, incelik yoktur. Hecesine girdiği sesli

Ak - k sesi damağın arka kısmından çıkıyor.

El - l sesinde dilin ucu üst dişlerin dibine dokunuyor.

Al - l daha arkaya, diş etlerine dokunur.

Göz'deki g damağın ön kısmından,

Saygı'daki ise damağın arka kısmından çıkmaktadır.

k g l harflerinin çıkakları ikidir. İnce hecelerde çıkığın önünden, kalın hecelerde arka kısmından çıkıyor.

1) **b** harfiyle başlayan ek bulunmadığı için benzeştiği görülmez.

Öz Türkçe kelimelerde bu kural asla şaşmaz. Fakat dilimize girmiş kimi yabancı kelimelerde bu kurala aykırılıklar görülür; deneyelim :

Kar, okul, anlam, yorgun;

Kâr, sükût, selâm, gülgün (= gül renkli)...

Üst satırdaki **k g l** harfleri kalın seslilerin hecelerinde oldukları için çıkaklarının arka kısmında boğumlanıyorlar.

Alt satırdakiler ise kalın seslilerin hecelerinde oldukları halde, -ince hecelerde olduğu gibi - çıkakların ön kısımlarında boğumlanıyor. Böylece kalın seslilerden önce gelen **k g l** nin ince okunmasını işaretlemek için **a u** seslerinin üzerine (^) düzeltme veya inceltme işareti konur :

Kâtîp, mekân, yekûn, lâzım, istiklâl, rüzgâr, yegâne...

NOT. — Bazı yabancı kelimelerde **a u** dan sonra gelen **k g l** nin de ince okunduğunu görürüz. Böyle kelimelerde (^) düzeltme işareti kullanılmaz :

İdrak, istikbal, Kemal, iştirak, hal, kabul, metruk...

Bu çeşit kelimelerin okunuşu işitme ile öğrenilir.

27. HARFLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER :

1) Türkçede bir kelimedede yan yana iki sesli harf bulunmaz. İkiz seslisi bulunan kelimeler dilimize yabancı kaynaklardan gelmiştir :

Şair, şiir, fül, sair, saat, muamele, müessir, kooperatif, kaide, kauçuk...

2) Türkçe kelimelerin köklerinde ikiz harf, yani bir cinsten iki harf bulunmaz. Bu kurala uymayan *anne, elli* (sayı) gibi bir iki kelimenin asılları *ana, eliğ'dir*. Buna göre :

Millet, hiddet, muhakkak, iddia, hürriyet, şiddet...

kelimeleri yabancı dillerden gelmiştir.

3) Türkçede kelimelerin ilk heceleri iki sessiz harfle başlamaz :

Tren, gram, spor, tramvay, frank, program...

kelimeleri Batı dillerinden gelmiştir.

4) Türkçe kelime köklerinde, bir hecede yan yana iki sessizin gelmesi için de öncül harflerin **l, n, r, s, ş** gibi sızıcı; sonrakilerin de süreksiz harfler olması gerekmektedir (bkz. n° 23/2) :

İlk, denk, sarp, yurt, alt, üst, genç, dinç, hişt, kırk...

ALİŞTİRMA. — 2.

*Vefadar kardeşim Zehra, işte ben
Enfas-ı ömrümü tekmi ettiğimden
Sana dualar, selâmlar ederek
Gidiyorum...*

TARIK (Abdülhak Hâmit)

mısralarında:

- Kalınlık, incelik bakımından seslileri birbirine uymayan kelimelerin altlarını çiziniz.
- Uymayanlar içinde öz Türkçe olanlar var mı? Hangileri? Niçin uymuyor?
- İncelik, kalınlık bakımından sesleri birbirine uyan yabancı kaynaklı kelimeler var mı? Hangileri? Yabancı olduklarını nereden anladınız?

ALİŞTİRMA. — 3. Aşağıdaki kelimelerin imlâları doğru mudur : yanlışları — nedenlerini açıklayarak — düzeltiniz :

«Çiçekçi dükkânından çıktık. cemâle arkadaşca anlâtdım . sükût etdi, kabûl etmedi. Kitabının katibi, lazım Olan Parayı hala vermemişdi, harp yıllarında kâlp hastalığına nasıl yakalandığını hikaye etdi.»

SORULAR. — 1. Seslilerin kalınlığı, inceliği neye göredir? 2. Geniş seslileri dar seslilerden nasıl ayırt edersiniz? 3. o ö u ü seslilerine niçin yuvarlak adı verilmiştir? 4. Büyük ses uyumuna aykırı on kelime bulunuz. 5. Küçük ses uyumunu nasıl açıklarsınız? 6. Sessiz harflerin hangi örgenlerde boğumlandığını, yani nerelerden çıktığını nasıl anlıyorsunuz? 7. Sessizlerin sürekli mi, süreksiz mi olduklarını nasıl buluyorsunuz? 8. Süreksiz yumuşak harfler hangileridir? Bunlarla ilgili imlâ kurallarını açıklayınız. 9. Süreksiz sert harfler hangileridir? Bunlar nasıl değişirler ve ne olurlar? Ok, ek kelimelerindeki k'lerin hangisi ön damaktan, hangisi daha arkadan çıkar? «kar, kâr» kelimelerinde de bu çıkış farkı yok mudur? Kalın sesliden önce gelen k'yi ön damaktan çıkarmak, yani ince okumak için ne yapmalı? L, g harfleri de böyle değil midir? 10. (^) işaretinin inceltmeden başka görevi var mıdır? Düzeltme işareti olarak nerelerde kullanılır?

DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ

Şive, Ağız, Diyelek

28. **ŞİVE, KONUŞMA ÇEŞİTLERİ.** — Bir dilin değişik kültür düzeyine göre gösterdiği ayırtıya **şive** (söyleyiş) denir.

Yaşanılan bölge, kültür düzeyi, konuşulan yer ve durum, kelimelerin söylenişinde de, cümlelerin kuruluşunda da ayrılıklar gösterir.

Kültürün konuşmada etkisi büyüktür. Kültür düzeyinin, sosyal durumların, eğitimin, tutulan işin, hatta huyların, çok kez, konuşmalardan iyice anlaşıldığını herkes bilir.

Yaşlı bir bilginin konuşmasıyla yaramaz bir çocuğun, bir sokak adamının konuşması arasındaki ayrılık apaçık gözüktür :

— *Babamnan sokağa gidicam.*

— *Naapacan?*

— *Şey, yiyecek alıcaz kendimize. Sen de gelmican mı?*

— *A ah.*

Bu sözler, sokak etkisinden kurtulamamış; güzel konuşmanın gereğini kavramamış çocukların ağızlarından derlenmiştir.

Konuşulan yerin, durumun yarattığı ayrılıklar da küçümsenemez. Düzgün konuşma gereği duyulmayan yerlerde, durumlarda kelimeler de, cümleler de az çok başıboş olur. Oysa bilginler, öğretmenler, bir topluluk karşısında konuşanlar... gelişigüzelliğin pürüzlerinden, dalgınlığın doğuracağı dil sürçmelerinden, elden geldiğince, kaçınır; düzgün, kurallı ve derli toplu konuşmaya çalışırlar.

Bütün bu değişik durumların çeşitlendirdiği konuşmalar iki bölümde toplanabilir :

1) Gelişigüzel konuşma,

2) Düzgün konuşma.

29. **KONUŞMA DİLİ, YAZI DİLİ.** — Yazı diliyle konuşma dilini birleştirmek her ulusun ülküsüdür. Hiç bir ulus bu iki dil arasındaki ayrılığı büsbütün silememiştir. Konuşmada gelişigüzelliğe kendini kaptıran kişi, yazıda kurallara bağlanmak gereğini duyar.

Bizim yazı dilimizle konuşma dilimiz :

a) Divan Edebiyatı çağında birbirinden pek çok ayırdır. Herkes gibi konuşan şiir ve nesir ustası, kalemi eline aldı mı büsbütün değişir. Elinden geldiğince güç anlaşılır şeyler yazarak okuyucuyu bilgisinin, hünerinin baskısı altında ezmeye çalışır (bkz. n° 43-II).

b) Tanzimattan sonra, elden geldiğince kolay anlaşılır bir dille yazmaya çalışıldı.

c) İstanbul konuşma dilini yazı diline temel yapmak ülküsü 1908'den sonra başladı. Ziya Gökalp'la arkadaşlarının gerçekleştirmeye çalıştığı bu ülküden, yeni anlayışta bir şiir ve yazın dili doğdu.

ç) Dil Devrimiyle başlayan ileri atılışın amacı Türkçeyi özleştirmektir. Bu çabalar Türkçeyi günden güne yabancı etkilerden kurtarıyor, öz benliğine kavuşturuyor. Çalışmalar sürüp gitmektedir.

Bugün dil özgürlüğünün önemini kavramış her yazar, konuşma dilinin doğallığından uzaklaşmadan elden geldiğince özleştirmeye çalışıyor. Bu gidişle Türkçe, pek yakında bağımsızlığına kavuşacaktır. Bununla birlikte çeşitli konuşmalarda olduğu gibi, yazı türlerinin arasında da dil bakımından az çok ayrılıklar vardır.

Kelimelerin seçilişi, kullanılışı, cümlelerin kurala bağlılığı bakımından bir romanla bir bilim yapıtının birbirine uymayacağı açıktır. Bir makale, bir mektuptan daha ağır başlıdır. Devlet dili diyebileceğimiz yazı çeşitleri daha başkadır. Konuşma dilinin doğallığına en çok yaklaşılmaya çalışan tiyatro dili bunların hiç birine benzemez.

30. AĞIZ. — Kentler, hatta köyler arasında da az çok değişik konuşmalara rastlanır; kelimelerin söylenişi başkalarınınkine benzemez. Cümlelerin kuruluşunda da az çok ayrılık görülür. Bu konuşma ayrılığına *ağız* denir: *Konya, Kastamonu, Rize, Ahlat ağızı...*

Kültür başkentlerinden uzaklaştıkça ağız ayrılıkları artar. Bizde de bölgeler arasında, seslerin çıkışları, kelimelerin söylenişleri, cümle düzeni bakımından önemli ayrılıklar vardır. Birkaç örnek:

İstanbul'un *g* sesini Rizeli *c* gibi çıkarır:

Celdum, cittum = Geldim, gittim.

Orta Anadolu'da kelime başlarındaki kalın *k*, çokça *g* olur: *Gonya, Gayseri, gara guru...*

Kayserili *ö* sesini *o* sesine yaklaştırır; onun: «*gözünü seveyim*» deyişi başka yerlerinkine benzemez.

İbrahim'e İrbaham, limon'a ilimon diyen yerlerimiz var. Rumeli Türklerinin birçoğu devrik cümleyi sever:

A be süledim sana yapasın bu işi...

Selânik ve Bulgaristan Türkleri de hem cümleyi devirir, hem de kelime başlarındaki *h*'leri atar, *ö*'leri de *ü*'ye çevirir:

Er gün aber yollarım Asana = Her gün haber yollarım Hasana. Burek = börek, üldü = öldü...

Ağızların doğuşunda türlü etmenler aranır:

a) Konuşma, işitme aygıtlarının herkeste az çok ayrılık göstermesi... Pek ince olan bu başkalık, tanıdıklarımızı — yüzlerini görmeden — konuşmalarından tanımaya yetecek kadardır.

b) Yaşanılan bölge ve iklim — giyinişlerde, gövdelerde, huylarda olduğu gibi — söyleyişlerde de derin ayrılıklar yaratır.

c) Söyleyişlerin ve ağızların değişmesinde, yabancı soylardan olanların da etkileri azımsanamaz. Yabancı ülkelerde yıllarca kalanların, hatta yabancı okullarda uzunca okuyanların söyleyişlerindeki başkalık kulağa çarpar.

Bunlardan başka geçim koşulları, kültür düzeyi, gelip geçen modalar, başkalarına benzeme istekleri gibi türlü nedenler, ağızları durmadan değiştirmektedir... Bugünün gençleri, dedelerinden farklı konuşurlar.

Ağız ayrılıklarını incelemek isteği son yıllarda artmıştır. Birkaç ilin ve bölgenin ağızları incelendi ve yayımlandı: *Gaziantep ağızı*, *Urfa ağızı*...

Bu incelemelerden dil bakımından olduğu gibi, sosyal bilimler bakımından da faydalar elde edilecektir. Bu arada kentlerle köylerden birbirine hıssım olanlar, bir Türk boyundan gelenler, Anayurttan birlikte göçüp de bugünkü ülkelerine yerleşirken ayrılıp uzak düşenler kendiliğinden belirecek ve Türk tarihi, Anadolu tarihi daha çok aydınlanacaktır.

Okuma yazmanın yayılması, ağız ayrılıklarını gittikçe azaltmaktadır. Bizim kültür başkentimiz İstanbul'dur. Örnek ağız da İstanbul ağızıdır. Bütün bilim ve sanat yapıtlarımız, yüzyıllardan beri, bu ağızla yazılmıştır. Öbür kentlerde yaşayan yurttaşlarımız da —konuşmalarında yerli ağızlara bağlı kalsalar bile— yazılarını İstanbul ağızıyla yazarlar.

Konuşma dilindeki ayrılıkların da azalması, büsbütün silinmesi candan istegimiz olmalıdır.

31. DİYELEK. — Ağız ayrılığı daha geniş, daha çok olur; konuşmada olduğu gibi yazı dilinde de yerleşmiş ayrılıklar bulunabilir. Bir dilin böyle önemli ayrılıklar gösteren bölümlerine **diyelek** denir.

32. TARİH BOYUNCA TÜRK DİYELEKLERİ. — Sayısız göçlerle Asya'nın, Avrupa'nın, hatta Afrika'nın birçok yerlerine yayılan; ayrı devletler ve uygarlıklar kuran Türk boylarının konuşmaları arasındaki farklar gittikçe artmış; yeni yazı dillerinin doğmasına yol açmış ve böylece Türk dili diyeleklere ayrılmıştır.

Diyelek farklarını kelime çeşitleriyle birlikte çekimlerde, türeyişlerde, öbekleşmelerde ve cümle düzenlerinde aramak zorunluluğu vardır. Buna göre Türk dilinin ilk yazılı belgeleri göz önüne alınarak Diyelekler konusuna girmek gerekiyor.¹

33. ANA TÜRKÇE - ESKİ TÜRKÇE. — Elde bulunan ilk yazılı belgeler **Orhun Yazıtları**dır (bkz. n° 7). **Göktürkçe**, **Eski Türkçe** adı verilen bu diyelektten önceki çağları —yeni yazılı belgeler bulununcaya dek— tasarlama ve oranlamalarla tanımağa çalışmaktan başka yol yoktur.

VIII. yüzyılın başlarında Göktürk alfabesiyle taşta kazılan bu yazıların ve yazıtların olgunluğu, Türk dilinin çok öncelerden başlayarak uzun gelişme evreleri geçirdiğini göstermektedir. Ne yazık ki bu evreleri, yazılı belgelerle aydınlatmak —bugün için— elden gelmiyor.

Yazılı belgelerden önce, Türkçenin çok değişik ağızlarla konuşulduğu bir gerçektir. İçyüzü aydınlatılamayan bu karanlık çağların diline, yani konuşmalar çağına **ANA TÜRKÇE**, **Orhun Yazıtlarındaki diyeleğe** de **ESKİ TÜRKÇE** demek yerinde olur.

Eski bir bölümlemeye göre **Göktürkçe**, **Uygurca**, hatta **Hakaniye** adları altında gösterilen diyelekler iki ayrı alfabe ile —Göktürk ve Uygur alfabeleriyle— yazıldıkları halde çekimleri, türeyişleri, öbekleşmeleri, cümle düzenleri yönlerinden önemli ayrılıklar göstermedikleri için **ESKİ TÜRKÇE** adı altında birleştirilmeleri daha bilimsel sayılmaktadır.

Bu anlayışa göre Göktürkçe, Uygurca ve Hakaniye Türkçesi **ESKİ TÜRKÇE**'nin birer dalı olur.

1) Diyelek konuları işlenirken şu kaynaklar göz önünde bulunmuştur:

a) Prof. V. Hatiboğlu'nun notları.

b) Prof. R. Arat'ın *Türkiyat Mecmuası* X. ciltteki yazısı.

c) Doçent M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisel.*

ç) T.N.G. Dübügisi (T. D. Kurumu).

34. KUZHEY-DOĞU DİYELEĞİ. — Asya'nın, Avrupa'nın, Afrika'nın birçok yerlerine yayılan Türk boyları yeni devletler kuruyor, uygarlık yollarında yeni gelişmeler gösteriyor, yeni kültür merkezlerinde yazı çağına giriyordu. Bu Türk boylarının yazı dilleri, kendi konuşma temellerine dayandığı için değişiklikler ortaya çıkıyordu.

İslâm dini, dile birçok yeni kavramların girmesine yol açınca bu değişiklikler artmış; XI. ve XII. yüzyıllarda birbirinden ayrıca iki yazı dili belirmiştir :

- 1) Kuzey-Doğu diyeleği,
- 2) Batı diyeleği.

35. KUZHEY DİYELEĞİ = KIPÇAKÇA. — Kuzey-Doğu diyeleği XV. yüzyıla doğru önemlice değişiklik gösteren iki yazı diline ayrılmıştır :

- 1) Kuzey Diyeleği = Kıpçakça,
- 2) Doğu Diyeleği = Çağatayca.

36. ÇAĞATAYCA. — Uygurların İslâm kültürüne girişlerinden sonra Hakaniye adını alan diyelek, Kutadgu Bilik'le en yüce anıtını vermişti (bkz. n° 8). Timur'dan sonra Orta Asya'da önemli bir kalkınma başladı. Uygarlık yönünde olduğu gibi dilde de yeni gelişmeler baş gösterdi. Çağatay Türkçesi, Çağatayca adını alan bu DOĞU Türkçesinin en parlak çağı XV. yüzyıldır. Birçok şairlerle birlikte büyük öge (dâhi D.L.T.) Ali Şir Nevai de bu yüzyılda yetişmiş; Çağatayca altın çağını yaşamıştır. Nevai'nin muhammesinden :

Bağrıma ey hâr-ı hicran her zaman sancılmağıl
Ey köngül yüz cevri yetse közge gayrin almağıl
Ming belâ yüzlense ey can yârdın ayrılmağıl
Bolsa yüz ming canım al ey hecr likin kılmağıl
Yârini mindin cûda yahut minî andın cûda.

Bugünkü diyeleğimizle :

Bağrıma, ey ayrılık diken! her zaman saplanma
Ey gönül! yüz eziyet gelse; göze başkasını alma.
Bin belâ yüzlense (= karşı çıksa) ey can! yârdan ayrılma.
Olsa yüz bin canım al ey hicran! lâkin kılma
Yârımı benden cûda, yahut benî ondan cûda (= uzak, ayrı).

XVI. yüzyılda Babür Şah'tan sonra Çağatayca kısırlaşmıştır.

Yüzyıllar boyunca az çok değişiklik gösteren Çağatayca'ya bugün ÖZBEKÇE (Özbek Diyeleği) deniyor.

37. BATI DİYELEĞİ (OĞUZCA). — Kâşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk'te (1068-1072) kimi kelimelerin, kimi türeyişlerin Oğuzca olduğunu söylemekle yeni bir diyelek ayrımını sezdirmektedir.

XII. yüzyılın ikinci yarısında daha da belirginleşen Oğuzca, XIII. yüzyılda önemli eserler vermiştir.

Hazer denizinden Balkanlara ve daha ötelere uzanan bölgede yerleşen Türklerin yazı diline BATI DİYELEĞİ denilmektedir. Bu diyelek sonraları ikiye ayrılmıştır :

- 1) Azer Diyeleği,
- 2) Anadolu Diyeleği.

38. AZER DİYELEĞİ. — Batı Diyeleği bölgesinin doğu kesimlerinde yerleşen Oğuz boylarının önce ağızlarında, yani konuşmalarında baş gösteren ayrılıklar, sonraları kuzeyden gelen Kıpçakların ve İran'da yerleşen İlhanlıların etkisiyle biraz artmış ve yazıya geçmekle ayrı bir diyelek sayılmasına yol açmıştır.

39. ANADOLU DİYELEĞİ. — Anadolu'da yerleşen Selçuklular çağında, hatta Osmanlıların ilk yüzyılında **Batı Diyeleği** devam etmiştir. İlk çağlarında eski Anadolu Türkçesi, yabancı etkilerden uzaktı; Batı Türkçesinin en temiz kolu idi.

Ne var ki az sonra din yoluyla Arapçadan, şiir yoluyla de Farsçadan kelimeler ve kurallar almaya başladığı görülür.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazı dili konuşma dilinden uzaklaşmış değildir; Türkçedir. XV. yüzyılın ortalarından sonra gittikçe artan yabancı etkisi yazı dilini ulus dili olmaktan uzaklaştırmış; yüksek öğrenim görmüşlerin bile güç sökebileceği bir karma dil durumuna getirmişti (bkz. n° 43). XX. yüzyıla değin uzayan bu çağın Türkçesine **OSMANLICA** da denildi.

BUGÜNÜN TÜRKÇESİ. — Bugün dil yönünden de bağımsızlık amacımızdır. Dilimizi yabancı etkilerden kurtarmak, özleştirmek, zenginleştirmek savaşı içindeyiz (bkz. n° 43).

40. TÜRKÇEMİZİN KAYNAĞI ve ana Türkçeden ayrılmış diller. — Ulusumuzun ana yurdu Orta Asya'dır; dilimizin kaynağı da orasıdır. Ulusumuz, sayısız göçlerle yeryüzünün geniş bölgelerine yayılmıştır. Bugün de Tuna ötesinden Pasifik kıyılarına dek uzayan geniş ülkelere yayılan Türklerin ağızları arasındaki değişiklikler çağlar boyunca artmış, diyelekler türemiştir (bkz. n° 32, 33, v.s.). Yüzyıllar, kimi diyeleklerin arasındaki ayrılıkları öyle artırmış ki bugün onları Türkçenin diyelekleri değil; Ana Türkçeden ayrılarak bağımsızlaşmış birer dil sayanlar var: Yakutça, Çuvaşça...

Bu dillerin hepsine birden **URAL-ALTAY** dilleri denir.

41. SOYDAŞ DİLLER. — Yeryüzü dilleri — yukarıda görüldüğü gibi — birkaç eski ana dilin, ağızlar, diyelekler ve bağımsız diller olarak dallanıp ayrılmasından doğmuştur.

Bir ana dilden geldikleri anlaşılanlar bir soydan sayılır.

Soydaş dillerin başlıcaları şunlardır:

Hint-Avrupa: Hint, İran... gibi Asya dilleriyle bütün Avrupa dilleri.

Hami-Sami: İbranice, Arapça...

Çin-Tibet dilleri,

Bantu: Yerli Afrika dilleri,

Ural-Altay: İki koldur:

1) Ural kolu: Fin-Ugur (Macar, Samoyet...) dilleri.

2) Altay kolu: Türkçe, Moğolca...

Dilimiz, en eski dillerden olan ana, Türkçeden gelmiştir. Bu ana Türkçeden gelen dillerin hepsine birden **Türk dilleri** denir.

SORULAR. — 1. Diyelek ne demektir? Bir dil niçin diyeleklere ayrılır? 2. Anadolu edip ve şairlerinden Türkçe kelimeleri bugünkünden başka türlü kullananlar var mı? Bu, neden ileri gelmiştir? Buna bakarak geleceğin Türkçesi için neler düşünüyorsunuz? 3. İlk Türk diyeleklerinin coğrafya bölgelerini gösteriniz. 4. Batı diyeleği tarih boyunca kaç ayrılmıştır? 5. Kuzey diyeleğine sonraları ne denmiştir ve kaç ayrılmıştır? 6. Diyeleğimiz, en eski çağlardan beri nasıl ad değiştirmiştir? Bugünkü sınırlarını harita üzerinde gösteriniz. Bu bölgenin başkenti neresi? 7. Görüştüğünüz, tanıdığınız Türkler içinde konuşmaları başka bir diyeleği andıran var mı? Hangi diyeleği andırıyor? Nerelidir?

TÜRKÇENİN TARİHÇESİ

ve

ZENGİNLİĞİ

42. DİLLERDE ZENGİNLİK. — Bugün konuşulan dillerin sayısı binlere varır. XIX. yüzyılda dil bilginleri iki binden çok dili incelemiş, birbirine yakınlıklarını, zenginlik oranlarını göstermiştir (bkz. n° 3). Bu incelemeler şunu da göstermiştir: Dil zenginliği, ulusların uygarlık yolunda ilerleyişiyle orantılıdır.

Dillerin zenginliği şunlara göredir :

- 1) Kelime sayısına;
- 2) Çağdaş bilim, teknik ve sanat kavramlarını eksiksiz anlatabilmeye;
- 3) Gelecekteki ilerlemeleri; yeniden bulunacak aygıt, anlam ve kavramları adlandırıp anlatmak için gereken kelimeleri, kolayca türetme ve bileştirme yollarıyla elde etmeye...

Kelime sayısı her dilde bir değildir. Kişioğlu, uygarlık yolunda ilerledikçe yeni nesneler bulmuş, her bulduğunu yeni kelimelerle adlandırmış, anlatmıştır. Bunun içindir ki daha çok bulan ve bilen ulusların dilleri gittikçe zenginleşmiş; buluşu az toplulukların dilleri yoksul kalmıştır :

Uygar bölgelerden uzak kalmış yozlar (vahşiler) içinde, dillerindeki sözcük sayısı 250'yi aşamayan ve üçten yukarı sayı bilmeyen oymaklar bulunmaktadır. (Nil'in kaynaklarına yakın ormanlarda oturan Pigmeler gibi).

İleri uluslar içinde kelime sayısı 100.000'e yaklaşan, bu sayıyı pek çok aşan diller var : Fransızların orta bir sözlüğünde bulunan kelimeler 70.000'i aşmaktadır. Alman, Macar, Fin dillerinin son yüzyıllardaki çalışmalar ve başarılan devrimlerle kelime sayıları 100.000'in çok üstüne çıkmıştır. İngiliz sözlüğünde bu sayı 150.000'i de geride bırakır (bkz. n° 43-III).

Büyük sözlüklerde bu sayılar pek çok yükselir :

Fransızca 200.000 (Littré sözlüğü),

Almanca 150.000 (Grimm),

İngilizce 550.000 (Webster).

İngilizceye 1940 - 1950 yılları arasında 20.000 kelime katılmıştır.

43. TÜRKÇENİN ZENGİNLİĞİ. — Türkçe en eski dillerdendir. Tarih boyunca türlü değişmeler ve gelişmeler göstermiştir. Dilimizin zenginliğini görebilmek için tarihine bakmalıyız. Türkçenin tarihinde önemli çağlar vardır :

I. İslâmlığın kabulünden önceki Türkçe. — Bu çağda [X. yüzyıldan önce] Türkçede yabancı kelime yok gibidir; özdür. En az iki alfabemiz var (bkz. n° 7, 8). Ozanların ağızında Türkçe, güzel ve zengin bir şiir dilidir. Orhun yazıtlarıyla Divanü Lûgat-it-Türk bunu göstermektedir.

II. İslâmîlığın kabulünden sonraki Türkçe. — İslâmlaşan her ulus gibi Türk de İslâm uygarlığına katılmış; bu uygarlığın kurulma, yücelme ve yayılmasına çok büyük ve hayırlı emekler katmıştır. İslâmın eşsiz kahramanları, en büyük bilginleri, İslâm uygarlığının ünlü dâhileri arasında Türkler en önde gelir: Alpaslan'lar, Kılıçaslan'lar, Yıldırım'lar, Murat'lar, Fatih'ler, Doğan Bey'ler, Yavuz'lar, Kanuni'ler, Farabi'ler, Uluğ Bey'ler, Babür Şah'lar, Kâtip Çelebi'ler...

İslâm uygarlığında ilerleyiş, ulusumuza pek çok ün kazandırmıştır. Fakat bu ilerleyiş ve ün, Türkçemizin zararına olmuştur: Dinin ana kitabı Kur'an Arapçadır. Arapça, İslâm uygarlığının ortak dili olmuştur. Türk bilginleri de Arapçayı öğreniyor, bilim eserlerini bu ortak dille yazmayı faydalı buluyorlardı. Şiirlerini Fars diliyle yazan büyük Türk şairleri de az değildir.

Böyle olmakla birlikte XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmut, Türkçenin - o çağın en zengin dili - Arapça kadar zengin olduğunu göstermek için Divanü Lûgat-it-Türk adlı büyük sözlüğünü yazmıştır.

XV. yüzyılda büyük şiir dâhisi Ali Şir Nevai de, çağındaki gençlerin Farsçaya düşkünlüklerini görerek Muhakemet-ül-Lûgateyn'i yazdı. Ulu Türk, bununla Türkçenin - o çağın en güzel şiir dili tanınan - Farsçadan zengin bir dil olduğunu ispat ediyordu.

Ne yazık ki bu hayırlı emekler, Türkçeyi yabancı salgınından koruyamadı. Gittikçe artan bir hızla dilimizi dolduran Arapça, Farsça kelimelerin birçoğu öz Türkçe kelimelerin yerine geçiyor, onların unutulup gitmelerine yol açıyordu. Yabancı kelimelere ve kurallara rağbetin artması, güzel Türkçenin işlenip gelişmesine engel oldu. Bu gidiş yedi, sekiz yüzyıl kadar sürdü.

Yabancı kelimelerin ve kuralların girişi yüzyıldan yüzyıla artmıştır. Kutadgu Bilig'de [XI. yüzyıl] yabancı kelime pek azdır. XII, XIII. hatta XIV. yüzyıllarda da doluş pek hızlı değildir. Divan Edebiyatının geliştiği XV. yüzyılda yabancı kelime ve kurallar bir sel hızıyla dilimize dolmağa başlar. XVI. yüzyılda daha taşkınlaşır. En aşırı halini XVII. yüzyıl nesircilerinden Veysi ile Nergisi'de bulur.

Edebiyat dersleriniz, size bu yabancı akınının hızını gösteren pek çok örnekler verecektir. Kitabınıza alınanların, elden geldiğince kolay anlaşılır, sade parçalardan seçildiğini de unutmayalım. Hem bu çağda şiir dili, sanatlı nesre göre daha açık ve kolaydır.

Kitapların özenilerek yazılan önsözleriyle övme parçalarında sanatlı nesir, artık sökülemez bir güçlük içinde boğulur, gider.

Nergisi, Nihalistan adlı eserinin önsözünde *kalem yazmaya başlayınca* demek için şunları yazıyor :

Her zaman ki hame-i hamame-i mehzun-terane-i dilkeş-avaz-ı marifet-perdaz saha-yi melsa-yı sahaif-i letaif-nüma-yı firuze-fama bâlkişa-yı pervaz ve muharrik-i cenahha-yı hakikat ü mecaz ola...

Cümle bitmiş değildir. Araya bazı Farsça beyitler karışarak bir buçuk sayfa kadar uzayıp gider.

Bir örnek daha :

Divan çağının bütün tarihçileri içinde en güzel dille eser veren Naima, önsözünde tarihçiliğin ilkelerini sıralarken :

Hamisen müşkil ibarat ve muğlak ıstılahatı terk edip sihulet ile kıraati mümkün ibarat ihtiyar eyliye.

dedikten sonra zamanının sadrazamını şöyle methediyor :

[Sultan Mustafa Han] Hazretlerinin zaman-ı sa'd-ıktiranlarında sadrazam olan âli hazret valâ menkabet emin-üd-devle yemîn-üs-saltana, mümeahid-i Kavaid-ül-madeleti ve-rre'fe, müseyyid-i mekaid-ül-merhameti ve-nnasfe, nâzım-ı menazım-ül-memleket-il-Osmaniyye, nahic-i menahic-ül-mesalih-il-hakaniye, muslih-i muğlekat-il-umur, müdebbir-i müşkilât-il-cumhur, vezir-i binazir, müşir-i sahib-tedbir Hüseyin Paşa-yı müşkil-küşa...

Dikkat edilirse birçok kelimelerin karşılıklı kafiyelelendikleri görülür. Divan nesrinde pek sık görülen kafiye «seci» denir. Hatta kimi kısımların bütün kelimeleri karşılıklı olarak birbirleriyle hem kafiye, hem de vezinlidir. Bu da bir Divan edebiyatı sanatıdır. Terimi «Tersi» dir.

III. Bugünkü Türkçe. — XIX. yüzyılın ortalarından sonra uyanık Türk büyükleri, öz benliğinden ve doğallıktan uzaklaşan divan dilindeki yabancı kelimelerin ve kuralların zararını sezdiler. Onları atmak, Türkçeyi tutsaklıktan kurtarmak yollarını düşündüler. Bu ileri düşünceler ve çalışmalar dilimizi hayli sadeleştirdi.

1908'den sonra Yeni Türkçeciler adını alan aydınlarımız, dilden yabancı kelimelerin ve kuralların birçoğunu atmaya çalışarak yazı dilini konuşma diline yaklaştırmayı sağladılar.

Cumhuriyet devrinde dilimizin özleştirilmesi gereği düşünüldü ve DİL DEVRİMİ başladı. Devrim sürüp gidiyor ve şu kaynaklardan faydalanılıyor :

1) **Derleme.** — Yabancı kelimelerin girmesi yüzünden yazı dilinden atılan; fakat halk dilinde yaşayan Türkçe kelimeler derlendi. Pek kısa zamanda yurdun dört bucağından Dil Kurumuna 150.000'den fazla kelime fişi geldi. Kurum bunları sıralayarak yayınladı : Söz Derleme Dergisi.

İkinci derlemede fiş sayısı 500.000'i geçti. Bunlar da sıralanıp basılmaktadır.

2) **Tarama.** — Eski kitaplarda unutulup kalmış pek çok değerli kelimelerin bulunduğu düşünülerek Türkçe eski eserler yeniden gözden geçirildi. Her elli kitaptan taranan kelimeler birer cilt halinde yayınlanıyor. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.

3) **Türetme.** — Türkçe köklere Türkçe ekler takarak var olan örneklerle uygun yeni kelimeler yaratmaktır. Gelecek konularda pek çok türeme ve türetme örnekleri görülecektir.

4) **Bileştirme.** — Bir varlığı, bir kavramı anlatmak için iki veya daha çok kelimenin kaynaşmasından her dilde yararlanılır. Dilimizin de zenginlik kaynağı olan bileşmeye ve bileşik kelimelere pek çok örnekler göreceğiz.

Şimdiye dek bu kaynaklardan elde edilen sonuçlar şunu gösterdi :

a) Türkçe kökler ve ekler sanıldığından çoktur.

b) Dilimiz, türetme ve bileştirme bakımından da pek işlektir.

Çalışmalar sürüp gidiyor ve Türkçemizin çok zengin bir dil olacağı açık anlaşıyor.

Bu işler başarıldıktan sonra düzenlenecek Türk sözlüğündeki kelime sayısı, herhalde zengin dilli uluslarinkinden aşağı olmayacaktır.

Şunu da bilelim ki bir dilin zenginliği yalnız kelime sayısına dayanmaz. Araplar, dillerinde «deve» için 500 isim bulunduğunu ileri sürerek övünürler. Farslar da dillerinde «arslan» için üç yüze yakın isim bulunmasını zenginlik belgesi sayarlar. Oysa gerçek zenginlik, kelime sayısına değil, anlatım yeteneğine dayanır. Çağdaş bilim ve sanat kavramlarını ve her yeni var-

lığı anlatmaya, adlandırmaya yetenekli işlek bir dil - kelime sayısı bakımından pek ileri olmasa bile - zengin sayılır. İşlek olmayan, kullanılmayan on binlerce ölü kelime, sözlükleri doldurmaktan başka neye yarar?

Dilimizin işlekliliğini, türeme ve bileşme yeteneğini şu örneklerde görelim :

1) İç — Bir şeyin içi, basit bir isimdir :

a) Bundan türeme ve bileşme yoluyla ne kadar kelime yaratıldığını görmek için Türkçe Sözlüğe bakınız.

b) Bunlara içmek, içirmek, içilmek, içirilmek, içirtmek, içirtilmek... mastarlarından çekimlenmiş fiilleri;

c) Bu fiillerin bilmek, vermek kelimeleriyle bileşiklerini;

ç) Bütün bu isim, sıfat ve fiillerden türetilebilecek yeni kelimeleri de katınca dil kaynağımızın zenginliği kendini gösterir.

2) Bu işlekliliği baş, göz, el, kesmek, bilmek... gibi birçok kelime ailelerini incelemekle daha iyi görürüz.

SORULAR. — 1) Dil zenginliği ne ile orantılıdır? Zengin ve yoksul dillerden örnekler vererek bu düşüncenizi tanımlayınız.

2) Bugünkü zengin dilleri şu bölümlere ayırabiliriz :

a) Ulusun ilerleyişiyle orantılı olarak tarih boyunca zenginleşip gelenler.

b) Son yüzyıllarda kuvvetli bir dil devrimiyle zenginleşenler.

Bu iki çeşide örnek olacak diller gösteriniz. Bugünkü durumu ile dilimiz bu çeşitlerden hangisine girer? Bunun nedenlerini açıklayınız.

3) Tarih boyunca Türk dili kaç çağ geçirmiştir? Nelerdir?

4) İslamlıktan önceki Türkçe ile sonraki Türkçeyi karşılaştırınız. Aralarında ne ayrım var? Bunlardan hangisini daha sevimli ve daha tabii buluyorsunuz? Size göre İslamlığı kabulden sonraki Türkçe nasıl olmalıydı?

5) Osmanlıca, anlamdaşları en bol dildir. Hemen her şeyin Türkçe, Arapça, Farsça olmak üzere, en az üç adı vardı. Sıfatlar da öyle :

El - yed - dest, ev - dâr - hane - beyt, ak - beyaz - seft, kara - esved - siyah...

Bir dilin böyle bol anlamdaşlı olmasını zenginlik sayanlar çoktur. Siz de böyle mi düşünüyorsunuz? Düşüncelerinizi nasıl savunursunuz?

6) Eskiden şöyle derlerdi: «Osmanlıca dünyanın en zengin dildir. Çünkü üç dilin bütün lügatleri, kaideleri elimizdedir; istediğimiz gibi kullanırız...»

Bir de Şemsettin Sami [1850 - 1904] nın dediklerini özetleyelim :

«Binlerce öz Türkçe kelimeyi unutulma köşesine bırakıp başka dillere avuç açarak Türkçemizi bir dil türüsü haline getirdik. Bu, bir gerilemedir.»

Bu iki anlayışı karşılaştırınız. Hangisi doğru? Düşüncelerinizi okul ya da duvar gazetesinde yayımlanacak bir yazıda savununuz.

7) Türkçenin zengin bir dil olacağına inanıyor musunuz? Nasıl zenginleşecek? Bu yolda okul gençlerine düşen ödevler var mıdır?

KELİME KÖKLERİ

ve

EKLER

44. KELİME :

10 Kasım 1939

— Saat 9.05 —

Bir yolcu geçen yıl bu saat gurbete çıktı,
Yaşlarla geçirdim ben o gün yolcumu erken,
Ufkumda O'nun varlığı sönmez bir ışıktı;
Sönmez bir alev kaldı hayalimde giderken.

Dersem yeri, bir böyle bahar inmedi yurda,
Bir böyle güneş geçmedi dünya üzerinden.
Durdukça O, yer, gök, deniz elpençe durur da,
Kalkınca bütün manzara oynardı yerinden...

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Manzumenin başlığını ve işaretlenen saati düşünerek, gurbete çıkan ve yaşlarla geçirilen yolcunun kim olduğunu, hangi gurbet yolculuğuna çıktığını kestirmek güç değildir. İkinci dörtlüğü dikkatle okuyunca, ardından milletçe yaşlar döktüğümüz yolcumuzu büsbütün tanıyoruz. Duyguları, düşünceleri, hayalleri pek canlı bir tablo haline getiren bu güzel ve lirik şiirde başlı başına yazılan her söz bir kelimedir.

Anlamı olan veya cümle kuruluşuna yarayan söze KELİME denir.

Örnek şiirdeki kelimelerden :

1) *Bir, yıl, bu, gün, O, güneş, yer, gök, deniz, da, bütün, daha, dün...*
gibi kelimeler birer KÖK'tür (bkz. n° 45.)

2) *Yolcu, geçen, varlık, sönmez.*
kelimeleri ise (yol, geç, var, sön) köklerinden -cu, -en, -lik, -mez ekleriyle türemişlerdir.

3) *Elpençe, yeryüzü, erken, giderken.*
kelimeleri de :

El-pençe, yer-yüzü, er-ken¹, gider-ken.
kelimelerinin kaynaşmasıyla yapılmıştır.

1) Er, ir, eski dilde erken anlamındadır :

«Sabah namazın ır kıldı...» Tarih-i Al-i Selçuk (XV.)

Bugün kullandığımız ergeç bileşmiş deyiimi de bunu gösterir. XVI. yüzyılın başlarında yaşamış olan şair Zati şöyle kullanıyor :

Dedi cümle cıvarı ır eğer giç

O mahı bu gece biz görmedik hiç

Er, ir kelimesi Anadolu'da bugün de kullanılır :

«Kız Petek böyle ırcek nereye?»

YAYLAKIZI (Akagündüz)

4) Çıktı, yaşlar, yolcumu, yurda, sesinden, karşımda...
kelimeleri de cümlelerdeki görevleri gereğince :

—tı, —lar, —m-u, —da, —i-n-den, —m-da
çekim eklerini almışlardır.

Bu incelemelere göre, yapıları bakımından kelimeler üç çeşittir :

- 1) Kök kelimeler, basit kelimeler.
- 2) Türemiş kelimeler.
- 3) Bileşik kelimeler.

45. KÖK KELİMELEER. — Başka kelimelerden ekle veya bileşme yoluyla türememiş, yapılmamış olan kelimelerdir. Bunlara basit kelimeler de denir.

a) Dilimizde kök kelimelerin çoğu bir hecelidir :

Göz, yol, ak, iç, yaş, gök, yıl, el, taş, saç, dil, at, ad, et, ok, gel, git, o, çok, ah...

b) İki heceli kelimelerimiz de çoktur :

Çiçek, ağaç, gövde, çirkin, deniz, kıyı, tepe, oku, işit, kadın...

c) Üç heceli kök kelimelerimiz azdır :

Kelebek, araba, karınca, pencere, bacanak, kaburga, bağırsak...

Bu örneklerin incelenmesinden çıkan sonuç gösteriyor ki kök kelimeler çeşit bakımından, genel olarak, iki kısımdır :

1) **İsim kökleri.** — İsim soyundan olan kelimelerin [isim, sıfat, zamir, zarf...] kökleri.

2) **Fiil kökleri.** — Fiil soyundan olan kelimelerin [fiil ve türevlerinin] kökleri.

Bu iki çeşide de kök olan kelimeler var :

İç, savaş, ekşi, boya, toz, acı, ağrı, barış, güreş, tat...

İsim ve sıfat olan bu kök kelimeler —soy birliği içinde— fiil kökleri olarak da kullanılır :

İçmek, savaşmak, ekşimek, boyamak, tozmak (gezip tozmak), acımak, ağ-
rımak, barışmak, güreşmek, tatmak...

NOT. — Yabancı kelimelerden Türkçe ek almamış ve kurallarımıza göre bileş-
memiş olanlar da basit (kök) sayılmalıdır :

Muharrir, idare, medeniyet, telgraf, istikbal, şikâyetname, vatanperver, üni-
versite, eczane...

46. EKLER :

10 Kasım 1939

(Son)

(bkz. n° 44)

Meydan daha dün çağlayıp inlerdi sesinden,
Meydanda kalan ruhum O'nun ruhuna daldı.
Düşmüş gibi bir levha geniş çerçevesinden
Ayrıldığı gün yeryüzü karşımda boşaldı...

Bir yolcu geçen yıl bu saat gurbete çıktı;
Yaşlarla geçirdim ben o gün yolcumu erken,
Ufkumda O'nun varlığı sönmez bir ışıktı;
Sönmez bir alev kaldı hayalimde giderken.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

İtalik harflerle dizilmiş parçalardan :

a) Bir kısmı eklendikleri kelimelerin çeşitlerini değiştirerek başka anlamda kelimeler türetiyor (bkz. n° 48) :

Yol-cu, geç-en, var-lık, sön-mez, çağ-la, in-le...

b) Geriye kalanlar, kelimelerin cümlelerdeki görevlerini belirtiyor (bkz. n° 50).

Böylece :

Kelime türetmeye ya da kelimelerin görevlerini belirtmeye yarayan parçalara EK denir (bkz. n° 47).

47. EKLERİN ÇEŞİTLERİ. — Görevleri bakımından ekler de iki türdür :

- 1) Yapım eki,
- 2) Çekim eki.

Yapım eki ile çekim eki bir değildir. Aralarındaki ayrımı bir daha görelim :

a) **Yapım eki**, kelimenin anlamını, çeşidini değiştirir (bkz. n° 48);

b) **Çekim eki**, kelimenin anlamını, çeşidini değiştirmez; cümledeki görevini belirtir (bkz. n° 50).

48. YAPIM EKLERİNİN GÖREVİ. — Ekler değişikçe kelimelerin anlam ve çeşit bakımından nasıl değiştiğini görelim :

GÖZ: Bir varlığın adıdır, kök kelimedir...

İSİM

GÖZLÜ: Gözü var olan (yaratık).

SIFAT

GÖZCÜ: Göz tedavi eden, gözleyen, gözetleyen (kimse).

SIFAT

GÖZCÜLÜK: Gözcünün işi.

İSİM

GÖZLÜK: Göze takılan alet.

İSİM

GÖZLÜKÇÜ: Gözlük yapan, gözlük satan (kimse).

SIFAT

GÖZLÜKÇÜLÜK: Gözlükçünün zanaatı.

İSİM

GÖZLEMEK, GÖZETLEMEK...

FİİL

GÜZEL [Aslı: GÖZEL].

SIFAT

Örnekler çoğaltılabilir. Bu kelimelerin hepsi Göz kökünden türemiştir, bir kelime soyundandır. Hepsinde ana anlam, yani kök anlamı bir olmakla birlikte her ek değişikçe hem anlam, hem de çeşit değişiyor; birer gövde oluyor.

49. Kelimelerin KÖK mü, GÖVDE mi olduklarını ayırt etmek kolaydır :

a) Yapım eki almamış kelimeler KÖK tür.

b) Ekle şekillenmiş ya da bileşmiş kelimeler GÖVDE dir.

Bir kelimenin sonundaki parçanın [harf, hece] ek olup olmadığı kestirilemiyorsa şöyle bir denemeye baş vurulur :

Ek sanılan parça atıldıktan sonra geriye kalan kısım :

a) Anlamlı değilse, yani büsbütün anlamsızlaşıyorsa;

b) Bir anlamı olsa bile bağlı bulunduğu sanılan kelime soyunun anlamıyla aralarında bir ilgi bulunmuyorsa atılan parça, ek değildir; kelimenin temelindendir.

Bu düşünceleri şu örneklerle açıklayalım :

a) *Deniz* kelimesinin bir harfini, bir hecesini ek sayıp atalım : Geriye kalan kısım büsbütün anlamsızdır. Demek *deniz* kelimesinde ek yoktur; bütün harfler kelimenin aslındandır.

b) TEPE kelimesinde E'yi ek sayıp atalım. Geriye *tep* kalıyor. *Tepmek* mastarının köküdür ve anlamlıdır; fakat *tepe* kelimesiyle *tep* kökü arasında, dilbilgisince, bir soy bağı bulunamaz; bunun için de *tepe* kelimesi *tep* kökünden türemiş sayılmaz.

Türeme örnekleri gelecek konularda pek çok görülecektir.

50. ÇEKİM EKLERİNİN GÖREVLERİ :

Selleri, seyyaleleri durdurursunuz; fakat benim milletimden akseden bu ah ü eninimi; vatanımdan gelen bu göz yaşlarımı durduramaz, dindiremezsiniz.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

İtalik harflerle dizilen parçalar çekim ekidir :

- 1) **-ler, -lar, —** kelimelere çoğulluk anlamı katıyor.
- 2) **-i, -ı** hal ekleri, kelimelerin nesne görevinde olduğunu belirtiyor :
Selleri, seyyaleleri, eninimi, göz yaşlarımı.
- 3) **-den, -dan** hal eki, kelimeleri tümleş yapmıştır.
- 4) «Yaşlarımı» kelimesindeki **-rım** tamlanan ekidir.
- 5) **-im, «benim»** kelimesinde tamlayan, öbürlerinde tamlanan ekidir.
- 6) **-sınız** parçası, fiillere çoğul ikinci kişi anlamı katıyor.

Buna göre çekim ekleri şu çeşitlere ayrılıyor :

- 1) Kelimelere çoğul anlamı katan ekler.
- 2) İsimleri çekimlemeye yarayan hal ekleri.
- 3) Tamlama ekleri.
- 4) Fiil çekimlerine yarayan kip ve kişi ekleri.

Bu incelemeden elde edilen sonuç şudur :

Çekim ekleri, kelimelerin anlamlarını, çeşitlerini değiştirmez; cümledeki görevlerini belirtir.

ALİŞTİRMA. — 4. *Kol, taş* sözlerinden türemiş kelimeleri sıralayınız ve bu kelimelerin anlamlarıyla çeşitlerini belirtiniz.

ALİŞTİRMA. — 5. *Kulak, tarak, diken, çiftçi, söğüt, kırık, dinle, yücel, benlik, doğru, toprak, yol...* kelimelerinden hangileri kök, hangileri gövdedir? Nasıl ayırt ettiğinizi açıklayınız. Gövdeler hangi köklerden türemiştir?

SORULAR. — 1. Yapılış bakımından kelimeler kaç'a ayrılır? Nelerdir? Aralarındaki ayrılıkları anlatınız. 2. «Kelime kökü» sözünden ne anlıyorsunuz? Genel olarak kökler kaç çeşittir? 3. Hem isim, hem fiil kökü olan kelimeler var mıdır? Örnekler bulunuz. 4. «Kök, gövde» terimleri arasındaki ayrılığı örneklerle açıklayınız. 5. Çekim eki ile yapım eki arasındaki ayrılık nedir? Örneklerle açıklayınız.

V U R G U

51. VURGU :

*Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik;
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik;*

(Yahya Kemal Beyatlı)

Bu mısralarda italik harflerle dizilmiş heceler öbürlerinden daha baskılı okunur. Bu dik ya da baskılı okunuşa ve söylenişe VURGU denir.

Bir duygunun itişiyile konuşurken sesimiz daha canlı, daha sıcak olur; yükselir, alçalır, birden hızlanır, sonra yavaşlar; isteğine ermişlerin iç serinliğine kavuşur.

Bu canlı devimin anlatıma kattığı değerler sırasıyle görülecektir.

Vurgu :

a) Söze duygu ve anlam değeri katar.

b) Dinleyicinin dikkatini uyandırarak anlamın kavranmasını kolaylaştırır.

c) Ahengi canlandırır.

Vurgusuz okumalarda ve konuşmalarda bu değerler yoktur. Vurgu ile sözlerine canlılık katamayan hatip — ne kadar faydalı ve heyecanlı şeylerden bahsederse etsin — dinleyicilerini uyuklamaktan kurtaramaz.

Dilimizi öğrenen yabancıların en güç başardıkları incelik vurgudur. Amerikalı komiklerin Türkçeleştirilmiş filmlerdeki sözlerini tuhaflaştıran, her şeyden ziyade, vurgu yanlışlarıdır.

52. VURGU ÇEŞİTLERİ. — Vurgular pek çeşitlidir. Başlıcaları şunlardır :

- 1) Kelime vurgusu,
- 2) Cümle vurgusu,
- 3) Mısra vurgusu,
- 4) Şiddet vurgusu.

53. KELİME VURGUSU :

a) *Baba, arkadaşım söyledi; Okul yarın açılacak...
Çiçek, çiçekler, çiçeklerden; kuş, kuşların...*

b) *Ankara, Erzurum, Van, Edirne; yoksa, hangi, acaba...*

Vurgulu heceler italik harflerle dizilmiştir. İnceleyelim. Şu sonuca varırız :

1) Kelimelerimizde, genel olarak, vurgu son hecede bulunur.

2) Yalnız :

a) Yer adlarında;

b) Bazı zarf, bağlaç ve ünlemlerde vurgu başa doğru sürülür.

NOT. — Cins isimleri özel ad olarak kullanılınca sonlarındaki vurgular başlara doğru kayar :

Kartal büyük bir kuştur;
Kartal'dan gelen tren...
Sirkeci (sirke satan) geçiyor;
Sirkeci İstasyonunun önünde buluştuk.
Denizli (denizi bulunan) ülkeler;
Denizli valisinin demeci...

3) Bir hecelilerde kelime vurgusu bulunmaz.

4) Ekler, genel olarak, kelime sonlarındaki vurguları kendi üzerlerine çekerler.

5) Yalnız şunlar vurguyu çekmez; vurgu, kendilerinden önceki hecelerde kalır :

a) Olumsuzluk eki **-me** :

Arkadaş! yurduma alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın.

(Mehmet Akif Ersoy)

Okuma dersinde onu okuma.

Bu iki örnekte olumsuzluk eki **-ma**'lar vurguyu çekmemiştir; yani vurgu, kendilerinden önceki hecede kalmıştır. Öteki **-ma**'lar vurguludur.

NOT. — Yalnız geniş zaman kiplerinde olumsuz eki **-me** vurguyu çeker : Görmez, anlamam...

b) **mi?** soru eki de vurguyu çekmez .

c) **-ce** eki, küçültme anlamında olursa vurguyu çeker :
Bolca, yumuşakça, güzelce...

Küçültmeden başka anlamda ise vurguyu çekmez :

Kardeşçe, insanca, bence, Türkçe, milletçe, geldikçe, gidince, oldukça...

ç) **İle, ise, idi, imiş, iken** kelimelerinin takılmasından ileri gelen **-le, -se, -di, -miş, -ken** parçaları da vurguyu çekmezler :

Tebesirle yazacaksa... kardeşiyle istediye... Çalışkandı, oradaymış, yazacakken...

d) Ek-fiilin geniş zaman kipinin **-im, -sin, -dir, -iz, -sınız** parçaları da vurguyu çekmez :

Ben çocuğum, çocuksun, arkadaşsınız, çalışkandır...

NOT. — Ek-fiil olmayan **-im**'ler vurguyu çekerler :

Ben ve benim zamirlerini kullanmadan da vurgu, kelimenin ek-fiille çekimlenip çekimlenmediğini göstermeye yeter :

Öğretmenim (ben), öğretmenim (benim)...

e) **de** bağlacı da ses bakımından tıpkı bir ek gibi kendinden önceki kelimelere uyar; fakat vurguyu çekmez :

Odamızda oturuyorduk. Orhan'da güzel kitaplar vardır...

Odamız da aydınlandı. Orhan da kitap aldı...

Hangi **-de**'nin ek olduğunu, bitişik yazılacağını;

Hangi **de**'nin bağlaç olduğunu, ayrı yazılacağını vurguyu çekip çekmemesinden de ayırt edebiliriz.

f) **ki** bağlacı da vurgu bakımından «de» gibidir :

Bağlaç olunca vurguyu çekmez: Bilirsiniz ki...

Başka anlamda ek ise vurgulanır: Evdeki, bizimki...

Hangi **-ki'nin** ek olduğunu, bitişik yazılacağını;

Hangi **ki'nin** bağlaç olduğunu, ayrı yazılacağını vurguyu çekip çekmesinden ayırt edebiliriz :

Bir ulu çınarsın ki kırılır, eğilmezsin.

(Ahmet Hikmet)

Bahçedeki, komşusununki, bildim ki, geçenki, düşünüünüz ki...

g) **ki** bağlacının kaynaşmasından ileri gelen belki, sanki, mademki... kelimelerinde de **ki** vurguyu çekmez.

6) *Şükür, hazım, neşir...* gibi kelimeler *etmek* yardımcı fiiliyle bileşince :

a) İkinci hecelerdeki dar sesler düşer.

b) Vurgu birinci heceye geçer :

Şükrediniz, hazmetmek, neşredilecek, hissediyorum...

54. CÜMLE VURGUSU. — Cümlede anlamca en önemli kelime vurgu ile belirtilir :

Ben o kitabı Orhan'a verdim.

Ben Orhan'a o kitabı verdim.

O kitabı Orhan'a **ben** verdim.

a) *Orhan'a, kitabı* kelimelerinde cümle vurgusu, kelime vurgusuyla birleşmiştir.

b) Tek hecelilerde kelime vurgusu bulunmadığına göre üçüncü cümledeki **ben** kelimesinin vurgusu cümle vurgusudur.

Kelimelerin sırasını değiştirmeden de belirtme vurgusuyla cümleye çok önemli duygu ve anlam değeri katılabilir :

Ben sizi orada gördüm.

cümlesini normal söyleyelim. Kelimelerin sözlük anlamı dışında hiç bir şey sezilmiyor.

Bir de gereken hecelerini kuvvetli vurgu ile belirtmek anlamın ne kadar değiştiğini görelim. Vurgulu heceler siyah harflerle dizilmiştir. Ona göre vurguyu kuvvetlendirerek söyleyiniz :

Ben sizi orada gördüm. (Başkası değil, ben);

Ben **sizi** orada gördüm. (Başkasını değil, sizi);

Ben sizi **orada** gördüm. (Başka yerde değil, orada);

Ben **sizi orada gördüm.** (Gördüğümde asla şüphe yok; inkâr edemezsiniz.)

Yüklemden uzak düşmüş özneler de cümle vurgusu alır. Bu öznelerden sonra virgül kullanmayı unutmayalım :

Fikret, mal namına denebilir ki hiç bir şeye malik değildi.

(Cenap Şehabettin)

Koca Ali, bu kararı duyunca ömründe ilk defa olarak sarsıldı.

(Ömer Seyfettin)

55. MISRA VURGUSU. — Şiirde ahenge gereken önemi verenler :

«Şiir... musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisandır...» derler.

Mısralardaki ahengi daha kuvvetle sezdirmek için kimi heceler daha canlı okunur :

MERDİVEN

Ağır, ağır çıkacaksın bu merdivenlerden...
Eteklerinde güneş rengi bir yığın yaprak
Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak...

Sular sarardı.. Yüzün perde perde solmakta
Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta...

Eğilmiş arza kanar muttasıl kanar güller
Durur alev gibi dallarda kanlı bülbüller
Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

Bu bir lisan-ı hafidir ki ruha dolmakta
Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta...

(Ahmet Haşim)

İtalik dizilmiş hecelerde iki vurgu birleşiyor :

- 1) Kelime vurgusu,
- 2) Mısra vurgusu.

Mısraları vurgularla canlandıramayanların okuyuşları ahenksiz, duygusuz ve tatsız olur.

56. ŞİDDET VURGUSU. — Söze daha çok kuvvet vermek, dikkati daha çok canlandırmak için kimi kelimelere şiddetle basılır :

İnsafsız, benden beş kuruşu esirgedi.

(Beş) kelimesi sıkılan dişler arasında bir ıslık keskinliğiyle çıkar.

Şiddet vurgusu, kelimelere sözün gerektirdiği şiddeti katar. En belli olduğu yer beğenme, gücenme, kızma ünlemleridir .

Şiddet vurgusuna ünlemleşen hitaplarda da rastlanır :

Kuş yuvası bozulur mu yaramaz!

Bir de şu mısraları okuyalım :

Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin
Sönüyor göğsünün üstünde o aslan neferin.
Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;
O ne müthiş tipidir, savrulur enkaz-ı beşer
Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak
Boşanır sırtlara, vadilere sağnak sağnak.
Saçıyor zırha bürünmüş de o namert eller
Yıldırım yaylımı tufanlar, alevden seller...

(Mehmet Akif Ersoy)

İtalik dizilen hecelerdeki şiddet vurgusu şiirde tasvir edilen dehşeti daha çok canlandırıyor.

Vurgu konusunda şu noktalar da gözden kaçmamalıdır :

1) Pekleştirme örnekleri vurguludur ve şiddet vurgusuna pek elverişlidir (bkz. n° 136) :

Bembeyaz, Kıpkırmızı, dosdoğru, yemyeşill...

Vurulup tertemiz alından uzanmış yatıyor;
Bir hilâl uğruna, ya Rab, ne güneşler batıyor!

(Mehmet Akif Ersoy)

2) Derece zarfları da şiddet vurgusunu çeker :

En güzel kitap, pek korkunç bir yer, çok özledim.

3) Yansımalar da vurguları ile söze şiddet' katar :

Dışarda fırtına gittikçe pürgazap, cûşan
Bir ihtilâc ile etrafa ra'sheler vererek
Uğulduyordu...

— Yarın yavrucak nasıl gidecek?

Şafak sökerken o, yalnız, bir eski tekneçinin
Düğümlü, ekli, çürük ipleriyle uğraşarak
İlerliyordu; deniz aynı şiddetiyle şırak -
Şırak dövüp eziyor köhne teknenin şişkin
Siyah kaburgasını... Ah açlık; ah ümmit!

(Tevfik Fikret)

4) Niteleme sıfatlarıyla asıl sayılar, tanıtma ve belirtme vurgularına el-verişlidir :

Durgun su, engin deniz, korkunç gece, zengin adam, boş söz, beş yıl, yetmiş yaşında...

Vurgunun sanat eserlerinde; yani şiirde, hatta müzikte önemi sözdekinden aşağı kalmaz.

Şiir ve müzik ölçülerinin [vezin] sözdeki vurgularla birleşip kaynaşmasının önemi büyüktür. Ahenge, kavrayıcı güzelliği - müzikte **prozodi** denilen - bu kaynaşma katar. Ölçü, söz vurgusuyla kaynaşmazsa ya da aykırı düşerse şiirde ve bestede duyguyu besleyen ahenk bulunmaz.

ALİŞTİRMA. — 6. Şu kelimelerdeki vurgulu hecelerin altlarını çiziniz :

Uhrevî sükûnetin ve uhrevî rahatın ne olduğunu bilmek isteyenler Bursa'da Muradiye türbesine gitsinler. Ölümü yalnız burada korkunç değildir. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

ALİŞTİRMA. — 7. Şu satırlardaki cümle vurgularını gösteriniz :

a) Ulu Tanrı! Gün batıyor; sevgili korkun gönlümde doğuyor. Kumral akşam bana sessizlik içinde büyüklüğünü fısıldıyor.

b) Turgut bu kitabı yarın okuyacak.

c) Turgut yarın bu kitabı okuyacak.

ç) Bu kitabı yarın Turgut okuyacak.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu)

ALİŞTİRMA. — 8. Şu manzumedeki mısra vurgularını gösteriniz:

HER YERDE KAHRAMAN

Yerde

Arzın akıncılara dar geldiği zamanda
Ovalar geçit verdi; boynunu eğdi dağlar...
Çarpanların başını parçaladı bir anda
Sivri bir hançer gibi pençemizdeydi dağlar.

Havada

Karada aslan olduk, ejder olduk denizde;
Çifte sevgilimizdi deniz bizim, yer bizim.
Şimdi yeni bir güneş kaynıyor, kalbimizde;
Olacaktır bu huzla yedi kat gökler bizim...

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

ALİŞTİRMA. — 9. Bu manzumedeki şiddet vurgularını gösteriniz:

DEV ŞARKISI

Türk'üm ben, Oğuz nesli benim nesl-i vakurum;
Altaylara bağlar beni alnımdaki nurum!
Parlak güneşin doğduğu yerlerde doğan ben,
İlk ateşi içtimdi bir aslan memesinden!
Şahin gibi cenk atları kışırken uyandım;
Ejder gibi kaplanları boğdum, oyalandım.
Yalçın düşeğim vardı küheylân yelesinden;
Aldımdı bu sert isimli gök gürlemesinden.
Türk'üm ben, Oğuz nesli benim nesl-i vakurum;
Altaylara bağlar beni alnımdaki nurum!

(Emin Bülent)

T O N

Cümlelerin söylenişlerindeki ton değişikliklerinin anlamla ilgisi

57. TON. — Cümlelerde — vurgudan başka — bir söyleyiş özelliği daha vardır. Anlatıma duygu, düşünce, heyecan, yumuşaklık, sertlik... ayırtıları katmak için seslerde perde değişikliği gibi başkalıklar yapılır; buna TONLAMA denir. Söze duygu değeri katmak için, çok kez, kelimelerin birinci hecelerini daha ezgili, daha canlı söyleriz; sese verilen bu anlatımlı çalım, bir söyleyiş tonudur¹.

Ka-rdeşim, k-uzum, c-anım, a-skerler, a-nne, a-rkadaşlar!

Kuvvetli çağrılmalarla komutlarda kelimenin her hecesine belirtme tonu verilir :

Ç-oc-ukl-ar, a-sk-erl-er, d-ikk-at! (bkz. n° 58).

Ton değişikliklerinin anlamla ilgisi :

a) Emir temeli üzerine kurulan cümleleri, sesimize vereceğimiz tonla istediğimiz kesinlikte, sertlikte ya da yumuşaklıkta söyleyebiliriz :

Çalış, çabala, gayret et!... Sonra pişman olursun!..

b) Sorulu cümleler tonlanmaya daha elverişlidir :

Bunu nasıl yaptın?... Düşünmedin mi hiç?... Bizi görmeden gittin ha? Ne olmuş sanki?...

Cevap beklenmeyen sorular, duygu değeri bakımından daha derindir. Sanaat güzelliği taşıyan bu cümlelerde ton daha canlı ve kavrayıcı olur :

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım?

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?

(Mehmet Akif Ersoy)

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?...

(Ahmet Haşım)

c) Tonun, en çok duygu değeri kattığı sözler ünlemliler olanlardır :

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir; ileri!...

Ey Türk gençliği!...

Ne mutlu Türküm diyene!...

(Atatürk)

Aman Allahım!... Yetişin komşular!...

ç) Tonla yalnız bu cins kelimelere ve cümlelere değil; her söze her çeşit duygu değeri ve canlılık katılabilir. Cümlelerin söylenişindeki ton değişikliklerinin anlamla ilgisi büyüktür.

1) Tonlanan heceler (-) işaretiyle gösterilmiştir.

58. SES, SÖYLEYİŞ. — Duygunun içinden süzülüp gelen, kaynayıp çıkan güzel örülü cümleler, çok kez ünlemlî, sorulu nağmelere meyleder. Canlı duyguların itişile sesimiz daha sıcak, daha candan olur; yerine göre yükselip alçalarak musikili bir eda alır. Bu ahenk, tıpkı müzikte olduğu gibi, kimi kez yavaşlar, durgunlaşır, düzgün bir yola girmiş olur; derken birden çabuklaşarak coşkunluğa doğru hızla yükselir, gider.

Şiir, yazı, eser ne kadar duygulu, ne denli dokunaklı olursa olsun; okuyucu onu ruhuna sindiremiyorsa, ondan duygulanmasını bilmiyorsa, sesine o duyguyu, o heyecanı katamıyorsa ne kendisi zevk alır, ne de dinleyenleri.

Parçadaki duyguları, heyecanları, güzellikleri tatmaya, içimizde yaşatmaya çalışırsak ruhumuz, sanatın tanrısal büyüünden daha çok zevk alır. Bir de bu tadış ve sezişi, sesimize vererek mısraların örülüştündeki tatlı müziğe, ahenge katabilirsek hem kendi zevkimizi artırır; hem de dinleyenlerin ruhlarına bu sanat büyüünü vermiş oluruz.

Akan hayatın türlü amaçlarla söylenmiş cümlelerine sesimizle, sesimizin tonuyla de türlü anlamlar, türlü duygular katabiliriz. *Geldin mi?* sorusuna sesimizle - yerine göre - dargınlık, sevinç, utangaçlık, heyecanlı bir beğeniş, yakıcı bir bekleyiş, korkunç bir öfke, ateşli bir sevgi... gibi birçok duygular katarız.

«Mehmet kardeş!» diye Ali, sesinde bir baş kaldırma atılışıyla sordu :

«Memidik neden yalan söyledin?»

YER DEMİR GÖK BAKIR (Yaşar Kemal)

Bu yeteneğimizden yararlanarak okuma ve konuşmamızı canlandırmaya çalışalım. Her şeyde olduğu gibi bunda da aşırılığın, yapmacıkların sevimsizlik ve çirkinlik doğurduğunu da unutmayalım.

Vurgu, ton ve söyleyiş özelliği söze dalgalı bir ses ahengi katar. Böylelikle anlatım, teksesliliğin [monotonluğun] durgunluğundan kurtulur ve canlanır.

ALİŞTİRMA. — 10. «Allaha ısmarladık!» diyip ayrılana: «Güle güle!» deriz. Bu iki ayrılış cümlesine tonla, ses ve söyleyişle: saygı, sevgi, kızma, dargınlık, acıma... gibi duygular katarak söyleyiniz ve duygu derecelerini istediğiniz kadar artırıp azaltınız.

SORULAR. — 1. Vurgu, ile ton bir midir? Aralarındaki ayrım? 2. Tonla her kelimeye, her cümleye duygu değeri katılabilir mi? Tonlu konuşmadan, okumadan en çok nerelerde yararlanırsınız? 3. Tonu aşırı dereceye vardırıncı ne olur? 4. Konuşmada ve okumada sese istediğimiz duyguyu katabilir miyiz? Duygulu sesle okunmayan şiirlerden ve sanatlı yazılardan yeter derecede zevk alınabilir mi?

S Ö Z D İ Z İ M İ

59. DİLBİLGİSİNDE BÖLÜMLER. — Dilbilgisini, ana konuları bakımından bölümlere ayırmak faydalı bir gelenektir. Türk dilbilgisi de başlıca şu bölümlere ayrılır :

- 1) Ses ve söz bilgisi;
- 2) Kelime ve biçim bilgisi;
- 3) Cümle bilgisi, sözdizimi;
- 4) Anlam bilgisi.

60. SES ve SÖZ BİLGİSİ. — Seslerden, seslerin perdeleniş ve çıkışlarından, harflerden, hecelerden, kelimelerin doğuşlarından; kök, ek, gövde ve takılardan, ses uyumlarından; söyleniş, vurgu ve tondan bahseden kısımdır.

61. BİÇİM BİLGİSİ. — Bu bölümde kelimelerin anlam bakımından çeşitleri, çekimleri, türeyişleri ve bileşmeleri incelenir.

62. SÖZDİZİMİ. — Her kelime anlamlı olmakla birlikte tek başına duygularımızı, düşüncelerimizi, isteklerimizi tam olarak anlatmaya yetmez. Biz tek tek kelimelerle değil; kelime dizileriyle anlarız :

Şir-hârlar beşiğini, çocuklar eğlendiği yeri, gençler maişetgâhını, ihtiyarlar kûşe-i feragatini, evlât validesini, peder ailesini ne türlü hissiyat ile severse insan da vatanını o türlü hissiyat ile sever.

(Namık Kemal)

Düşünce, duygu, ve istekleri tam olarak anlatmak için kelimeleri, dilbilgisi kurallarına göre, dizmek gerektir. İşte bu dizilişin incelenmesinden ve kurallarından oluşan bölüme **sözdizimi** denir. Batı gramerlerinde adı **syntaxe**'tir.

Sözdiziminin ana konusu **CÜMLE**'dir (bkz. n° 63).

63. CÜMLE. — Bir duyguyu, bir düşüncüyü, bir isteği tam olarak anlatmak için kurulan kelime dizisine **CÜMLE** denir :

Bu millet benim gibi daha binlerce Mustafa Kemal çıkarır.

(Atatürk)

Onun yegâne hocası, yegâne iş arkadaşı, yegâne zırhı ve silâhı Türk milletinden başka kim idi?

Bu kudreti O, Türk milletinin enerjisinden başka nerede bulmuştu?

Eğer senin yolunda, senin adımlarının temposunu bir lahza şaşarsak ayaklarımız kötürüm olsun!

ATATÜRK (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yazılışı. — Cümleler büyük harfle başlar, sonlarına nokta konur.

Cümle sonlarına konan soru ve ünlem işaretleri de birer noktadır.

64. CÜMLEDE KELİME SAYISI. — Bir cümlede kelime sayısı, anlatılan şeyin kısa ya da uzun oluşuna göre az veya çok olur. Bir tek kelime ile de bir düşünce anlatabiliriz: *Okuyorum. Dinleyiniz...* Fakat düşünceleri daha etraflı anlatmak için kelime sayısını çok kez artırmak zorunda kalırız. Güzel konuşanlar, titiz yazarlar kelime sayısını düşüncenin genişliğiyle a-yarlamaya çalışırlar.

Aşağıdaki örnek, düşüncenin genişliğine göre cümlelerin nasıl uzadığını gösteriyor :

Kapı açıldı.

Sınıfın kapısı açıldı.

Sınıfın kapısı yavaşça açıldı.

Dersin en tatlı yerinde sınıfın kapısı yavaşça açıldı.

Türkçe dersinin en tatlı yerinde sınıfın kapısı yavaşça açıldı.

Dün Türkçe dersinin en tatlı yerinde sınıfın kapısı yavaşça açıldı.

Bu cümle daha da uzatılabilir.

Düşünceyi, istenilen biçimde anlatmaya yetmeyen az kelimeli cümleler işe yaramadığı gibi fazla uzatılmış cümleler de sevimsiz ve yersizdir. Cümlelerin en güzeli, içinde fazla hiç bir kelime bulunmadığı halde düşünceyi eksiksiz anlatabilendir; yani **dur**u olmalıdır.

Duruluk, üslûbun temel niteliklerindendir. Fazla kelimeler, sözü boşuna uzatmakla kalmaz; çok kez anlamı da boğar. Güzel yazılarda, şiirde fazla kelimeler sevimsiz birer pürüz gibi göze batır. Bu pürüzlerin iyice ayıklanmasıyla duruluk sağlanır. Büyük sanatçıların yazılarında, çok kez kelime sayısı azaldıkça anlam genişler. Pek derin ve düşündürücü anlamların birkaç kelime içine sığdırıldığı da olur. Böyle kısa; fakat düşündürücü, derin anlamlı sözlere **özsöz** denir :

Alnını ne kadar yüksek tutarsan yere o kadar sağlam basarsın...

(Cenap Şehabettin)

Kartalın beşenmediğini kargalar kapışır.

(Cenap Şehabettin)

Zalim yine bir zulme giriftar olur âhir;

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.

(Ziya Paşa)

Yükselmeyen düşer; ya terakki, ya inhitat.

(Tevfik Fikret)

Her atalarsözü de bir özsözdür :

Su uyur; düşman uyumaz.

Dağ dağa kavuşmaz; insan insana kavuşur.

*

Uma kelse kut kelir = konuk gelse kut gelir.

Aşıç ayur tübüm altın. Kamaç ayur men kayda men =

Tencere der: Dibim altın. Kepçe der: Ben nerdeyim?

(Dıvanü Lûgat-İt-Türk. XI.)

Her atalarsözü bir özsözdür. Fakat her özsöz, atalarsözü değildir (bkz. n° 385, 386).

Bir sözün atalarsözü haline gelmesi için :

- Sahibinin unutulması, belli olmaması;
- Ulusa mal olması gerektir.

SORULAR. — 1. Dilbilgisini kaç bölüme ayırırlar? 2. Seslilerin uyumundan, harflerin benzeşmelerinden bahseden bölüme Batılılar «fonetik» derler. Bu, dilbilgisi bölümlerinden hangisine girer? 3. Cümle ne demektir? Beş cümle söyleyiniz. 4. Cümlede kelime sayısının sınırı var mıdır? Nîçin? 5. Cümlenin uzunluk ve kısalığı neye göre ayarlanmalıdır? 6. Duruluk ne demektir? Sanatlı yazılarda önemi? 7. Özsöz ne demektir? Atalarsözü ile bir olan, ayrılan yönleri?

CÜMLENİN ÖĞELERİ

65. CÜMLENİN ÖĞELERİ. — Bir cümlede birçok kelime bulunabilir (bkz. n° 64). Cümlelerin öğeleri önemlerine göre şöyle derecelenmiştir :

- 1) Yüklem, (bkz. n° 66).
- 2) Özne (bkz. n° 67).
- 3) Nesne (bkz. n° 71),
- 4) Tümleçler (bkz. n° 72).

Bunlardan **yüklemle özne** temel öğelerdir.

66. YÜKLEM. — Cümlede iş, oluş ya da kılış [bir tek kelime ile : EYLEM] anlatan kelimelerdir. Buna (Biçim bilgisi kısmında) **FİİL** deriz :

Barika-ı hakikat müsademe-i efkârdan çıkar.

(Namık Kemal. XIX.)

Büyük keder gibi büyük sevinç de ortaksız olamıyor.

(Reşat Nuri Güntekin)

Beni candan *usandırdı* cefadan yâr *usanmaz mı?*

Felekler *yandı* ahımdan muradım şem'i *yanmaz mı?*

(Fazlî. XVI.)

örneklerinde *italik* harflerle dizilen kelimeler **FİİL**'dir, yani **YÜKLEM**'dir.

Sözdizimi bakımından — içinde iş, kılış, oluş ya da yargı anlamı bulunan her kelimeye yani — fiile, fiilimsiye ve fiil görevli kelimelere **yüklem** denir :

*Okuyamıyorum. İşten başımı **kasımağa** vakit **kalmıyor** ki! Benim de onlar gibi vaktim **olsa** belki ben de büyük bir profesör **olurdum**. Böyle **körleşip kalmazdım**. Hem de sade tıp kitapları mı? **Okunacak** daha neler **var?** İnsanın vakti **olmalı**; denize **dalar** gibi bunların arasına **dalmalı**...*

(Reşat Nuri Güntekin)

NOT. — Dilbilimciler yüklemlerine göre cümleleri ikiye ayırırlar :

1) **Fiil cümlesi.** — Yüklemi fiil olan cümle :

Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin,
Sönüyor göğsünün üstünde o aslan neferin.

(Mehmet Akif Ersoy)

2) **İsim cümlesi.** — Yüklemi isim soyundan olan cümle (*).

İstanbul güzel bir *şehirdir*. Pek *naziksiniz*. Ben *Türküm*.

Tarihi yazan benim, yapan siz.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

67. ÖZNE. — Yükleme göre yapan ya da olan kelimedir. (bkz. n° 116).

Özne; isim, isimleşmiş sıfat ya da zamirden olur :

Güneş batıyor. Çocuk koştu. Turgut kapıyı açtı. Hava açıktır. Kuş uçar. Ben anlatayım. O dinlesin...

(*) Dilimizde bulunan sekiz çeşit kelime iki genel soya ayrılır :

1) Fiil soyu. — Bütün fiiller ve fiilimsiler.

2) İsim soyu. — Fiilden başka bütün kelime çeşitleri.

Cümlelerin her birinde bir oluş, bir kılış, bir yargı anlamı var. Bu anlamı veren kelime yüklem [fiil, fiilimsi] dir.

Yüklemin anlamına göre, olan veya kılan kelime de öznedir. Yukarıdaki örneklerde her cümlemin birinci kelimesi özne, son kelimesi yüklemidir. Özne olan kelimeler, bu görevleri için bir ek almamışlardır.

Öznelere yalın halde bulunur; yani -i, -e, -de, -den hal eklerini almaz. Cümlede özneyi bulmak için yükleme kim ya da ne kelimeleri katılarak sorulmalıdır :

Hoca Efendi fena halde şaşaladı. Özüne baktı. Değnek elinden düştü. Falakayı tutanlar bıraktılar. Kurtulan ürkmüş eşek, çifte ata ata, kestane ağaçlarının altına kaçıyor, avazı çıktığı kadar anırıyordu.

FALAKA (Ömer Seyfettin)

Sorularımıza başlayalım :

— Kim şaşaladı?	— Hoca Efendi.
— Özüne kim baktı?	— Hoca Efendi.
— Ne düştü?	— Değnek.
— Kimler bıraktılar?	— Falakayı tutanlar.
— Ne kaçıyor?	— Eşek.

68. ÖZNE İLE YÜKLEMİN [fiilin] UYGUNLUĞU. — Fiille özne arasında iki bakımdan uygunluk aranır :

- 1) Tekillik, çoğulluk bakımından (bkz. n° 69);
- 2) Kişi bakımından (bkz. n° 70).

69. TEKİLLİK, ÇOĞULLUK BAKIMINDAN UYGUNLUĞUN bazı durumlarda değiştiğini görürüz :

I. Birinci tekil kişi :

A. Böbürlenmek için — özne olan zamir de, fiil de — çoğul kullanılır :
Biz adamı perişan ederiz. Biz öyle laflara kulak asmayız...

B. Alçakgönüllülük göstermek için birinci tekil kişi zamirini de, fiilini de çoğul kullandığımız olur. Bir yazar şöyle diyor :

Şimdi bu nokta üzerinde duralım; incelemelerimizi derinleştirelim.

II. İkinci tekil kişilerde :

- A. Saygı için;
B. Nezaket için özne olan zamiri de, fiili de çoğul kullanırız :
Siz bilirsiniz. Siz anlatacaksınız. Buyurunuz. Siz söyleyin.

III. Üçüncü kişilerde :

A. Anlatıma saygı değeri katmak için — özne tekil olduğu halde — fiil çoğul kullanılır :

Devlet başkanımız İstanbul'u şereflendirdiler.

— *Sayın bay evdeler mi?*

— *Şimdi çıktılar, biraz sonra döneceklerini söylediler.*

B. Aşağıdaki çoğul öznelerin yüklemeleri tekil olur :

- 1) Gövde örgenlerinin :

Bacaklarım ağrıyor. Saçlarınız ağarmış. Dişleri çekilecek...

- 2) Eylem isimlerinin :

Emekler boşa gitti. Annenin söyledikleri acı da olsa batmaz. Sokakta bağrışmalar, koşuşmalar oldu.

3) Cansız varlıkların (madde sonundaki nota bakınız) :

Sular mı yandı. Neden tunca benziyor, mermer?

(Ahmet Haşım)

Bütün pencerelerinden deniz, Kadıköy, adalar görünüyor.

(Refik Halit Karay)

4) Bitkilerin, hayvanların (madde sonundaki nota bakınız) :

Yapraklar sarardı. Elmalar kızarıyor. Kuşlar uçar. Balıklar yüzer...

5) Zaman isimlerinin :

Dakikalar, saatlar birbirini kovaladı. Aradan aylar, yıllar geçti.

C. İnsan olan çoğul özneler gelince : Bu öznelerin fiillerinin çoğul veya tekil olması söyleyenin maksadına bağlıdır :

1) Çoğul öznelerin bireyleri teker teker değil de; bir bütün, bir toplam halinde düşünülüyorsa fiil tekil olur :

Dostlar alışverişte görsün. Amerika'da işçiler grev yapmış...

2) Çoğul öznenin bireyleri teker teker düşünülüyor ve düşündürölmek isteniyorsa fiil de çoğul olur :

Kaymakam önde, zaptiyelerle Hoca Efendi arkada çıkıp gittiler.

(Ömer Seyfettin)

NOT. — Bitkilerden, hayvanlardan ve cansızlardan olan çoğul öznelerin bireyleri de teker teker düşünülüyor ve düşündürölmek isteniyorsa fiil, yukarı fıkra-da olduğu gibi, çoğul kullanılır :

Ağaçlar yüzümüze konfeti atıyorlar.

(Fazıl Ahmet Aykaç)

Hayvanlar sadece korunmak veya karın doyurmak için yalnız lüzumluyla kulak kabartırlar.

(Refik Halit Karay)

İlkbaharın tatlı rüzgârlarıyla sarhoş olan martılar, çılgın naralarla havayı çınlatıyorlardı.

(Ömer Seyfettin)

Düşman zırhlıları Rumeli sahillerini kuşatmışlar, bütün şiddetleriyle ateş açmışlardı.

(Siraccettin)

70. ÖZNE İLE YÜKLEMİN KİŞİ BAKIMINDAN UYGUNLUKLARI :

I. Öznesi, kişi bakımından tek olan fiillerde uygunluk kesindir :

Ben geldim. Sen yazacaksın. O gitmiş. Biz okuyalım. Siz anlatınız. Onlar dinlesinler...

II. Öznesi ayrı ayrı kişilerden olan yüklemlerde özellikler var :

A. Özne hem ikinci, hem de üçüncü kişilerden ise fiil, ikinci çoğul kişi olur :

Orhan'la sen bugün kıra gitmeyeceksiniz, derse çalışacaksınız.

B. Özne :

1) Üçüncü ve birinci kişilerden ise,

2) İkinci ve birinci kişilerden ise,

3) Her üç kişili ise,

Fiil, birinci çoğul kişi olur :

Orhan'la ben yarın Ankara'ya gidiyoruz.

Ben, sen yokuz; biz varız.

(Ziya Gökalp)

O gece, iyi hatırlıyorum, sen, ben, Turgut sinemaya gidiyorduk.

71. NESNE (= Düz Tümleç) :

Sabahı severiz; çünkü gündüzün mebedidir. Koncaları severiz; çünkü güllerin bebekleridir... Yoksul doğan şu çocuğu sevmeyecek miyiz ki insanlığın baharı, koncası ve sabahıdır.

Bence insan, her muhabbete belki yüreğini kapayabilir; fakat pembe parmağını emerek uyuyan bir çocuğu helecansız temaşa edemez.

(Cenap Şehabettin)

Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?

Gömelim gel seni tarihe desem sığmazsın.

(Mehmet Akif Ersoy)

Fırtınalar koparken git de seyret denizi,

Gökleri bir dev gibi doldurur iniltisi.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

İtalik harflerle dizilen kelimelere dikkat edelim. Hepsi de cümlelerindeki öznelerin eylemlerinden, yani yaptıkları işlerden, oluşlardan doğrudan doğruya etkilenmişlerdir. Böylece :

Öznenin eyleminden doğrudan doğruya etkilenen kelimelere NESNE denir.

Nesneler, isim, isimleşmiş sıfat veya zamirden olur. .

Nesneler iki halde bulunur :

1) -i halinde = Belirtili nesne: *Orhan camı kırdı.*

2) Yalın halde = Belirtisiz nesne: *Orhan cam kırdı.*

-i hal ekinin nesnelere kattığı anlamı şu cümlelerde bir daha görelim :

a) *Turgut kitabı aldı.* (Kendisine söylenilen kişinin bildiği *kitabı*);

Turgut kitap aldı. (Belirtilmiş olmayan herhangi bir *kitap*).

b) *Turgut ekmeği yedi.* (Belli ekmeğin hepsini).

Turgut etmek yedi. (Belli olmayan ekmekten bir kısım).

-i hal ekini almış nesneler, söyleyenle kendisine söylenen kişiler arasında belli olan varlığı [yani varlıkların bütünü, hepsini] anlatmaya yarıyor.

Cümlede nesneyi bulmak için :

a) Özne ile yükleme neyi? ya da **kimi?** kelimelerinden biri katılarak sorulur :

Beyaz kuşaklı adamlar, askerleri kollarının arasına alıyor, sıkıyor, öpüyor...

Sonra beyaz kuşağından kırmızı mendilini çıkarıyor, kendi gözlerini kurutuyordu. Ötede bir nefer, yarı çıplak bir köylü çocuğunu kokluyor...

(Cenap Şehabettin)

— *Beyaz kuşaklı adamlar kollarının arasına kimleri alıyor, sıkıyor, öpüyor?*

— *Askerleri.*

— *Beyaz kuşaklı adamlar neyi çıkarıyor?*

— *Mendilini.*

— *Beyaz kuşaklı adamlar neyi kurutuyor?*

— *Gözlerini.*

— *Nefer kimi kokluyor?*

— *Bir köylü çocuğunu.*

b) -i eki düşmüş; yani yalın halde kullanılmış nesneleri bulmak için de özne ile yükleme neyi? anlamlı **ne?** sorusu katılır :

..... *Büyük kuşlar*
Yenecek dalga, yok, kasırga arar.

(Tevfik Fikret)

- Büyük kuşlar ne arar?
— Yenecek dalga, kasırğa.

*Koyar elbet vatan, bu hasta nine
Bir sıcak buse, terli nasiyene.*

(Tevfik Fikret),

- Vatan, hasta nine ne koyar?
— Bir sıcak buse.

-i hal eki, büyük ve küçük ses uyumlarına göre, kelimelerin son hecelerine uyarak, -i, -ı, -u, -ü olur.

Nesnelerin cümlede görevi, yüklemeleri tamlamaktır. Bu bakımdan nesne de tümleçtir; ona «düz tümleç» de denir (bkz. n° 72).

72. TÛMLEÇLER :

- I. *Şehirden mandıralara giden yolun geçtiği tahta köprüde* durdu.

(Ömer Seyfettin)

- II. Örümcek *acele ile* iniyor, çıkıyor; Kim bilir hangi muzibin harap ettiği ağını *tamir için* duman renkli *ibrişimi ile* müdevver bir dantela örüyor.

(Cenap Şehabettin)

- III. Zulmü alkışlayamam, zalimi *asla* sevemem.

(Mehmet Akif Ersoy)

- Öpmek istediğimiz elin tokatıdır ki *en çok* acıtır.

(Cenap Şehabettin)

İtalik harflerle dizilmiş kelimelere dikkat edelim. Her biri kendisinden sonra gelen yüklemi [fiili, fiilimsiyi] bir yönden tümleyiyor veya kuvvetlendiriyor.

Yüklemi tümleyen ya da kuvvetlendiren kelimelere TÛMLEÇ denir.

Yukarıdaki örnekleri madde numaralarına göre inceleyelim :

- I. Tümleçler **-den, -e, -de** hal ekleriyle çekimlenmiş isimlerdir : *Şehirden, mandıralara, köprüde*.

- II. numaradakiler de **ile, için** edatlarıyla öbekleşmiş tümleçlerdir: *Acele ile, tamir için, ibrişimi ile...*

- III. numaradaki tümleçler ise fiil zarflarıdır : *Asla, en çok*.

Tümleçler dört çeşittir :

- 1) Düz tümleç (bkz. n° 71);
- 2) Dolaylı Tümleçler (bkz. n° 73);
- 3) Edat Tümleçleri (bkz. n° 74);
- 4) Zarf Tümleçleri (bkz. n° 75).

73. DOLAYLI TÛMLEÇLER (bkz. n° 72/I). — **-e, -de, -den** hal ekleriyle çekimlenen tümleçlerin, yüklemi hangi yönlerden tümlediğini ayrı örneklerde görelim :

- 1) **-e** hal ekiyle çekimlenen tümleçler :

Biraz yumuşak ve kıvrıkcık siyah saçları, itina ile örttüğü sıkı, siyah baş örtüsünün altında *şakaklarına, ensesine* boşanıyor; *yanaklarına, boynuna* dökülüyordu.

URUN KAHPEYE (Halide Edip Adıvar)

Orhan *denize* girdi. Turgut *okula* gidiyor. *Size* söylüyorum.

-e'li tümleçler, yüklemdeki eylemin — oluş ve kılışın — nereye, kime, neye yöneldiğini; başka bir deyimle: eylemin kendisine yaklaştığını gösterir :

Şen adam güneşe benzer; girdiği yer aydınlanmış olur.

(Cenap Şehabettin)

Tüllenen mağribi akşamları sarsam yarana,
Gene bir şey yapabildim diyemem hâtırana.

(Mehmet Akif Ersoy)

-e hal eki kalın hecelerden sonra kalınlaşarak -a olur.

2) -de hal ekiyle çekimlenen tümleçler :

- a) Bunlar meyanında öyleleri var ki yattıkları toprakta kemiklerinden nişan kalmadığı halde sözleri bizim ağızımızda, fikirleri bizim kafamızda, muhabbetleri ve nefretleri bizim kalbimizde ezeli bir bahar feyziyle to-murcuklarını açmakta, filizlerini sürmektedir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

- b) Şubat'ta Ankara'ya gideceğim. Bayramda sizi beklerim. Leylekler mart sonlarında gelir, eylülde döner. Yıl başında neler yapacaksınız?

-de'li tümleçler, daha çok, eylemin; yani yüklemdeki işin, oluş ya da kılışın :

- a) Nerede, kimde, nede;
b) Ne zamanda olduğunu gösteriyor :

Ne sonsuz bir şifa var bu vatan toprağında!

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Bir canlı izin varsa yer üstünde silinmez.

(Mehmet Akif Ersoy)

Yetti bîkesliğim ol gayete kim çevremde
Kimse yoh çizgine girdab-ı belâdan gayri.

(Fuzuli. XVI.)

Evde oturuyorduk. Sokakta bir gürültü oldu. Bahçede oturuyor.

örneklerinde görüldüğü gibi, -de hal ekinin :

- a) d harfi, sert harflerden sonra gelince t oluyor.
b) e seslisi de kalınlardan sonra a oluyor.

Bu suretle ek dört biçime giriyor : -de, -da, -te, -ta.

Bu ek :

- a) Vurguyu çekmekle,
b) Bitişik yazılmakla

(de) bağlacından ayrılır (bkz. n° 329).

3) -den hal ekiyle çekimlenen tümleçler :

Siyah büyük gözlerinin yüksek bakışından, kibar tavrından, mağrur sükûnundan, düzgün sözlerinden onun öyle adı bir adam olmadığı belliydi. Ama kimdi? Nereliydi? Nereden gelmişti? Bunları bilen yoktu.

(Ömer Seyfettin)

İşten artmaz, dişten artar.

(Atalarsözü)

Turgut okuldan çıktı. Ben evden geliyorum. Ondan kitap aldım...

Anlatış alanı pek geniş olan -den'li tümleçler :

- a) Çok kez, eylemin, yani yüklemdeki işin, oluşun ya da kılışın çıktığı, koptuğu yeri; yani nereden başladığını, kendisinden uzaklaştığını gösterir.

b) Aşağıdaki örneklerde **-den** eki türlü anlam ayırtılılarıyla kullanılmaktadır:

Ne yanar kimse bana ateş-i *dilden* özge
Ne açar kimse kapım bân-i *sabadan* gayri.

(Fuzulî. XVI.)

Gülün *derdinden* ey bülbül ne çektin gerçi ün verdin.
Gamından dilberin *senden* hezarân derdnâkim ben.

(Hayalî. XVI.)

Tanrıdan dilerim. *Çelikten* sert, *korkudan* bayılmak, *sizden* sonra sıra benimdir. *Sizden* daha önce geldim.

-den eki, ses uyumuna ve sessizlerin benzeşmesine göre değişerek **-den**, **-dan**, **-ten**, **-tan** olur

74. EDAT TÜMLEÇLERİ. — **ile** (-le), **için**... edatlarıyla birleşerek yüklemi tümleyen söz öbekleridir (bkz. n° 72/II).

I. **İLE** ya da **-le** tümleçleri yüklemi türlü yönlerden tamlar :

a) Araç olur :

Mor *bulutlarla* açık türbene çatsam da tavan...

(Mehmet Akif Ersoy)

İlkbaharın tatlı *rüzgârlarıyla* sarhoş olan martılar, çılgın *naralarla* havayı çınlatıyorlardı.

(Ömer Seyfettin)

Ekmeği *bıçakla* kestim. Ekin *orakla* biçilir. *Gözlerimle* gördüm...

b) **-le** yapılı tümleçler yükleme nasıllık anlamı katar :

Gökke denizin birleştiği dumandan çizgiye *dikkatle* baktı.

(Ömer Seyfettin)

Topa *hızla* vurdum. İş *kolaylıkla* başarıldı. Mektubunuzu *zevkle*, *sevinçle* okudum.

Hiddetle kalkan *zararla* oturur.

(Atalar sözü)

c) **-le** yapılı tümleçlerde anlam pek çeşitlidir. Her birini incelerken anlamına dikkat edelim :

Sonra Gök kubbeyi alsam da rida *namıyla*
Kanayan lâhdine çeksem bütün *ecramıyla*.

(Mehmet Akif Ersoy)

Ara sıra kasabaya *iniyor*; çalışıp kazandığı birkaç *para ile* kulübesine dönüyordu.

(Ömer Seyfettin)

Gözlerimizde bir *tebessümle* bakışıyorduk.

(Halit Ziya Uşaklıgil)

Yazılışı. — (ile) nin kendisinden önce gelen kelimelere bitişip bitişmemesi değişik yönleriyle incelenmeye değer :

1) Anlatıma bir ses değeri, bir belirtme tonu katmak istenince ayrı yazılır ve ayrı söylenir.

2) Böyle bir neden yoksa (ile) nin bitişik yazılması daha uygundur. Şöyle bitişir :

a) Sessiz harfle biten kelimelere bitişirken **i** düşer; **le** bir 'ek gibi, sesliler uyumuna göre, değişir :

Kalemle, *ağaçla*, *kolla*, *çiçekle*, *dağlarla*, *yurdumuzla*...

b) Bitiştigi kelime, sesli harfle bitiyorsa (ile) nin başındaki i (y) olur. -le hecesi sesliler uyumuna göre değişir :

Dereyle, kapıyla, suyla, anneyle, babayla...

c) Kelime sonunda iyelik eki [isim takımlarında tamlanan eki] i u ü bulunuyorsa (ile) -yle olarak bitişir; fakat sesliler uyumuna göre değişmez :

Arkadaşın defteriyle, annesiyle, babasıyla, Türk ordusuyla, kendi sözüyle...

ç) İle, kişi zamirlerinin ve (bu, şu, o) işaret zamirlerinin tamlayan şekillerine gelir :

Benimle, seninle, bizimle, sizinle, bununla, şununla, onunla...

NOT. — -ler eki almış zamirlere (ile) nin bitişmesinde bir özellik yoktur :

Bizlerle, sizlerle, bunlarla, şunlarla, onlarla...

II. İÇİN edatı da :

a) Sonuna geldiği isimleri, nedenlik, özgüleme ve amaç anlamlı tümleçler haline getirir :

«Toprağınız toprağım, eviniz evim; *burası için*, bu diyarın çocukları için bir ana, bir ışık olacağım ve hiç bir şeyden korkmayacağım vallah billâh.»

(Halide Edip Adivar)

Yaşı kaç olursa olsun zavallı baş daima çocuktur. Rahat *uyumak için* şeffakten yapılmış bir yastık ister.

(Cenap Şehabettin)

İyiliğiniz için söylüyorum. *Konuşmak için* geldim. *Yemek için* yaşamamalı *yaşamak için* yemeli.

b) *İçin* edatıyla yapılan tümleçler cümleye ant anlamı da katar :

Tanrı hakkı için bu zavallıyı affet! *Yavrularınızın başı için* beni üzme! *Allah için* söyle! *Namus hakkı için!*...

c) *İçin* (-çün) yapıtlı tümleçler «hakkında, o yüzden...» anlamıyla de yüklemleri tümlemler :

Ne haber verdi saba zülf-i *perişanınçün*
Ki benefşe kara yaslı görünür *anınçün*.
Dürr ü cevher saçılır, nazik ü ter söz yazılır.
Şeyhi inşa kılıcık şol leb ü *dendanınçün*.

(XV.)

Yazılışı. — a) Daha çok ayrı yazılır.

b) Yakın çağlara dek sessiz harfle biten kelimelere -çün şeklinde bitiştiği sık görülürdü (Yukarıdaki örnek dörtlüğe bakınız).

c) Seslilerle biten kelimelere, pek az da olsa, -içün şeklinde bitiştiği görülür : *Kuzuçün...*

Öbür edatlar için 320, 321. numaralara ve sonrasına bakınız.

75. ZARF TÜMLECİ (bkz. n° 72/III) :

Ufukta *şimdi* güneş sönmek üzre sallanıyor;

Şu var ki çehresi *hâlâ parıl parıl* yanıyor.

(Mehmet Akif Ersoy)

...Ekinlere *bir kere* de çiftçi gözüyle bakınız... Başakları, hükümdar tuğlarından ve taneleri incilerden *daha kıymetli* bulursunuz. Çiftçi onu yetiştirmek için *aylarca* çalışan ve ibadet eden bir zaviye-i kaime olur; *dindik* ve *elleri boş* durduğunu *hemen hiç* göremezsiniz...

(Cenap Şehabettin)

Açılır elbet nesim-i nevbahar essün hele...
Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin.

(Nedim. XVIII.)

Çok çalıştım. Pek yorgunum. Dün geldik; yarın gideceğiz. Koşa koşa ilerleyiniz; yavaş yavaş gidilmez. Yukarı çıktılar...

Örneklerde italik harflerle dizilen kelimeler, bulundukları cümlelerin ve cümleciklerin yüklemelerini [fiillerini, fiilimsilerini] türlü yönlerden berki-tiyor; birer zarftır.

Yüklemleri berkiten kelimeler zarf tümlecidir.

Zarfların çeşitlerini, nasıl ve niçin kullanıldıklarını iyice görmek için (bkz. n° 300 v.s.).

ÖZET :

Cümle kurmaya yarayan öğeler şunlardır :

I. Yüklem	}	Bunlar asıl öğelerdir.
II. Özne		
III. Tümleçler (bkz. n° 72).		

76. CÜMLEDE KELİMELERİN DÜZENİ. — Bir fikri, bir duyguyu, bir isteği anlatmak için seçilip kullanılan kelimelerin cümle haline gelirken sıralanışları da, anlam gereğine göre, belli bir düzene bağlıdır. Bu düzen bozulunca cümle yanlış olur; düşünce de iyice anlaşılmaz.

Kelimelerin dizilişi bakımından cümleleri çeşitlere ayırmak için, önce kullanıldığı yere göre dili derecelere ayırmak gerektir :

- 1) Kültür dili (bkz. n° 77);
- 2) Gelişigüzel konuşma dili (bkz. n° 81).

77. KÜLTÜR DİLİ. — Konferans veren bilgin, nutuk söyleyen hatip, her iyi yazıcı, ders veren öğretmen, derse kalkmış öğrenci... ellerinden geldiği kadar dikkatli konuşur, dikkatli yazar; yani yanlış kelimeden, düzensiz cümleden çekinir.

Bir dilin kurallarına göre dikkatle kullanılan şekline **kültür dili** denir.

Kültür dilinde de, konulara göre, az çok ayrılık vardır. Bir konferansın dili nutkunkine göre daha ağır başlıdır. Bir makale ile bir monolog — kelimelerin seçilişi ve dizilişi bakımından — hayli değişiktir. Roman ve tiyatro dilleriyle bir bilim ve fen kitabındaki dil birbirinden ne denli uzaktır? Hele devlet dairelerindeki yazı dili; yani resmî dil, bunlardan büsbütün ayrıdır.

YAZI DİLİNİN en güzeli kolayca anlaşılabileni ve konuşma dili doğallığında olanıdır. Divan Edebiyatı diliyle konuşma dili arasındaki ayrımı gördünüz (bkz. n° 43/II).

78. DİZİLİŞLERİNE GÖRE CÜMLELER. — Kültür diliyle gelişigüzel konuşma dilinin ayrılıkları en çok cümlelerin dizilişinde görülür. Bu bakımdan cümleler iki türlüdür :

- 1) Kurallı cümle (bkz. n° 79);
- 2) Devrik cümle (bkz. n° 80).

79. KURALLI CÜMLE. — Kurallı cümlelerde kelimelerin dizilişi şöyledir :

Turgut, dün okulda Yalçın'ı aradı.

Bu beş kelimelik cümlede *aradı* yüklemidir ve sondadır. Öbür kelimeler de önem derecelerine göre yükleme (fiile) yaklaşıp, en önemli kelime fiilin yanında bulunacaktır.

Konuşmada ve yazıda her cümle sanki içten, gizli bir soruya cevaptır. Kendisine söylenilen kişinin neler soracağı sanki düşünülür de cümleler o sorulara göre hazırlanır.

Yukarıdaki örnek cümlelerin yükleminden başka olan dört kelimesinde önem derecesi şu sorularla belirir :

- 1) **Turgut mu aradı?** Bu soruya göre en önemli kelime *Turgut*'tur.
- 2) **Dün mü aradı?** Bu soruya göre en önemli kelime *dün*'dür.
- 3) **Okulda mı aradı?** Bu soruya göre en önemli kelime *okulda*'dır.
- 4) **Yalçın'ı mı aradı?** Bu soruya göre en önemli kelime *Yalçın*'dır.

Bu sorular, sırasıyla şöyle de sorulabilir :

- 1) Dün okulda Yalçın'ı kim aradı?
- 2) Turgut okulda Yalçın'ı ne vakit aradı?
- 3) Turgut dün Yalçın'ı nerede aradı?
- 4) Turgut dün okulda kimi aradı?

Sıralarına göre yukarıdakilerin aynı olan bu soruların uygun cevapları da sırasıyla şunlardır :

- 1) Dün okulda Yalçın'ı *Turgut* aradı.
- 2) Turgut okulda Yalçın'ı *dün* aradı.
- 3) Turgut dün Yalçın'ı *okulda* aradı.
- 4) Turgut dün okulda *Yalçın*'ı aradı.

Her cümlemin en önemli kelimesi italik harflerle dizilmiştir. Hepsisi de yüklemnin yanındadır. Bunu göz önünde tutarak sonucu kesinleştirelim :

Kurallı cümlelerde :

a) **Yüklem sonda bulunur.**

b) **Öbür kelimeler önem derecelerine göre sıralanır ve en önemli kelime, yüklemnin yanında bulunur.**

80. DEVRİK CÜMLE. — Yüklemin (fiili) sonda bulunmayan cümlelere DEVRİK denir. Devrik cümlelere, başlıca, üç yerde rastlanır :

- 1) Türkçeyi yeni öğrenen yabancılarda,
- 2) Gelişigüzel konuşanlarda (bkz. n° 81),
- 3) Manzumelerde (bkz. n° 83).

81. GELİŞİGÜZEL KONUŞMALARDA CÜMLE. — Düşünceler, anlamlar zihinde doğar. Dil, bunları kelimeleştirerek ve cümle haline getirerek söyler; kalem harflerle şekillendirir.

Zihinde doğan duygular, düşünceler, anlamlar :

- 1) Ya tasarlanarak, düzenlenerek söylenir. Bu, KURALLI cümledir;
- 2) Ya da tasarlanmadan, düzenlenmeden zihindeki doğuş sırasına göre kelimeleşerek çıkar. Bu da GELİŞİGÜZEL KONUŞMA cümlesi olur.

Gelişigüzel konuşmalarda cümlemin devrik oluşunu şu etmenlere bağlayabiliriz :

a) Gelişigüzel konuşmalarda zihin, düzenle uğraşmayı gerekli saymaz, uğraşmaz. Onun için bu çeşit konuşmalarda kelimelerin sıralanışı, zihinde anlamların doğuş sırasına göre dir.

b) Birden gelen tehlike karşısında, şiddetli korku ve heyecan anlarında zihin, tasarlamaya, anlamları düzenlemeye vakit bulamaz. İlk doğanı söyler; eksik kaldığını anladıkça ekleyerek düşünceyi tamlar :

Yangın!... sarmış komşuyu. Kaçın!... aşağıdaki kapıdan...

c) Acıklı durumların anlatımında, devrik cümleler vurguya ve tona daha elverişli olduğu için kimi kez duygu değeri artıyor ve anlatıma dokunaklı bir eda kazandırıyor :

Pek gençti zavallı yavru! Ecel nasıl kıydı ona! Görmeyin annesini; bir günde öyle erimiş ki!...

82. EDEBÎ ESERLERDE DEVRİK CÜMLELER. — Piyeslerde ve romanlardaki karşılıklı konuşmalarda sözlerin aslına uygun olması; söyleyişlerin, ağzların, şivelerin, diyeleklerin olduğu gibi belirtilmesi hoş a gider; esere ayrı bir tat ve tabiiilik katar. Bu yüzden ki birçok piyes ve roman yazarları eserlerindeki karşılıklı konuşmaları söyleyenlerinkine tamamiyle uygun yazmaya çalışırlar. Bu konuşmaların çoğu gelişigüzel olduğu için cümleler devrik olur :

- *Yahu bu bataкта yaşanılır mı?*
- *Bu suali bize mi soruyorsun Efendi?*
- *Tabii size. Mandalari ısıran sivrisineklerin yanında bu nasıl köy?*
- *Onu da sana sormalı Efendi?*
- *Bu batağı kurutmak kabil değil mi?*
- *Neden kabil olmasın? Ama o bizim bileceğimiz iş değil ki...*

KEREM ÇEŞMESİ (Akagündüz)

- *Ne bakıyorsun Vehbi?*
- *Sen güzel kızmışsın be! Benim ağama varsan... Sana İstanbullu yenge derim, ben.*
- *Senin ağan ne iş görür?*
- *Candarma.*
- *Candarma ne iş yapar?*
- *Cavurları ceser.*

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin)

83. MANZUMELERDE CÜMLE. — Manzumelerin yazılışı düz yazıya [nesre] benzemez. Onlarda ölçü (vezin) ve kafiye bulunur. Şairler ölçüyü, kafiyei sağlamak için, çok kez, kelimelerin yerlerini değiştirmek zorunda kalırlar. Bu yüzden yüklem başa, ortaya gelir. Her dilde şairlerin bu değiştirmeleri hoş görülür; yanlış sayılmaz :

*Yakarız yurdumuza kem gözlerle bakani;
Şimşeklerden hız alır çelik mızraklarımız!
Kızıl alevler saçar atımızın yelei.
Ufukları çınlatır nallarımızın sesi.*

(Halide Nusret Zorlutuna)

*Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul
Görmedim gezmediğim, sevmediğim hiç bir yer.
Ömrüm oldukça, gönül tahtıma keyfince kurul!
Sade bir semtini sevmek bile bir ömre değer.*

(Yahya Kemal Beyath)

84. CÜMLENİN ÇÖZÜMLENMESİ. — Cümlelerin öğelerini ve her birinin cümledeki görevini incelemeye; yani cümleleri çözümlemeye alışmakta türlü faydalar var. Böylelikle yersiz, sırasız ve yanlış kullanılmış kelimeler

kolayca görülür; bunlar yerlerine getirilerek, sıralarına konarak yanlışlar düzeltilir.

Turgut, dün Orhan'ı bahçede üzüntü ile bekliyordu.
cümlesini öğelere ayırılım :

Cümleleri öğelere ayırırken kelimeler, görev adlarına göre şöyle sıralanmalıdır :

Yüklem: *Bekliyordu;*

Özne: (Kim bekliyordu?) *Turgut;*

Düz tümleş = Nesne: (Turgut kimi bekliyordu?) *Orhan'ı;*

Dolaylı tümleş: *Bahçede;*

Zarf tümleci: *Dün;*

Edat tümleci: *Üzüntü ile.*

Açıkta hiç bir kelime kalmadı. Ya cümle şöyle olsaydı :

Bizim Turgut, iki gün önce karşıkı okulun bahçesinde küçük Orhan'ı derin üzüntülerle bekliyordu.

Cümleleri öğelere ayırırken her öğeyi tamlayıcılarıyla birlikte bir tek saymak gerektir :

Yüklem : *Bekliyordu;*

Özne : *Bizim Turgut;*

Düz tümleş : *Küçük Orhan'ı;*

Dolaylı tümleş : *Karşıkı okulun bahçesinde;*

Zarf tümleci : *İki gün önce;*

Edat tümleci : *Derin üzüntülerle.*

Bir de şu cümleyi çözümleyelim :

*Her sözüm gülşen-i manaya gönül bezminden
Gül gibi renkli, nergis gibi mestane gelür.*

(Nedim. XVIII.)

Yüklem : *Gelür;*

Özne : *Her sözüm;*

Düz tümleş : (Yoktur; çünkü fiil geçişsizdir);

Dolaylı tümleşler: 1) *Gülşen-i manaya*, 2) *Gönül bezminden*;

Zarf tümleşleri: 1) *Gül gibi renkli*, 2) *Nergis gibi mestane*.

Cümle öğelere ayrılırken hiç bir kelime açıkta kalmamalıdır.

ALİŞTİRMA. — 11.

Bahçelerde bütün dallar, feci bir teslimiyetle son yapraklarını dökmüşlerdir...

(Cenap Şehabettin)

a) Bu cümlede yüklem hangi kelimedir?

b) Özneyi gösteriniz. Nasıl buldunuz? Tamlayıcısı var mı?

c) Düz tümleci (nesnesi) var mıdır? Niçin? Nasıl buldunuz? Tamlayıcısı var mıdır?

d) Dolaylı tümlecini gösteriniz. Neye yarıyor?

e) Edat tümlecini gösteriniz.

e) Zarf tümleci var mı? Uygun zarflar ekleyebilir misiniz?

ALİŞTİRMA — 12.

Tarlaların yekpare sarı aydınlığını... bir kuşun geçici gölgesi bir siyah çizgi ile ikiye bicer.

(Cenap Şehabettin)

a) Yüklemini gösteriniz. İsim cümlesi midir, fiil cümlesi midir? Niçin?

b) Öznesini üç kelimelik tamlayıcılarıyla birlikte gösteriniz.

c) Düz tümleci (nesnesi) var mı? Niçin? Tamlayıcılarıyla birlikte dört kelimedir, gösteriniz.

ç) Dolaylı tümleşleri var mı? Hangisi? Ne halinde?

d) Geriye kalan dört kelimayı ne sayalım? Niçin?

Dilbilgisi : Lise I-II-III (14. Basım - 1974)

F: 5

ALİŞTIRMA. — 13.

İşte Anadolu'nun kıyı ve köşelerinde böyle baharlar, böyle cennetler saklıdır.

(Refik Halit Karay)

- a) Yüklemleri gösteriniz. İsim cümlesi midir, fiil cümlesi mi? Niçin?
- b) Yükleme «ne?» kelimesini ekleyerek sorunuz. Cevap hangi öge olur? Bu öge kaç takımdır? Birbirlerine ne ile bağlanmıştır?
- c) «Anadolu'nun kıyı ve köşelerinde» söz öbeğini ne sayalım? Bu öbek bir öge midir? «ve» ile bağlandığına göre iki öge saymak daha doğru olmaz mı?
- ç) Bu bağlı ögeleri «kıyılarında ve köşelerinde» biçimine çevirirsek iyi mi olur, fe-na mı? Niçin?
- d) «İşte» kelimesini ne sayalım? Yüklemleri mi tamlıyor? Özneyi mi, tümleci mi? İyice düşünerek bunu bir tartışma konusu yapmalısınız.

ALİŞTIRMA. — 14.

Mestane nükuş-ı suver-i âleme baktık

Her birini bir özge temaşa ile geçtik.

(Naili. XVII.)

- a) Bu beyitte kaç cümle var? Ne cümleleri?
- b) Bu cümlelerin yüklemlerini ayrı ayrı gösteriniz.
- c) Bu yüklemlerin öznelerini nasıl bulalım? Nerede? Niçin?
- ç) Birinci cümlemin düz tümleci (nesnesi) var mıdır? Niçin?
- d) İkinci cümlemin düz tümlecini gösteriniz. Bu oluş neyi gösterir?

YAPILIŞLARINA GÖRE CÜMLELER

85. YAPILIŞLARINA GÖRE CÜMLELER ÜÇ ÇEŞİTTİR :

- 1) Basit cümle (bkz. n° 86);
- 2) Bağımsız cümleciklerden bileşmiş cümle;
- 3) Bileşik cümle (bkz. n° 91 v.s.).

86. BASİT CÜMLE :

İşıklar parça parça âdeta ayaklarımızın dibinde sönüyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

*Ordumuz İzmir yoluna düştü. İzmir bu yolun üstündedir.
İzmir'e gidiyoruz. Hayal bu hakikatten sönüktür.*

(Falih Rıfki Atay)

O [Atatürk], milletin tetikte uyanık şuru idi. Türk milleti, onda tek bir adam haline inkılâp etmişti. Bütün hassasiyeti, bütün dehası, bütün enerjisi millî faziletlerimizin bir hulâsası gibiydi.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Örneklerde :

- a) Her cümle, bir tek düşüncenin anlatımıdır.
- b) Her cümlede bir tek yüklem var.

Yalnız bir tek düşünceyi anlatan söz dizisine BASİT CÜMLE denir.

Basit cümle;

- a) Başka cümleciklerle tamlanmaz;
- b) Başka bir cümleciği tamlamaz;
- c) Başka bir cümleye bağlı olmaz.

87. BAĞIMSIZ CÜMLECİK :

Mızır tesadüfler, faydalı tesadüflerden bin kere daha çoktur; akıllı adam, tesadüften hayır ummaz.

(Cenap Şehabettin)

Bu örnekte iki cümle var. Noktalı virgülün yerine nokta koyunuz. İki basit cümle olur. Fakat yazar, bu iki cümle arasında bir bağıntı kurmak gereğini düşündüğü için — nokta ile ayırmaktansa — noktalı virgülle bağlamayı daha uygun görmüştür.

Bir örnek daha :

Hakikat, hayatın bizzat kendisidir ve ilimler, aslı bilinmeyen bu sırrın etrafında yapılan tefsirlerden ibarettir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

«ve» bağlacının yerine nokta koyunuz; iki ayrı cümle olur. Bu incelemelerden şu sonuca varılır :

Başlı başına tam bir cümle olduğu halde sonlarına nokta konmadan, bir bağlaçla ya da virgül, noktalı virgül gibi bir işaretle başka bir cümleye bağlananlara BAĞIMSIZ CÜMLECİK denir :

Sen Şarkın kımına girmeyen bir kılıcısın; dövüle dövüle tavlansın, vurula vurula kırılırsın; yine her parçandan bir kıvılcım, her kıvılcımından bir şimşek çıkar; ilâhî bir kuvvetin, ebedî bir feyzin var ey Türk!...

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu. 1870 - 1926)

Bağımsız cümlecikler kuruluşları bakımından basit cümleler gibidir.

Bağımsız cümlecikler iki türlüdür :

- 1) Sıra cümlecikler (bkz. n° 88),
- 2) Bağlı cümlecikler (bkz. n° 89).

88. SIRA CÜMLECİKLER :

Kış: Yanaklar solar, burunlar kızarır, dudaklar birbirini çimdikler, kollar ve dirsekler gövdeye yapışır.

(Cenap Şehabettin)

Yaşlar kurur, iniltiler durur, çukurlar dolar, yangınlar söner, mezarlar çöker, viraneler şenlenir; her şey bitti sanılır. Yalnız kitapların arasında hareketsiz duran barut tozlarına benzeyen yazılar, hâtıralar kalır.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu. 1870 - 1926)

*Birlikte düşerdik bu uzun yollara erken,
Kaç kerre şafak söktü bu dağlarda gezerken.*

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Bu örneklerde virgüllerle, noktalı virgüllerle birbirine bağlanan cümlecikler, çekimli yüklemleriyle, ayrı ayrı özneleriyle; kimileri de tümleçleriyle tam birer cümledir. Hiç biri öbürüne ne biçim yönünden bağlanır, ne de anlamca. Sıralanmalarına yarayan virgüllerin yerlerine noktalar koyarak basit cümleler haline getirebiliriz.

Biçimce de, anlamca da birbirlerine bağlı olmadıkları halde, aralarına virgül veya noktalı virgül konulan bağımsız cümleciklere **sıra cümlecikler** denir.

89. BAĞLI CÜMLECİKLER :

I. Biçimce bağlı cümlecikler :

- a) *Ekseri başkaları için yaşar, başkaları uğruna ölürsün.*

(Ahmet Hikmet)

Bu dallarla kendimize atlar yapar, cirit oynar, yarışa çıkardık.

(Ömer Seyfettin)

Cümlecikler biçim yönünden bağlıdır; yani birinci ve ikinci cümleciklerin fiilleri, kip ve kişi bakımından son cümleciklerin fiillerine bağlıdır.

- b) *Ney şimdi yalvarıyor; çektiklerini, dertlerini anlatıyor; hasretlerinden, fikirlerinden bahsediyor.*

BİR İÇİM SU (Refik Halit Karay)

Noktalı virgüllerle ayrılan üç bağımsız cümlecğin özneleri birdir : NEY. Bağımsız cümlecikler arasında bir ya da birkaç ögenin ortak olması da bir çeşit biçim bağlılığıdır.

II. Anlamca bağlı cümlecikler :

Ben de tarih okudum; âlemi elbet bilirim.

(Mehmet Akif Ersoy)

*Bize bol bol ziya kucakla, getir;
Düşmek etrafı görmemektendir.*

(Tevfik Fikret)

Bahçelerde bütün dallar, feci bir teslimiyetle son yapraklarını dökmüşlerdir; şimdi yuvasız ve musikisiz ağaçlarda yalnız çalı çırpı sefaleti çatırdar.

(Cenap Şehabettin)

Bu örneklerde biçimce bağlılık yoktur. Yüklemler, kip ve kişi bakımından birbirine benzemesi de şart değil. Biçimce bağlı olmayan bu cümlecikler, anlamca birbiriyle ilgilidirler. Bu anlam ilgisini kavramak için örneklerdeki noktalı virgüllerin yerlerine sırasıyla «*onun için, çünkü, bu yüzden...*» bağlaçlarını koyunuz; yakıştığını görürsünüz. Bundan başka, dikkat edilince görülür ki her cümledeki cümlecikler birbirinin nedeni ve sonucudur.

Böyle cümleciklere **bağlı cümlecikler** denir.

III. ki ile bağlanan cümlecikler (bkz. n° 332) :

*Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir.*

(Mehmet Emin Yurdakul)

a) **ki** ile bağlanan bağımsız cümleciklerden birçoğu anlamca belirtme ortacıyla kurulan yan cümleciklere benzer :

*Dediler ki ıssız kalan türbende
Vahşi güller açmış...*

(Rıza Tevfik Bölükbaşı)

Cümle'yi **ki**'den kurtaralım :

İssız kalan türbende vahşi güller açtığını dediler (= söylediler).

Temel cümleciğin fiili, belirtme ortacı oldu ve cümleciklerin yeri değişti; yan cümlecik de temel oldu.

b) **ki** ile bağlanan cümleciklerde temel yüklem her vakit belirtme ortacına döndürülemez:

Gittim o son diyara ki serhaddidir yerin.

(Yahya Kemal Beyatlı)

... Bu büyük ölümlerdir ki, çok zaman kalbimden ölüm korkusunu sıyrıyor.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

*Hâslı oldum harap amma ki bilmem aşikâr
Eyleyen böyle beni canım mı, cananım mıdır?*

(Akif Paşa. XIX.)

c) **ki**'den sonra temel cümleciğin düşmesi, söze, etkili bir duygu değeri katar :

Kendine bakmayı bilmez ki...

(Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda!

(Mehmet Akif Ersoy)

90. BAĞLI CÜMLECİKLERİN FİİLLERİNDE ÇEKİM. — (ve) ile, virgüllerle bağlanmış cümleciklerin fiilleri son cümlecğin fiiline uyar. Kipleri bir olur. Öncül fiiller, kişi, çoğulluk ve bileşik zaman takıları almamışsa son fiil gibi sayılır :

Âdeta koşuyor, beni elimden tutan uşağı çekiyor, sürüklüyordum.

(Cenap Şehabettin).

... Üzerinde gökten izler var. Onun için bir kaynaksın; onun için solmayacak, kurumayacaksın. Son neslin başları üstünde ilk neslin başları üstündeki gibi hür ve kırmızı yaşayacaksın ve Türklerden bir son nesil tanımayacak, görmeyeceksin.

(Ruşen Eşref Ünaydın)

NOT. — Tam birer basit cümleye benzeyen, yani dilbilgisi bakımından her şeyi tamam olan bağımsızlara «cümlecik» (bkz. n° 92) dememizin nedeni şudur :

- a) Cümle başında olmayanlar büyük harfle başlamıyor;
- b) Sona gelmeyenler nokta ile bitmiyor.
- c) Bağımsız cümleciklerden bileşmiş cümleler dış görünüşleri, yani yazılışları bakımından bileşik cümlelere benzerler (bkz. n° 91).

ALİŞTİRMA. — 15. Bugünkü hayatınızın sizce en önemli olayını beş düzgün cümle ile anlatınız. Bu cümlelerde temel öğelerin altını çiziniz. Öznesi düşmüş cümle var mı? Niçin düştüğünü anlatınız.

ALİŞTİRMA. — 16. Evde, bahçede, sokakta tasarlanmadan söylenmiş beş gelişigüzel cümle derleyiniz. (Cümlelerin ağızdan çıktığı gibi yazılmış olması, değiştirilmesi şarttır.)

- a) Bu gelişigüzel cümlelerin çoğu devriktir. Kuralı cümle haline getiriniz.
- b) Bunun için ne yaptığınızı anlatınız.

ALİŞTİRMA. — 17. «Yalçın'ı gönderdi Turgut uçakla Van'a.»

- a) Kelimelerini kuralı cümle halinde sıralayınız.
- b) Yüklemin sonda kalmak şartıyla kelimeleri birer birer fiile yaklaştırarak değişik cümleler yapınız.
- c) Anlam değişiyor mu? Anlatınız. Kuralını söyleyiniz.

ALİŞTİRMA. — 18.

«Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki aslı kanda mevcuttur.»

(Atatürk)

- a) Yapılışına göre nasıl bir cümledir?
- b) Bu cümlede kaç düşünce anlatılmıştır? Ayrı ayrı anlatınız.
- c) Yüklemlerin altlarını çiziniz.
- d) Özneleri hangi kelimedir?
- e) Birinci yüklem ne çeşit kelimedir? Kendi öznesini ne yapıyor?
- f) Son yüklem yapışını anlatınız.
- f) Öbür öğelerini gösteriniz. Açıkta kelime kaldı mı? Kaldıysa çözümde yanlışlık var. İyice düşünüp düzeltiniz.

ALİŞTİRMA. — 19.

Birkaç güne kadar İstanbul'daki evime taşınacağım. Denize gireceğim. Boğaziçi'nde gezmelere çıkacağım.

(Fahri Rıfkı Atay)

- a) Bunlar, yapılaş bakımından nasıl cümlelerdir?
- b) Nokta işaretlerini virgüle çeviriniz.
- c) İmlâca gerekli değişiklikleri yapınız.
- d) Artık bir tek cümle şekline girdi. Nasıl adlandırılmalı?
- e) Birinci ve ikinci cümlelerin fiillerini uygun fiilimsilere çeviriniz. Bu sefer cümle ne ad vermeliyiz?

ALIŞTIRMA. — 20.

Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak
Boşanır sırtlara, vadilere sağnak sağnakl...

(Mehmet Akif Ersoy)

- a) Bu mısralar kaç cümledir?
- b) Yüklemini gösteriniz.
- c) Öznesi bir tane mi? Kaç tane?
- d) Öbür öğeler kaçar tane?
- e) «Sağnak sağnak» kelimelerinin görevi nedir? Bu görevde tek olarak kullanılabilir mi? Öyle ise bunları iki öğe mi, bir mi sayalım?

ALIŞTIRMA. — 21.

Bülbüller öter güller açar şad gönöl yok
Hiç böyleliğin görmemişiz fasl-ı baharın

(Şeyhülislâm Yahya Efendi. XVII.)

- a) Aslında — bütün divan eserleri gibi — noktalama işaretleri yoktur.
- b) Siz bu beytin yakışan dört yerine birer nokta koyunuz.
- c) Beyitte kaç cümle varmış? Nasıl cümleler? Adlandırınız.
- d) Birinci, ikinci noktaları virgüle; üçüncüyü de noktalı virgüle çeviriniz. Şimdi bu beyti nasıl bir cümle sayalım?

SORULAR. — 1. Cümlelerde kaç çeşit öğe bulunur? Anlatınız. 2. Asıl öğeler hangileridir? Niçin? 3. Özne ile yüklem hangi bakımlardan birbirlerine uymalıdır? Özne mi yükleme, yüklem mi özneye? Niçin? 4. Kaç çeşit tümleç vardır? Hangileridir? 5. Hangi yüklemeler düz tümleç almaz? 6. Zarf tümleçleri yüklemi tamlar mı, berkitir mi? Hangi yönlerden? 7. Dizilişlerine göre cümleler kaç çeşittir? Aralarındaki ayrılık nedir? 8. Devrik cümlelere, daha çok nerelerde rastlanır? Niçin? 9. Yüklemelerin çekimli fiil olup olmayışlarına göre cümleler kaçaya ayrılır? İsim cümlesinde yükleme fiillik katan parçalar nelerdir? 10. Yapılışlarına göre cümleler kaç çeşittir? Nelerdir? 11. Basit cümle ile bağımsız cümlecik arasında ne fark vardır? 12. Sıra cümleciklerle bağlı cümlecikler arasında ne fark vardır? 13. Bağlı cümlecikler kaç çeşittir? Aralarındaki ayrılığı anlatınız.

B İ L E Ş İ K C Ü M L E L E R

91. BİLEŞİK CÜMLE :

Kartalın beğenmediğini kargalar kapışır.

(Cenap Şehabettin)

*Kurban edip vücudumu ben rah-ı millete,
Terk eyledim hayatımı fikr-i hamiiyyete.*

(Namık Kemal)

İnsan melek olsaydı, cihan cennet olurdu.

(Tevfik Fikret)

Şecaat arzederken merd-i Kıpti sirkatin söyler.

(Ragıp Paşa. XVIII.)

Örneklerin her birinde ikişer düşünce anlatılmıştır; yani her biri ikişer cümlecikten bileşmiştir. Bunlardan fiilimsilerle ve şartlı fiille kurulan birinci cümlecikler tamlayıcı; çekimli fiillerle kurulan ikinci cümlecikler de temel cümleciklerdir.

Bunların ikişer cümlecikten bileşmiş olduklarını göstermek için fiilimsilerini çekimli fiillere çevirerek ikişer bağımsız cümlecik haline getirelim :

Kartallar beğenmez; fakat kargalar kapışır.

Ben vücudumu millet yoluna kurban ettim, hayatımı hamiyet fikrine terk eyledim...

Tamlayan ve tamlanan cümleciklerden kurulmuş söz dizisine BİLEŞİK CÜMLE denir (bkz. n° 92).

92. CÜMLECİK. — Başlı başına bir cümle olmayıp başka bir cümleciği tamlayarak ya da cümlecikle tamlanarak bileşik cümle kurmaya yarayan söz dizisine CÜMLECİK denir.

Her cümlecikte bir düşünce anlatılır (bkz. n° 91). Birbirini tamlayan cümlecikler çok kez iç içe geçmiş gibidirler.

Bileşik cümlelerde iki çeşit cümlecik vardır :

- a) Temel cümlecik;
- b) Yan (= bağımlı) cümlecik.

Koca Ali sendeleyerek ayağa kalktı.

(Ömer Seyfettin)

cümlesinde iki ayrı şey anlatılmaktadır (bkz. n° 91) :

1) Koca Ali sendeledi.

2) Koca Ali bu halde ayağa kalktı.

Bu iki cümleden birincisinin yüklemi *sendeleyerek* biçiminde fiilimsi olunca iki cümle, birbirini tamlayan ve iç içe geçen iki cümlecik olmuştur. Bunlardan :

Kalktı fiiliyle kurulan son cümlecik **TEMEL** cümleciktir.

Sendeleyerek fiilimsisiyle kurulan da **YAN** cümleciktir.

Bu incelemelerden şu sonuca varılır :

Bileşik cümlelerde fiille, fiil görevli yüklemlemlerle kurulan **temel** cümlecik; fiilimsilerle kurulanlar da **yan** = bağınlı cümleciktir (bkz. n° 94, 95).

93. BİLEŞİK CÜMLELERDE CÜMLECİK SAYISI :

a) Her bileşik cümlede ancak bir çekimli fiil ya da fiil görevli bir yüklem bulunur; yani bir tek temel cümlecik vardır (bkz. n° 91, 92).

b) Bir bileşik cümlede kaç tane fiilimsi bulunuyorsa o kadar yan cümlecik var demektir. Şartlı fiiller de — fiilimsiler gibi — yalnız yan cümlecik kurmaya yarar.

Yan cümleciklerin sayısı için sınır yoktur :

O vakit rüzgârın gürültüsü içinde ince bir sesin *anlaşılmaz* bir şeyler *söyleyerek inlediğini* işittik.

(Reşat Nuri Güntekin)

Üç yan ve bir temel cümlecikten birleşmiş bir bileşik cümle...

Gökten ecdat inerek öpse o pak alını değer.

(Mehmet Akif Ersoy)

mısraında iki yan, bir de temel cümlecik bileşmiştir.

Eski yazı dilimizde cümleler pek uzundu. Bu uzunluk, birçok yan cümlecikğin birbirine ve hepsinin birden temel cümlecığe bağlanmasından ileri geliyordu; yani Divan nesir üstadı, çekimli fiiller kullanıp basit, kısa cümleler kurmaktansa fiilimsiler kullanarak cümleyi elden geldiği kadar uzatmayı sanatçılığa daha uygun buluyordu.

Bugün uzatılmış cümleler pek sevilmiyor. En güzel cümle, fazla kelime kullanmadan, düşüncelerimizi konuşma dilinin doğallığı içinde anlatabilendir (bkz. n° 43/II.).

94. TEMEL CÜMLECİK ve YERİ. — Bileşik cümlelerde çekimli fiillerle, fiil görevli yüklemle kurulan cümlecığe **temel** cümlecik denir (bkz. n° 92, 93). Kurallı cümlelerde temel cümlecikler sonda bulunur :

Koca Ali, kamaşan gözleriyle kapısının temiz eşığıne baktı.

(Ömer Seyfettin)

Daha dünkü şair, üslûbuna sürdüğü alacalı renklerle bir hafta içinde soluk bir elbise zavallılığına düşerken «Homeros» saf bir billûr ehramı gibi, hâlâ güneşin ışıklarını güneşe aksettiriyor.

(Ahmet Haşim)

Kanatlarını ışıktaki harap eden pervanelere değil, karanlıkta gösteremeyen yarasalara acıyınız.

(Cenap Şehabettin)

95. YAN (= bağınlı) CÜMLECİK. — Fiilimsilerle ve şartlı fiillerle kurulan cümlecığe de **yan** yahut **BAĞINLI** cümlecik denir (bkz. n° 92, 93).

Bütün çekimli fiillerle kurulanlar temel cümlecik oldukları halde :

a) Dilek-şart kipiyile,

b) Fiillerin şart şekilleriyle,

c) Dilek-şart kipinin hikâye ve rivayet şekilleriyle; yani -se ekini almış kipler ve bileşik şekillerle kurulan cümlecikler daima yan cümlecik olur ve bunlara **şart cümlecığı** denir :

Çalışsa kazanır.

Çalışırsa kazanır. Çalışıyorsa dokunmayın.

Çalışsaydı kazanırdı. Çalışsaymış kazanırmış...

Kurallı cümlelerde yan cümlecikler daima temel cümleciklerden önce gelir (bkz. n° 94).

Yabancıların ağzında, gelişigüzel konuşmalarda, manzumelerde temel cümleciklerin yeri değişebilir (bkz. n° 80 v.s.) :

Ülkemiz ondan aldı dağ deviren hızını.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

O şuh ağlar bugün kasr-ı Şeref-âbâda geldikçe

O nuşanuş günler hatır-ı naşada geldikçe.

(Yahya Kemal Beyatlı)

96. GİRİŞİK CÜMLE; CÜMLENİN ÖĞE OLUŞU :

I. Yan cümlecikleri :

a) Temel cümlecige özne, nesne, tümleş olan;

b) Ya da bu öğelerden birini tamlayan bileşik cümlelere **girişik** cümle de denir (bkz. n° 98, 99).

II. Bağımsızlaşmış tam cümleler de (bkz. n° 87) söz içine girer ve temel cümlecigin öğelerinden birisi olur (bkz. n° 374 - IX) :

Tevfik Fikret: «yükselmeyen düşer» diyor. Siz bu «yükselmeyen düşer» i nasıl açıklarsınız?

Bu cümlelerde «yükselmeyen düşer» **düz tümleş** tir.

Bu üst satırdaki açıklama cümlesinde de **öznedir**.

«Yükselmeyen düşer» den ne anlıyorsunuz?

Bağımsız cümlecik, **dolaylı tümleş** olmuştur.

«Yükselmeyen düşer» in anlamını açıklayınız.

Bağımsız cümlecik, isim takımında **tamlayıcı** olmuştur.

Bir başka örnek :

Eski zaman: «ısıramayacağın eli öp» demiş, asrımız bilâkis: «kıramayacağın zinciri hiç olmazsa kemir» diyor.

(Cenap Şehabettin)

Bağımsız cümlecikler, kendilerinden sonra gelen yüklemlerin **düz tümleşleridir** (belirtisiz nesnelerdir).

97. ARA CÜMLECİK, ARA SÖZ. — Söze başladıktan sonra kimi kez akla, söylenmesi gereken bir düşünce geliverir ve cümlelerin arasına girer. Konuşmada da, yazıda da rastlanan bu açıklayıcı sözler, içinde bulundukları cümlelerin öğesi olmazlar. Böylece :

Cümle arasma giren ve öğe olmayan parçalara ARA CÜMLECİK ya da ARA SÖZ denir :

Hak haksızlığı, doğru yanlış, iyi kötüyü, *geç de olsa*, nihayet yener.

(Faliht Rıfka Atay)

Cihan yıkılsa, *emin ol*, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy)

Analar haylaz çocuklarını - *ihtiyaçlarını anlamış gibi* - daha çok severler.

NİLGÜN (Refik Halit Karay)

Biz - *şimdi ellisine varanlar, elliden ötedekiler* - gözlerimizi dünyaya bir bozgun havası içinde açtıktı.

ATATÜRK (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

İtalik harflerle dizilen kısımlar birer ara cümleciktir.

Yazılışı :

a) Ara cümlecikler, kısa olursa, iki virgül arasına alınır.

b) Uzun olur ya da daha iyi belirtilmesi gerekirse iki çizgi arasına alınır (Yukarıdaki örneklere bir daha bakınız).

Bir sözün ara cümlecik olup olmadığında şüpheniz varsa okumadan geçiniz; eksiklik olmuyorsa ara cümleciktir.

YAN CÜMLECİKLERİN GÖREVLERİ

Yan (= bağınlı) cümlecikler, fiilimsilerinin çeşitlerine göre türlü görevlerde kullanılır :

98. İSİM-FİİLLERLE KURULAN CÜMLECİKLER. — İsim-fiiller, cümlede tıpkı isimler gibi görevlidir. Onun için isim-fiillerle kurulmuş cümlecikler (bkz. n° 278) :

a) Temel cümlecğin öğelerinden biri olur : yani birer isim gibi, temel cümlecğin öznesi, nesnesi, tümleci olur :

Bugünün işini yarına bırakmak tembellikten ileri gelir. (Özne)

Bahçede oynamayı kararlaştırdık. (Nesne)

Turgut'un şiir okuyuşunda bir başkalık var. (Tümleç)

b) Temel cümlecğin öğelerinden birini tamlar; yani birer isim gibi temel cümlecikteki öznenin, nesnenin, tümleçlerden birinin tamlayıcısı olur :

Okula erken gelmenin faydası pek çoktur. (Özneyi tamlıyor.)

Okula erken gelmenin faydasını herkes bilir. (Nesneyi .)

Okula erken gelmenin faydasına o da inandı. (Tümleci .)

99. ORTAÇLARLA (= sıfat-fiillerle) KURULAN CÜMLECİKLER. — Sıfat-fiiller (= ortaçlar) cümlede tıpkı sıfatlar gibi görevlidir. Onun için sıfat-fiillerle kurulan cümlecikler (bkz. n° 279) :

a) Temel cümlecğin öğelerinden birini tamlar; yani cümlecik, bütün öğeleriyle birlikte bir sıfatmış gibi, temel cümlecikteki özneyi, nesneyi ya da tümleçlerin birini niteler :

Masa üzerinde açılmış bir harita vardır. (Özneyi)

Gelecek yazı bekleyiniz. (Belirtili nesneyi)

Mazotla çalışır bir motor aldık. (Belirtisiz nesneyi)

Ocağın sönmeye başlayan ateşine baktı. (Tümleci)

b) İsimleşmiş sıfat-fiiller (= ortaçlar) kurdukları cümleciklerle birlikte temel cümlecğe özne, nesne, tümleç olur (bkz. n° 139) :

Serçeden korkan, darı ekmez. (Öznedir.)

Uçağa binecekleri çağırınız. (Nesnedir.)

Başa gelmişse ne denir? (-e halinde tümleçtir.)

c) İsimleşmiş ortaçlar, cümlecikleriyle birlikte isim tamlamasına girer :
Dersini güzelce yapmanın notu dolgun olur.

100. BELİRTME ORTACIYLA KURULAN CÜMLECİK. — Kendisinden sonra gelen cümlecğin öğelerinden birini belirterek tamlar; yani sonraki cümlecğin öznesine, nesnesine ya da tümlecine belirtme sıfatı olur (bkz. n° 294) :

(Koca Ali)... *Yolun geçtiği tahta köprüde durdu.*

Anadolu'da uğramadığı şehir kalmadı.

(Ömer Seyfettin)

101. BAĞLAMA ULACIYLA (-ip yapılı ulaçla) KURULAN CÜMLECİKLER. — Tamlayıcı değildirler. Anlam bakımından bağımsız cümleciklere benzer (bkz. n° 87).

Aralarındaki ayrım ikidir :

1) Bağımsız cümleciklerin yüklemi çekimli fiil; bunlarıki fiilimsi olur;

2) Bağımsız cümlecikler, bağlaçlarla, ya da virgül, noktalı virgül gibi işaretlerle bağlanır; bunlarda bağlamayı -ip eki yapar. Bu eki alan ulaç, kendisinden sonra gelen fiilin, hatta fiilimsinin aynı olur :

Asmanın altında *birleşip* söyleşiyorlardı. Nihayet, bir defa kazaya *varıp* hâkimden danışmağa karar verdiler. Hafta içinde, Hüsmen merkebi yanına *alıp* yola çıktı.

(Refik Halit Karay)

örneğindeki italik harflerle dizilmiş üç ulacı, kendilerinden sonra gelen fiille-re ve fiilimsiye benzetiniz. Aralarına da virgül ya da «ve» bağlacını koyunuz. Anlamda hiç bir değişiklik olmadığını görürsünüz (bkz. n° 287).

102. HAL ULAÇLARIYLA KURULAN CÜMLECİKLER. — Kendilerinden sonra gelen yüklem, yani fiilin veya fiilimsinin halini bildiren zarf olur (bkz. n° 288) :

Yemeğin sonuna doğru Sadrazam, misafirine ve Cevat Paşa'ya bakarak ikisini de meraktan kurtaran tek cümlesini söyledi.

(Falih Rıfkı Atay)

Dumlupınar üstünden yol ararken denize

Çöktü savletimizden düşmanla dolu dağlar.

(Kemalettin Kamu)

103. ARTÇIL ULAÇ; BAŞLAMA, BİTİRME, VAKİT, ZAMAN ULAÇLARI. — Bu beş ulaç, kurdukları cümleciklerle birlikte kendilerinden sonra gelen yüklem, yani fiilin ya da fiilimsinin yapılış zamanlarını, birer yönden belirten zarfları olur (bkz. n° 289, 290, 291, 292, 293) :

Bir adım kalınca onu kıyafetinden tanıdılar.

Derse başlayalı yarım saat oldu.

Kapıdan çıkıncaya kadar konuştuk.

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak.

(Süleyman Nazif)

Turgut'la tanışmaşdan önce ayrı otururduk; *tanıştıktan sonra* bir arada oturmaya başladık.

104. NEDENLİK ULACIYLA KURULAN CÜMLECİK de kendisinden sonra gelen yüklem, yani fiilin ya da fiilimsinin etmeni belirten bir tümleş olur (bkz. n° 295) :

Bu gece aydınlık gözlerimi incittiği için lambamı söndürdüm.

(Reşat Nuri Güntekin)

Cevaplarımızı beğendiğinden öğretmenin yüzü güldü.

CÜMLEDEN KELİME DÜŞMESİ

105. KELİME DÜŞMESİ. — Anlatışta eksiklik bırakmamak şartıyla, elden geldiğince az kelime kullanmak, yani fazla kelimeleri cümleden atmak faydalıdır (bkz. n° 64, 121). Cümleden yerine göre :

a) Özne düşer :

«— *Turgut ne yapıyor?*» sorusuna karşı :

«— *Uyuyor.*» denir ki (Turgut uyuyor.) demektir.

b) Yükleme düşer :

— *Kim uyuyor?*

— *Turgut.* = Turgut uyuyor.

c) Özne de, yükleme de düşer; nesne, cümle yerini tutar :

— *Turgut neyi aldı?*

— *Kitabı.* = Turgut kitabı aldı.

ç) Cümlelerin bütün öğeleri düşer, bir tümleç kalır :

— *Turgut kitabı kimden aldı?*

— *Yalçın'dan.* = Turgut kitabı Yalçın'dan aldı.

d) Kimi kez cümleden bir tek zarf kalır; bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir isteği tam olarak anlattığı için bir cümle sayılır :

— *Turgut, Yalçın'dan kitabı aldı mı?*

— *Evet.* = Turgut, Yalçın'dan kitabı aldı.

e) Hatta konuşmalarda bütün kelimelerin düştüğü; yüz, göz ve el işaretlerinin bir düşüncüyü tam olarak anlattığı da görülür (bkz. n° 1) :

Ben uyanırken rüya görür, uykuda iş yaparım.

saçmasını dinleyen kimse — söyleyenin akıl ve terbiye durumuna göre — ya şaka sayar, güler; ya alayla karşılır; ya da söyleyenin delirdiğine hükmederek dudak bükür; *böyle şey olur mu?* anlamına gelen işaretler yapar... Bu işaretler de yapanın ne demek istediğini iyice anlattığı için bir cümle değerindedir. Yazıda bu işaretler, yerine göre :

— ...

— !..

— ?..

— ?!

gibi noktalama işaretleriyle gösterilir ki bunlar da tam birer cümle yerini tutar. Bir örnek :

- Ah Efendi bilmezsin bu «Kerim Çeşmesi» bize ne işler açtı.
— Ne çeşmesi dedin?
— Kerim Çeşmesi.
— Yanlış olacak köylü ağa. Bunun adı Kerem Çeşmesi değil mi?
— Yooo.
— !!!
— Nasıl olur Efendi? Ceddinin yaptığı çeşmeyi bilmez olur muyum?
(Akagündüz)

Bir örnek daha :

- Tam bu dakikada berber dükkânından bir başka arkadaş çıktı :
— Sen daha sağ mısın? Ben seni öldü sanıyordum... Diye alaya başladı.
— !!!??
O, kahkahayla gülmekte devam ederek elimi sıkıyordu.
— Mamafih ben zerre kadar telâşa düşmedim... Senin böyle bir münasebet-sizlik yapacak kadar ahmak olmadığını biliyorum...

AHRET DÖNÜŞÜ (Reşat Nuri Güntekin)

Anlatışta bir eksiklik bırakmamak şartıyla ve yerine göre, cümlelerin her ögesi düşebilir. Hatta cümlelerin bütün öğeleri düşer, düşüncüyü yalnız işaretler anlatır; böyle işaretler cümle değerindedir.

ALİŞTİRMA. — 22.

Alınını ne kadar yüksek tutarsan yere o kadar sağlam basarsın.

(Cenap Şehabettin)

- a) Yapısı bakımından bu cümleyi ne sayalım?
b) Birinci yüklem altını çiziniz. Kipini, kişisini söyleyiniz. Öbür kişilerine göre de çekimleyiniz.
c) Çekimlenen fiil okuduğu halde kurduğu cümlecik nasıldır?
d) Bu kiple basit cümle kurulur mu? Bağımsız cümlecik? Temel cümlecik?
e) Bu cümleciklerin öznesi nerde? Niçin?
f) Cümledeki iki sıfatın görevleri nedir?
g) (kadar) kelimelerini edat mı sayalım, zarf mı? Niçin?
ğ) Cümlede düz tümleş var mı? Hangi yüklem?
h) Cümlede dolaylı tümleş var mı? Hangi yüklem?

ALİŞTİRMA. — 23.

Çam ormanları içinde en fazla zevkimi okşayan yeni sürgünler, hele bunların fidanlaşmaları oluyordu. İrili ufaklı, yan yana tombul ve sevimli öyle bir duruşları, ana-larına yani büyük çamlara bir sokuluşları vardı, nebat olduklarını unuttuyordum; hayvan yavrularına, kuzulara ve taylara karşı duyulan bir sefkatle okşamak, kucağın-a almak, öpmek arzusu-na kapılıyordum; sıcak kanlı sokulgan mahlûklar yer-i-ne koyuyordum.

ABANT GÖLÜ (Refik Halit Karay)

- a) Bu parçada kaç cümle var?
b) Birinci cümle yapı bakımından nasıldır?
c) İkinci cümlede kaç bağımsız cümlecik var?
ç) Bu bağımsız cümlelerden bileşik olanlar hangileridir?

ALİŞTİRMA. — 24.

Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen ulusal yıkımların yarattığı uya-mıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır.

(Atatürk)

- a) Bu cümlede kaç cümlecik var?
b) Yan cümlecikler hangi ortaçlarla kurulmuştur?
c) Yan cümlecikler, temel cümlecik hangi yönlerden tamlamaktadır? Birer birer açık-layınız.

1) İşaret: «Her halde yanlışınız var; Kerem Çeşmesi olacak.» demektir.

SORULAR. — 1. Yapılışları bakımından cümleler kaç'a ayrılır? 2. Basit cümle ne demektir? Bağımsız cümlecikten ayrılan yönü nedir? 3. Bileşik cümle ne demektir? 4. Cümlecik ne demektir? Kaç türlü cümlecik vardır? Bu cümleciklerin sırası nasıldır? 5. Bağımsız cümleciklerle kurulmuş cümleler, bileşik cümlelere ne bakımlardan benzer? 6. *Bağılı* cümlecikle *bağımlı* cümlecik arasında ne fark var? 7. Cümleden kelime düşmesinin nedenini anlatınız. Kelimenin düşmesi için şart nedir? Hangi kelimeler düşer?

KELİME ÇEŞİTLERİ

106. KELİME. — Diller, duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatabilmek için doğmuştur (bkz. n° 1).

Duygu, düşünce ve dileklerimizi ancak CÜMLElerle anlatırız (bkz. n° 63 v.s.).

Her cümle bir kelime dizisidir :

*Ey bu yolda sıralanan gazi tepeler,
Siz de koşup gelirdiniz bilseniz eğer,
Bilseniz ki Dumlupınar önünde yarın
Ayını var hürriyete tapınanların.*

(Kemalettin Kamu)

Bu mısralarda başlı başına yazılan her söz bir kelimedir :

Ey: Kendisine söz söylenen kimsenin dikkatini çekmek, hitabı kuvvetlendirmek için kullanılan bir **ünlemdir**.

Bu: Varlıkları işaretle göstermeye yarayan kelime.

Yol: Bir yere gitmek için üzerinden geçilen yerin adı.

Gazi: Kutsal bir ülkü uğrunda, vatan uğrunda düşmanla savaşanları niteleyen bir kelime :

Gazi Osman Paşa, Gazi Mustafa Kemal...

Siz: İkinci kişilere - adlarını anmadan - hitap etmeye yarayan kelime.

de: «Siz» kelimesiyle kendilerine hitap edilen «tepe» leri, Dumlupınar'a giden yolculara **bağlamaya**; onların da ayine koşup geleceklerini söylemeye yarıyor.

Eğer: Şartlı cümlelerin anlamını pekitmeye yarayan bir zarftır.

ki: İki cümleyi birbirine bağlıyor.

Yarın: İçinde bulunduğu cümlemin yüklemindeki zaman anlamını sınır-lıyor.

Hürriyet: Bir kavramın adı.

Dumlupınar: Kurtuluş savaşında son zaferin kazanıldığı meydanın adı.

Sıralanmak, koşmak, gelmek, bilmek, tapınmak mastarlarından türemiş kelimeler de fiil soyundandır.

Anlamı olan ya da cümle kuruluşuna yarayan söze KELİME denir.

Her kelimeye iki yön birleşir :

1) **Dış yön.** — Dille söylenip, kulakla duyulma ve harflerle yazılma yönü;

2) **Anlam.** — Sözle anlatılmayan duygular, düşünceler zihinde kalmış; yani kelimeleşmemiştir.

Belli bir anlamı olmayan seslerle ses öbekleri de kelime sayılmaz.

107. KELİMELERİN ÇEŞİTLERİ. — Yukarıdaki örnek ve açıklamalar, kelimelerin çeşitli anlamlarda olduklarını gösteriyor. Türkçede kelimeler, dil-bilgisi bakımından, sekiz çeşittir :

İsim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem.

ALİŞTİRMA. — 25.

«Yalnız duyan yaşar» sözü derler ki doğrudur.

«Yalnız duyan çeker» derim en doğru söz budur.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Bu beyitte

a) Kaç kelime vardır?

b) Birer sözlük anlamı bulunanların altlarını çiziniz.

c) Anlamı olmayıp da yalnız cümle kuruluşuna yarayan kelime hangisidir?

SORULAR. — 1. Kelime ne demektir? 2. Dilimizde kelimeler kaç çeşittir?

İ S İ M L E R

108. İSİM :

AÇIK DENİZ

*Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum,
Her lahza bir alev gibi hasretti duyduğum.
Kalbimde vardı Bayron'u bedbaht eden melâl;
Gezdim o yaştaki dağları, hulyam içinde lâl,
Aldım Rakofça kırlarının hür havasını,
Duydum akıncı cetlerimin ihtirasını...*

(Yahya Kemal Beyatlı)

Bu mısralarda italik harflerle dizilmiş kelimeler birer varlığın adıdır :

Deniz: Yeryüzünün çoğunu kaplayan engin suların adı.

Balkan: Avrupa'nın güney doğusundaki yarımada verilmış özel ad.

Şehir: Kasabadan büyük kentlerin genel adı.

Lahza: En kısa zamana verilmiş ad.

Hasret: Özlem demektir... Özleme duygusunun adıdır.

Bayron: Ünlü bir İngiliz şairinin adı.

Rakofça: Şair Y. K. Beyatlı'nın yaşadığı yerin adı...

Öbürleri de böylece türlü varlıklara verilmiş birer addır.

Varlıkları adlandırmaya yarayan kelimelere İSİM denir.

İsimle fiil, dillerin temel kelimeleridir.

109. İSİMLER TÜRLÜ BAKIMLARDAN KISIMLARA AYRILIR :

I. VARLIKLARA VERİLİŞLERİNE GÖRE :

1) Özel isim — Bir tek varlığa verilmiş ad'a denir :

Balkan, Bayron, Rakofça, İstanbul, Toros, Akdeniz, Asya, Zeynep...

gibi kıta, bölge, şehir, köy, dağ, nehir, deniz ve insan adlarıyla kimi hayvanlara takılmış adlar özel isimdir.

Bunlardan başka :

a) Memleket, millet, devlet adları da özeldir :

Fransa, İngiliz, Birleşik Amerika, İran, Arap...

b) Gazete ve kitap adları da özeldir :

Vatan, Cumhuriyet, Hürriyet, Yaban, Çalikuşu, Sinekli Bakkal...

- c) Kurum, dernek, okul, hastane ve devlet dairesi adları da özeldir :
Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, İstanbul Erkek Lisesi, Nümune Hastanesi...
- ç) Dil adları da özel sayılır :
Türkçe, Farsça, Almanca, Rumca, Arapça, Uygurca, Latince...
- d) Yıldızların ve yıldız kümelerinin adları da özeldir :
Merih, Neptün, Venüs, Ülker, Büyükay...

NOT. — İnsanların adlarıyla soyadları birer özel isimdir.

Sınıfta, memlekette, dünyada, *Turgut, Yalçın, Ahmet* adında birçok insanların bulunması bu kelimeleri özel isim olmaktan çıkarmaz. Çünkü :

- a) Bu adlar onların her birine ayrı ayrı verilmiştir.
b) Bir özel adı taşıyanlar başka bir cins teşkil etmiyor, ayrı bir cins sayılmıyor.

2) Cins ismi. — Cinse, yani bir cinsten olan varlıkların hepsine birden verilen ad'a denir :

Deniz, şehir, alev, hasret, dağ, hava, bağımsızlık, dere, duygu...

Pamuk kelimesi :

Bilinen maddeyi anlatıyorsa cins ismidir;

Bir kediye verilmiş adsa özel isimdir :

Beş kilo pamuk... Bu sabah Pamuk miyavlıyordu.

İnsan adlarıyla soyadlarında da böyle olanlar var :

«*Dün kayalara tırmandık.*» cümlesinde «*kaya*» belli varlığın adıdır; cins ismidir.

«*Arkadaşım Kaya anlatıyordu.*» cümlesinde ise «*Kaya*» bir insanın adıdır; özel isimdir.

Güneş, ay, dünya... kelimeleri genel olarak birer cins ismi gibi kullanılır ve büyük harflerle yazılmaz. Ancak

Ay, Dünya'nın uydusudur, ikisi birden Güneş'in etrafında döner.

cümlelerinde olduğu gibi bu kelimelere birer özel isim değeri verildiği zaman büyük harfle yazılır.

Cins isimleri, varlıkları kavrayış ve anlatış bakımından şöyle derecelenir :

- a) Cins ismi olan her kelime, o cinsin bireyleri için kullanılır :

Kuzu meliyor. Atılan taş camı kırdı...

b) Cins ismi olan her kelime, o cinsin hepsini ya da bir kısmını toptan anlatır :

Gül dikensiz olmaz (Atalarsözü). Balık suda yaşar.

c) Şekilce çoğullanmamış, yani *-ler* eki almamış cins isimlerinin çoğul yerinde kullanıldıkları da olur :

Çağımızın en kolay ve rahat taşıtı uçaktır.

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak;

(Süleyman Nazif)

Gülü seven dikenine katlanır. (Atalarsözü).

örneklerinde *uçak, dede, gül, diken, seven* kelimeleri *uçaklar, dedelerim, güller, dikenler, sevenler* anlamında kullanılmıştır.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. (Atalarsözü)

cümlesinde olduğu gibi tekrarlanmış cins isimlerinde de çoğulluk açıktır : *Dağlar birbirine, insanlar birbirine*, anlamındadır.

II. VARLIKLARIN OLUŞLARINA GÖRE de isimler iki çeşittir :

1) **Somut isim.** — Varlıkları duyularımızla anlaşılanlara, yani madde halinde bulunanlara verilmiş adlar :

Deniz, ev, Ankara, yaprak, Marmara, bitki, Turgut, hava...

2) **Soyut isim.** — Madde halinde bulunmayan ve ancak akılla tasarlanan varlıkların adıdır :

Sevinç, dilek, yiğitlik, ülkü, arkadaşlık, hürriyet, uyku, üzüntü...

Dil bilginleri *Tanrı, melek, şeytan, peri...* kelimeleri hakkında türlü düşünceler ileri sürerler :

a) Bir kısmı, varlıklarını duyularımızla anlayamadığımız için bu kelimelere soyut isim der.

b) Kimileri de : «asıl soyut isimler, bağımsız varlıkları değil; varlıkların niteliklerini bildiren kelimelerdir. Halbuki bunları biz birer varlık, birer zat gibi tasarlıyoruz. Birinci bölümden sayılmamaları (somut isim) teriminin iyi ve geniş anlamda kullanılmamasındandır.» diyorlar.

III. VARLIKLARIN SAYILARINA GÖRE de isimler iki çeşittir :

1) **Tekil isim.** — Bir varlığı anlatmağa yarayan isim :

Çiçek, taş, çocuk, öğrenci, Atatürk, Ankara, ders, balık, ülkü...

2) **Çoğul isim.** — Birden çok varlığı anlatmaya yarayan isim :

Çiçekler, taşlar, çocuklar, öğrenciler, Atatürk'ler (bkz. n° 111)...

Dilimizde bütün kelimeler **tekildir**. İsim soyundan olan kelimeler **-ler** ekiyle çoğullanır :

Ev-ler, ağaçlar, bunlar, çalışanlar, sözler...

NOT. — -ler eki, kalın hecelerden sonra büyük ses uyumuna göre kalınlaşarak -lar oluyor.

110. **İSİMLERİN İMLÂSI.** — Bütün özel isimler ve özel isimlerin ayrı yazılan her kelimesi büyük harfle başlar.

Cins isimleri, cümle ve mısra başında bulunmadıkça küçük harfle yazılır.

111. **ÖZEL İSİMLERİN ÇOĞULLANMASI.** — Her cins, sayısız teklerden birleşmiştir : Kuş cinsi tükenir mi? Onun için cins isimlerinin tekil ve çoğul olmasında insanı yadırgatacak bir şey yoktur : *Kuş - kuşlar, taş - taşlar...*

Fakat özel isimler yalnız bireylere verildiği için tekil kalmaları gereğini düşünür; çoğullanmayacaklarını sanırız. Oysa şu durumlarda özel isimler de çoğul eki alıyor :

a) Aynı özel adı taşıyanları bir arada söylemek isteyince :

Sınıftaki *Orhan'lar* ayağa kalsın. *Ahmet'leri* öğretmen çağırıyor...

b) Tarihimizi *Farabi'ler, Uluğ Bey'ler, Fatih'ler, Yavuz'lar, Sinan'lar, Ebu Suut Efendi'ler, Atatürk'ler...* süsler.

İzmir'ler, Ankara'lar yetmedi mi ki bu sefer de Avrupa'lara, Amerika'lara gitmeğe kalkınız.

örneklerinde çoğul eki, her özel isme «ve benzerleri» anlamını katmaktadır :

Sinan'lar = Sinan ve Sinan gibi olanlar, demektir.

c) *Bu akşam Turgut'lara gideceğiz. Ayhan'lar da gelecek...*

Turgut'un evine, ailesiyle birlikte oturduğu yere gideceğiz, demektir.

ç) *Ayhan'lar bize gelecek* = Ayhan'la annesi, babası, kardeşleri ve arkadaşları...

d) Tarihe geçmiş ünlü ailelerle o soydan olanları anlatmak için de özel isimler çoğullanır :

Abbasiler, Çağataylar, Köprülüler, Akkoyunlular, Osmanlılar...

112. TOPLULUK İSİMLERİ :

Ordu, bölük, dizi, sürü, sınıf... kelimeleri birer isimdir ve tekildir. Bunların öteki cins isimlerinden farkı şudur :

Koyun, cins ismidir. Tekil kaldığı sürece bir tanedir. Halbuki cins ismi ve tekil olan *sürü*'de birçok tekler vardır.

Birçok teklerin birleşmesinden ibaret varlıkların adı olan bu çeşit kelimelere **topluluk ismi** denir.

Topluluk isimleri de öbür cins isimleri gibi çoğullanır :

Ordular, bölükler, sınıflar, sürüler...

113. İSİMLERDE ERİLLİK DİŞİLLİK. — Arapça, Fransızca gibi birçok dillerde isimler, hatta kelimelerin birçoğu, erillik, dişillik bakımından ikiye ayrılır.

Bu dillerin birçoğunda eril isimlerle dişil isimler birbirinden eklerle ayrılır (bkz. n° 389)...

Dilimizde eril isimlerle dişil isimleri ayırt edecek bir ek yoktur.

Pek eski çağlarda birkaç kelimemize, eklerle dişillik anlamının katıldığını gösteren izlere rastlanıyor :

Han (Türk sultanı) — *Hanım* (Hanın eşi),

Beg (bugün: *bey*) — *Begüm* (begin eşi),

Ağa — *Ağaça* (ağanın eşi).

Çoğaltılamayan bu örneklerin azlığı gösteriyor ki bugün olduğu gibi eski çağlarda da Türkçe kelimelerde erillik ve dişillik kavramını belirtecek şekil gelişmemiştir. Bunun içindir ki dilimizde bir varlığın erkeği için ayrı, dişisi için ayrı isimler vardır :

Erkek, kadın; oğlan, kız; dayı, teyze; ağabey, abla; koç, koyun; öküz, i-nek; aygır, kısrak...

Erkeğiyle dişisi için ayrı kelimeler bulunmayan insanlarda (erkek, kadın, kız...) kelimelerinden faydalanırız :

Erkek aşçı, kadın hizmetçi, hizmetçi kız, kız kardeş...

Hayvanlarda bu ayırmayı (erkek, dişisi...) kelimeleriyle yaparız :

Erkek arslan, dişisi kaplan, baba hindi, dişisi kuş...

114. KÜÇÜLTME İSİMLERİ. — Bir varlığın küçük olduğunu anlatmak isteyince adının başına *küçük, ufak...* gibi tamlayıcı kelimeler getiririz: *Küçük tepe, ufak kalem...* Fakat çok kez bu tamlayıcı sıfatların anlamını bir ek ile de söyleyebiliriz :

Küçük kuş = *kuşçağız*.

Küçük tepe = *tepecik*.

Görülüyor ki **-cik**, **-ceğiz**¹ ekleri isimlere küçüklük anlamını katıyor. Bu ekleri almış isimlere **küçültme ismi** denir.

Bir de küçültme ekinin şu örneklerdeki anlamına bakalım :

Anneciğim, bayrama kaç gün var?

Babacığımı pek özledim, ne vakit gelecek?

Şu kadıncağızı gördükçe içim sızlar.

Bu cümlelerdeki *anneciğim*, *babacığım*, kelimelerinde sevgi; *kadıncağız* kelimesinde de acıma anlamı vardır.

Bundan anlaşılıyor ki :

Küçültme eki isimlere, yerine göre, sevgi ya da acıma anlamı da katar.

İsimlerin Cümle Kuruluşundaki Görevleri

115. İSMİN HALLERİ. — İsimlerin cümlelerdeki görevlerini iyice kavramak için onların hallerini, yani çekimlenişlerini bilmek gerektir :

Sevim çalışıyor. Sevim **yalın** haldedir (bkz. n° 70).

Sevim'i gördüm. Sevim'i **-i** halindedir (bkz. n° 71).

Sevim'e veriniz. Sevim'e **-e** halindedir (bkz. n° 73/1).

Sevim'de bulunur. Sevim'de **-de** halindedir (bkz. n° 73/2).

Sevim'den aldık. Sevim'den **-den** halindedir (bkz. n° 73/3).

Her ismin cümledeki görevi çekimiyle, yani :

a) Ek almayıp yalın halinde bulunmasıyla,

b) Aldığı ekle belli olur.

Ek almamış isim **yalındır**.

Yalçın çalışıyor. Okul açıktır. Ankara başkentimizdir.

116. İSİM ÖZNE OLUR. — (bkz. n° 65, 67).

117. İSİM NESNE OLUR. — (bkz. n° 71).

118. İSİM TÜMLEÇ OLUR. — (bkz. n° 72).

1) **-cik**, **ceğiz** ekleri: a) Büyük ve küçük ses uyumları gereğince kelimelerin son hecelerine göre değişerek :

-cik, **-cık**, **-cuk**, **-cük**, **-ceğiz**, **-cağız**... olur.

b) Sert harfle biten kelimelerde ekin baş harfi ç olur.

İSİM TAMLAMASI

119. İSİM TAKIMI. — İsimler, cümlede özne, nesne, tümleç olduğu gibi başka kelimeleri de tamlar. İsim takımlarında isim, ismi tamlar; zamirler de tamlayıcı olur (bkz. n° 193) :

Orhan'ın kitabı, okul defteri, demir kapı, benim evim, sizin tarlanız, onların dileği, çalışkanın notu...

İkinci isimler tamlanandır, yani asıldır. Birinci kelimeler tamlayıcıdır. İsim takımları ek alışlarına göre üçe ayrılır :

1) <i>Sevim'in kalemi,</i>	<i>Orhan'ın paltosu,</i>	<i>Ali'nin bileği;</i>
2) <i>Yazı kalemi,</i>	<i>Çocuk paltosu,</i>	<i>Erkek bileği;</i>
3) <i>Altın kalem,</i>	<i>Yün palto,</i>	<i>Demir bilek.</i>

I. BİRİNCİ TÜR İSİM TAKIMI :

Sevim'in eli, ağacın dalı, Fatma'nın iğnesi, Ülkü'nün kuzusu...

Kelimelerin ikisi de ek alıyor :

- a) Tamlayıcı eki, **-in**, tamlanan eki **-i** dir.
b) Eklerin ikisinde de **-i** ler, ses uyumlarına göre değişerek : **-i, -ı, -u, -ü, -in, -ın, -un, -ün** olur.

Türkçede iki sesli harf yan yana gelmez. Sesli harfle biten kelimelere sesli ile başlayan eklerin takılması gerekince bu yan yana gelişini önlemek için araya kaynaştırıcı bir sessiz harf girer (bkz. n° 17).

Sesli ile biten tamlayıcılarda kaynaştırma harfi **n**, tamlananlarda **s** dir.

Bu kurala uymayan tek kelime *su'dur*. *Su* kelimesi tamlayıcı da olsa, tamlanan da olsa kaynaştırma harfi **y** oluyor¹:

Suyun tadı, Taşdelen suyu...

Anlamı. — Birinci tür isim takımlarında belirtili bir iyelik anlamı vardır (bkz. n° 193 v.s.): *Çocuğun elbisesi* ile *çocuk elbisesi* takımlarından birincisini ancak belli bir çocuk hakkında kullanırız. İkincide bellilik yok, genellik var; çocuklara mahsus elbise demektir.

II. İKİNCİ TÜR İSİM TAKIMI :

Ders kitabı, yaz günü, okul müdürü, Ankara armudu...

Kelimelerden yalnız biri, yani yalnız tamlanan ek alıyor.

¹ Türkçede her kural geneldir ve kesinidir. Hiç bir dil, bu kesinlik bakımından Türkçeye eş olamaz. Bütün tamlamalarda kaynaştırma harfi **n** ve **s** olduğu halde bir tek kelime *y* oluşu dikkati çekiyor. Araştırmalar şu sonuca varmıştır :

Su kelimesinin çok eski devirlerde aslı *suv* veya *sup'tur*. Bugün de Özbek ve Tatar diyaleklerinde kelime bu şekilde kullanılmaktadır. Diyaleğimizde aşınan son harfler, ancak tamlamalarda *y*'ye dönmüş olarak gözüküyor :

Suvun, subu demiyoruz da *suyun, suyu* diyoruz.

İkinci tür isim takımları çeşitli anlamlarda kullanılır :

1) *Erkek eldiveni, okul kitabı, Türk bayrağı, yolcu uçağı...*

örneklerinde bir genel varlığa mahsusluk anlamı var.

2) *Armut ağacı, Amasya elması, gül fidanı, bulgur pilâvı...*

tamlamaları cins göstermek için kurulmuştur.

3) *Belediye başkanlığı, tabur komutanlığı, fabrika işçiliği...*

Bu tamlamalar birer görev adıdır.

4) Tamlamalardaki **-lik** eki olmazsa «görevi yapan» anlamına gelir :

Belediye başkanı, bucak müdürü, tabur komutanı, fabrika işçisi...

Bu tamlamaların hepsi de genellik anlamı içindedir.

5) Şehir ve yer özel isimleriyle yapılan görev anlamlı ikinci tür tamlamalarda bu genellik anlamı daralır ve belirtisizlik anlamı silinir :

Ankara valiliği, Ankara valisi; İngiliz krallığı, İngiliz kralı; Amerikan elçiliği, Amerikan elçisi; Kanlıca muhtarlığı, Kanlıca muhtarı...

6) İkinci tür tamlamalar yer isimleri olmaya pek elverişlidir :

İskenderun limanı, Taksim meydanı, Konya istasyonu, Sakarya köprüsü, Hürriyet Alanı...

Kullanış alanı çok geniş olan ikinci tür isim takımlarının anlamları da çok çeşitlidir. Yukarıdaki kısımlara girmeyen tamlamaların anlamlarını — bu incelemelerden faydalanarak — bulmak güç olmayacaktır.

Dikkat. — İkinci tür isim takımlarından tamlanan ekini düşürerek söyleyenler ve yazarlar var :

Şiş kebab, kuzu pırzola... gibi yanlış tamlamalar lokantalarda sık sık işitiliyor. *Tahta kuru* diyenler de var. En çok göze batan yanlışlara mektup zarflarında rastlanmaktadır :

Oba sokak, Taşkent sokak, Mithatpaşa sokak, Şeref sokak...

gibi yanlış tamlamalar sayılmakla tükenmez.

Bunların doğrusu :

Oba sokağı, Taşkent sokağı, Şeref sokağı'dır...

III. ÜÇÜNCÜ TÜR İSİM TAKIMI :

Demir kalem, bakır kap, yün çorap, tunç bilek, taş yürek...

Takımı kuran kelimelerin ikisi de ek almamıştır.

Anlamca ikiye ayrılıyor :

1) Tamlayıcı, asıl ismin neden yapıldığını gösteriyor :

Mermer saray, kerpiç duvar, ipek entari, tahta sandık, lastik top...

2) Tamlayıcı, asıl ismin neye benzediğini gösteriyor :

Aslan asker, tunç bilek, taş yürekli, tilki çocuk, sırma saç...

Bu çeşit tamlamalar, benzetmelerin en kısası ve anlamca en kuvvetlisidir (bkz. n° 372).

120. İSİM TAKIMLARINDA KELİMELERİN YER DEĞİŞTİRMESİ. —

Türkçe isim takımlarında tamlayıcının önce; tamlananın, yani asıl ismin sonra geldiğini yukarıdaki maddelerde gördük.

Bu sıranın, vezin ve kafiye düzeni yüzünden manzumelerde değiştiği, pek az da olsa, görülür :

Koç yiğitler elde silâh tutuyor,
Zafere çıkıyor *yolu Afyon'un.* = (Afyon'un yolu)
AFYON TÜRKÜSÜ (Osman Atilla)

Ne mârekeydi ki çepçevre göğsü kandı *yerin.* = (Yerin göğsü...)
(Mehmet Akif Ersoy)

Gelişigüzel konuşmalarda da bu değişmelere rastlanır:

— Açıldı mı *kapısı sınıfın?*... = (Sınıfın kapısı)

Bu yer değiştirmeler ancak birinci türlü takımlarda olur.

121. İSİM TAKIMLARINDA KELİME DÜŞMESİ :

1) Soruya cevap olan cümlelerde :

a) Tamlanan düşer :

— *Turgut kimin kardeşidir?*

— *Orhan'ın...*

b) Tamlayan düşer :

— *Turgut, Orhan'ın nesidir?*

— *Kardeşidir.*

2) Kişi zamirleriyle kurulan takımlarda tamlayıcı sık sık düşer :

(Benim) *kardeşim* (sizin) *babanızı* tanıyor (bkz. n° 105, 195.)

122. İSİM TAKIMLARINDA ARAYA KELİME GİRMESİ :

Orhan'ın, beş gün önce kaybolan *defteri* bulundu.

Şehr'in, şimdiye kadar görmediğim bir *semti*...

örneklerinde olduğu gibi tamlananın sıfatları ve sıfat öbekleri araya giriyor.

Araya kelime girmesi, yalnız birinci tür isim takımlarında görülür. İkinci, üçüncü tür isim takımlarında araya hiç bir kelime girmez. Bunlarda tamlananın sıfatları takımın başına gelir :

Siyah güneş gözlüğü, ucuz okul kitabı, dört fabrika işçisi, büyük mermer saray, küçük demir kalem, Büyük Millet Meclisi.

Takımın başında bulunan sıfat, kelimelerden ikisine de kayabiliyorsa, yani hangisine değgin olduğu kestirilemiyorsa, kaymanın önüne geçmek için çareler aramak gerekir.

123. İSİM TAKIMLARININ ÇOĞULLANMASI :

a) *Okulların açılması, evin pencereleri, çocukların kitapları...*

b) *Belediye başkanları, gül fidanları, müdürler toplantısı...*

c) *Taş bebekler, demir bilekler, çelik süngüler...*

Örneklerin incelenmesinden şu sonuç elde edilir :

1) Birinci tür isim takımlarında, anlamın gereğine göre, kelimelerden biri de, ikisi de çoğullanır.

2) İkinci tür isim takımlarında kelimelerden ancak birisi çoğullanıyor.

3) Üçüncü tür isim takımlarında yalnız tamlananlar çoğul eki alıyor.

4) Çoğul ekleri, tamlama eklerinden önce geliyor.

124. ZİNCİRLEME TAMLAMA :

Şehrin sokaklarının temizliği, çocuk kitapları sergisi, belediye başkanları toplantısı. Orhan'ın kardeşinin tarih kitabı, Sevim'in teyzesinin oğlunun kitapları...

örneklerinde görülüyor ki :

- 1) Her takım bir isim sayılıyor ve başka bir isme tamlayıcı oluyor.
 - 2) Böylece ikileşen tamlama da bir başka isme tamlayıcı olabilir. Bu yolla, tamlamaların üçüzlüsünü, dördüzlüsünü ve daha fazlasını kurabiliriz.
- Bunlara **zincirleme** tamlama adı verilir. İkiliyi aşan tamlamalar sevimsizdir; sözde de, yazıda da kaçınılmazdır.

125. İSİM TAKIMLARININ ÇEKİMİ :

Orhan'ın kardeşi — kardeşini, kardeşine, kardeşinde, kardeşinden...

- 1) Her takım bir isim sayılır ve bir isim gibi hal ekleriyle çekimlenir.
- 2) Tamlanan ekiyle hal eklerinin arasına bir kaynaştırıcı **n** gelir.
- 3) Tamlanandan sonra gelen **-i** hal eki (nesne eki), eski metinlerde çok kere düşer; fakat kaynaştırma harfi **n** düşmez :

Ot köklerin(i) ve ağaç yaprakların(ı) yemekle biraz kuvvet buldu.

(Gülüstan Tercümesi, XV.)

Okursun aşkın kitabın(ı)
Komadın âşıkın tâbın(ı)
Akıttın çeşmimin âbın(ı)
Döndü sellere sellere.

(Köroğlu)

XIX. yüzyıl sonlarında yetişen Mehmet Emin Yurdakul da birçok şiirlerinde nesne eki **-i**'yi düşürür :

Ey parlak ay, ışığın(ı) saç yolcuların gözüne
O yerde ki kötü gece gizlemiştir mezarım(ı).
Ey yolcular, beni sorun milletimin özüne,
O günde ki bir zelzele düzlemiştir mezarım(ı).

ALİŞTİRMA. — «Gömlek» kelimesini birinci, ikinci, üçüncü tür isim takımları halinde tamlayınız ve anlam farklarını açıklayınız.

SORULAR. — 1. Bir ismi başka bir isimle tamlamanın nedeni? 2. İsim takımlarında bulunan kelimelerden hangileri asıldır? 3. İsim takımlarında hangi kaynaştırma harflerini kullanınız? Genel kuraldan ayrılan kelime var mı? Niçin ayrıldığını açıklayınız. 4. İsim takımları, hal ekleriyle nasıl çekimlenir? 5. Eksiz tamlamalarda kaç çeşit anlam var? Açıklayınız. 6. Zincirleme tamlamalar nasıl yapılır? Kullanılması sakıncalı olanlar hangileridir?

S I F A T L A R

126. SIFAT :

Güzel çiçek, kokulu elma, dokuzuncu sınıf, beş lira, şu ev...
sözleri birer tamlamadır. İkinci kelimeler isimdir. Birinci kelimeler bu isimlerin :

- a) Nasıl olduğunu gösteriyor, yani niteliyor: *güzel, kokulu.*
- b) Derecesini, sayısını, yerini belirtiyor : *dokuzuncu, beş, şu...*

Varlıkları niteleyen ya da sayılarını, yerlerini belirten kelimelere SIFAT denir.

Sifatlar, bu görevleri bakımından ikiye ayrılır :

- 1) Niteleme sıfatları (bkz. n° 127);
- 2) Belirtme sıfatları (bkz. n° 129).

127. NİTELEME SIFATLARI :

Nevin'in *solgun* yanaklarından *akan* yaşlar masrapadaki *bulanık* suya karışıyor; *ince* dudaklarının kenarından sızarak *boğuk* hıçkırıklarla *titreyen* boynuna, göğsüne damlıyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

Cümlede italik harflerle dizilmiş kelimeler, kendilerinden sonra gelen isimleri niteliyor, yani nasıl olduklarını gösteriyor.

Varlıkları niteleyen, yani varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini - kısaca: nasıl olduklarını - gösteren kelimelere NİTELEME sıfatı denir.

128. SIFATLARIN ANLATIM DEĞERİ. — Bunu denemek için yukarı örnekteki [bkz. n° 127] sıfatları atarak okuyalım. Eylem anlamlı iki sıfatı [akan, titreyen] atamıyoruz; fakat «*solgun, bulanık, ince, boğuk*» sıfatları atılıyor. Cümle bozulmuyor, anlatımda önemli bir aksaklık da gözüküyor. Yalnız «*yanak, su, dudak, hıçkırık*» isimlerinin nitelikleri; yani nasıl oldukları anlaşılamayacağı için hayalde istenen şekilde canlandırılmıyor.

Bu deneme gösteriyor ki sıfatlar - isimlerle fiiller gibi - cümlelerin ögesi değildir. Ana görevi, cümledeki isimleri türlü yönlerden tamlamaktır.

129. BELİRTME SIFATLARI. — Varlıkları türlü yönlerden belirten kelimelerdir. Görevleri bakımından dörde ayrılır :

- 1) İşaret sıfatları (bkz. n° 130),
- 2) Sayı sıfatları (bkz. n° 131),
- 3) Belgisiz sıfatlar (bkz. n° 132),
- 4) Soru sıfatları (bkz. n° 133).

130. İŞARET SIFATLARI :

Bu kitap, şu ağaç, o tepe, o ev, şu duvar, bu çocuk...

takımlarında *bu, şu, o* kelimeleri isimleri, yani varlıkları gösteriyor. *Bu, şu, o* kelimelerini kullanırken çok kez işaret parmağımızla da varlıkları gösteririz (bkz. n° 196).

Anlamları birbirine yakın olan bu üç işaret kelimesinin ayırtılarına dikkat edenler :

- a) «*bu*» kelimesini yakın için,
- b) «*şu*» kelimesini azıcık uzak için,
- c) «*o*» kelimesini de daha uzak için ya da göz önünde bulunmayan varlıkları işaretlemek için kullanırlar :

Bu çocuk, şu çocuk, o çocuk, bu ev, şu ev, o ev...

İşaret sıfatlarının eski şekilleri. — Yakın çağlara dek (*şu, o*) kelimeleri *şol, ol* şekillerinde kullanılmıştır :

Hüma gibi *şol* kafesten
Bir gün uçar demedim mi?

(Karaca Oğlan XVII.)

An *ol* günü ki ahir olup nevbahar-ı ömr
Berk-i hazana dönse gerek ruy-i lâle-renk

(Baki XVI.)

NOT. — İşaret anlamlı birkaç kelitemiz daha var: *Öteki, beriki...*

131. SAYI SIFATLARI. — Varlıkları, sayı ile ilgili türlü yönlerden belirten kelimelerdir. Görevleri bakımından dörde ayrılır :

I. Asıl sayılar. — Varlıkların sayılarını belirten kelimelerdir :

Beş parmak, yetmiş iki millet, on bin atlı, yüz kırk iki kilo, beş buçuk milyon lira...

Her sayı kelimesi ayrı yazılır.

«Yarım, çeyrek...» gibi miktar belirten kelimeler de sayı sıfatı görevindedir.

II. Sıra sayıları. — Varlıkların derecelerini belirten sayılardır :

Onuncu sınıf, beş yüzüncü yıl, yirmi sekizinci okul, altıncı ev...

Türeyişi. — Sıra sayıları **-(i)nci** ekiyle türemiştir :

a) Sessiz harflerle biten asıl sayıların sonuna **-inci** eki geliyor :

Birinci, beşinci, yetmişinci, bininci...

b) Sesli ile biten kelimelerde iki seslinin yan yana gelmemesi için ekin başındaki **-i** düşer :

İkinci, yedinci, yirminci, ellinci...

c) Her ek gibi **-inci** de ses uyumuna göre değişir :

Birinci, kırkıncı, on dokuzuncu, altıncı, dördüncü...

«*İlk*» kelimesi, «*birinci*» kelimesi yerinde kullanılınca sıra sayıları gibi derece sıfatı olur.

III. Üleştirme sayıları. — Varlıkların eşit bölümlere ayrıldığını belirten sıfatlardır :

Üçer kitap, yedişer defter, on ikişer kalem almak için beş yüz elli sekizer kuruş verdik.

Türeyişi. — Üleştirme sayıları **-er** ekiyle türer :

a) Sessizlerle biten asıl sayıların sonuna **-er** gelir; kalınlardan sonra **-ar** olur :

Birer, üçer, sekizer, dokuzar, onar, seksener, biner kuruş...

b) Sesli ile biten sayılarda — iki seslinin yan yana gelmemesi için — araya kaynaştırma harfi olarak **ş** gelir :

İkişer, altışar, yedişer, yirmişer, ellişer.

«Yarım, az, tek, kaç» kelimelerinin üleştirme şekilleri de **-er**, **-şer** ekiyle türemiştir: *Yarımşar, azar, teker, kaçar.*

IV. Kesir sayıları. — Varlıkların parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır :

Dörtte üç, onda dokuz, yüzde elli, binde iki...

Türeyişi. — Kesir sayıları **-de** ekiyle türer :

-de eki, ses uyumuna ve sessizlerin benzeşmesine göre değişerek: **-de**, **-da**, **-te**, **-ta** olur :

Binde bir, onda dört, beşte üç, kırkta yedi...

-de ekini alan sayılar, varlığın kaç bölündüğünü; sonra gelen sayılar da bundan kaç bölümünün söylenmek istendiğini anlatmaya yarar.

132. BELGİSİZ SIFATLAR. — Varlıkları tam olarak değil de; aşağı yukarı belirten sıfatlardır :

Birkaç öğrenci, bütün insanlar, bir adam, her çocuk, başka zaman, birçok, birtakım, herhangi bir, hiç bir...

NOT. — «Bir» kelimesi :

a) Varlığın sayısını, yani bir tane olduğunu gösteriyorsa sayı sıfatıdır.

b) «Herhangi bir» anlamına geliyorsa belgisiz sıfattır.

Bir çocuk geldi :

«Bir tek çocuk» demekse sayı sıfatıdır.

«Herhangi bir çocuk» demekse belgisizdir.

133. SORU SIFATLARI. — Varlıkların durumlarını, yerlerini, sayılarını soru yoluyla belirtmek için kullanılan kelimelerdir ki hem niteleme, hem de belirtme sıfatlarıyla ilgilidir :

Nasıl çocuk? hangi kitap? kaç kuruş? ne biçim söz? ne türlü hareket? ne çeşit düşünce?...

«Kaç» kelimesi eklerle türeyerek sıra, üleştirme, kesir sayılarını bulduracak soru sıfatları haline geliyor :

Kaçıncı kat, kaçar lira, kaçta kaç hisse...

134. UNVAN SIFATLARI. — İnsanların — rütbe, derece, memuriyet ve sosyal seviyelerine göre — adlarına takılan saygı ve tanıtma sözleridir. Bunlar da bir çeşit niteleme sıfatıdır.

Unvan sıfatlarının adlara takılışları üç türdür :

1) Bütün sıfatlar gibi isimlerden önce gelir :

Bay Turgut, bayan Zeynep, Şehzade Cem, Doktor Baykal, Mareşal Çakmak, Ebedî Şef Atatürk...

2) Unvan sıfatlarının bir kısmı da isimlerden sonra gelir :

Namık Kemal Bey, Nigâr Hanım, Ali Dayı, Zeynep Hatun, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Dursun Onbaşı...

3) Unvan sıfatlarının birçoğu da, yerine göre, hem isimden önce; hem isimden sonra gelir :

Sultan Murat, Kösem Sultan; Oğuz Han, Han Ahmet; Osman Gazi, Gazi Mustafa Kemal, Ali Hoca, Hoca Ali...

135. NİTELEME SIFATLARINDA ANLAM DERECELERİ. (bkz. n° 311, 312 v.s.)

136. PEKİŞTİRME SIFATLARI. — Sıfatlar, zarflarla derecelendikleri gibi bazı örneklerle de kuvvetlenir. Bu örneklerle kuvvetlendirmeye **pekiştirme** denir :

Yemyeşil ova, ipince bir kalem, tertemiz, kaskatı, bembeyaz...

Türeyişi. — Örnekleri inceleyerek pekiştirme sıfatlarının nasıl türediklerini görelim :

Bazı niteleme sıfatlarının ilk sesli harfine kadar olan kısmı, **m p r s** harflerinden yakışanı ile bir örnek haline gelerek sıfatın başına ekleniyor :

Bem-beyaz, kıp-kızıl, sır-sıklam, dosdoğru, sapsarı, dümdüz...

Sıfatlar, kendilerinden yapılan bu örneklerle pekiştirildikleri gibi tekrarlama yoluyla da pekişirler :

Kara kara gözler, küçük küçük adamlar, iri iri karpuzlar...

Tekrarlanan sıfatların birincisine soru eki katılınca pekiştirme daha kuvvetli olur :

Burada (Bolu ormanlarında) ikinci bir Bursa doğuyor. Bir Bursa ki havası, fırdolayı çam ormanlarıyla çevrilmiş olmasından ve denize 710 metre yüksekte bulunmasından dolayı *temiz mi temiz, sağlam mı sağlam!*...

(Refik Halit Karay)

Yakın anlamlı kelimelerin tekrarlanmasıyla ve yakıştırmaca ikizlemelerle de pekiştirme anlamı elde ediliyor :

Anlı şanlı bir zafer, iri yarı bir adam, kırık dökük, yarım yamalak, abuk sabuk, süklüm püklüm...

137. KÜÇÜLTME SIFATLARI. — Sıfatların anlamlarını, azlık-çokluk zarflarıyla derecelendirdiğimiz ve pekiştirme yollarıyla kuvvetlendirdiğimiz gibi, kimi eklerle de azlık ayırtısı katarak kısabiliriz. Bu da bir çeşit küçültmedir (bkz. n° 114) :

Güzelce ev, kısaca, ekşimsi, mavimtırak...

Örneklerin anlamları şudur :

Güzelce = oldukça güzel, *kısaca* = biraz kısa, *ekşimsi* = biraz ekşi, çok ekşi değil, *mavimtırak* = maviye çalar...

Türeyişi. — Küçültme ekleri — örneklerde görüldüğü gibi — *-ce, -cik, -(i)msi, -(i)mtırak*'tır.

Bu eklerden :

a) *-ce*, ses uyumuna ve sessizlerin benzeşmesine göre değişerek: *-ce, -ca, -çe, -ça* olur.

İyice, kolayca, sertçe, yavaşça, olgunca, derince...

b) *-cik* eki (bkz. n° 114) :

1) Sesliler uyumuna ve benzeşmeye göre değişir;

2) *-cek* de olur;

3) Kelime sonlarındaki **k** harfini düşürür :

Kısacık, yavrucuk, yavrucak, büyücek, küçücük...

NOT. — *Küçük, kısa, ufak, az...* gibi aslında küçüklük anlamı veren sıfatlarla, **-cik** eki, aşırılık anlamı katar :

Küçücük = çok küçük; *ufacık* = çok ufak; *azıcık* = çok az (ya da: biraz);
körpecik = çok körpe.

c) **-(i)msi** eki :

1) Kelimelerin son hecesine uyar;

2) Seslilerle biten kelimelerde **i** düşer :

Yeşilimsi, beyazımsı, mavimsi, morumsu...

d) **-(i)mtırak** eki ses uyumu kuralına aykırıdır (bkz. n° 20). İnce kelimelerden sonra da kalınlığı değişmez: *Ekşimtırak...*

SIFAT TAKIMI

(*Tamlaması*)

138. SIFAT TAKIMI. — Yukarıda bütün örneklerde görüldüğü gibi, sıfatların asıl görevi isimleri tamlamaktır :

Engin deniz, kırmızı çiçek, yiğit Türk, on iki öğrenci, beşinci sınıf, birkaç kitap, Mithat Paşa, Nasrettin Hoca...

Bir ismin sıfatla tamlanmasından ibaret olan söz öbeğine **sıfat takımı** denir (bkz. n° 119).

Sıfat takımları ek almaz; bu bakımdan üçüncü türlü isim takımlarına benzer (bkz. n° 119/III) :

Aslan asker, altın kalem, demir bilek, yün kumaş...

Yiğit asker, güzel kalem, kuvvetli bilek, sağlam kumaş...

Birinci satırdakiler üçüncü türlü isim takımlarıdır.

İkinci satırdakiler de sıfat takımlarıdır.

Bunları ancak birinci, yani tamlayıcı kelimelerin çeşidine göre adlandırırız.

Birinci kelime, isimse isim takımı; sıfatsa sıfat takımıdır.

Sıfat takımlarında sıfat önce, isim sonra gelir. Ancak bazı unvan sıfatları isimlerden sonra gelir (bkz. n° 134).

SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILMASI

139. SIFATLARIN İSİM YERİNDE KULLANILMASI, yani isimleşmesi. — Her sıfatın ana görevi bir varlığı nitelemek ya da sayısını, yerini belirtmek, yani bir ismi tamlamaktır. Sıfatla isimden kurulan tamlamaya **sıfat takımı** (tamlaması) denir (bkz. n° 138).

Her sıfat takımında asıl kelime isimdir. Sıfat, onun anlamını tamlar.

Dünyanın değişmez ilkelerinden birisi de şudur: *az emek, çok iş*. Bütün insan zekâsı bunun için çalışır. Fabrikalar, makineler, bütün uygar buluşlar bunu sağlamak içindir.

«Az emek...» ilkesinin dilde de önemi sonsuzdur. Az kelime ile çok şey anlatmak; yani anlamca bir eksiklik bırakmamak şartıyla mümkün olduğu kadar kelime atarak sözü kısaltmak büyük marifettir (bkz. n° 64).

Kolayca anlaşılacak yerlerde sıfat takımlarından isim düşer, anlamıyla e-ki sığatı geçır. Böyle ismi düşmüş sıfatlar, anlamca tam bir sıfat takımıdır. Kendisinde takımı kuran iki kelimenin de anlamı vardır (bkz. n° 121) :

Çalışkan insanlar başarı gösterir.

Çalışkanlar başarı gösterir.

Çalışkan insanlar sıfat takımından *insan* ismi düşmüş, anlamıyla çoğul eki *çalışkan* sıfatına geçmiştir. «*İnsan*» isminin anlamını içine alan *çalışkan* kelimesi, aslında sıfat olmakla birlikte bu cümlede isimleşmiştir.

Zenginler, yoksulları düşünmelidir.

cümlesindeki *zenginler, yoksulları* kelimelerinin anlamı açıktır :

Zengin insanlar, yoksul kimseleri düşünmelidir, demektir.

Kolayca ve iyice anlaşılacağı için isimler düşmüş; anlamları ekleriyle birlikte kendilerine geçmiştir. Bütün sıfatlar - kolayca ve iyice anlaşılacak şartıyla - bu şekilde isimleşirler.

Çekim eki alan her sıfat isimleşmiştir.

DİKKAT. — İsimleşmiş sıfatlar, cümlede bir ismin başına rastlayınca bir sıfat takımı gibi olur. Böyle olmadığını göstermek için isimleşmiş sıfat-tan sonra virgül konur : *Soğuk, ellerimizi dondurdu*. Bu isimleşmiş sıfatlar-dan sonra virgül koymamak yüzünden tuhaf yanlışlıklar olur :

Yaralı doktora minnetle bakarak: «beni kurtardınız; çok teşekkür ederim.» dedi.

Yaralı olan başkası mı, doktor mu?

NOT. — Sıfatlar eylemleri niteleyerek fiillere zarf olur (bkz. n° 305).

140. İSİMLEŞMİŞ SIFATLARIN CÜMLEDE GÖREVLERİ. — İsimleşmiş sıfatlar, cümlede, tıpkı isim gibidir :

a) Özne olur :

Büyük emreder, *küçük* yapar. *Çalışan* kazanır.

Hırsız, Mehmede doğru geliyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

b) Nesne olur :

Tembeli babası da sevmez. *Yaramazı* gördünüz mü?

c) Tümleş olur :

Usludan örnek al; *haylaz*a bakma! *Yedincide* dur.

ç) İsim takımında tamlayan olur :

Çalışkanın notu, *tembelin* üzüntüsü, *beşincinin* sırası.

d) İsim takımında tamlanan olur :

Sınıfın *çalışkanı*, milletin *sevgilisi*, dünya *güzeli*...

e) Ek-fiil alarak cümlelerin yüklemi olur :

Tanrı uludur!... Pek *naziksindir*; çok *güzelmış!*.

141. YAPILARINA GÖRE İSİMLER, SIFATLAR. — Bütün kelimeler gibi isimlerle sıfatlar da, yapıları bakımından, üç çeşittir :

I. a) Basit isimler. — Yapım eki almamış ve bileşmemiş olanlar :

Taş, *su*, *yol*; *toprak*, *yıldız*; *karınca*, *kelebek*, *araba*...

b) Basit sıfatlar :

Ak, *bol*, *az*; *kara*, *çirkin*, *iri*, *kırmızı*...

II. a) Türemiş isimler. — (bkz. n° 142, 151, 174, v.s.).

b) Türemiş sıfatlar. — (bkz. n° 142, 151, 174, v.s.).

III. a) Bileşik isimler. — (bkz. n° 178, v.s.).

b) Bileşik sıfatlar. — (bkz. n° 184, v.s.).

ALİŞTIRMA. — 26.

YUNUS EMRE

Bu vâsi' ve ıssız Sakarya vadilerinde keşke bir derviş olsaydım. Küçük bir boz eşek üstünde, dağarcığım kıl bir heybenin gözünde, bugün burada, yarın orada dolaşsaydım.

...Gönlümün elemi âdeta uzvî bir ıstırap halini aldığı bir gece, karanlıktan onun tatlı ve munis sesini işitmedin mi? Bu ses bana, birinin çok sevdiğim bir sözünü tekrar etmiyormuydu :

Yunus miskin Çiğ idin piştin elhamdülillâh.

Nasıl piştin? Hangi ateşte ve hangi alevden geçerek?

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

a) Bu parçadaki sıfatların altlarını çiziniz.

b) Hangileri niteleme sıfatıdır?

c) Hangileri belirtme sıfatıdır?

ç) İşaret sıfatı var mıdır? Hangi ismi işaretliyor?

d) «Bir» kelimelerine dikkat ediniz. Sayı sıfatı mı, belgisiz sıfat mı?

e) Soru sıfatlarını ve onlarla kurulan sıfat tamlamalarını gösteriniz.

f) «Dağarcık, karanlık, gönül, elem» kelimelerini uygun sıfatlarla niteleyiniz.

g) Yukarıdaki mısırda «Yunus miskin» sözü bir sıfat tamlamasına benziyor mu? Türkçe sıfat takımları böyle mi kurulur? Sıfatın sonraya gelmesinin sebebi ne? Mısraı şöyle işaretlersek «miskın» sıfatı isimleşmiş olmaz mı :

Yunus, miskin! Çiğ idin, piştin elhamdülillâh.

ğ) «Kıl heybe» sıfat takımı mıdır, isim takımı mı? Nasıl açıklarsınız?

h) «Ateş, alev» kelimelerini uygun birer sıfatla belirtiniz.

İSİM, SIFAT ve ZARF TÜRETEN

E K L E R

I

— İsim soylu kelimelerden —

142. -lik ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

I. Kömürlük, çiçeklik, fidanlık, elbiselik, yazlık, kiralık...

II. Gençlik, doğruluk, birlik, ikincilik, sütçülük...

III. Benlik, hiçlik, öylelik...

Türeyişi. — Bu örneklerin türeyişlerini ve anlam özelliklerini numara sıralarına göre inceleyelim :

I. numaralı örnekler isim kökünden türemiştir :

1) Çoğu yer ismidir :

Kömürlük, odunluk = Kömür, odun konulan yer.

Şekerlik, çiçeklik, tuzluk = Şeker, çiçek, tuz konan kap.

Çayırılık, fidanlık = Çayır, fidan yetiştirilen yer.

2) Alet isimleridir :

Gözlük, kulaklık, parmaklık, başlık (başa konan, başa giyilen şey).

3) Soyut isimler de var (bkz. n° 109/II) :

Annelik, babalık, kardeşlik, arkadaşlık, öğretmenlik...

4) İsim kökünden -lik ekiyle pek çok da sıfat türemiştir :

Elbiselik (kumaş), *yazlık* (elbise), *kiralık* (ev), *kışlık*...

II. numaralı örnekler sıfatlardan türemiştir :

1) Çoğu soyut isimdir (bkz. n° 109/II) :

Gençlik, doğruluk, birlik, ikincilik, güzellik, tytilik, dostluk, düşmanlık, çalışkanlık, terbiyesizlik, parasızlık, başkalık...

2) Sıfatlardan -lik ekiyle türemiş meslek isimleri de çoktur :

Sütçülük, yüzbaşılık, memurluk, doktorluk, dişçilik, demokratlık, hakanlık, krallık, çavuşluk...

3) İki anlama gelenler de var : Öğretmenlik...

a) Soyut isim anlamındadır; öğretmende bulunan yetenek, uzmanlık demektir :

Başöğretmenin bilgisi de çoktur, öğretmenliği de iyidir.

b) Öğretmen mesleği :

Kırk yıl öğretmenlik yaptı. Öğretmenlik kutsal bir meslektir.

NOT. — -lik ekiyle isimlerden sıfat, sıfatlardan isim türediğine dikkat edelim.

ALİŞTİRMA. — 27.

Atatürk'ün en büyük gururu Türk milletinin evlâdı olmaktır. Hiç kimse bu milletin asıl faziletine ve yüksek kudretine onun kadar derinden inanmamıştır. Onun için, herhangî bir münasebetle, Atatürk'ün ağzından yakın uzak, hiç bir istikbal şüphesi ve tehlikesi duyulmamıştır.

(**Falih Rıfık Atay**)

- a) Sıfat takımlarını gösteriniz.
- b) Dereceli bir sıfat gösteriniz. Derece zarfını değiştiriniz. Anlamda fark oluyor mu?
- c) Üç sifata uygun derece zarfı ekleyiniz.
- ç) İsimleşmiş bir sıfat bulunuz.
- d) Atatürk, Türk, evlât, millet, ağız... kelimelerine uygun sıfatlar katınız.
- e) Bu parçadaki niteleme sıfatlarını isim olarak birer cümlede kullanınız.

SORULAR. — 1. Anlatım değeri bakımından sıfatlar, isimlere eşit olabilir mi? Hangisi önemlidir? Nîçin? 2. Sıfatlar kaç'a ayrılıyor? Bu ayrılma hangi nedene dayanır? Nitelemekle belirtmek bir midir? 3. Belirtme sıfatları kaç'a ayrılır? Hangileridir? 4. Belgisiz sıfatlar görevce işaret sıfatlarına mı, sayı sıfatlarına mı benzer? Aralarında ne fark var? 5. Soru sıfatları görevce niteleme sıfatlarına mı, belirtme sıfatlarına mı benziyor? Nasıl açıklarsınız? 6. Unvan sıfatlarının kullanılışındaki özelliği açıklayınız. 7. Pekîştirme sıfatları nasıl türer? Açıklayınız. 8. Küçültme sıfatlarıyla küçültme isimleri arasında şekilce ve anlamca ne fark vardır? Karşılaştırarak açıklayınız. 9. Sıfat takımlarıyla isim takımlarını nasıl ayırt edersiniz? Hangi çeşit isim takımları sıfat takımlarına benzer? 10. Sıfatlar nasıl isimleşir? 11. İsimleşmiş sıfatların cümlede görevleri?...

III. numaralı örnekler **zamir**'den, **zarf**'tan türemiştir, soyut isimlerdir :
Benlik, hiçlik, öylelik, böylelik...

İşlekliliği. — **-lik** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün isimler ve sıfatlara gelir, isimler ve sıfatlar türetir.

Yapılışı. — **-lik**, dar sesli bir ektir; kelimelerin son hecesine uyarak büyük ve küçük ses uyumlarına göre değişir (bkz. n° 20, 21) :

İnce-lik, az-lık, doğru-luk, küçük-lük...

143. **-daş** ekiyle türemiş isimler :

Vatan-daş, yurt-taş, meslektaş, dindaş, yoldaş, arkadaş...

Anlamı. — **-daş** ekiyle türemiş isimlerde ortaklık, eşitlik ve birlik vardır :

Vatandaş, yurttaş = Bir vatandan, bir yurttan olanlar.

Arkadaş = Birbirine arka, yani yardımcı olan.

Yoldaş = Birlikte yolculuk edenler.

Adaş [aslı: addaş] = Adları bir demektir.

Kardeş, kardaş [aslı: karındaş] = Yakın yüzyıllara kadar yazı dilinde *karındaş* kullanılırdı. Bugün İstanbul'da *kardeş*, Anadolu'da *kardaş*'tır.

İşlekliliği. — **-daş** az işlek bir ekti. Eskiden türemiş kelimeler çok değildir; fakat son yıllarda **-daş** ekiyle bir hayli kelime türemiş ve ek işlekleşmiştir. Bunlardan birkaçı :

Bir tarih devrinde yaşamış olanlara **ÇAĞDAŞ** deniyor.

ÖZDEŞLİK hem matematikte, hem felsefede birer terimdir.

Aralarında özdeşlik bulunanlara **ÖZDEŞ** deniyor.

Birbiriyle evli olanlara **EVDEŞ** denmiştir. (Türkçe Sözlük)

ANLAMDAŞ, SESTEŞ, BOYDAŞ, OYDAŞ...

Yapılışı. — Her ek gibi **-deş**'in de, kelimelerin son hecelerine uyarak değişmesini kural gerektirmektedir; fakat bu ekin ses uyumuna aykırı görünüşleri var :

a) *Kardeş* kelimesinde, kalın heceden sonra geldiği halde, incedir. Bunu İstanbul ağzının etkisine bağlıyoruz (bkz. n° 20).

b) Eskiden türemiş öbür kelimelerin hepsinde ek kalındır. İnce heceden sonra da değişmeyerek böyle kalıyor : *Din-daş, Meslek-taş...*

c) Son yıllarda türetilmiş kelimelerde ses uyumu göz önünde tutulmuştur : *Çağ-daş, öz-deş, ev-deş...*

NOT. — Bu ekin baş harfi **d** - bütün süreksiz yumuşak harfler gibi - sert harflerden sonra gelince sertleşerek **t** olur. (bkz. n° 24/II) : *Yurt-taş, meslek-taş...*

144. **-ce** ekiyle türemiş kelimeler (bkz. n° 137) :

I. *Türkçe, Farsça, İngilizce, Arapça, Almanca, Çince, Uygurca...*

II. *Yiğitçe, dostça, askerçe, insanca, kardeşçe, kahramanca, aslanca, gizlice, güzelce, kuvvetlice, kısaca, doğrucu...*

III. *Bence, sizce, onlarca, Yunanlılarca, İngilizlerce...*

IV. *Kaynarca, ılıca, kaplıca, kokarca, karaca, delice* (buğday tarlalarında yetişen zehirli bir bitki)...

Türeyiş ve anlam özelliklerini numara sırasıyla inceleyelim :

I. **-ce**, ulus isimlerinin sonuna gelmiştir. O ulusun dili anlamında sıfatlar, isimler türemiştir :

Yavuz Sultan Selim *Farsça* şiirler yazardı. Turgut, *İngilizceyi* ana dili gibi konuşur; *Almancası* kuvvetli değildir...

II. numaradakiler niteleme sıfatlarıyla sıfat gibi kullanılan kelimelerin sonuna gelmiştir :

1) Onları biçim, tarz ve yakışır anlamlı sıfatlar haline getirmiştir :

İnsanca muamele, *askerce* selâm, *kardeşçe* sevgi, *kahramanca* hareket...

2) Bu kelimeler biçim, tarz, yakışır anlamlarıyla, fiilleri tamlayan birer hal zarfı da olurlar :

Yiğitçe atıldı, *dostça* karşıladı. *Askerce* yürüyor. *Gizlice* söylemiş. *İyice* dinlemiş, *güzelce* öğrendim...

NOT. — Zarf türeten **-ce**'ler yerine, **-cesine** de kullanıldığı olur.

3) Sıfatlara küçültme anlamı da katar :

Güzelce bir ev, *kuvvetlice* bir çocuk, hastamız *iyicedir*.

III. numaradaki örnekler :

1) Kişi zamirlerinden türemiştir.

2) Çoğul eki almış isimlerden türemiştir.

Hepsi de «-e göre» anlamlı hal zarfıdır :

Bu şiirin *bence* en güzel beyti matlâdır; *sizce* hangisi? *Almanlarca* meselenin halli başkadır; *onlarca* her şey bitmiştir.

IV. örneklerde de **-ce**, sıfatların sonuna gelmiştir; fakat bunlarda ne küçültme, ne de zarf anlamı var. **-ce**, anlamından sıyrılarak sıfatla kaynaşmıştır; hepsi de birer somut isim olmuşlardır.

İşlekliği. — **-ce** işlek bir ektir :

a) Ulus adlarının sonuna gelir; dil isimleri yapar.

b) Anlam gerektirirse her niteleme sıfatının, çoğul eki almış her ulus adının ve her kişi zamirinin sonuna getirilebilir.

Yapılışı. — (bkz. n° 137/a).

Vurgusu. — (bkz. n° 53/5-c).

145. **-men** ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

I. *Türkmen*, *kölemen*¹...

II. *Karaman*, *gökmen*², *şışman*, *deltşmen*, *kocaman*, *toraman*³, *evcimen*⁴...

III. *Göçmen*, *azman*⁵...

IV. *Kodaman*...

V. *Değirmen*, *yalman*⁶, *kösemen*, *Dikmen*⁷...

1) **Kölemen**: Eskiden kölelerden meydana getirilen bir asker sınıfı: *Mısır kölemenleri*.

(Türkçe Sözlük)

2) **Gökmen**: Gök gözlü [insan]. (Kastamonu, Muğla...)

(Derleme Dergisi)

3) **Toraman**: Tor [= acemi] kelimesinden. Genç, serkeş, cahil, nâdan.

(Lehçei Osmani)

4) **Evcimen**: Evine düşkün adam, evine iyi bakan, tutumlu; evini, işini iyi bilen. (Niğde, Ankara, Sivas, Ordu...)

(Derleme Dergisi)

5) **Azman**: [azmak fiilinden]. Normalden aşırı gelişmiş: *Adam azmanı*. Normalin dışında gelişmiş, soyu değişmiş: *Van azmanı kedî*.

(Türkçe Sözlük)

6) **Yalman**: Kesici ve batıcı silâhların kesen ve batan kısmı, yalın kısmı: «*Kara pulat öz kılıçlar çalındı yalmanı düştü*...»

(Dede Korkut Kitabı)

7) **Dikmen**: Koni biçiminde tepe.

(Türkçe Sözlük)

Örnekler çok çeşitlidir. Numara sırasına göre inceleyelim: **-men** eki :

I. II. III. numaralardaki örneklerde isimlerin, sıfatların ve fiil köklerinin sonlarına gelmiştir. Hepsinde de (insan) anlamı vardır.

IV. «Kodaman» kelimesinin kökü ve türeyişi açık olmamakla beraber **-man**'la biten bu kelimede de insan anlamı vardır.

V. numaradaki dört örnek de **-men**'le bitiyor, **-men**'le türemiştir; fakat bunlarda insan anlamı yoktur.

Türeyişi. — **-men** eki isim, sıfat, fiil kök ve gövdelerine gelmektedir. Kurala aykırı görünüşler var. Bu aykırı kelimelerin en çok kullanılanı «*şişman*» sıfatıdır.

Yeni türemiş kelimeler. — Yukarıdaki örneklerin hepsi eskidir ve kendi kendine türemiştir. Bunların bir kısmı yazı dilinden düşmüş, ancak eski kitaplarda veya bölge ağızlarında görülebilecek hale gelmiştir. Onun için **-men** eki az işlek sayılıyordu. Son yıllarda :

a) **-men** ekli birçok ad ve soyadı kullanıldı :

Akman, Gürmen, Ökmen, Başman, Ataman, Sağman...

b) Biraz da kelime türetildi :

Öğretmen, eğitimci, sayman, ayırtman (mümeyyiz)...

Bu suretle **-men** eki işlekleşti ve daha birçok kelimenin türemesine elverişli bir hale geldi.

146. **-li** ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

I. *Bilgi-li adam, tat-lı dil, toz-lu sokak, süs-lü ev...*

II. *Kırmızıli entari, yeşilli kumaş, alı, morlu basmalar...*

III. *Ankaralı, Asyalı, köylü, lise, adalı, Avrupalı, dağlı...*

IV. *Demir Sporlu, Beşiktaşlı, Fenerli, Galatasaraylı, İstanbul Sporlu...*

V. *Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlılar, Selçuklular...*

VI. *Nişanlı, sözlü, yavuklu, gönüllü (asker)...*

VII. *Devletli, izzetli, şevketli, fehmetli...*

Örnekler daha çeşitlendirilebilir. Yukardakilerin incelenmesi, geriye kalanların çözümlenmesini kolaylaştırır.

Türeyişi. — **-li** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün isimlere, birçok sıfatlara gelir ve kelimelerin son hecelerine uyarak **-li**, **-lı**, **-lu**, **-lü** olur; ancak saltanat devrinin unvan sıfatlarında ek daima **-lû'dür** (VII).

Anlamı. — Çok işlek olan **-li** ekinin anlamı da pek çeşitlidir. Örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. II. örneklerde **-li**, sonuna geldiği isimleri, sıfatları (olan, bulunan, çokça olan, çokça bulunan) ayırtılı sıfatlar haline getiriyor :

Dalgalı deniz, paralı kimse, şekerli süt, çiçekli ağaç...

III. **-li** eki yer isimlerinin sonuna gelerek orali olduğunu bildirir :

Bağdatlı Ruhi, Köprülü Mehmet Paşa, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni...

IV. Kulüp isimlerinin ve renklerinin sonuna gelince, oraya bağlı, oraya mensup demek olur :

Fevahılar, Sarı-Siyahlılar, Karşıyakahlılar...

V. Türk boylarına gelerek onları (o soydan, o devletten olan) anlamında isimler yapıyor :

Karahanlılar, İlhanlılar devri, Osmanlı İmparatorluğu...

VI. örneklerde anlam çeşitlidir. Bunların, genel anlamdan kayarak ayırtılar kazandıklarına hükmetmek yerinde olur.

VII. Eski devlet büyüklerinin rütbelerine göre verilen unvan sıfatlarıdır. Her büyüğe ancak rütbesinin gerektirdiği sıfatlarla hitap edilirdi :

Şevketli Padişah, devletli sultanım, fehmetli vezir, saadetli Ekrem Bey-efendi Hazretleri...

Pek az da olsa -li yapılı yer isimlerimiz de var :

Polatlı kazası, Soğanlı meşesi, Denizli ili...

147. -siz ekiyle türemiş sıfatlar :

Bilgisiz adam, tatsız şerbet, tozsuz yol, üzüntüsüz insan...

Türeyişi. — Örnekleri inceleyerek bulunuz.

Anlamı. — «Varlık, çokluk» bildiren -li ekinin olumsuzudur :

Tatsız (tadı yok, tadı az) *kavun*, *parasız* (parası yok, para alınmayan) *okul*, *duygusuz* (duygusu yok, duygusu kıt) *kimse*...

NOT. — Dil, kurallarından çok, kullanışa bağlıdır. Kurallar, genelleşmiş kullanışları belirtmekten başka nedir? Dilin durmadan gelişmesi, her gelişmenin türlü çeşitlenmeler halinde görünüşü, kurallara tam kesinleşmek olanağını vermez. En kesin sandığımız kuralın bile kavrayamadığı şey olur. «-siz eki, -li ekinin olumsuzudur.» demiştik. Oysa *hızlı*, *pahalı* kelimelerinin olumsuzları -siz'le yapılmıyor; onun için, *yavaş*, *ucuz* diyoruz.

148. -ci ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

- I. *Demirci Ali, kapıcı Hasan, tuzcu Bekir, sütçü...*
- II. *Tarihçi, dilci, kimyacı, edebiyatçı, terbiyecisi...*
- III. *Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, Türkçü, kralcı...*
- IV. *Şakacı, alaycı, kavgacı, inatçı, yalancı, ezberci...*
- V. *Davacı, şikâyetçi...*
- VI. *Duacı, aracı, kiracı, gözcü, öncü...*

Türeyişi. — -ci eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün isimlere gelir, sesliler uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişerek: -ci, -cı, -cu, -cü, -çi, -çı, -çu, çü olur.

Anlamı. — -ci ekiyle türemiş kelimeler, küçük anlam ayırtılılarıyla pek çeşitlenir. Başlıcalarını numara sıralarına göre inceleyelim :

I. örnekler, işleyen, uğraşan, alıp satan; yani geçim aracı yapan anlamında sıfattır.

II. örnekler o bilimle uğraşan, onu meslek edinen anlamında sıfattır.

III. örneklerde seven, ondan yana olan anlamı var.

IV. örnekler huy, âdet anlamlıdır.

V. Davacı (dava eden), şikâyetçi (şikâyeti olan) demektir.

VI. örneklerdeki kelimeleri de birlikte inceleyiniz. Yukarıdakilerden az çok değişik anlamdadırlar.

149. -cil ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

- I. *Balıkçı*: Balık avlayan, balıkla geçinen kuş;
Tavşancı: Tavşan avlayan, tavşanla geçinen kuş.
- II. *Evcil*: Eve alışmış, ehli...
Adamcı: İnsana alışmış. (Türkçe Sözlük)¹
- III. *Kırçıl, akçıl, gökçül*: Üçü de köklerinin anlattığı rengi andıran, ona çalan anlamında sıfattır.
- IV. *Ölümcül*: Ölümeye yaklaşmış, ölmek üzere...

1) ADAMCIL kelimesini eski lügatçilerimiz; yukarıdaki anlama uymayan; hatta karşıt olan şekilde anlamlıyorlar :

ADAMCIL : Gayr-ı me'nus, vahşi, insana salan.

(Lehçei Osmani)

Kamusu Türki'ye göre kelime, bu iki karşıt anlamda da kullanılır.

Türeyişi. — a) Az işlek olan bu ek isimlere, sıfatlara gelmektedir.

b) **-cil** eki ses uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişiyor.

c) «Balıkçıl, tavşancıl» kelimeleri isimdir; öbürleri sıfattır.

Anlamı. — Özetimsi bir kuralda toplamak gereği karşısında şöyle diyeceğiz: **-cil** eki :

a) İsimlere alışkanlık, düşkünlük, yakınlık;

b) Sıfatlara andırma, çalma anlamı katıyor.

Bu ekle türetilen yeni kelimelerden birkaçı :

1) *Bencil* sıfatı, Farsçadan dilimize girmiş «hodbin, hodgâm» kelimelerini karşılamaktadır ve bencilğe düşkün anlamındadır.

2) *Öncül* kelimesi de bir felsefe terimi olmuştur.

3) *Nemcil*, nemden ve nemli yerden hoşlanan (bitki).

150. -(de)ki ekiyle türemiş sıfatlar :

I. Akşamki, dünkü, yarınki, bugünkü, bu seneki...

II. Evdeki, bahçedeki, ormandaki, sendeki, onlardaki...

III. Yukarıki - yukarıdaki, aşağıki - aşağıdaki, karşıki - karşıdaki, öteki - ötedeki...

Türeyişi ve anlamı. — **-ki** eki :

I. Hem isim, hem zarf olan zaman anlamlı kelimelere geliyor; onları zaman belirten birer sıfat haline getiriyor :

Akşamki yağmur, yarınki ders, dünkü havadis, bugünkü gazete...

II. İsimlerin ve zamirlerin sonuna **-deki** halinde geliyor, onları yer belirten birer sıfat haline getiriyor :

Bahçedeki çiçek, kuledeki bayrak, ondaki kitap, evdeki iş...

III. Yer zarflarının sonlarına **-ki, -deki** şekillerinden ikisi de gelir :

Aşağıki - aşağıdaki, öteki - ötedeki...

NOT. — Belirtme sıfatı türetmeye yarayan bu **-ki** ekini:

a) İlgi zamiri olan **-ki**'den (bkz. n° 205);

b) Bağlaç olan **ki**'den ayırt etmeliyiz (bkz. n° 332).

ALİŞTİRMA. — 28. «Doktorluk, müdürlük, başkanlık» kelimelerini ayrı birer cümlede :

a) Meslek anlamında;

b) Soyut anlamda kullanınız.

ALİŞTİRMA. — 29. Dilleri bir olan, bir dille konuşan anlamında bir kelime türetiniz.

ALİŞTİRMA. — 30. *Hemşeri* (aslı hemşehri) Farsçadır. Bir şehirden, bir ilden olan demektir. Bu anlamda öz Türkçe bir kelime türetmek istiyoruz. Türkçe il kelimesini hangi ekle birleştirelim?

ALİŞTİRMA. — 31. «Arkadaş, düşman, baba» kelimelerine «-a yakıştır» anlamını hangi ekle katalım? Bu eki alan kelimeleri birer cümlede:

a) Sıfat görevinde;

b) Zarf görevinde kullanınız.

ALİŞTİRMA. — 32. Bir fabrikayı, bir makineyi işletme görevini üstüne almış adama Türkçe bir görev ismi aranyor. Siz nasıl isim teklif edersiniz?

SORULAR. — 1. -lik ekiyle isimlerden, sıfatlardan, zamirlerden türemiş kelimeler arasında ne fark var? Hangileri isim, hangileri sıfat olur? İsimlerin çeşitlerini anlatınız. 2. -ci ekiyle türemiş isimlere başka örnekler bulabilir misiniz? -ci yapıtlı kelimelerin isim olması için şart nedir? 3. -li eki işleklik bakımından nasıldır? Nereden anlıyorsunuz? Bu ekle türemiş kelimelerin anlam çeşitlerinden üç ayrı örnek söyleyiniz.

İSİM ve SIFAT TÜRETEN E K L E R

II

— Fiil kök ve gövdelerinden —

151. **-me** ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

- I. Varlıkları *görme*, *işitme*, *koklama*, *tatma*, *dokunma* duyularımızla anlarız.
- II. *Yazma*, *uçurtma*, *basma*, *dolma*, *dondurma*...
- III. *Yazma* kitap, *kabartma* resim, *dolma* kalem, *asma* köprü...

Türeyişi. — **-me** çok işlek bir ektir; her fiil kök ya da gövdesine gelir, kalın hecelerden sonra **-ma** olur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri numara sıralarına göre inceleyelim :

I. örneklerin hepsi oluş, kılış (= eylem) anlamlı soyut isimlerdir. **-me** ile türemiş isimlerin pek çoğu böyledir.

II. numarada görüldüğü gibi, somut isimler de az değildir. Yukarıdaki-lerden başka örnekler bulmaya çalışınız.

III. **-me** yapıli kelimeler birer niteleme sıfatıdır.

NOT. — Yukarıda iki, hatta üç anlamda kullanılan **-me**'li kelimeler var :

- 1) Orhan'ın *yazması*... (soyut isim, iş ismi).
- 2) Köylü gelinin başındaki *yazma* (somut isim, bir varlık adı).
- 3) *Yazma* kitap (niteleme sıfatı).

Bir örnek daha :

- 1) *Havuzun dolmasını* bekleyelim (Dolma, bir eylem adıdır; soyut isimdir).
- 2) *Kabak dolması* (somut isimdir).
- 3) *Dolma* kalem (niteleme sıfatıdır).

Vurgusu. — Fiillerin olumsuzluk eki de **-me**'dir.

Görmedi, *işitmesin*, o çiçeği *koklama*, ona *dokunma*...

Yazılıştta birbirine benzeyen **-me** yapım ekiyle **-me** olumsuzluk ekini konuşmada vurgu ile ayırt ederiz :

a) Türetmeye yarayan, yani yapım eki olan **-me**, her ek gibi, kelimenin son hecesindeki vurguyu kendi üzerine çeker ve vurgulu söylenir :

Geçme notu, *çalışma* isteği, *görüſme* sırası, eve *gelme* zamanı...

b) Halbuki olumsuzluk eki olan **-me** vurguyu çekmez. Vurgu, kendisinden önceki hecede kalır :

Güzel düşün, iyi hisset, *yanılma*, *aldanma*!

Ne varsa doğrudur, doğruluk şaşar sanma!

(Tevfik Fikret)

152. -mek ekiyle türemiş kelimeler :

- I. Bilmek, gezmek, aramak, incelemek, yazıvermek...
- II. Yemek, kaymak, çakmak, ilmek, uçmak (cennet)...
- III. Basamak, tutamak, kaçamak...

Türeyişi. — **-mek** çok işlektir. Bütün fiil kök ve gövdelerine gelir, kalın hecelerden sonra **-mak** olur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri sıralarına göre inceleyelim :

I. a) Örneklerin hepsi mastardır. Masterları, fiillerin ve türevlerinin soyadları saymak genel ve eski bir gelenektir :

Görmek fiilinin şimdiki zaman kipini çekimleyiniz. «Durak» ismi *durmak* masterından türemiştir...

b) Masterların hepsi köklerindeki oluş, kılış ve hareket (eylem) in adıdır; birer soyut isimdir :

..... Tekâmül-i âsara ecnebi
Kalmak, sukuta doğru *eğilmektir*

(Tevfik Fikret.)

II. örnekler, hem mastardır; hem de birer somut isim olarak kullanılır :

Yemek pişiyor. Sütün *kaymağı*, *çakmak* taşı...

İlmek [ilmik] = Çözülmesi kolay düğüm.

(Türkçe Sözlük)

Aşık mı derim ben ona Tanrının *uçmağın* seve
Uçmak dahi bir tuzaktır mümin canları tutmağa.

(Yunus XIII - XIV.)

Aksakallı baban yerli *uçmak* olsun.

(Dede Korkut XIV.)

III. örneklerde ek; **-amak** biçimindedir.

NOT. — Masterların **-lik** ekiyle pekiştirilmiş **-meklik** biçimi de vardır :

Bu işi yapmadan önce *düşünmekliğiniz*, *sormaklığınız* lâzımdı.

Bu cümledeki **-meklik**, **-maklık** eklerini **-me**, **-ma** ekiyle değiştirilelim :

Bu işi yapmadan önce *düşünmeniz*, *sormanız* lâzımdı.

Anlamda bir eksiklik olmadı; cümle ses kakışmasından kurtuldu. Bunun için **-meklik** eki artık pek az kullanılmaktadır.

153. -iş ekiyle türemiş isimler :

- I. *Giyin-iş*, *anlat-ış*, *oku-yuş*, *gör-üş*, *duy-uş*, *besle-yiş*...
- II. *Kurtuluş savaşı*, *satış devam ediyor*. *Okulların açılış tarihi*, *gösterişi sevmem*...

Türeyişi. — **-iş** çok işlek bir ektir. Her fiil kök ve gövdesine gelir. Sesliler uyumuna göre değişerek: **-iş**, **-ış**, **-uş**, **-üş** olur. Kelimenin sonu sesli ise — Türkçede iki sesli harf yan yana gelmediğinden — araya kaynaştırma harflerinden **y** gelir :

Bekle-y-iş, *anla-y-ış*, *okuyuş*, *kavrayuş*, *gözleyiş*...

Anlamı. — **-iş** yapılı isimlerin anlam özelliğini kavramak için her birinin kullanıldığı yere, cümleye dikkat etmeliyiz.

Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

- I. Orhan'ın *giyinişi* (giyinme tarzı), öğretmenin anlatışı (anlatma tarzı), Ali'nin okuyuşu (okuma tarzı) güzeldir.

Görülüyor ki bu kelimelerin hepsinde **-iş** ekinin kattığı bir «tarz» anlamı vardır. Onun için :

Onun okuyuş tarzı, anlatış tarzı, görüş tarzı başkalarınınkine benzemez. cümlesindeki *tarz* kelimeleri fazladır. Eski terimiyle *haşiv*'dir; böyle konuşmaktan, hele yazmaktan pek çekinmeliyiz.

II. örneklerdeki **-iş** yapıli kelimeler tarz anlamından sıyrılarak oluş, kılış, iş anlamli birer soyut isim olmuşlardır.

NOT. — Kelimeler, asıl anlam incelik ve özelliklerini kullanıştan alır. **-iş** yapıli isimlerin de tarz anlamından sıyrılıp sıyrılmaması kullanışa göredir :

Yağmurun dünkü *yağışına* (yağma tarzına) dikkat ettiniz mi?
Gene *yağış* başladı. (Bunda tarz anlamı yoktur.)

154. -(i)nti ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

- I. *Serpinti, kırıntı, kırpıntı, döküntü, sızıntı, süprüntü...*
- II. *Bulantı, buruntu, kaşıntı, kuruntu, sıkıntı, üzüntü...*
- III. *Akıntı, toplanlı, gezinti, çalkantı, sallantı, çöküntü...*
- IV. *Uyuntu (= uyusuk, miskin).*

Türeyişi. — **-(i)nti** işlek bir ektir; birçok fiil kök ve gövdelerine gelir :

a) Dar seslidir; kelimenin son hecesine uyarak **-(i)nti, -(ı)ntı, -(u)ntu, -(ü)ntü** olur.

b) Sesli harfle biten gövdelerde ekin başındaki **i** düşer :

Topla-ntı, çalka-ntı, söyle-nti...

Anlamı. — Örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. örnekler, önemsiz sayılan, küçümsenen varlıkların adıdır.

II. numaradaki kelimeler de sevimsiz hallerin adıdır.

III. numaradakiler, yukarıdaki önemsizlik, sevimsizlik, anlamlarından sıyrılmışlardır.

IV. *Uyumak* veya *uymak* mastarından türeyen *uyuntu* kelimesi sıfatlaşmış olduğu halde sevimsizlik ayırtısından kurtulamamıştır.

Yeni kelimeler. — Dil devriminden sonra **-(i)nti** ekiyle türemiş kelimeler artmıştır.

Söylenti: ötede beride söylenen laflar, şayia.

İvinti: çabukluk, sürat. *İvinti yeri:* akar sularda en hızlı akan yer.

(Coğrafya terimi)

Ayrıntı: bir şeyden ayrı olmakla birlikte onu tümleyen parça, feri.

Ayrıntılar: bir şeyin bu gibi parçaları, teferruat, tafsilât.

Orantı: iki oranın eşit olması, tenasüp. (Matematik terimi)

155. -ti ekiyle türemiş isimler :

Kızartı, sarartı, karartı, yeşerti, belirti, ağartı, öğürtü...

Türeyişi. — **-ti** eki, **r** ile biten fiil gövdelerine geliyor ve ses uyumuna göre değişiyor.

Anlamı. — **-inti** ekiyle türemiş kelimelerin çoğunda önemsizlik, sevimsizlik anlamı vardı (bkz. n° 154). **-ti** ile türemiş kelimelerde de :

a) Azlık ayırtısı var gibidir: *Kızartı* ile *kızarma* arasında fark vardır.

b) *Öğürtü* kelimesi, anlam özelliği bakımından *bulantı* kelimesinden fark-sızdır.

156. -gi ekiyle türemiş isimler :

- I. *Silgi, çalgı, burğu, sürgü, bileği, kargı, askı, atkı...*
- II. *Saygı, sevgi, duygu, bilgi, görgü, sezgi...*
- III. *Biçki, vergi, çizgi, görgü, sergi, içki...*
- IV. *Kuşku, kaygı, yankı...*

Türeyişi. — **-gi** işlek bir ektir. Dar seslidir. Daha çok, bir heceli fiil köklerine gelir; ses uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişerek 8 şekle girer : **-gi, -gı, -gu, -gü, -ki, -kı, -ku, -kü.**

NOT. — *Bileği*, iki heceli kökten türemiştir; **g**, iki sesli harf arasına düştüğü için **ğ** olmuştur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

- I. örneklerin hepsi birer alet ismidir.
- II. örneklerin hepsi soyut isimdir ve çoğu, duygularımızın adıdır.
- III. örnekler yukarıdaki anlam özellikleriyle ilgisi olmayan çeşitli somut isimlerdir.
- IV. Sonlarında **gi, kı** bulunan bu kelimeleri ekle köke bölmek, türemiş sayıp saymamak işi dilbilgisinin yetkisi dışındadır. Dilbilgisince böyle kelimeler kök sayılır.

Yeni kelimeler. — Bu ekle türemiş yeni kelimelerimiz az değildir :

Vurgu, yetki, etki, bitki, tepki, tutku, algı (son iki kelime ruhbilim terimlerindenidir), *bulgu, olgu, sungu...*

157. -(i)m ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

- I. *İçim, pişirim, kesim, yarım, atım, çiğnem, yudum, tutam...*
- II. *Kıvrım, бүklüm, kaldırım, takım, giyim, biçim, tutum, çalım, uçurum, ölüm, sevim, seçim, koşum...*

Türeyişi. — **-(i)m** eki işlektir. Birçok fiil kök ve gövdelerine gelir. Dar seslidir :

a) Kök ya da gövde sessiz harfle bitiyorsa ek **-im**'dir. Ses uyumuna göre değişerek: **-ım, -um, -üm** olur.

b) Kök ve gövde sesli harfle bitiyorsa ekin ilk harfi **i** düşer : *Çiğne-m, anla-m, yükle-m...*

c) Bir kelimedede ek geniş sesli de olmuştur : *Tutam.*

NOT. — **-(im)** yapılı isimlere benzeyen bir hayli kelimemiz vardır :

Tulum, sırm, yardım, erdem, ılgım, salgım, kötürüm...

Bunların türemiş olup olmadıklarını, kökleriyle eklerini incelemek yetkisi dilbilim'indir. Biz bunları ekle köke ayıramadığımız için basit saymak zorundayız.

Anlamı. — **-(i)m** yapılı kelimeleri inceleyelim :

I. örneklerde miktar ayırtısı var :

İçim = Bir defada içilecek miktar. İki *içim* ilâç kaldı.

(Türkçe Sözlük)

Bir *yudum* su; bir *tutam* ot, iki *atım* barut; üç *kesim* börek...

II. örneklerde miktar ayırtısı yoktur. Çeşitli anlamlarda isimlerdir.

158. -(e)k ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

- I. *Durak, konak, yatak, otlak, kaynak, sığınak...*
- II. *Elek, ölçek, tarak, kayak, kürek, kapak, tekerlek...*
- III. *Sancak, saçak, döşek, adak, yalak, istek, dilek...*
- IV. *Korkak, ürkek, döneke, kaçak, aksak, sarsak, kurak, kıvrak, sulak, dişlek, yuvarlak, toparlak, yedek, uzak, batac...*

Türeyişi. — **-(e)k** işlektir; birçok fiil kök ve gövdelerine gelir. Sesli harfle karşılaştınca (e) düşer.

Anlamı. — Örnekler anlam çeşitlerine göre sıralanmıştır :

- I. örnekler yer ismidir.
- II. örnekler alet ismidir.
- III. örnekler bu iki anlamdan kaymış somut ve soyut isimlerdir.
- IV. örneklerin bolluğu gösteriyor ki bu ekle pek çok da sıfat türemiştir.

NOT. — **-(e)k** yapıları isimlere ve sıfatlara benzeyen birçok kelimeler var :

- 1) *İnek, sinek, solak, çıplak, topak, orak, bayrak, yaprak, kavak...*
- 2) *Kulak, bacak, yanak, damak, tırnak, bağırsak, parmak, böbrek...*

Bunları inceleyerek türemiş olup olmadıklarını kestirmek yetkisi dilbilim'in-dir. Ekle köke ayıramadığımız bu kelimeleri -dilbilgisi bakımından- basit saymamız yerinde olur. Bu kelimelerden, 2 ile gösterilen örnekler örgenlerimizin adıdır. **-(e)k** ile biten örgenlerimizin çokluğu dikkati çekmekten geri kalmaz; birkaç örnek daha :

Sakak, bilek, topuk, ayak, kürek, yürek, gırtlak, kucak...

Yeni kelimeler. — Son yıllarda bu ekle türemiş kelimeler artmıştır. Bunlardan :

- a) Bir kısmı yeniden kullanılmaya başlanan unutulmuş kelimelerdir : *Erek, kayak...*
- b) Yeniden türetilen de var : *Uçak, çıkak...*

159. -(i)k ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

- I. *Kesik, kırık, yırtık, açık, saçık, çarpık, bozuk, basık, sökükle, yarıkle, çözükle, çatıkle, tutuk, kısık, kıvrık...*
- II. *Bitişikle, değişikikle, yanık, soluk, uçuk, artık, çıkık, kopuk, kabarık, donuk, sönükle, bulanık, alışıkle, yapışıkle, tıkanık, gücenikle, karışıkle, şımarık, yılışıkle, çürükle, soğuk, sarkık, yatık, düşükle, yanık, kalkık, inik, çapraşıkle, yanaşıkle, bulaşıkle, dolaşıkle, sırnaşıkle, patlak, parlak, bunak, çatık, yatık...*
- III. *Bölükle, sırık, buyruk, sarmaşıkle, katık, öksürükle, aksırık, üfürükle, soluk, konuk (misafir)...*

Türeyişi. — **-(i)k** işlektir; birçok fiil köklerine ve gövdelerine gelmiştir :

- a) Ses uyumuna göre değişerek **-ik, -ık, -uk, -ük** olur.
- b) Sesli harflerle karşılaştınca (i) düşer. Böyle kelimelerin **-(e)k**'le mi (bkz. n° 158), **-(i)k**'le mi türediğini kestirmek için anlam özelliğini bilmekten başka yol yoktur.
- c) «*Kavruk, savruk, kıvrık, ayırık...*» örneklerinde **-ik** eki gelince fiil köklerinin ikinci hecelerindeki dar sesliler düşüyor; yani gövdede değişiklik oluyor (bkz. n° 17/2).

Anlamı. — Bu ekle türemiş sıfatlar, fiilin geçişli, geçişsiz oluşuna göre ikiye ayrılır. Örnekler de buna göre seçilmiş ve sıralanmıştır :

- I. örneklerin türediği kökler geçişlidir; sıfatlar da edilgen anlamlıdır (bkz. n° 244).

II. örneklerin türediği kökler ve gövdeler geçişsizdir; sıfatlar da etken anlamlıdır (bkz. n° 245).

İki kümeden alt alta örnekler yazarak anlam ayrılıklarını görelim :

- a) *Kesik* = kesilmiş, *kırık* = kırılmış, *açık* = açılmış, *çözük*...
b) *Yanık* = yanmış, *çıkık* = çıkmış, *düşük* = düşmüş, *çürük*...

Görülüyor ki :

- a) Birinci satırdaki örneklerin anlamlarında birer **-il** var.
b) İkinci satırdakilerin anlamlarında bu **-il** yoktur.

-il edilgenlik ekidir (bkz. n° 256).

III. örnekler gösteriyor ki **-(i)k** yapıları bir hayli kelime sıfatlık anlamından kayarak isim olmuştur.

160. -gin ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

- I. *Gergin*, *kırgın*, *yorgun*, *süzgün*, *üzgün*, *ezgin*, *tutkun*, *vurgun*, *düzgün*, *yaygın*...
II. *Bezgin*, *kızgın*, *bitkin*, *coşkun*, *taşkın*, *dalgın*, *uygun*, *pişkin*, *solgun*, *düşkün*, *olgun*, *küskün*, *durgun*, *girgin*, *azgın*, *dolgun*, *şaşkın*, *yatkın*, *yetişkin*...
III. *Gezgin*, *geçkin*, *aşkın*...
IV. *Dizgin*, *yangın*, *baskın*, *soygun*, *bozgun*, *sürgün*, *vurgun*...

Türeyişi. — Ek işlektir :

- a) Bir, pek az da iki heceli fiil köklerine gelmiştir.
b) *Darılmak*, *ayılmak*, *bayılmak*, *çıldırılmak* fiillerinin gövdeleri ikişer hecelidir. **-gin** eki bunların birinci hecelerine eklenmiştir.
c) **-gin** ses uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişerek **-gin**, **-gün**, **-gun**, **-gün**, **-kin**, **-kın**, **-kun**, **-kün** olur.

Anlamı. — Ayırtılarına göre dizilmiş örnekleri sırasıyla inceleyelim :

- I. örnekler geçişli fiil köklerinden türemiştir ve edilgen anlamlıdır.
II. örnekler geçişsiz fiil köklerinden türemiştir ve etken anlamlıdır.

Bu iki çeşit örnekten alt alta kelimeler yazarak anlam ayrılıklarını inceleyelim :

- 1) *Gergin* = gerilmiş; *kırgın* = kırılmış; *yorgun* = yorulmuş...
2) *Bezgin* = bezmiş; *kızgın* = kızmış; *coşkun* = coşmuş...

Görülüyor ki :

Birinci satırdaki örneklerin anlamlarında birer **-il** var;

İkinci satırdaki örneklerin anlamlarında bu **-il** yok.

-il edilgenlik ekidir (bkz. n° 159).

Bu kurala aykırı bir tek kelime var : *keskin* :

Kesmek fiili geçişlidir. Bu fiilden **-gin**'le türemiş kelimenin (kesilen, kesilmiş) anlamında olması kurala daha uygun düşerdi. Buna bakarak *keskin*'i kuraldan kaymış sayabiliriz. Türkçede kuraldan kayma, kurala aykırılık çok azdır. İyice incelenirse *keskin*'deki bu kaymanın nedeni anlaşılır. Bunu dilbilimcilere bırakalım.

Son yıllarda kullanılmaya başlanan *bilgin* de böyledir.

III. *Gezmek*, *geçmek*, *aşmak* fiilleri hem geçişli, hem geçişsizdir. Bunlardan **-gin**'le türemiş sıfatlar, geçişsiz köklerden türemiş gibi etken anlamlıdır (bkz. n° 246 not).

NOT. — **-gin** ekiyle türemiş sıfatlar edilgenlik ve etkenlik bakımından **-ik** e-kiyle türemişlere benzer. Aralarında küçük anlam ayırtıları var. Bir kökten türemişleri karşılaştırarak bu ayırtıları belirtelim :

Kırık - kırgın, tutuk - tutkun, düşük - düşkün, bitik - bitkin...

Bu kelimeleri cümlelerde kullanarak ve iyi kalem sahiplerinin kullanışlarına dikkat ederek ayırtıları belirtmeye çalışalım. İlk bakışta iki nokta göze çarpıyor :

1 — a) **-ik**'le türemişler dış niteliklere yakışıyor;

b) **-gin**'le türemişler iç niteliklere yakışıyor;

a) *Kırık dal, tutuk kol, yatık merdiven...*

b) *Kırgın gönül, tutkun genç, yatkın mal...*

2 — **-gin**'le türemiş sıfatlarda daha köklü, daha derin bir nitelik anlamı seziliyor.

Bu görüşleri kesin saymayalım. Çünkü kelimelere özelliklerini kazandırmakta kullanış, türeyişten üstündür. Onun için **-ik**'le ve **-gin**'le türemiş kelimelerden her birinin anlam özelliklerini genel kullanıştan, büyük yazarların kullanışından öğrenmeliyiz.

IV. örnekler **-gin** ekiyle türedikleri halde isimdirler.

161. **-gen** ekiyle türemiş kelimeler :

I. *Çekingen, sokulgan, döğüşken, çalışkan, unutkan, alıngan, atılğan, konuşkan, sırtıkan, çığırtkan, bağırğan, somurtkan, yapışkan, öğüngen, kırıtkan, olağan, ergen* («ermek'ten» sinn-i bülûğa erip de henüz evlenmemiş [Kamus-u Türki]).

II. *Isırğan, kesken* (elbise kesen küçük fare), *yelken*¹...

Türeyişi. — **-gen** eki işlektir :

a) Ses uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişerek **-gen**, **-gan**, **-ken**, **-kan** olur.

b) İki heceli fiil kök ve gövdelerine geliyor...

c) **Ol** kökü a seslisiyle uzatılmış, ek de **-ğan** olmuştur : *Olağan*.

ç) Bir heceli köklere geldiği azdır : *Ergen, kesken, yelken*.

Anlamı. — I. örneklerin hepsi sıfattır. **-gen** yapılı sıfatların anlam özelliğini belirtmek için **-en** yapılı sıfatlarla karşılaştıralım (bkz. n° 167) :

Çalışan çocuk, bağırğan adam, döğüşen horoz, övünen...

Çalışkan çocuk, bağırğan adam, döğüşken horoz, övüngen...

a) Birinci satırdakiler, eylemi sadece yapan demektir.

b) İkinci satırdakilerde ise hem sürerlik, hem abartma anlamı var.

II. örnekler isimdir.

162. **-i** ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

I. *Dizi, yapı, sürü, yazı, ölçü, korku, batı, doğu, dolu, koşu, sayı...*

II. *Yarı, ölü, dolu, ayrı, sıkı, şaşı...*

Türeyişi. — **-i** işlekçe bir ektir. Bir heceli fiil köklerine geliyor ve ses uyumuna göre değişerek **-i**, **-ı**, **-u**, **-ü** oluyor.

1) *Yelken* kelimesinin, rüzgâr demek olan «yel» isminden ziyade «yelmek» mastarından türemiş sayılması kuralı daha çok okşar. Ahmet Vefik Paşa Lehçel Osmanî adlı sözlüğünde «yelmek» kelimesinin uçup koşmak anlamında olduğunu yazdıktan sonra şu atalarsözünü örnek getirir: «Yeler oumaz, karnı doymaz; yuvarlanan taş yosun tutmaz.»

Anlamı. — Örnekler çeşitlerine göre ikiye ayrılmıştır :

I. Türlü anlamda somut ve soyut isimlerdir.

II. Sıfatlırlar.

Yeni kelimeler. — **-i** ekiyle son yıllarda bir hayli terim türetilmiştir :

Açı, artı, eksi, bölü, kazı, gezi, çarpı, başarı...

163. -(in)ç ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

I. *Sevinç, usanç, kazanç, üşenç, inanç...*

II. *Korkunç, gülünç, iğrenç, ödünç, kıskanç...*

Türeyişi. — a) Fiil köklerinin sonuna, ses uyumuna göre değişen **-inç** eki geliyor.

b) Sessizlerle biten gövdelerde **i** düşer: **Korkunç...**

c) Kökün sonunda **n** varsa yalnız **ç** geliyor.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler iki çeşide ayrılmıştır :

I. Soyut isimler.

II. Sıfatlar. Bu sıfatların çoğunda, köklerindeki eyleme sebep olan ya da onu gerektiren anlamı vardır :

Korkunç (korkmaya sebep olan), *gülünç, iğrenç* (gülmeye, iğrenmeye sebep olan) şey demektir.

Ödünç, (ödemeyi gerektiren) anlamındadır.

Yeni kelimeler. — Son yıllarda şu kelimeler sık sık kullanılıyor :

İnanç, kıvanç, güvenç, bilinç, basınç...

164. -geç, -giç ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

I. *Süzgeç, kısıkaç, yüzgeç, başlangıç, dalgıç, burgaç, bizlengiç* (hayvanı yürütmek için dürtmeye yarayan ucu iğneli değnek).

II. *Utangaç, bilgiç...*

Türeyişi. — Ek az işlektir. Sessizler uyumuna göre değişerek kalınlaşıyor. Sert harflerden sonra da baş harfi **k** oluyor.

Anlamı. — Sıralanan örneklerden :

I. Birçoğu alet ismidir.

II. Sıfat olanlar da var.

165. -(i)n ekiyle türemiş isimler, sıfatlar :

I. *Gelin, ekin, akın, çıkın, tütün, sökün, yığın, satın, koşun* (asker), *esin* (rüzgâr, ilham), *talan* (talamak'tan), *oyun...*

II. *Uzun.*

Türeyişi. — **-(i)n** eki işlekçedir :

a) Daha çok bir heceli fiil köklerine geliyor.

b) İki hecelilerin de birinci hecelerine gelmiştir :

Oynamak'tan oyun, uzamak'tan uzun...

c) İki hecelilerden sesli harfle bitenlerde ekin ilk harfi **i** düşüyor: *Tala-n...*

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. Örnekler, çeşitli isimlerdir.

II. Niteleme sıfatıdır.

Yeni kelimeler. — **-in** ekiyle türemiş kelimelerden bugün yeniden kullanılanlar : *Basın, ürün...*

NOT. — **-(i)n** yapılı gibi gözüken kelimelerin incelenmesi dilbilime bırakılmalıdır :

Boyun, alın, burun, karın, tosun, koyun, sığın, altın, kulun (at ve eşek cinsinin henüz doğmuş yavrusu)...

166. -()t ekiyle türemiş isimler :

I. *Geçit, umut, ölet, öğüt, kurut...*

II. *Eşit, yaşıt, yanıt* (Kutadgu Bilig. XI.)...

Türeyişi. — **-()t** eki az işlek sayılıyordu. Kullanılan kelimeler hemen bu birkaç örnekti. İncelemeler, eski metinlerde ve halk dilinde bu ekle türemiş daha birçok kelimenin bulunduğunu gösterdi. Dede Korkut'un kitabında şu cümlelere sık sık rastlanır :

Tavla tavla şahbaz atlarım *binitin* olsun
Katar katar develerim *yükletin* olsun
Kamın akan görklü suyum *içitin* olsun
Kara dağa indiğinde Tanrı sana *aşıt* versin...

-()t ekiyle türemiş kelimeler italik harflerle dizilmiştir. Bu örneklerle göre:

a) Sessiz harfle biten fiil köklerine **-it** geliyor.

b) Sesli harfle biten köklerde **i** düşer : *yüklet*.

c) *Ölet* kelimesinde ek geniş seslidir.

ç) **-()t** ekinin bir heceli isim köklerine de geldiğini gösteren örnekler var : *Yaşıt, eşit, yanıt...*

Anlamı :

I. **-()t** ekinin kelimelere kattığı anlam özelliğini kavramak için — başta Dede Korkut'takiler olmak üzere — örnekleri birer birer inceleyelim :

Binit = Binme aracı, binek;
İçit = İçme aracı, maddesi;
Yüklet = Yükleme aracı, yük hayvanı;
Aşıt = Aşma aracı, yolu, yeri;
Geçit = Geçme aracı, yolu, yeri;
Umut = Umma aracı, duygusu;
Ölet = Ölüme sebep olan, salgın, kıran...

Bu örneklerle göre fiil köklerinden **-()t** ekiyle türemiş kelimelerde küçük ayrıntılarla bir **araç** anlamı vardır.

-()t ekiyle türediği halde (araç) anlamından sıyrılmış kelimeler var :

Öğüt, kurut (kaynatılmış ve kurutulmuş ayran), *Korkut* (özel isim).

II. **-()t** eki, isimlere beraberlik, eşitlik, bir değerde oluş anlamı katıyor.

Yeni kelimeler. — **-()t** ekiyle (araç) anlamlı yeni güzel kelimeler türetilmiştir :

Taşıt, taşıma aracı, nakil vasıtası;

Yakıt, yakma aracı, yakılan şey :

Birçok taşıtlar akar *yakıtla* işler...

Hava taşıtları da kara ve deniz taşıtları kadar önem kazanmıştır.

NOT. — **-(t)** ekinde (vasıta, araç) anlamı açık olduğu için bu kelimeleri :

Taşıt vasıtaları, taşıt araçları, yakıt araçları...

şeklinde kullanmak gereksizdir ve yanlışır.

167. -en ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

- I. Gören göz, görünen köy, bekleyen arkadaş, kırılan gönül, çalışmayan insan, açılmayan kapı, ağlamayan çocuğa meme verilmez (Atalarsözü).
- II. Düzen (nizam), döven tahtası, kıran (salgın hastalık, ölet).

Türeyişi. — **-en** çok işlek bir ektir. Bütün fiillerin kök ve gövdelerine gelir :

a) Sesliler uyumuna göre kalınlaşarak **-an** da olur.

b) Kök ve gövde sesli harfle bitiyorsa - Türkçede iki sesli harf yan yana gelemeceği için - araya kaynaştırma harfi **y** gelir :

Bekle - bekleyen, ara - arayan, okuma - okumayan...

Anlamı :

I. **-en** eki, fiillere, kök ve gövdelerindeki çatı anlamını değiştirmeksizin olumlularında eylemi yapan, olumsuzlarında eylemi yapmayan anlamını katar. Hepsini de - fiil gibi - geniş zamanlıdır. Kullanış bakımından da ikiz görevlidir :

1) Sıfattır (yukarıdaki örneklere bakalım).

2) Sıfat-fiildir (bkz. n° 280).

II. örnekler, **-en** yapılı oldukları halde, sıfatlık anlamından sıyrılarak isimleşmişlerdir.

168. -miş ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

I. Pişmiş yemek, kızarmış et, okumuş adam, görülmemiş şey...

II. Alışmış kudurmuştan beterdir (Atalarsözü). Geçmiş, geçmişlerimizi saygı ile analım.

Türeyişi. — Örnekleri inceleyerek bulunuz.

Anlamı. — **-miş** de **-en** eki gibi (bkz. n° 167) fiil tabanlarının çatı anlamını değiştirmeden eylemin yapıp yapılmadığını bildirir. Çeşitli görevleri için şu örneklere bakalım :

a) Çocuk yorulmuş. Kitap yırtılmış. Sarsıntı her yerde duyulmuş.

b) Yorulmuş çocuk; yırtılmış kitabı bırak da duyulmuş şeyleri yaz.

Birinci satırda **-miş** yapılı kelimeler birer cümle kuruyor; onun için fiildir, **-miş**li geçmiş kipidir.

İkinci satırdaki **-miş** yapılı kelimeler, kendilerinden sonra gelen isimleri niteliyor; onun için sıfattır.

Bu incelemeye göre **-miş** yapılı kelimeler :

a) Cümle kuruyorsa fiildir.

b) Bir ismi niteliyorsa sıfattır.

c) Bir yan cümlecik kuruyorsa sıfat-fiildir.

NOT. — **-miş** yapılı sıfatlarla sıfat-fiillerde de geçmiş zaman anlamı vardır.

II. örnekleri yeniden inceleyelim. **-miş** yapılı kelimeler bu cümlelerde isim gibi kullanılmıştır (bkz. n° 139).

169. -(ı)r ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

I. Güler yüz, akar su, okur yazar adam, düşmez kalkmaz bir Allah.

II. Gelirini giderine uydurmak; akarı kokarı yok; keser...

Türeyişi. — (bkz. n° 214./V).

Anlamı :

I. **-()r** eki de fiillerin çatı anlamını değiştirmeden eylemin geniş zaman içinde yapıldığını bildirir. Çeşitli görevleri için şu örneklerle bakalım :

- a) *Su akar.* Bir cümledir; *akar* kelimesi fiildir.
- b) *Akar su,* bir sıfat takımıdır; *akar* kelimesi sıfattır.

Buna göre, **-()r** yapılı kelimeler :

- a) Cümle kuruyorsa fiildir, geniş zaman kipidir.
- b) Bir ismi niteliyorsa sıfattır.
- c) Bir yan cümlecik kuruyorsa hem sıfat, hem fiil = sıfat-fiildir (bkz. n° 281).

NOT. — **-()r** yapılı fiiller gibi, **-()r**'li sıfatlarda ve sıfat - fiillerde de geniş zaman anlamı vardır.

II. örneklerde **-()r** yapılı kelimeler isimleşmiştir.

170. -ecek ekiyle türemiş sıfatlar :

Gelecek yıl, atılacak adım, gözle görülmeyecek uzaklıkta...
Akacak kan damarda durmaz.

(Atalarsözü)

Türeyişi. — **-ecek** eki çok işlektir; anlam gerektirirse her fiilin köküne, gövdesine gelir ve kelimelerin son hecesine uyarak değişir.

Anlamı. — **-ecek** yapılı kelimelerin çeşitli görevleri için şu örneklerle bakalım :

- a) *Bu kitap okunacak.* Bir cümledir; *okunacak* fiildir.
- b) *Okunacak kitap,* sıfat takımıdır; *okunacak* sıfattır.

Bu incelemeye göre **-ecek** yapılı kelime :

- a) Cümle kuruyorsa fiildir, gelecek zaman kipidir.
- b) Bir ismi niteliyorsa sıfattır.
- c) Bir yan cümlecik kuruyorsa hem sıfat, hem fiildir; yani sıfat-fiildir :
Bu şiiri *okuyacak* öğrenci parmak kaldırsın.

171. -dik ekiyle türemiş isimler, sıfatlar. — **-dik** ekiyle fiil tabanlarından birkaç isim ve sıfat türemiştir : *tanıdık, bildik.*

Bu ekin olumsuzu, yani **-medik** şekli daha işlektir :

En evvel *«Ya Gazî, Ya Şehit»* i okuduk. İkimizde *ağlamadık göz, çırpınmadık yürek, kızarmadık şehre, titremedik vücut* kalmadı.

(Namık Kemal)

Görülmedik bolluk oldu. *İşitmedik* kimse kalmadı. *Aramadık* yer bırakmadım. *Söylenmedik* söz...

Anlamı. — **-dik, -medik** yapılı kelimelerin görevleri çeşitlidir :

- a) *Orhan'ı tanıdık,* cümledir; *tanıdık* fiildir.
- b) *Tanıdık kimseler,* sıfat takımıdır; *tanıdık* sıfattır.
- c) *Tanıdıklara gidelim.* Bu cümlede *tanıdık* isimleşmiştir.

172. -ici ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

- I. *Kesici alet, besleyici gıda, yırtıcı kuş, koşucu ve yüzücü* gençler.
- II. *Dinleyiciler, satıcı geçiyor, alıcısı yok...*

Türeyişi. — -ici çok işlek bir ektir: anlam gerektirirse her fiil kökünün ve gövdesinin sonuna gelir :

- a) Ses uyumuna göre -ici, -ıcı, -ucu, -ücü olur.
- b) Seslilerle biten kök ve gövdelere y kaynaştırma harfiyle gelir.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler anlam çeşitlerine göre sıralanmıştır; inceleyelim :

I. -ici, sonuna geldiği fiil kök ve gövdelerindeki eylemi (yapmaya, almaya yarayan; iş edinen, huy edinen, ustalıklı yapan...) anlamlarında sıfat yapmıştır.

II. örnekler isimleşmişlerdir.

173. -(i)li ekiyle türemiş sıfatlar, isimler :

- I. *Dikili ağaç, sayılı para, kapalı kapı, dayalı döşeli oda; takılı, sarılı, asılı, gömülü, kurulu, yığılı, örtülü...*

II. *Azılı, korkulu, kokulu...*

Türeyişi. — -(i)li eki bir hayli fiil kök ve gövdelerine gelmiştir; işlekçedir. Dar seslidir :

- a) Ses uyumuna göre değişir.
- b) Fiil, sesli harfle bitiyorsa ekin başındaki i düşer.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler anlam özelliklerine göre kümelenmiştir :

I. örneklerin hepsi geçişli fiillerden türemiştir; edilgen anlamlı sıfattır (bkz. n° 159) :

Dikili = dikilmiş, *takılı* = takılmış, *gömülü* = gömülmüş...

II. örnekler, geçişsiz fiillerden türemiştir; etken anlamlı sıfattır :

Azılı = azan, *korkulu* = korku veren, *kokulu* = koku saçan...

ALİŞTİRMA. — 33. «Üslûp, sanatkarın görüş, duyuş, anlayış ve anlatış özelliğidir.»

- a) Bu tanım sizce güzel midir? Eksik, yanlış varsa nasıl tamlar, nasıl düzeltirsiniz?
- b) Türemiş kelimelerin altını çiziniz.
- c) Nasıl türediklerini anlatınız.
- d) «Sanatkarın görüş tarzı, anlayış ve anlatış tarzları özgün (orijinal) olmalıdır» cümlesinde iki fazla kelime var. Hangileri? Niçin?

ALİŞTİRMA. — 34. «Durmak» fiilinden türemiş türlü isimleri cümlelerde kullanarak aralarındaki anlam ayrıntılarını belirtiniz.

ALİŞTİRMA. — 35. «Dernek» kelimesi :

- a) Yapı bakımından nasıldır?
- b) Bu suretle türemiş başka örnekler bulabiliyor musunuz?

ALİŞTİRMA. — 36. «Yanmak, yarmak» fiillerinden :

- a) -ik ekiyle birer kelime türetiniz.
 - b) Bu kelimeleri birer cümlede kullanınız.
 - c) Hangisi etken, hangisi edilgen anlamlıdır?
 - d) Bu ayrıtlar nereden geliyor?
- Bu incelemeyi bir kurala bağlayınız.

SORULAR. — 1. Eklerin işlekliliği ne ile ölçülür? Bu bakımdan çeşitlerini anlatınız. 2. Bir alet adı türetmek istiyoruz; hangi eklerden yararlanmayı düşünelim? 3. Yer adları türetmeye en elverişli ek hangisidir? 4. -iş ekiyle türemiş kelimelerin çoğunda hangi anlam vardır? Bunun için -iş'li kelimeleri kullanarak hangi fazlalıktan çekinelim? 5. -(i)t ekiyle türemiş adların anlam özelliklerini belirtiniz. Bunları kullanırken sakınacağımız fazla kelimeler hangileridir? 6. -gin ekiyle türemiş sıfatlarda etkenlik, edilgenlik bakımından ayrılık var mıdır? Bu ayrılık neden ileri geliyor? Örneklerle açıklayınız.

İSİM ve SIFAT TÜRETEN E K L E R

III

— Yansımalar —

174. YANSIMA (onomatope). — Her dilde yansımalar doğmuş kelimeler çoktur. Dilimizde bu kelimeler hem daha çoktur, hem de sesin aslına daha yakındır (bkz. n° 1, 2):

Gür, pat, tak, küt, şak, sır, tık, cıv, fıs, vız, hor, hır, böğ...

Bu sayısız ses-kelimeler böyle kök halinde de kullanılır :

Çat dedi kapı açıldı. Tıpış tıpış yürüyenler var. Kapı tık tık vuruldu...

Türlü görevlerde kullanılan bu yansımalar çeşitli kelimeler de türemiştir. Her biri kendi konusunda incelenecektir. Şimdi isimleri görelim :

175. -ti ekiyle türemiş isimler :

I. *Gürültü, inilti, sırlı, fısıltı, vızıltı, horultu, hırıltı...*

II. *Patırtı, takırtı, kütürtü, şakırtı, çatırtı, böğürtü...*

Türeyişleri. — Örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. örneklerde yansımalar, yani ses-kelimeler **-il**;

II. örneklerde ise ses-kelimeler **-ir** parçalarıyla uzadıktan sonra **-ti** ekiyle türemiştir.

Anlamı. — **-ti** ekiyle yansımalar türeyen kelimeler, köklerdeki seslerin adıdır.

ALİŞTİRMA. — 37. Kitabınızda yazılı örneklerden başka:

- Beşer ses-kelime bulunuz.
- Bunlardan isimler türetiniz.
- Nasıl türediklerini anlatınız.

SORULAR. — 1. Dillerin yansımalar doğduğunu ileri süren kuramları akla yakın buluyor musunuz (bkz. n° 1, 2.)? 2. Yansımalar **-ti**'den başka eklerle isimler, sıfatlar türer mi?

B İ L E Ş İ K K E L İ M E L E R

176. BİLEŞTİRME. — Her dilde yeni varlıkları, yeni kavramları adlandırmanın, anlatmanın; yani yeni kelime yaratmanın en önemli, en zengin yollarından birisi de **bileştirme**'dir. Dilimizde de bileşmiş kelimeler çoktur ve bileştirme yoluyla de yeni kelimeler yaratılabilir. Ancak yan yana gelmiş ya da getirilmiş her iki kelime hemen bileşik sayılmaz. Kelimelerin bileşmiş sayılabilmesi için kaynaşmış olmaları gereklidir.

Kelimelerin kaynaşmış sayılabilmesi için gereken koşullardan birkaçı :

I. Bileşen kelimeler kendi sözlük anlamlarını artık düşündürmezler. Şu örnekleri gözden geçirelim :

a) *Hanımeli*, bir çiçek adıdır. İkinci türlü isim tamlaması olan *hanım eli* ile hiç bir anlam ilgisi yoktur. Onun için bu bileşik kelimedeki *hanım* ve *el* kelimelerinin sözlük anlamları asla düşünülmez.

b) *İmambayıldı*, bir yemek adıdır. «*İmam bayıldı*» cümlesinin anlamı büsbütün başkadır. Demek ki *imambayıldı* sözünde kelimelerin ikisi de sözlük anlamlarından sıyrılarak tamamıyla kaynaşmış ve büsbütün başka anlamda bir kelime olmuştur.

c) *Beşiktaş*, İstanbul'da bir semt adıdır; *beşik*'le *taş* kelimelerinin sözlük anlamlarını asla düşündürmez.

Birkaç örnek daha :

*Kırkbayır, beşbüyük, Çanakkale, Eskişehir, akbaba, karnıyarık*¹.

Bileşen kelimelerin kaynaşıp kaynaşmadıklarını şöylece deneyebiliriz : Kelimelerin ayrı ayrı sözlük anlamları düşünülür. Elde edilen anlam, bileşik halin verdiği anlamla birse kaynaşma olmamıştır; bir değilse, yani birleşen kelimelerin sözlük anlamlarından büsbütün ayrı bir anlam doğmuşsa kaynaşma tamdır. Bir örnek :

Kırk bayır kelimelerinin ayrı ayrı sözlük anlamları düşünülünce, kırk tane bayır, yani dağ sırtı demek olur. Halbuki sözlük anlamlarını düşündürmeyen kaynaşmış *kırkbayır* sindirim aygıtında bir orgendir.

II. Bileşen kelimelerden hiç olmazsa birisi sözlük anlamından sıyrılmış olur :

Düşeyazdım; düşmeme az kaldı, az kalsın düşüyordum, demektir. Görülüyor ki kelimenin birinci parçası *düş* kendi sözlük anlamıyla kullanılmıştır; fakat *yazmak* fiili kendi sözlük anlamından büsbütün sıyrılmıştır.

1) Bu kelimelerin ne zaman, nasıl yapıldıklarını ve bu varlıklara niçin verildiklerini araştırırken belki bileşen kelimelerin ayrı ayrı sözlük anlamları düşünülür ve bileşme nedenleri bulunabilir; fakat bugünkü kullanışta sözlük anlamlarının asla yeri yoktur.

177. BİLEŞİK KELİMELERDE VURGU. — Bileşik kelimelerin tam kaynaşıp kaynaşmadıklarına göre vurgulanışları iki türlüdür :

I. İyice kaynaşmış bileşiklerde vurgu — basit kelimelerde olduğu gibi — son hecededir: *karagöz*... Fakat *kara göz* sıfat tamlamasında vurgu ra hecesindedir; söylenişlerindeki ayrılık açıktır.

Anneanne bileşiğiyle *anne, anne, şunu al!* da da bu ayrılık apaçık gözükür.

II. İyice kaynaşmamış bileşiklerde her kelime kendi vurgusunu kaybetmez : *Karaciğer, asmakabağı*...

ALİŞTİRMA. — 38. «Ön ayak, açık göz, kuş başı, demir baş, kıl bastı» sözlerini önce bu ayrı yazılışlarıyla, sonra da bitştirerek birer cümlede kullanınız ve anlam ayrılıklarını belirtiniz.

ALİŞTİRMA. — 39. «Ebegümeci, elbirliği, birkaç, atırmak, Demirkazık» bileşik kelimelerini önce bu halleriyle, sonra da ayırarak birer cümlede kullanınız ve anlam ayırtılarını gösteriniz.

NOT. — Bu iki alıştırmayı bir daha gözden geçiriniz :

a) Birinci [n° 38] alıştırmadaki kelimelerin bileşik hallerinde hangi heceleri vurgulanacaktır?

b) İkinci [n° 39] dekilerin hangi heceleri vurguludur?

c) Vurgulu heceleri belirttikten sonra bu bileşik kelimelerden hangilerinin tam, hangilerinin yarı kaynaştığını gösteriniz.

BİR SORU. — Bileşik olup olmadığını iyice kestiremediğiniz kelimelerde düşüncelerinizi ve yargılarınızı kesinleştirmek için ne yapmalısınız?

B İ L E Ş İ K İ S İ M L E R

178. BİLEŞİK İSİM :

I. a) *Çanakkale, Çimentepe, Göztepe, Tepeköy, Bahçesaray, Hasankale, Beşiktaş, Kumkapı, Taşkasap*, (İstanbul'da birer semt), *Adabağ* (Van gölü kıyısında bir köy), *Demirkapı* (yer adı)...

b) *Demirkazık* (bir yıldız), *Depegöz* (Dede Korkut kitabında bir özel isim), *Aydemir, Altınordu, Kayaalp, Timurtaş*...

c) *Anneanne, babaanne, sütnine, dişbudak, altıncuyruk* (kuş), *kolordu, demirbaş, ilgün, dedebaba* (Bektaşilerde)...

II. *Hanımeli, katırtırnağ, sıçandışı, aslanagzı, vapurdumanı, pazartesi, cumartesi, onbaşı, yüzbaşı, kolbaşı, kuşbaşı, kayabaşı* (bir halk türküsü), *devekuşu, kuşpalazı, samanuğrusu* (bir yıldız kümesi), *Tepebaşı* (İstanbul'da bir yer)...

III. a) *Eskişehir, Bingöl, İncesu, Yeşilırmak, Çukurova, Kızılelma*.

b) *Karagöz, Akalın, Karafatma, Kösemihal, Altan*...

c) *Kırkbayır, kırkayak, beşbüyük, kabakulak, dalkılıç, karakalem, murdarilik, Ortaköy, karafatma*...

IV. *İmambayıldı, karyagdı, külbastı, serdengeçti, kuşkonmaz, Aydoğdu, Gündoğdu* (eski özel adlardan), *Erol, altıpatlar*...

V. *Dedikodu, döngel, Vural, kaptıkaçtı*...

VI. *Ağaçkakan, bastıbacak, karnıyarık*...

VII. *Akbaba, Aksu, ilkbahar, başçavuş, altçene, önayak, içyüz*...

VIII. *Kaynata, kaynana, Beykoz, gözdağı*...

Yapılışları. — Bu örnekler gösteriyor ki dilimizde bileşik isim yapmanın türlü yolları vardır. Bu yolları örnek sırasına göre inceleyelim :

I. örneklerde ikişer isim, ek almadan doğrudan doğruya birleşmiş ve kaynaşmıştır. Bu çeşit bileşik isimlere dikkat edelim :

a) Çoğu yer ismidir : *Çanakkale, Bahçesaray, Beşiktaş*...

b) Özel adlardır : *Demirkazık, Depegöz, Atatürk*...

c) Türlü adlar da var : *Babaanne, sütnine, dişbudak*...

II. numaralı örneklerde ikinci türlü isim takımları kaynaşmıştır :

a) Çoğu türlü isimlerdir : *Hanımeli, cumartesi, binbaşı*...

b) Yer adları da var : *Tepebaşı, Eminönü, Kırklareli*...

NOT. — İkinci türlü isim takımlarının kaynaşmasından doğan yer adlarının birçoğunda tamlanan eki yavaş yavaş aşınarak, I. maddedeki eksiz bileşiklere dönüşür. Kısa söylemek kolaylığına düşkünlük *Topkapısı*'nın sonundaki -si ekini aşındırmıştır.

Çarşıkapı, Edirnekapı... biçimlerindeki kullanışlar genelleşiyor.

Nişantaş diyenler bile var.

Tekirdağı, artık *Tekirdağ* olmuştur.

III. örnekler, sıfat takımlarının kaynaşmasından doğmuş isimlerdir :

- a) Yer isimleri çoktur : *Eskişehir, Kızılırmak, Uludağ...*
- b) Özel isimler de var : *Karagöz, Dinçer...*
- c) Cins isimleri daha çoktur : *Kırkbayır, bozkır...*

IV. örnekler bir isimle bir fiilin, yani bir küçük cümleinin kaynaşmasından doğmuştur : *İmambayıldı, Erol...*

V. örneklerde iki fiil kaynaşmıştır : *Dedikodu, Vural...*

VI. numaralı örnekler, isimlerle fiil türevlerinin kaynaşmasından doğmuştur : *Ağaçkakan, karnıyarık...*

VII. numaralı örnekler, üzerlerinde en çok durulması gereken isimlerdir. Çünkü bunlarda birinci kelimeler kısadır; birer önek gibi kelime başlarına gelmeye elverişlidir. Bu özelliklerinden faydalanılarak birçok bileşik kelimeler doğmuştur, doğacaktır.

Bu önek değerli kelimelerden birkaçı :

Ak, ön, son, üst, alt, iç, dış, baş, ilk, tek, çift, eş...

Bunların bileşmeye ne kadar elverişli olduklarını şu örneklerde görelim :

- a) *Akbaba, Akşehir, Akhisar, Akpınar, akciğer, akdiken...*
- b) *Başbakan, başöğretmen, başçavuş, başkâtip, başmüdür...*

Son yıllarda, çoğu bu önek değerli kelimelerle olmak üzere, pek çok bileşik isimler yapılmıştır. Birkaçı :

Akkor, akyuvar, başkent, başşehir, başyazar, başbakan, ilkokul, önsezi, ön-söz, önek, sonek, sontaki, sonuç, önyüzbaşı, asteğmen, anayasa, eşdeğer, eş-kenar, eşanlam...

Bu önek değerli kelimelerle kurulmuş takımlar kaynaşarak, yani sözlük anlamlarını kaybederek bir varlığa isim olmamışsa bitişik yazılmaları yanlışır, yersizdir :

Ak saçlı, ön sıra, ilk görüşme, alt oda, son ders...

VIII. numaralı örneklerin de bileşik oldukları anlaşılıyor. Bunların nasıl bitişikliklerini inceleme görevini de dilbilim'e bırakalım.

179. BİLEŞİK İSİMLERİN YAZILIŞI. — Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bütün bileşik isimler bitişik yazılır. Ayrı yazılınca, kelimeler sözlük anlamlarına bağlanır ve bileşmeden aranan fayda kaybolur.

180. BİLEŞİK İSİMLERİN ÇOĞUL EKİ ALIŞINDA iki hal vardır :

1) Çoğul eki **-ler** — basit isimlerde olduğu gibi — bileşik isimlerin sonuna gelir :

Çanakkale'ler, serdengeçtiler, akbabalar, ilkbaharlar, başöğretmenler, imambayıldılar, ortaokullar, dedikodular...

2) İkinci türlü isim takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik isimlerin (bkz. n° 178/II) **-ler** ekini alışlarında başkalık vardır. Bu başkalık bileşik kelimenin kaynaşmasındaki dereceyi (bkz. n° 177) gösterdiği için hayli önemlidir :

a) Tam kaynaşmışların, **-ler** ekini alışları öbür isimlerinki gibidir :

Yüzbaşılar, onbaşılar, cumartesiler, kayabaşılar...

b) Yarı kaynaşmış, yani takım anlamı büsbütün kaybolmamış bileşik isimlerde çoğul eki **-ler** — isim takımlarında olduğu gibi — iyelik eki [tamlanan eki] **-i** den önce gelir :

Hanımelleri, aslanagızları, devekuşları, katırtırnakları.

181. BİLEŞİK İSİMLERİN HAL EKLERİNİ ALIŞI da iki türdür :

1) Hemen bütün bileşik isimlerin, hal eklerini alışları basit isimlerin alışlarına benzer :

Atatürk'e, Çanakkale'yi, Bingöl'de, onbaşıdan, dedikoduya...

2) Yalnız ikinci türlü isim takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik isimlerin (bkz. n° 178/II) hal eklerini alışlarında başkalık vardır :

a) Tam kaynaşmışlar, ekleri öbür isimler gibi alır :

Sayın İsmet İnönü'yi, cumartesiye, yüzbaşıda, onbaşıdan...

b) Yarı kaynaşmış, yani tamlamalık anlamı büsbütün kaybolmamış bileşik isimlerin hal eklerini alışları, birinci ve ikinci türlü isim takımlarının alışlarına benzer; yani iyelik eki [tamlanan eki] -i ile hal ekleri arasına kaynaştırma harflerinden n gelir :

İnönü'nü, binlerce şehide mezar olan o kutsal yeri her zaman ziyaret etmeliyiz. Tepebaşına, aslanagzında, vapurdumanından...

182. BİLEŞİK İSİMLERİN TAMLAMA EKLERİNİ alışları :

1) Hemen bütün bileşik isimler, tamlama eklerini alışta öbür isimlere benzerler :

Çanakkale'nin havası, binbaşının taburu, takımın onbaşı, Bingöl'ün ilkbaharı, Erol'un külbastısı, dedikodunun kötülüğü...

2) Yalnız ikinci türlü isim takımlarından yarı kaynaşmış, yani tamlamalık anlamı tamamıyla kaybolmamış bileşiklerden kimileri isim takımında tamlanan olunca ikinci defa tamlanan eki almaz : Bu bahçenin hanımelisi, hanımellerisi denmez; bu bahçenin hanımmelleri denir.

183. BİLEŞİK İSİMLERDE İYELİK (tamlanan) ekinin aşınması. — İkinci türlü isim takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik yer isimlerinin birçoğunda iyelik (tamlanan) eki -i, -si zamanla aşınarak düşüyor (bkz. n° 178/II. Not) : Aslı Kadıköyü olan bileşik ismin yerine son yıllarda Kadıköy deniyor. Arnavutköyü yavaş yavaş Arnavutköy oluyor.

Tekirdağ, Topkapı, Bahçekapı... biçimleri genelleşiyor.

İkinci türlü isim takımlarının kaynaşmalarından doğan bu bileşik yer isimlerinden :

a) İyelik eki aşınmamış olanlar, yarı kaynaşmış bileşikler gibi ek alır (bkz. n° 180, 181, 182);

b) İyelik eki aşınmış olanlar tam kaynaşmış bileşikler ve basit isimler gibi ek alır :

Tekirdağ'na (Tekirdağ'a) gideceğiz. Kadıköyü'nden (Kadıköy'den) geliyor. Edirnekabısı'nda (Edirnekapı'da) oturuyoruz.

ALİŞTİRMA. — 40. «Akşehir, Büyükdere, bozkır, kırkayak, ilköğretim» kelimelerinin yapıışlarını inceleyiniz. Bu isimler, nelerin kaynaşmasından doğmuştur? Bu örneklere benzer üç isim de siz bulunuz.

ALİŞTİRMA. — 41. «İpucu, kahvaltı, ayakteri (ücret)...» kelimelerinin;

a) Yapılışlarını inceleyiniz.

b) Bunlara benzer üç kelime de siz bulunuz.

c) Bu kelimelerin her parçasının anlamını düşününüz. Bileşik anlamın aynı mıdır?

ç) Bundan çıkaracağınız hükümleri bir kural halinde yazınız.

d) Bu isimleri hal ekleriyle çekimleyiniz. Tam kaynaşmışlara mı, yarı kaynaşmışlara mı benziyor?

ALİŞTİRMA. — 42. «Vezirköprü, Kırşehir, Koçhisar, Çankaya, Ağapınar» isimleri nasıl bileşmiştir?

- a) Bu bileşmede aşınmış parçalar var mıdır?
- b) Bunlara benzer üç kelime de siz bulunuz.
- c) İncelemelerinizin sonucunu bir kural halinde yazınız.

ALİŞTİRMA. — 43. «Çiftetelli, alakarga» isimlerinin :

- a) Yapılışlarını gösteriniz.
- b) Bunların yukarıdaki örneklere benzeyip benzemediklerini açıklayınız.

ALİŞTİRMA. — 44. Bulunduğunuz kasabanın mahalle, semt ve köy adlarından bileşik olanları derleyiniz.

- a) Bunları bileşik isimler konusundaki örneklere göre kısımlara ayırınız.
- b) Onlara benzemeyen varsa yapılışını inceleyerek kurala bağlamaya çalışınız.

ALİŞTİRMA. — 45. Kendi soyadınızla arkadaşlarınızın, tanıdıklarınızın soyadlarını inceleyiniz.

- a) Hangileri basittir?
- b) Bileşikleri yapılışlarına göre kısımlara ayırınız.
- c) Yukarıdaki örneklere benzemeyenler var mı?

SORULAR. — 1. Bileşik isimlerimizin çok çeşitli olmasının faydası var mı? Nedir? 2. Kelimelerin bileşik sayılmaları için şart nedir? Bunu örnekler üzerinde açıklayınız. 3. En çok hangi kelimeler kaynaşp bileşiyor? Niçin? 4. Hangi kelimeleri örnek değerinde sayıyoruz? Niçin? 5. Bir bileşik ismi ayrı yazmanın ne sakıncası var? 6. Bileşik olmayanları bitişik yazarsak ne olur?

B İ L E Ş İ K S İ F A T L A R

184. BİLEŞİK SIFAT. — İki veya daha çok kelimenin bileşmesinden doğan sıfatlar da pek çoktur :

*Açıkgöz çocuk,
Açık gözlü masa,
Gözü açık çocuk, masa...*

Bu üç takımda italik harflerle dizilen sıfatlar aynı köklerden seçilmiştir, ikişer kelimeli olduğu için de bileşiktir.

Bileşik sıfatlar yapıları bakımından ikiye ayrılır :

- 1) Kaynaşmış bileşikler,
- 2) Kurallı bileşikler.

185. KAYNAŞMIŞ BİLEŞİK SIFATLAR :

I. *Açıkgöz çocuk, palabıyık Ahmet, Cingöz Recai, boşboğaz insan, altıparmak Ali...*

II. *Birkaç gün, birçok kimse, birtakım insanlar...*

Yapılışı. — Örneklerde italik harflerle dizilmiş kelimeler sıfattır. Bu sıfatların her biri ikişer kelimenin kaynaşmasından doğmuştur.

Çeşitleri. — Yukarıda kaynaşmış sıfatlar, çeşitlerine göre sıralanmıştır :

- I. Örnekler niteleme sıfatlarıdır.
- II. Belgisiz sıfatlardır.

186. KURALLI BİLEŞİK SIFATLAR pek çoktur :

I. *Geniş bahçeli okul, uzun boylu adam, açık pencereli ev...*

II. *Bahçesi geniş okul, boyu uzun adam, penceresi açık ev...*

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş ikişer kelime, birer niteleme öbeği halinde bileşik sıfattır. Dikkatle inceleyelim :

Geniş bahçe, uzun boy, açık pencere birer sıfat takımıdır. Yukarıdaki kurallı bileşik sıfatların iki çeşidi de bu takımlardan yapılmıştır :

I. Sıfat takımlarının sonlarına *-li* gelmiştir.

II. Sıfat takımlarındaki isimle sıfatın yeri değişmiş, isme bir iyelik eki [isim takımlarında tamlanan eki] *-i, -si* eklenmiştir.

Kural geneldir. Gerekince hemen bütün sıfat takımlarından bu yolda bileşik sıfat yapılır :

- a) *Yıkık duvarlı bahçe, iri gövdeli ağaç, iki kapılı eczane, dört yüz yirmi beş sayfalı kitap, birkaç odalı ev...*
- b) *Duvarı yıkık bahçe, gövdesi iri çınar, uykusu ağır, bakışı sert, yazısı okunaklı, okuyuşu tatlı, gözü pek...*

Anlamı. — Bu iki çeşit bileşik sıfatların anlamları arasında ayırtı yoktur. Yalnız kullanış ayrımı var : *Yüz sayfalı kitap*, denir de *sayfası yüz kitap* denmez.

Buna karşılık, *başı boş kimseler* denir de *boş başlı kimseler* denmez; den- se de o anlama gelmez.

III. Sıfat takımlarından — az da olsa — **-siz**, **-ci** ekleriyle de yapılmış bileşik sıfatlara rastlanır :

Beş parasız adam, sağlam kunduracı Ali...

IV. İkinci türlü isim takımlarından da **-li** ekiyle yapılmış bir hayli bileşik sıfat var :

Asker elbiseli, subay kılıklı genç; Kurtuluş savaşı başlıklı yazı...

Yapılışı. — **-li** eki gelince iyelik eki **-i**, **-si** düşer.

V. Üçüncü türlü isim takımları, **-li** yapılı bileşik sıfatlara daha elverişlidir :

Demir kapılı ev, tahta kepenkli dükkân, tunç bilekli, taş yürekli, çelik iradeli, yün elbiseli adam, bez kaplı kitap...

VI. İkizlemelerin ve ikizleme değerinde çift kelimelerin her ikisi **-li** eki alarak bileşik sıfat olur :

Evlî barklı adam, sazlı sözlü düğün, içli dışlı, saçlı sakallı, kapılı bacalı, derli toplu, yazlı kışlı, irili ufaklı, akıllı uslu, bağlı bahçeli.

VII. İkizlemelerin birçoğu da çifte **-siz** ekiyle bileşik sıfat olur :

Tatsız tuzsuz yemek, odsuz ocaksız ev, evsiz barksız, ipsiz sapsız...

Yazılışları. — Kaynaşmamış sadece öbekleşmiş olan kurallı bileşik sıfatların hepsi de ayrı yazılır.

Yalnız bu kurallı bileşiklerden kaynaşarak isim ya da sıfat olanlar bitişik yazılır :

Çiftetelli, alçakgönüllü, başgedikli, Akkoyunlu, dörtüzlü (matematik terimi)...

187. TAMLANMIŞ SIFATLAR :

I. *Yurduna bağlı insan, eve yakın okul, etine dolgun, çocuklarına düşkün, başına buyruk, ayağına çabuk...*

II. *Sözünden dönmez adam. Benden uzak, Mısır'a sultan* (Atalarsözü).

Baştan büyük Allah... Başa gelmiş çekeceksin.

DEVENİN BAŞI (Tevfik Fikret)

III. *Büyük kız demekten muradım, yaşta büyük değildir; boyda büyük demek manasınadır.*

ŞAİR EVLENMESİ (Şinasi)

IV. *İyiliği seven, işini bilir adam; bu yazıyı yazan öğrenci...*

V. *İyilik seven, iş bilir adam; yazı yazan öğrenci...*

Yapılışı. — Bu çift kelimeli sıfatlar yapıları bakımından kurallı bileşik sıfatların ikinci türüsüne benzer (bkz. n° 186). Aradaki fark şudur :

a) Kurallı bileşiklerde sıfattan önce gelen ismin sonunda iyelik eki [isim takımlarında tamlanan eki] **-i**, **-si** bulunur : *Havası güzel yer.*

b) Tamlanmış sıfatlarda ise sıfattan önce gelen isim, hal eklerinden biriyle çekimlenmiştir. Yukarıdaki örnekleri sırasıyla inceleyelim :

- I. örneklerde tamlayıcı isimler, -e hal ekini almıştır.
II. örneklerde tamlayıcı isimler, -den hal ekini almıştır.
III. örneklerde tamlayıcı isimler, -de hal ekini almıştır.
IV. örneklerde tamlayıcı isimler, -i hal ekini almıştır.
V. örneklerde tamlayıcı isimlerden, -i hal eki düşmüştür.

-i nesne ekidir. Bir anlam ayırtısıyla düştüğü sık görülür (bkz. n° 71).

İncelemeyi özetleyelim. Sıfatları tamlayan isimler :

- a) İyelik eki almışsa bileşik sıfat sayılır;
b) Hal eklerinden birini almışsa tamlanmış sıfat olur.

ALİŞTİRMA. — 46. 185. numaradaki örneklerden başka üç tane kaynaşmış bileşik sıfat bulunuz :

- a) Bunların hangi kelimelerden bileştiklerini açıklayınız.
b) Kelimeleri ayırarak yazınız; anlamda değişiklik oluyor mu?

ALİŞTİRMA. — 47. Rasgele beş sıfat takımı yazınız.

- a) Bu takımların sonlarına -li ekini getiriniz ve başka bir ismi niteleyiniz.
b) Takımlardan -li ekini almayan var mı? Almadığının nedenini araştırınız.

ALİŞTİRMA. — 48. Beş sıfat takımı yazınız.

- a) Birinci türlü bileşik sıfat haline getiriniz.
b) İkinci türlü bileşik sıfat haline getiriniz.
c) Bunlarda anlamca ayırtı var mı?

ALİŞTİRMA. — 49. «Tutan oyuncu, uyuyan çocuk, uzak köy» takımlarındaki sıfatları :

- a) Şu isimlere uygun ekler katarak tamlayınız: Top, yatak, şehir.
b) Bu tamlayıcı isimlerin aldıkları eklerin çeşidini söyleyiniz.
c) Bu eklerle ikinci türlü bileşik sıfatlardaki ekler arasında ne fark var?
ç) Bileşmiş sıfatlarla tamlanmış sıfatlardan hangileri hal eklerini, hangileri iyelik ekini alıyor?
d) Bu incelemeyi bir kural şeklinde yazınız.

ALİŞTİRMA. — 50. «Kapıyı açan öğrenci, kapısı açık ev» sıfat takımlarında :

- a) İkişer kelimeli olan sıfatların altlarını çiziniz.
b) Hangisi bileşik, hangisi tamlanmış sıfattır?

ALİŞTİRMA. — 51. «Kenarı kırık bardak» takımındaki iki kelimeli sıfatı bileşik mi sayalım, tamlanmış mı? Bunu bir tartışma konusu yapınız. Herkes hazırladığı tanıklarla davasını savunsun.

SORULAR. — 1. İki veya daha çok kelimeli sıfatlar kaç çeşittir? 2. Bileşik sıfatlar kaçça ayrılıyor? Bunların hangileri bitişik, hangileri ayrı yazılır? Niçin? 3. Tamlanmış sıfatlar hangi çeşit bileşik sıfatlara benzer? Aralarındaki ayrılığı açıklayınız.

Z A M İ R L E R

188. ZAMİR :

O gitti, bilmem *nereye*? Galiba Pilevne'ye gitti ve gelmedi; bir daha hiç gelmedi.

Ben bundan yirmi sene evvel, bugün *sizin* olduğunuz gibi, ey aziz kardeşlerim, bir şehidin yetimi olmuştum; *benimki* de *sizinkiler* gibi hayatını barut dumanlarına sarmış, gitmişti. Bugünkü *siz*, yirmi sene evvelki *bensiniz*; *ben sizin* hissiyatınızı, bütün ruhunuzu bilirim.. *Ben* o yaranın samimi bir aşinasıyım. O yarayı seviniz; o, *sizin* ebedi bir nişane-i ıftiharınızdır.

Söyledim, söyledim, çocukluğumun bütün kalb-i melûlünü söyledim. Çünkü *herkes* size vermek istiyor; *ben sizden* almak, alâminıza iştirak etmek suretiyle *sizin* derdinizden bir kısmını almak istiyorum.

(Cenap Şehabettin)

İtalik harflerle dizilen «o, bu, ben, siz, herkes, nereye» kelimeleri ve «-ki» — tıpkı isimler gibi — varlıkları anlatmak için kullanılmıştır :

O: kendisinden bahsedilen kişinin adı yerinde kullanılmıştır; burada *babam* demektir.

Bu: İşaret edilmek istenen şeyi, içinde bulunduğu günü anlatmak için kullanılmıştır.

Ben: Söz söyleyeni, yazıyı yazanı;

Siz: Kendilerine söz söylenenleri anlatır.

Herkes: Adları söylenmekle bitmeyen ya da söylenmek istenmeyen kişilerin hepsini birden anlatan kelimedir.

Böylece :

Cümlede isimlerin yerini tutan ve söyleyenle kendisine söylenen kimse-leri hatırlatan kelimelere ZAMİR denir.

189. ZAMİRLERİN ÇEŞİTLERİ. — Zamirler, yerlerini tuttukları varlıklara ve tutuş özelliklerine göre beşe ayrılır :

Kişî zamirleri, işaret zamirleri, belgisiz zamirler, soru zamirleri, ilgi zamiri.

K İ Ş İ Z A M İ R L E R İ

190. KİŞİ ZAMİRLERİ. — Konuşma durumuna göre kişiler üçe ayrılır (bkz. n° 212) :

- 1) Söz söyleyen kişi, birinci kişi.
- 2) Kendisine söylenen kişi, ikinci kişi.
- 3) Kendisinden bahsedilen kişi, üçüncü kişi.

Söz söyleyen, cümleye kendi adını katmaz; yerine «ben» der.

İkinci kişiye - adını söylememek için — «sen» deriz.

Üçüncü kişinin adını söylemek ve yazmak istemeyince yerine «o» zamiri kullanılır.

Kişilerin adları yerine kullanılan kelimelere kişi zamirleri denir.

191. KİŞİ ZAMİRLERİNİN ÇEKİMİ. — Zamirler, isim yerine kullanıldıkları için isimler gibi çoğullanır ve türlü hal ekleriyle çekimlenir.

Kişî zamirlerinin çoğullanmaları ve çekimleri aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir :

	I. kişi		II. kişi		III. kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
yalın hal	ben	biz	sen	siz	o	onlar
-i hali	beni	bizi	seni	sizi	onu	onları
-e hali	bana	bize	sana	siz	ona	onlara
-de hali	bende	bizde	sende	sizde	onda	onlarda
-den hali	benden	bizden	senden	sizden	ondan	onlardan

Üçüncü kişi zamiri «o» her eki «n» kaynaştırma harfiyle alıyor.

Eski çağlarda «o» zamiri ek alınca «a» olurdu :

Anlar = onlar, *andan* = ondan, *anın* = onun, *ancılayın* = onun gibi :

Şeytan-ı laine uyma zinhar
Anın sözünü eşitme ey yâr

(Nesimi XIV.)

Bir *ancılayın* gamzesi tarrar ele girmez.

(Nesimi XIV.)

Tanrı birdir *andan* artık yokturur.

(Mihri XV.)

Bir bölük sunalar indiler bağa
Anlar sayesinde bağa nur yağa.

(Emrah XIX.)

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şahıs kalır ki *anı* aldatmağa imkân olamaz. O da kendi nefsidir.

(Namık Kemal XIX.)

Ben *anın* kim olduğunu bilmez miyim?

TARİK (Abdülhak Hâmit Tarhan)

192. KİŞİ ZAMİRLERİNİN KULLANILIŞI :

İki kişi konuşuyordu :

— Siz de gelecek misiniz? = Sen de gelecek misin?

— Biz öyle yerlere gidemeyiz. = Ben öyle yerlere gidemem.

a) İkinci tekil kişi zamiri *sen*, söze nezaket ve saygı katmak için siz olarak kullanılmıştır.

b) *Ben* yerine *biz* kullanılmasında da bir anlam ayırtısı vardır. Kendisini küçümseyen bir eda içinde çekingenlik, hatta tenezzül etmeyişi anlamı sezilmiyor mu?

Demek :

Söze nezaket, saygı, alçakgönüllülük... gibi türlü anlam incelikleri katmak için ikinci ve birinci tekil kişi zamirleri yerine çoğulları kullanılır.

Bu güzel kitabı bana *sen* vermiştin, kardeşim. cümlesinde *sen* yerine *siz* kullanırsak daha nazik olur; fakat sözdeki bu sıcak samimilik kaybolur. Samimiliğin üstün olacağı yerlerde *sen* yerine *siz* kullanmak, sözü donuk bir resmiyet havası içine alır.

Tanrıya hitap edilirken de *siz* kelimesi kullanılmaz :

Ya İlâhi ger sual *etsen* bana
Budürür anda cevabım üş *sana*
Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim nettim *sana* ey Padişah!

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

193. İSİM TAKIMLARINDA KİŞİ ZAMİRLERİ :

Benim evim, bahçem; *bizim evimiz, bahçemiz.*

Senin evin, bahçen; *sizin eviniz, bahçeniz.*

Onun evi, bahçesi; *onların evleri, bahçeleri.*

- 1) Kişi zamirleri, isim takımlarında ancak tamlayıcı olur (bkz. n° 119).
- 2) Kişi zamirleriyle kurulan takımlar — kelimelerin ikisi de ek aldığı için — birinci türdür (bkz. n° 119/I).
- 3) Birinci kişi zamirleriyle kurulan takımlarda :
 - a) Tamlayan eki **-im**;
 - b) Tamlanan eki: tekilde **-(i)m**, çoğulda **-(i)miz**'dir.
- 4) İkinci kişilerle kurulan takımlarda :
 - a) Tamlayan eki **-in**;
 - b) Tamlanan eki: tekilde **-(i)n**, çoğulda **-(i)niz**'dir.
- 5) Üçüncü kişi zamirleriyle kurulan takımlarda, isim takımlarında olduğu gibi :
 - a) Tamlayan eki **-nun**;
 - b) Tamlanan eki **-i** ya da kaynaştırma harfiyle **-si**'dir.

Bu açıklamaların sonucunu, yani kişi zamirleriyle kurulan isim takımlarındaki tamlama eklerini bir de şu çizelgede görelim :

	I. kişi		II. kişi		III. kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Tamlayan kişi zamirlerinin ekleri	-im	-im	-in	-in	-nun	-nların
Tamlanan kelimelerin ekleri	-(i)m	-(i)miz	-(i)n	-(i)niz	-i, -si	-leri

194. «KENDİ» KELİMESİ :

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine,
Uzanmışım kalmışım yaylının şiltesine.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Kendi kendine söyleniyor. Herkes *kendi* hakkını aramalıdır.

örneklerinde görülüyor ki *kendi* kelimesi de çekimlenen bir kişi zamiridir :

a) *Kendi* evim, *kendi* kitabınız, *kendi* düşünceleri.

sözleri birer isim takımıdır. «*Kendi*» kelimesi tamlayıcıdır. Anlamca belirtili olan bu takımlarda tamlayıcı ek almaz; bununla birlikte birinci türlü sayılır (bkz. n° 119/I).

b) Orhan'ın *kendisi* söyledi. Bu, sizin *kendinize* ait bir iştir. Ben, *kendimi* ilgilendiren bir meseleye başkalarının karışmasını istemem.

Çeşmeden su doldurmaya gelen köyün genç ve orta yaşlı kadınları çok defa meraktan *kendilerini* alamayıp yavaş yavaş sessiz sessiz onun yanına sokuldular, kulaklarını onun ağzına yanaştırdılar.

PANORAMA (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

cümlelerinde *kendi* kelimesi tamlanandır ve şöyle çekimlenir :

Kişiler	Tekil	Çoğul
I. kişi	kendi-m	kendi-miz
II. kişi	kendi-n	kendi-niz
III. kişi	kendi-si, kendi	kendi-leri

c) *Kendi* kelimesi şu cümlelerde pekiştirme görevindedir :

Ben *kendim* söyledim. Siz *kendiniz* almadınız mı? O, *kendisi* götürecek. Bu, senin *kendi* işindir...

Bals-i şekva bize hüzn-i umumidir Kemal;
Kendi derdi gönlümün billâh gelmez yâdına.

(Nâmîk Kemal)

195. KİŞİ ZAMİRLERİYLE KURULAN İSİM TAKIMLARINDAN TAMLAYICININ DÜŞMESİ :

(Benim) *kardeşim* geldi. (Sizin) *kitabınız* düşecek. (Bizim) *evimizin* kapısı açıldı. (Senin) *kalem* nerededir? Orhan'ı *gördüm*; (onun) *karnesi* fena de-
ğilmiş...

cümlelerindeki isim takımlarından parantez içindeki tamlayıcıları atalım. Bu

tamlayıcılar düşmekle anlatımda bir eksiklik olmuyor; çünkü tamlanan : *kardeşim, kitabınız, evimiz, kalemin, karnesi, kelimelerindeki -m, -ınız, -imiz, -in, -si* ekleri, tamlayıcı zamirleri açıkça gösteriyor. Bu açıkça gösteriş yüzündendir ki bu çeşit tamlayıcıların düşmesi, anlatımı durulaştırdığı için iyi sayılır (bkz. n° 64, 105) :

Oğlum, onu gönlünce yaşat... Ölme fakat sen! (Benim oğlum)
(Tevfik Fikret)

Bir canlı izin varsa yer üstünde, silinmez... (Senin izin)
(Mehmet Akif Ersoy)

Yalnız, söze pekiştirme değeri katmak istenince zamirlerin kullanılması faydalı olur :

Orhan, sizin kitabınızı değil, benim defterimi istiyor.
Bu yurt yalnız bizim atalarımızın kanlarıyla uğrulmuştur.

ALİŞTİRMA. — 52. Ben, sen, o, biz, siz, onlar zamirleriyle birer isim takımı kurunuz ve birer cümlede kullanınız. Sonra tamlayıcı zamirleri atınız. Cümlede anlatım eksikliği oldu mu Niçin?

ALİŞTİRMA. — 53. «Kardeşim, yedi sene var ki buradayım. Vakıa ilk zamanlarda hayli muazzap oldum: Vücudum ve ruhum iyice zahmet çekti. Fakat, arkamda bıraktığım âlemden gözümlü o kadar yılmıştı ki dişlerimi sıktım ve kendimi toprağa, suya, hayvanlara, otlara verdim.»
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

a) Düşen tamlayıcıları yerlerine getirebilir misiniz? Ne oluyor? Niçin?

b) «Kendi» kelimesi ne olarak kullanılmıştır?

c) «Kendi» kelimesini beş cümlede tamlayıcı olarak, üç cümlede de tamlanan olarak kullanınız. Aldıkları ekleri yazınız. Öbür kişi zamirlerinin eklerine benziyor mu?

SORULAR. — 1. Zamirler olmasaydı anlatımda bir eksiklik ya da sevimsizlik bulunacak mıydı? 2. Zamirlere *isimsi* diyenler var. Bu terimi hangi bakımlardan uygun bulursunuz? 3. Kaç çeşit zamir var? Hangileridir? 4. Kişi zamirleri kaç tanedir? Çoğullarını söyleyiniz. 5. Çoğul zamirleri, tekillerinin yerinde kullanır mıyız? Niçin? 6. Kişi zamirleriyle kurulan isim takımları, isimlerle yapılanlara benziyor mu? Benzeyen ve benzemeyen taraflarını anlatınız. 7. «Kendi» kelimesi isim takımlarında ne olur?

İ Ş A R E T Z A M İ R L E R İ

196. İŞARET ZAMİRİ :

Korkma; sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O, benim milletimin yıldızıdır, parlayacak!
O, benimdir; o, benim milletimindir ancak!

(Mehmet Akif Ersoy)

Son mısralardaki «o» kelimeleri *al sancak* yerine kullanılmıştır : işaret anlamlı birer zamirdir.

Bu, arkadaşım; *şu*, dostum; *o* da kardeşimdir.
cümlesindeki «*bu*, *şu*, *o*» kelimeleri de birer zamirdir.

İşaret zamirleriyle işaret sıfatları aynı kelimelerdir: *Bu*, *şu*, *o* (bkz. n° 130) :

Bu kitaplar benimdir. *Şu* kalemi kaçta aldınız? *O* çocuğa veriniz.
Bunlar benimdir. *Şunu* kaçta aldınız? *Ona* veriniz.

a) Birinci satırdaki «*bu*, *şu*, *o*» kelimeleri *kitap*, *kalem*, *çocuk* isimlerini işaretlerle gösterdikleri için birer belirtme sıfatıdır.

b) İkinci satırdaki «*bu*, *şu*, *o*» kelimeleri ise *kitap*, *kalem*, *çocuk* isimlerinin yerlerini tutuyor; onun için zamirdir.

İşaret zamirleri de, tıpkı işaret sıfatlarında olduğu gibi, yakınlık uzaklık bakımından derecelidir. Dilde küçük ayrıtlara dikkat edenler bu üç zamiri şöyle kullanırlar :

a) *Bu*. Yakını işaretlemek için: *Bu benimdir*.

b) *Şu*. Biraz ötedekini göstermek için: *Şu da sizin*.

c) *O*. Uzaktakini, göz önünde olmayana işaretlemek için : *Kitabım kayboldu; onu gören var mı?* (bkz. n° 130).

197. İŞARET ZAMİRLERİNİN ÇEKİMİ :

İşaret zamirleri, isimlerin bütün görevlerinde kullanıldığı için hem çoğullanır, hem de çekimlenir :

	Yakında bulunan isimlerin yerine		Biraz ötede olan isimlerin yerine		Uzakta olan isimlerin yerine	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın hal	<i>bu</i>	<i>bunlar</i>	<i>şu</i>	<i>şunlar</i>	<i>o</i>	<i>onlar</i>
-i hali	<i>bunu</i>	<i>bunları</i>	<i>şunu</i>	<i>şunları</i>	<i>onu</i>	<i>onları</i>
-e hali	<i>buna</i>	<i>bunlara</i>	<i>şuna</i>	<i>şunlara</i>	<i>ona</i>	<i>onlara</i>
-de hali	<i>bunda</i>	<i>bunlarda</i>	<i>şunda</i>	<i>şunlarda</i>	<i>onda</i>	<i>onlarda</i>
den hali	<i>bundan</i>	<i>bunlardan</i>	<i>şundan</i>	<i>şunlardan</i>	<i>ondan</i>	<i>onlardan</i>

İşaret zamirleri - üçüncü kişi zamiri «o» kelimesi gibi - her eki bir **n** kaynaştırmasıyla alıyor (bkz. n° 191).

198. «O» KELİMESİ :

- a) İşaret sıfatıdır (bkz. n° 130): *O çocuk.*
- b) Kişi zamiridir (bkz. n° 190): *O söyledi.*
- c) İşaret zamiridir (bkz. n° 196): *O satılıktır.*

Örnekler incelenince görülüyor ki «o» kelimesi :

- a) Bir varlığı işaretliyorsa işaret sıfatıdır;
- b) Kişi anlamında ise kişi zamiridir;
- c) İnsandan başka bir ismin yerini tutuyorsa işaret zamiridir.

199. ÖTEKİ, BERİKİ kelimeleri de işaret anlamlıdır :

- a) Sıfat olur: *Öteki ev* (bkz. n° 130, not);
- b) Zamir olur: *Berikinden güzeldir...*
- c) *Öteki beriki her şeyi söyleyebilir.*

Ötekine berikine kulak asma; işine bak.

Ötekinin berikinin lafıyla iş bozulmaz...

örneklerinde olduğu gibi ikisi birlikte kullanılınca *şu bu, şuna buna, şunun bunun...* anlamlarında belgisiz zamir olur (bkz. n° 203).

200. YER ANLAMLI İŞARET ZAMİRLERİ :

Burayı kaçta aldınız? Şuradan gidelim. Oranın havası nasıldır?
cümlelerinde *bura, şura, ora* kelimeleri yer anlamlı birer işaret zamiridir. -ra ekiyle türeyen bu zamirler son zamanlarda, daha çok, -si ekleriyle kullanılmaktadır :

Burası bizimdir. Şurasını yeni aldık. Orasını satacağız...

Yer anlamlı zamirler de öbür zamirler gibi türlü eklerle çekimlenir ve cümlede ismin bütün görevlerinde kullanılır (bkz. n° 115, 116 v.s.).

201. TARZ ANLAMLI İŞARET KELİMELERİ :

«*Bu, şu, o*» kelimelerinden gelişen *böyle, şöyle, öyle* kelimeleri :

- a) *Böyle* çocuk gördünüz mu? *Şöyle* bir fikir ileri sürdü. *Öyle* bir kar yağdı ki...

cümlelerinde birer işaret sıfatıdır.

- b) *Böylesini* görmedim. *Şöyle* buyurunuz. *Öylesinden* hayır gelmez.
- cümlelerinde ise birer işaret zamiridir.

- c) *Böyle* tuttum, *şöyle* kırdım. *Öyle* konuşmayınız...

cümlelerinde de fiillerdeki oluş ve kılışın, yani eylemin nasıl yapıldığını, nasıl olduğunu gösterdikleri için birer zarftır.

202. İSİM TAKIMLARINDA İŞARET ZAMİRLERİ :

Bunun anlatışı ile *onun* okuyuşu birbirine benzemez. *Şunun* defteri nerededir? *Böylesinin* evine gidilir mi? *Ötekinin* sözü...

örneklerinde olduğu gibi işaret zamirleri isim takımlarında ancak tamlayıcı oluyor. Kişi zamirlerinde olduğu gibi — anlamda bir eksiklik bırakmamak koşuluyla — işaret zamirleri de düşer (bkz. n° 195) :

Bu kitapları kaçta aldınız? Paralarını verdiniz mi? (bunların)

ALİŞTİRMA. — 54. O, bir cebir yapmadı. Milli hayatın zaruretleri onu kendi cebri ve hükmü altına aldı. Onun eseri şu veya bu nazari esaslara göre bir cemiyeti yuğurmak sevdasından değil, bizzat yaşamak ihtiyacından doğmuştur. Kemalizm, Türk milleti için beka düsturundan ibarettir...

(Fahri Rifki Atay)

- a) İşaret kelimelerinden hangileri sıfat, hangileri zamirdir?
- b) Zamirler hangi isimlerin yerlerini tutuyor?

ALİŞTİRMA. — 55. Aşağıdaki cümlelerde hem işaret sıfatları var, hem de işaret zamirleri... Sıfatları zamir, zamirleri sıfat yapalım. Bir değişiklik oluyor mu?

Bu çocukların oyunlarına bakınız. Durmadan şu tarafa doğru koşuyorlar. Onlara söyleyeyim bu arkadaşlarını da oynatsınlar. Böyle yapmamızın faydası olur mu?

ALİŞTİRMA. — 56. Yer anlamlı işaret zamirleriyle isim takımları kurunuz ve cümlelerde kullanınız. Tamlanan da oluyorlar mı?

SORULAR. — 1. İşaret sıfatlarını işaret zamirlerinden nasıl ayırt edersiniz? **2.** İşaret zamirleri yakınlık bakımından nasıl derecelenir? Her kullanışta bu derece ayrışmasına dikkat eder miyiz? **3.** Yer anlamlı işaret zamirlerinin nasıl türediğini düşündünüz mü? -ra ekiyle mi, «yer» kelimesinin kaynaşmasıyla mı? **4.** Tarz anlamlı işaret zamirlerinin başka görevleri de var mıdır? **5.** İşaret zamirlerinin tamlanan olduğunu gösterebilir misiniz?

BELGİSİZ ZAMİRLER

203. BELGİSİZ ZAMİR :

Ödevlerinizi gözden geçirdim. *Birçoğu* pek iyi, *birtakımı* orta, *birkaçı* da başarısızdır. *Hepinizi* başarılı görmek istiyorum.

Başkalarına değil, kendi aklınıza uyunuz.

Birimiz hepimiz için, hepimiz birimiz için...

Ne sen bir *kimseden* incin, ne *kimse* senden incinsin.

cümlelerinde italik harflerle dizilen kelimeler, isimlerin yerlerinde kullanıldıkları için birer zamirdir. Bu zamirlerin hangi isimlerin yerlerini tuttukları apaçık belli olmadığından **belgisiz zamir** adı verilmiştir.

Belgisiz zamirlerin çoğu belgisiz sıfatlardır. Arada şu ayrılıklar var (bkz. n° 132) :

a) Belgisiz sıfatlar isimleri tamlar : *Birkaç öğrenci...*

b) Belgisiz zamirlerde tamlanan isim düşmüştür :

Başka insanlara yardım borcumuzdur. *Birkaç öğrenci* içeri girdi; *öbür arkadaşlar* da gelsin...

cümlelerindeki sıfat takımlarından isimler düşünce :

Başkalarına yardım borcumuzdur. *Birkaçı* içeri girdi; *öbürleri* de gelsin. olur.

c) Belgisiz sıfattan zamirleşenler iyelik eki alıyor, yani isim takımlarında tamlanan oluyor.

ç) Sıfatlıkla ilgisi bulunmayan ve aslında belgisiz zamir olan kelimeler de az değildir :

Ne sen bir *kimseden* incin, ne *kimse* senden incinsin.

Öteden saikalar parçalıyor âfakı;
Beriden zelzeleler kaldırıyor âmakı.

(Mehmet Akif Ersoy)

Öte beri almak için pazara gitmiştim.

Sahibine haber vermeden *bir şey* alınmaz...

Kimi, kimisi kelimeleri de belgisiz zamirdir :

Dünya talebiyle *kimisi* halkın emekte
Kimi oturup zevk ile dünyayı yemekte.

(Ruhî XVI.)

d) *Filan* ne söyledi? *Falan* nereye gitti?

cümlelerinde birer belgisiz zamir olan *filan*, *falan* kelimeleri birlikte de kullanılır :

— Canım dedi, sen bana son defa paramı kurtarmak için dava açacağım, bundan bir şey çıkmazsa meclise istida vereceğim, *filan falan* demiştin, hani...

e) «*Falan*» kelimesi bir isimden sonra kullanılınca o ismin benzerleri anlamında birer belgisiz zamir oluyor :

Para *fa*lan istemem. Müsamereye çocuk *fa*lan getirilmesin...

f) Bu «*fa*lan» anlamını isimlerden yakıştırma yoluyla türemiş kelimeler de verir :

Para *ma*ra istemem. Müsamereye çocuk *mo*cuk gelmesin...

Türeyiş. — Bu çeşit yakıştırmaca kelimeler :

İsimlerin başlarındaki sessiz harfi *m*'ye çevirmekle;

Sesli harfle başlayan kelimelere *m* harfi eklemekle türer :

*De*fter *me*fter, *ar*kadaş *ma*rkadaş, *ev* *mev*, *gü*zellik *mü*zellik, *ya*rdım *ma*rdım...

M ile sıfatlara, fiillere de belgisizlik anlamı katılmaktadır :

*Çir*kin *mir*kin, *yu*varlak *mu*varlak, *sarı* *ma*rı...

Çocuk *düş*üp *müş*mesin; *onu* *dö*veyim *mö*veyim deme!...

M ile başlayan kelimelerden yakıştırmacalar türemiyor.

ALİŞTIRMA. — 57. «Herkes, başkalarına yük olmaktan çekinmelidir. Öte beri almak için sokağa çıktım, bir şey bulamadım. Ötede beride dolaşarak hepinizi aradım. Kiminiz kıra gitmişsiniz, bazılarınız maça...».

cümlelerindeki belgisiz zamirleri bulunuz; yerlerine isimler koymaya çalışınız. Oluyor mu?

SORULAR. — Belgisiz zamirleri niçin kullanınız? Açık ve belirtili anlatım yolu bulamadığınızdan mı, kapalı geçmek istediğimizden mi? Örnekleri inceleyerek cevap veriniz.

S O R U Z A M İ R L E R İ

204. SORU ZAMİRİ :

Sessiz yaşadım; *kim* beni *nerden* bilecektir?

(Mehmet Akif Ersoy)

Ne var? dedim, *nereden* geldin ihtiyar? *Ne* adın?

(Orhan Seyfi Orhon)

Hanginiz anlatacaksınız? *Kaç*a aldınız? *Niçin* söylemiyorsunuz?

örneklerinde italik harflerle dizilmiş kelimeler hem soru anlamındadır, hem de belgisiz zamirler gibi, isimlerin yerlerini tutmaktadır. Böyle kelimelere **soru zamirleri** denir (bkz. n° 203).

Soru zamirlerinin başlıcaları :

- 1) «*Ne, kim?*» gibi asıl zamirler;
- 2) Çekim eki almış «*hangi, kaç?...*» gibi soru sıfatları;
- 3) Ne'den türemiş yer anlamlı kelimeler : *Nereye, nereden?*...

ALİŞTIRMA. — 58.

- a) «**Kim** okuyacak? **Kaç** kitabınız var? **Ödevlerinizi** hazırladınız mı?...» cümlelerine soru anlamını neler katıyor? Hangisi sıfat, hangisi zamir, hangisi ektir?
- b) «**Bunu** nasıl öğrendiniz? cümlesindeki soru da bunlara benziyor mu?
- c) «**Ne**» den kaç soru kelimesi türetebilirsiniz? Türettiğiniz kelimeleri cümlelerde kullanınız.
- ç) Bunların içinde «**yer**» anlamlı olanlar var mıdır? Nasıl türemişlerdir? Türeyişleri hangi zamirlere benziyor?

SORULAR. — 1. Niçin sorarız? 2. Soru sıfatlarıyla soru zamirleri arasında ne ayrılık var? 3. Bunlardan başka yollarla da cümlelere soru anlamı katılabilir mi? 4. Öbür zamirler gibi, soru zamirlerinin de cümlede görevleri var mıdır? Özne olduğunu, nesne olduğunu birer örnekle gösteriniz.

İ L G İ ve İ Y E L İ K Z A M İ R L E R İ

205. İ L G İ Z A M İ R İ :

Orhan'ın defteri ince; Ali'ninki kalındır. Komşunun kuzusu bizimkinden iri...

Kalemimi evde unutmuşum; sizinkinden yararlanabilir miyim?...

cümlelerinde «-ki» lerin durumunu inceleyelim :

Ali'ninki = Ali'nin defteri;

Bizinki = Bizim kuzumuz;

Sizinki = Sizin kaleminiz...

demektir. Örneklerin hepsinde «-ki» birinci tür isim takımlarında tamlayanın sonuna gelmiş ve tamlananın yerini tutmuştur. İsimlerin yerini tutan bu «-ki» zamir sayılır.

Birinci türlü isim takımlarında mal, mülk, - daha geniş anlatımıyla iye-lik ve ilgi - anlamı vardır (bkz. n° 119/I).

Tamlanan görevinde olan «-ki» de tamlayanın malı, mülkü olan varlığın yerini tutar; iyelik ve ilgi anlamı taşır.

Yazılışı. — İsim takımlarında tamlanan yerini tutan ilgi zamiri «-ki» bir kelime olmakla birlikte ek halinde bitişik yazılır.

206. İ Y E L İ K Z A M İ R İ. — İlgı zamiri «-ki» nin ek-zamir oluşuna bakarak, kişi zamiriyle kurulan :

Benim kitabım, senin kalemin, bizim evimiz, sizin bahçeniz...

takımlarındaki tamlanan eklerini [-im, -in, -imiz, -iniz] iyelik zamiri sayanlar var.

ALİŞTİRMA. — «İhtiyar esir, bu viran bağın içindeki harap kulübeyi buldu. İçine girdi...

«Denizle göğün birleştiği yere yine baktı. Evet mutlaka geleceklerdi. Buna o kadar emindi ki...

«— Bizimkiler, bizimkiler! diye bağırarak uyandı. Doğrudu. Hakikaten kalenin karışısına bir donanma gelmişti...»

FORSA (Ömer Seyfettin)

Bu satırlarda dört tane «ki» vardır. Altlarını çiziniz :

a) Bunlardan hangileri ilgi zamiridir? Hangi ismin yerini tutuyor?

b) Hangisi, eklendiği kelimeyi belirtme sıfatı haline getirmiştir?

c) Bu görevlerde olmayan ki'ye dikkat ediniz. Nasıl yazılıyor?

SORULAR. — 1. İlgı zamiri «-ki» yi niçin kullanırsınız? Kullanmasak ne olur? 2. İlgı zamiri «-ki» yi öteki «ki» lerden nasıl ayırt edersiniz? Bu ayırt etmenin ne faydası var?

ZAMİRLERİN GÖREVLERİ

207. Zamirler, isimlerin yerini tutar. Cümlede görevleri de isimlerinki gibidir :

1) Özne olur (bkz. n° 67) :

Ben söyledim, *siz* okudunuz, o *dinledi*...
Bu satılacak; *şu*, biraz daha bekleyecek; o *kayboldu*...
Kimse bilmiyor. *Birkaçı* çalışıyor. *Hepimiz* oturuyorduk...
Hanginiz gördünüz? *Kim* söyledi?...
Bizim sınıf kapalıdır; *sizinki* açıldı mı?

2) Nesne olur (bkz. n° 71) :

Sizi arıyorlar. *Şunu* gösteriniz. *Kimseyi* görmedim. *Neyi* bekliyorsunuz? Orhan kendi kalemını değil, *benimkini* aldı.

3) Tümleç olur (bkz. n° 72) :

Bana anlatınız. *Bundan* alalım. *Nerede* beklediniz? Orhan'ın kitabı benimkinden güzelmış. *Birçoğunuzla* anlaştık.

4) Kişi zamirleri gibi isim takımlarında tamlayıcı olur (bkz. n° 119) :

Bunun değeri. *Herkesin* hakkı. *Kimin* kitabı kayboldu?

5) İsim takımlarında tamlanan görevli zamirler de var (bkz. n° 119) :

Kitaplarının *hepsi*, öğrencilerin *birkaçı*, sizin *birçoğunuz*. Orhan'ın *nesi* kayboldu?... Zavallı yavrucağın *kimsesi* yoktur...

ALİŞTİRMA. — 59.

Nurdan ızl, yüreklerimizde alev alev... Arkasından karanlık bırakmaksızın batan tek güneş O oldu.

«Göz yaşlarım kararıp kelime, hıçkırıklarım donup cümle olmalıydı. Fakat O'nun gö-nüllerde sönmeyen aksı, gözlerdeki yaşı yıldızlar gibi parlatıyor. Hıçkırıkları dualar gibi ilâhileştiriyor. Ölümünden bile heybet, muhabbet, kudret duyuyoruz ve hayat alıyoruz.

«O'ndan geldik, O'na gitmekteyiz.»

(Hasan-Ali Yücel)

- Parçadaki zamirlerin aklarını çiziniz.
- Bu zamirler hangi ismin yerini tutuyor?
- Niçin büyük harfle yazılmıştır?
- Cümledeki görevleri nelerdir?

SORULAR. — Zamirler, isimlerin bütün görevlerinde kullanılır mı? Hangilerinde, nasıl?

F İ İ L L E R

208. FİİL :

Sabaha karşı Pilevne civarından *geçiyorduk*. Alaca karanlıkta pencereyi *açtım*. Pilevne ovasını görmek, arz üzerinde hakir bir mezarı kalmayan zavallı babamın ruh-u menfanışinini biraz teneffüs etmek *istiyordum*; eyvah, yüksek ve zengin ekinleri okşayan gece rüzgârı *dedi* ki: «Babanın kanını emen bu toprak, babanın cism ü ruhuna yabancı açlıklara sünbüle-i gıda *hazırlıyor*...»

Şimdi ufk-u şarki *kızarıyor*, *kızarıyordu*; Türk bayrağı gibi al, kan gibi *al olmuştü*; bir ruh-u şehit için bu ufk-u sabah ne güzel *kefendi*! «Baba, seni bu ağustos ayının son seherinde Pilevne ufkunun bu geniş kanlı mendili içinde *kokladım*!»

(Cenap Şehabettin)

Parçada türlü kelimeler var. İtalik harflerle dizilmiş olanlar iş, oluş, kılış; yani EYLEM anlamındadır (bkz. n° 209).

Bu eylem anlamlı kelimelerden her biri, içinde bulunduğu cümlelerin temelidir. Onsuz cümle kurulamaz; yani düşünce, duygu ve dileklerimiz; bütün eylemlerimiz anlatımsız kalır.

Bu temel kelimelerde EYLEM anlamından başka :

1) Zaman anlamı var (bkz. n° 211) :

Geçiyorduk, *açtım*, *dedi*, *istiyordum*, *al olmuştü*, *kokladım* (Bu sözlerin söylenmesinden veya yazılmasından — pek az da olsa — önce; yani geçmişte). *Hazırlıyor* (söz söylenirken; şimdi).

2) Kişi anlamı var (bkz. n° 212, 216) :

Geçiyorduk (biz);

Açtım, *istiyordum*, *kokladım* (ben);

Dedi, *hazırlıyor*, *kızarıyordu*, *al olmuştü*, *kefendi* (o, yani sırasıyla rüzgâr, toprak, ufuk...)

Demek ki :

FİİL, eylem bildiren; yani varlıkların yaptıkları işleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan kelimedir.

Her tam fiilde şu beş kavram kaynaşmıştır :

- 1) Eylem (bkz. n° 209),
- 2) Zaman (bkz. n° 211),
- 3) Kip (bkz. n° 214),
- 4) Kişi (bkz. n° 212, 216),
- 5) Çatı (bkz. n° 242, 253 v.s.).

209. EYLEM. — Fiillerin iş, oluş ve kılıştan ibaret olan temel anlamlarının genel adıdır :

Orhan okudu. (Okumak bir iştir),
Turgut büyüyor. (Büyümek bir oluşturma),
Rüzgâr sarsıyor. (Sarsmak bir kılıştır).
Bunların hepsine birden, kısaca **EYLEM** deniyor.
Eylemler, fiillerin kök veya gövde anlamıdır.

210. FİİLLERİN ADI, MASTAR. — Bir kökten türemiş ve çekimlenmiş bütün kelimeler bir soydan sayılır ve hepsi o köke bağlanır :

Taşçı, taşlık, taşlı, taşçılık, taşsız, taşlamak, taşlanmak, taşlama...
kelimeleri *taş* kökünden türemiştir.

Asıl temel, kök olmakla birlikte fiiller, mastarlarıyla adlandırılır; **Mastarlar** fiillerin soyadları sayılır :

Keskin, keser, kesiyorum, kesilecek, kestirilmiş, kesim, kesmez...
kelimeleri *kesmek* mastarından türemiştir, denir.

Mastarlar, fiil kök ya da gövdelerinin **-mek** ekini almış biçimleridir (bkz. n° 152).

Onun için :

Mastarlardan **-mek** eki atıldıktan sonra geriye kalan kısım, fiillerin kökü veya gövdesidir :

Kes(mek), yaz(mak), oku(mak), dinle(mek), başla(mak)...

211. FİİLLERDE ZAMAN. — Fiillerin temel anlamlarından birisi de zamanla ilgilidir.

Zaman, başlangıcı ve sonu olmayan; hatta baş ve son düşünilemeyen bir akıştır. Bu dinmez akışı sınırlandırmak, kısımlara ayırmak; onu durdurmaya kalkışmak kadar imkânsızdır.

Durdurulması ve sınırlanması akla bile sığmayan zamanı, insanoğlu, işin, eylemin yapılışı ile bunun anlatışılı bakımından -daha kısası- dil bakımından üçe ayırmıştır :

- 1) Geçmiş zaman,
- 2) Şimdiki zaman,
- 3) Gelecek zaman.

I. Geçmiş zaman. — İş, anlatıştan önce yapılmıştır :

Orhan geldi; siz dün aradık. Okula gitmemişsiniz.

II. Şimdiki zaman. — İşle anlatışın birlikte olduğunu bildiren fiilin zamanı :

Orhan kitabı açıyor. Ben elimi kaldırıyorum. Siz dinliyorsunuz...

III. Gelecek zaman. — İşin, söylendikten sonra yapılacağını bildiren fiilin zamanıdır :

Orhan bize gelecek, birlikte çalışacağız, siz de çalışacaksınız...

İş ve anlatış bakımından zamanın üçe ayrılışını şu karşılaştırmada bir daha görelim :

- 1) İş önce, anlatış sonra = Geçmiş zaman;
- 2) Anlatış önce, iş sonra = Gelecek zaman;
- 3) İşle anlatış birlikte = Şimdiki zaman.

212. FİİLLERDE KİŞİ ANLAMLI. — Fiillerde işi, oluş ve kılışı, yani eylemi yapan varlığa KİŞİ adı verilir.

Fiiller, kişileri bakımından üç çeşittir :

I. kişi, yani sözü söyleyene değgin fiil:

Getirdim, söyleyeceğim, okuyoruz, okuruz, yazdık...

II. kişi, yani kendisine söylenene değgin fiil :

Getirdin, söyleyeceksin, okuyorsun, yazdınız, dinleyiniz...

III. kişi, yani kendisinden bahsolunana değgin fiildir :

Getirdi, söyleyecek, görmeli, okur, yazdı, beklesin...

213. FİİLLERDE TEKİLLİK, ÇOĞULLUK. — Fiiller öznelere ya da kişi eklerine göre ikiye ayrılır :

1) **TEKİL.** — Öznesi tekil olan ya da çoğul eki almamış bulunan fiillerdir :

*Kanayan bir yara gördüm mü yanar ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim,
Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım:
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırm.*

(Mehmet Akif Ersoy)

İnsan tükenir; şiir tükenmez. Gökteki bazı yıldızlar gibi yerde henüz nuru insanlara vâsıl olmamış şiirler vardır.

(Cenap Şehabettin)

... Gözlerinden yaşlar akıyordu; Haline bakanların hepsi müteessir olmuştu.

(Ömer Seyfettin)

örneklerinde kimi fiillerin öznelere de kendileri de tekildir. Öznelere çoğul olduğu halde çoğul eki almadıkları için tekil sayılan fiiller de var. Yukarıdaki örnekleri inceleyerek öznesi çoğul olduğu halde tekil kalan fiilleri gösteriniz. (bkz. n° 69/III. B.).

2) **ÇOĞUL.** — Eklerle çoğulluk anlamı katılan fiillerdir :

İnsanlar da koçlar gibi kafa kafaya döğüşürler.

(Cenap Şehabettin)

*Anneler dindiriniz gönlünüzün yasını,
Düşman kanıyla sildik palamızın pasını;
Yeniden çizmek için vatan haritasını
Kandan ve kıyametten 'bir sahneye çevirdik
Gökleri çatırdayan bu vatan parçasını.*

(Kemalettin Kamu)

örneklerinde italik harflerle dizilmiş fiiller, kiplerine ve kişilerine göre çoğul şeklindedir.

ALİŞTİRMA. — 60.

*Başım dedi: dinlen, gönlüm dedi: koş;
Başım dedi: durul, gönlüm dedi: coş;
Başım yüreksizdi, gönlüm başı boş
Varlığım arada kaynadı, gittii!*

*Başımla gönlümü edemedim eş;
Biri yüz yaşında, biri yirmi beş;
En sonunda sardı saçığı ateş;
Varlığım arada kaynadı, gittii!*

(Celâl Şahir Erozan)

- a) Bu şiirdeki fiillerin altlarını çiziniz.
- b) Her birinin eylemini; yani iş, oluş ve kıştan hangisini gösterdiğini açıklayınız.
- c) Bu fiiller hangi mastarlardandır?
- ç) Birinci mısradaki fiillerin çoğullarını söyleyiniz.

ALİŞTIRMA. — 61.

TUNA

Bu yolda konuşmak istemiyor dil;
Dağlar ağaç dolu, ovalar yeşil,
Yelesi kabarmış atlarla değil,
Kötü bir trenle geçtim Tuna'dan.

Buradan döneli bizim ordular,
Akıyor, yerinde duruyor sular,
Babamın kanından damlalar mı var?
İçtim kana kana içtim Tuna'dan.

(Kemalettin Kamu)

- a) Bu şiirdeki fiilleri gösteriniz.
- b) Hangileri geçmiş zaman anlamlıdır?
- c) Hangileri şimdiki zaman anlamlıdır?
- ç) Şiirde birinci kişi fiili var mıdır?
- d) Üçüncü kişi fiillerini gösteriniz.

SORULAR. — 1. Dillerin temel kelimeleri isimle fiildir, derler. Bu fikrin doğruluğunu açıklayınız. 2. Bir tam fiilde kaç kavram kaynaşmıştır? Neler? 3. Fiillerin kök anlamını, yani, eylemi beş örnek üzerinde açıklayınız. 4. Master nasıl kelimedir? Masterlarda zaman ve kişi anlamı var mıdır? Örneklerle açıklayınız. 5. Dil bakımından zaman kaç'a ayrılır? Bu ayrılış neye göredir? 6. Geçmiş zamanın başı belli midir? Ya sonu? Bir geçmiş zaman fiili söyleyiniz, anlattığı zamanın bitimini belirtiniz. 7. Gelecek zaman sözünden ne anlıyorsunuz? Gelecek zamanın sonu var mıdır? Başlangıcı da yok mu? Bir fiilde bu başlangıcı belirtiniz. 8. Hangi durumlarda şimdiki zaman fiili kullanırız? Bir örnekle bunu açıklayınız. 9. Kişi ne demektir? Dil bakımından kişiler niçin üç'e ayrılır? Her kişiye değgin bir fiil söyleyiniz. 10. Fiillerin tekillik ve çoğulluğu neye göredir? Öznesi çoğul olduğu halde tekil kullanılan fiiller var mı? Hangi kişilerde?

F İ İ L K İ P L E R İ

214. KİP. — Fiiller, zaman ve anlam özelliğine göre türlü eklerle biçimlenir. Bu biçimlerin her birine KİP denir.

Türkçede dokuz kip vardır :

I. -Dİ'Lİ GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ :

Yağız atlar *kişnedi*, meşin kırbaç *şakladı*;
Bir dakika araba yerinde *durakladı*...

*

Geçidi atlayınca *şaşırdım* sevincimden.

*

Atlarımız *çözüldü*... *Girdik*, handan içeri.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Sen onları *görmedin*; koşarak *gittiler*.

örneklerinde italik harflerle dizilen kelimeler -di'li geçmiş zaman kipidir.

Yapılışı. — Fiil tabanlarına (kök ya da gövdelerine) -di eki gelir. Bu ek, ses uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişerek :

-di, -dı, -du, -dü; -ti, -tı, -tu, -tü olur.

Çekimi :

Geldim, yazdın, okudu, güldük, içtiniz, korktular...

örneklerinde görüldüğü gibi tekil ve çoğul kişi ekleri alarak çeşitleniyor.

Çekimi bir kelimedede deneyelim :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	<i>geldim</i>	<i>geldik</i>
II. kişi	<i>geldin</i>	<i>geldiniz</i>
III. kişi	<i>geldi</i>	<i>geldiler</i>

Şu kişi ekleriyle çekimleniyor (bkz. n° 216) :

I. kişi	<i>-m</i>	<i>-k</i>
II. kişi	<i>-n</i>	<i>-niz</i>
III. kişi	<i>—</i>	<i>-ler</i>

Anlamı :

a) Eylemin sözden önce yapıldığını bildiriyor;

b) Eylemin yapıldığı, söyleyenin duyularıyla ya da inancıyla tam kesinliktedir :

Yağız atlar *kişnedi*, meşin kırbaç *şakladı* (Ben işittim).

Bir dakika araba yerinde *durakladı* (Ben gördüm, ben duydum).

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Fatih, İstanbul'u *fethetti*. (Olay, tarihlerin tanıklığıyla tam kesin bir gerçektir.).

II. -MİŞ'Lİ GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ :

— Hey Rabbim, ne aksi dünya!
•Zenginlere at vermişsin,
•Kuşlara kanat vermişsin,
•Bana bir merkep yok mu ya!

NASRETTİN HOCA (Fuat Köprülü)

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine,
Uzanmışım, kalmışım yaylının şiltesine.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Orhan, Erzurum'a gitmiş; arkadaşları da Kars'a gitmişler.

Beni dün aramışsın, aramışsınız...

Yapılışı. — Fiil tabanlarına **-miş** eki gelir. Ses uyumuna göre değişerek :
-miş, -mış, -muş, -müş olur.

Çekimi :

	Tekil	Çoğul
I. kişi	öğrenmişim	öğrenmişiz
II. kişi	öğrenmişsin	öğrenmişsiniz
III. kişi	öğrenmiş	öğrenmişler

Şu kişi ekleriyle çekimleniyor (bkz. n° 216) :

I. kişi	-im	-iz
II. kişi	-sin	-siniz
III. kişi	—	-ler

Anlamı :

a) Zaman bakımından **-di'li geçmiş kipi** gibidir; eylemlerin sözden önce olduğunu bildiriyor.

b) Ayrılık, kesinlik bakımındandır :

-di'li geçmişte eylemin yapıldığı kesindir (bkz. madde I.)

-miş'li geçmişte bu kesinlik yoktur. Söyleyen, kendisi görüp duymamış; işitmiştir ya da işitip okuduğuna inancı kesin değildir :

Orhan bir kitap almış (aldığını görmedim; söylediler).

Dün akşam uyumuşsunuz (ben görmedim; söylediler).

c) Eylemin yapıldığını kesinlikle fark edemeyiş, farkında olmaksızın yapılış anlamında **kullanılır** :

Başladım uyku taharrisine, lâkin ne gezer?
Sızmışım bir aralık neyse yorulmuş da meğer.
Ortalık açmış, uyandım; dedim, artık gideyim...

(Mehmet Akif Ersoy)

ç) Bu kip, masallara yakışır :

Bir varmış bir yokmuş, gurbet çölünde bir susuz seyyah varmış. Allah ona acımuş, bir pınara rast getirmiş; pınar ona can, sonra da iman vermiş...

BİR İÇİM SU (Refik Halit Karay)

Bir varmış, bir yokmuş... Annesi söylemiş Keloğlan dinlememiş, almış başını, gitmiş gurbete ..

d) Şaşma, şaşırma hallerinde **kullanılır** :

Bak bak!... karşıkı tepelere kar yağmış!

e) Bu kip, üzüntüleri, acıları anlatmaya elverişlidir :

Vardım ki yurdundan ayak *götürmüş*;
Yavru *gitmiş*, ıssız *kalmış* otağı.
Câmlar *şikest olmuş*, meyler *dökülmüş*;
Sakiler meclisten *çekmiş* ayağı!

Lâleyi, sümbülü, gülü *hâr almış*;
Zevk ü şevk ehlini *ah ü zâr almış*;
Süleyman tahtını sanki *mâr almış*;
Gama tebdil *olmuş* ülfetin *çağı*!

(Bayburtlu Zihni)

f) Azer diyeleğinde -miş'li geçmiş kipi kesin anlamda kullanılır :

Vay yüz bin vay kim dildardan ayrılmışam
Fitne-çeşm ü sahir-i hunhardan ayrılmışam
Bülbül-ü şurideyem gülzardan ayrılmışam
Kimse bilmez kim ne nisbet yârdan ayrılmışam
Bir kad-i şimşad ü gülruhsardan ayrılmışam (1)

(Fuzuli)

III. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ :

Kar yağıyor. Çocuklar kar topu oynuyorlar. Ne duruyorsunuz? Niçin oynamıyorsunuz? Anlamıyorum.

Yapılışı. — a) Fiil kök ve gövdelerine -(i)yor eki gelir.

b) -yor eki, ses uyumu kuralına aykırıdır (bkz. n° 20).

c) Köklerin ya da gövdelerin sonlarındaki geniş seslileri daraltır :

Bekle - bekliyor, iste - istiyor, gitme - gitmiyor...

ç) Bu darlaşan sesli, iki yuvarlak sesli arasında kalırsa yuvarlaklaşır :

Söyle - söylüyor, durma - durmuyor, kokla - kokluyor...

Çekimi :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	<i>geliyorum</i>	<i>geliyoruz</i>
II. kişi	<i>geliyorsun</i>	<i>geliyorsunuz</i>
III. kişi	<i>geliyor</i>	<i>geliyorlar</i>

Kişi ekleri II. maddedekinin aynıdır.

Anlamı. — Eylem yapılırken, olurken söyleniyor (bkz. n° 211).

Oynuyor : Oynarken söylenmiştir; yani oynama ile söyleme birlikte olmuştur.

Şimdiki zaman kipinin eski biçimi. — -yor ekine ait araştırmalar çoktur. Bunun eski bir *yürür* -ya da *yorur* - fiilinden gelme olduğunu ileri sürenler var :

Gördü kim kendi... aptes *alhyürür* (alıyorur). Şeyhin seccadesi dahi ağaç üzerinde durur.

(Müzekki-n nüfus XV.)

(1) Bu şiir parçasındaki kelimelerin birkaçının anlamı :

Dildar - sevgili, fitne-çeşm - gözü fitne çıkaran, sahir - büyücü, hunhar - kan içen, şuride - âşık ve perişan, gülzar - gül bahçesi, kad - boy, şimşad - şimşir ağacı, gülruhsar - gül yanaklı.

IV. GELECEK ZAMAN KİPİ :

Hak bellediğin bir yola yalnız *gideceksin*.

*

Bir gün *yapacak* fen şu siyah toprağı altın;
Her şey *olacak* kudret-i irfanla... inandım.

(Tevfik Fikret)

Ben *söyleyeceğim*. Arkadaşlar *gelecekler*, birlikte kıra *gideceğiz*.

Anlamı. — Eylemin sözden sonra olacağını, yapılacağını bildiriyor.

Yapılışı. — a) Fiil tabanlarına *-ecek* gelir.

b) Kökün sonu sesli ise *y* kaynaştırma harfini alır.

c) *-ecek* eki kalınlardan sonra *-acak* olur.

Çekimi :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	<i>geleceğim</i>	<i>geleceğiz</i>
II. kişi	<i>geleceksin</i>	<i>geleceksiniz</i>
III. kişi	<i>gelecek</i>	<i>gelecekler</i>

Kişi eklerini birinci ve ikinci maddedekilerle karşılaştırınız. Hangilerine benziyor?

Gelecek zaman kipinin eski biçimleri. — *-ecek* takılı gelecek zaman kipi yakın yüzyıllarda doğmuştur. XV. yüzyılda dahi bu şekle rastlanmıyor. Onun için gelecek zaman anlamı türlü biçimlerde söylenmiştir :

1) Orhun yazıtlarında *-daç* eki var: *Boldaçısen* = Olacaksın (bkz. n° 7).

2) Divanü Lûgat-it-Türk'te gelecek zaman eki olarak *-gey*, *-gay* da gösteriliyor: *Gelgey* = gelecek, *kurgay* = kuracak... (XI. yüzyıl).

3) *-ecek* eki yerine *-iser* de kullanılmıştır :

Hayrim, şerrim yazılısar
Ömrüm ipi üzülüser

(Yunus XIII-XIV.)

4) *-esi* de var :

«Ya Yusuf gözlerin ne görklüdür!» «Evvel tenimden yere düşesi oldurur.»

«Ya Yusuf yüziün ne görklüdür!» «Evvel toprak anı yiyesidir.»

(Yusuf ve Zeliha XIV.)

V. GENİŞ ZAMAN KİPİ :

Sen adam güneşe benzer; girdiği yer *aydınlanır*...

(Cenap Şehabettin)

Münafığın sonu *gelmez*, söner sefil ocağı.

(Mehmet Akif Ersoy)

Roman yazmaktan zevk *duyarım*.

(Ahmet Mithat)

İnsan âlemdе hayal ettiği müddetçe *yaşar*.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Çalış *başarısın*, *başarısınız*; biz de bunları *görür*, *seviniriz*.

Anlamı. — a) Eylemin her zaman yapıldığını, yapılacağını bildirir. Yukarıdaki örneklerin hepsine birer birer : «Ne zaman?» sorusunu katınız. Yanıt «her zaman, her vakit» olur.

b) Geniş zaman kipinin, gelecek zaman anlamında kullanıldığı da görülür :

..... ve senin
Zahmetin, himmetin ve fazlın için
Koyar elbet vatan, bu hasta nine,
Bir sıcak buse terli nastiyene!

(Tevfik Fikret)

- Vatan, senin terli alnına bir sıcak buse koyar.
- Ne vakit?
- İleride, gelecekte.

c) Bir de şu örneğe bakalım :

«Bir sabaha karşı, dedi, köylülerden Çoban Mehmet isminde biri onu şu kaynağın başında yüzü koyun uzanmış buldu. Dürttü; kaldırmak istedi; baktı ki ölmüş. Üstü başı parça parça, vücudu yara bere içinde, fakat gözleri bakıyor ve ağzı gülüyor gibi. Çoban Mehmet, hemen *koşar*; köye haber *verir*; *gelirler*, *bakarlar*; bir türlü nasıl öldüğünü *anlayamazlar*. Kasabadan adliye memurları, doktorlar *gelir*; sözde sol memesinin altından büyük bir bıçakla vurulmuş *derler*. *Derler* ama köyden hiç kimse, ne anası, ne de ölüyü yıkayanlar bu yarayı görmediklerini söylüyorlar... Neyse burası bize lüzum değil, nihayet getirdiler; onu buraya gömdüler...»

SES DUYAN KIZ (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Bu örnekte italik harflerle dizilen fiillere : «ne vakit?» sorusunu katalım. Yakışan yanıtlar elbette şu olacak : «O vakit, öldüğü zaman, eskiden...»

Yapılışı :

- a) *Oku-r, bekle-r, atla-r, üşü-r, iste-r, kokla-r...*
- b) *Gel-ir, bil-ir, kal-ır, otur-ur, düşün-ür...*
- c) *Gez-er, yaz-ar, aç-ar, kalk-ar, bit-er, düş-er...*

Örneklerin hepsinde, değişmeyen r eki var; temel budur : -r'den önceki sesli harf değişiyor :

Yani :

- a) Sessizlerle biten fiil tabanlarına yalnız -r gelir.
- b) Sessizlerle bitenlerde -r'den önce, uyarına göre, dar sesliler [i ı u ü] ile geniş düz sesliler [e a] dan biri gelir.

Dar veya geniş seslilerden hangisinin geleceğini kurala bağlamanın güçlüğü karşısında «uyarına göre» demekle kullanışı esas tutarız.

Eskiden bu sesli harf, daha çok (u ü) dür :

Arslanlar kolların döşenip *yatur* = yatar.

(Kıssa Enbiya XIV.)

Suyuna biz saldı k bulgur
Bulgur Allah deyü *kalkur* = kalkar.
Be yarenler bu ne haldir
Kırk gün oldu kaynatırım kaynamaz.

(Kaygusuz Abdal XIV.)

Çekimi :

	Tekil	Çoğul
I. kişi	<i>gelirim</i>	<i>geliriz</i>
II. kişi	<i>gelirsin</i>	<i>gelirsiniz</i>
III. kişi	<i>gelir</i>	<i>gelirler</i>

Kişi ekleri birinci maddedekine mi, ikinci maddedekine mi benziyor?

Şimdiye değin okuduğumuz beş kip, eylemin yapıldığını, yapılacağını bildiriyor, haber veriyor. Onun için bu beş kipe HABER kipleri adı verilir.

VI. GEREKLİK KİPİ :

*Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara;
Doymaz beşer dedikleri kuş itilâlara.*

(Tevfik Fikret)

Ruhları birleştiren o havayı bulmak için ne *yapmalı*, nereye *gitmeli*?

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Anlamı. — Yapılmanın gerektiğini bildirmektedir :

Çalışmalısınız (= Çalışmamız gereklidir), *sınıfa girmelisiniz* (= girmeniz gerekmiştir).

Yapılışı. — Fiil tabanlarına **-meli** ekleniyor. Bu ek, kalınlardan sonra **-malı** olur. Birinci kişi eklerinden önce **y** kaynaştırma harfi gelir.

Çekimi :

	Tekil	Çoğul
I. kişi	<i>gelmeliyim</i>	<i>gelmeliyiz</i>
II. kişi	<i>gelmelisin</i>	<i>gelmelisiniz</i>
III. kişi	<i>gelmeli</i>	<i>gelmeliler</i>

Kişi ekleri birinci maddedekilere mi benziyor, ikinci maddedekilere mi?

VII. İSTEK KİPİ :

*Siz kuyumcu olunuz, ben demirci olayım;
Elmas saçan dehayı bütün sizde bulayım;
Kıvılcımlı her ocak, vatan için yanmıştır.
Biz hepimiz bir ruhla sarılalım çekice!...*

(Mehmet Emin Yurdakul)

Gidelim Serv-i revanım yürü Sâdabada.

(Nedim XVIII.)

Anlamı. — Eylemin olması isteniyor :

Yarın bir kitap alayım (= almayı istiyorum.). *Gidelim* (= Gitmemizi istiyorum)...

Çekimi :

	Tekil	Çoğul
I. kişi	<i>geleyim</i>	<i>gelelim</i>
II. kişi	<i>gelesin</i>	<i>gelesiniz</i>
III. kişi	<i>gele</i>	<i>geleler</i>

Yapılışı. — Fiil tabanlarına **-e** eki gelir :

a) Ek, kalınlardan sonra **-a** olur.

b) Sesli harfle biten gövdelerden sonra **y** kaynaştırma harfini alır :
Bekleyeyim, anlayalım...

Şu kişi ekleriyle çekimleniyor (bkz. n° 216) :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	-yim	-lim
II. kişi	-sin	-sınız
III. kişi	—	-ler

Kullanılışı :

İstek kipinin çok ince ve kibar bir anlamı var : Bir işin olmasını nezaketle dilemek için kullanılmaya çok elverişlidir. Eski yazı dilimizde kibar ve ince anlamıyla sık sık kullanılan bu kipin zamanla ikinci, üçüncü kişileri kullanılmaz olmuştur. Bugün ancak birinci kişisi kullanılmaktadır. İkinci ve üçüncü kişiler yerine şart, gereklik ya da emir kipleri kullanıyoruz; fakat o inceliği bulamıyoruz. Ünlü şairimiz Nedim [XVIII.] :

*Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz.
Baş üzre yerin var.*

mısralarında *gelesin* kelimesini (gelmek lûtfunda bulunsan) yerinde kullanmıştır. Ne ince söz!

Birkaç örnek daha :

Allah cümlemizi *ıslah eyleye* (= İslah eylesin dilerim).

KADINLAR VAİZİ (Hüseyn Rahmi Gürpınar)

Allah senden *razı ola*.

(Evliya Çelebi XVII.)

Bu mektubu küffarın ordugâhında bırağasın (= Bırakmanı dilerim, isterim; bırak).

(Naima)

Bugün bu kelimelerin yerine sırasıyle :

İslah eylesin, razı olsun, bırak

emir kiplerini kullanırız.

İstek kipi, emir kipinden başkaları yerine de kullanılmıştır :

Bunlar eve girmeyeler (= Girmeyecekler, giremezler)

Zühd ü taat kılmayalar (= Kılmayacaklar, kılamazlar)

Bu beyliği bulmayalar (= Bulamayacaklar, bulamazlar)

Zira geçti devranları.

(Yunus XIII-XIV.)

İstek kipinin birinci kişisinin eklerinde de değişiklik olmuştur :

a) Bugün tekil birinci kişinin eki kaynaştırma harfiyle birlikte *-yim*'dir : *ıçeyim, olayım, söyleyeyim, toplayayım...*

Eskiden bu ek yalnız *-em* idi :

Aşkın şarabından içem (= İçeyim).

Mecnun olup dağa düşem (= Düşeyim).

Sensin dün ü gün endişem

Bana seni gerek seni

(Yunus XIII-XIV.)

... Bana berat-ı tekaüt vermişler ki, ondan hemişe behremend *olam* ve pa-dişaha ferağ-ı bâl ile dua *kılam*.

(Fuzulî XVI.)

Pek az da olsa, bugün bile, harfleri aşınmış biçimlere rastlıyoruz :

... *Söyle yol perişanlığından kurtulayım; bir parça aklımı başıma toplayım* (= toplayayım)..,

KAVAK YELLERİ (Reşat Nuri Güntekin)

b) İstek kipinin çoğul birinci **kişi** eki bugün **-lim**'dir : *Gelelim, kılalım, diyelim...* Eskiden bu ek, pek seyrek olarak **-vuz** biçiminde de kullanılmıştır :

Ey azizler işte başlarınız söze
Bir vasiyet *kılavuz* illâ size

(Süleyman Çelebi XV.)

Lütfederse fazl anundur, kahrederse adl anun
Biz zaife ol değer *kim bilevüz* taksirümüz (bilelim)

(Şeyhi XV.)

VIII. DİLEK - ŞART KİPİ :

Cetvel-i sım içre âdem binse bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin ta yanına.

(Nedim XVIII.)

Cihan yıkılrsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy)

Bir iş çevirdi ama nasıl anlasak!

(Refik Halit Karay)

Çekimi :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	<i>gelsem</i>	<i>gelsek</i>
II. kişi	<i>gelsen</i>	<i>gelseniz</i>
III. kişi	<i>gelse</i>	<i>gelseler</i>

Kişi ekleri :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	<i>-m</i>	<i>-k</i>
II. kişi	<i>-n</i>	<i>-niz</i>
III. kişi	<i>—</i>	<i>-ler</i>

Bu kişi ekleri birinci maddedekilere mi benziyor, ikinci maddedekilere mi?

Anlamı :

- a) *Yarın bize gelsen, arkadaşlarla gelseniz* (gelmenizi dilerim);
b) *Birkaç kere okusa ezberleyecek* (ezberlemesi için birkaç kere okuması şarttır).

Kipe dilek - şart denmesi bu anlamları içindir.

IX. EMİR KİPİ :

Güzel düşün, iyi hisset, *yanılma, aldanma!*
Ne varsa doğrudur; doğruluk şaşar *sanma!*

(Tevfik Fikret)

Ölürsem görmeden millette ümmidettiğim feyzi
Yazılısın seng-i kabrimde vatan mahzun, ben mahzun!

(Namık Kemal)

Anlamı. — a) Eylemin yapılmasını emretmek için kullanılır.

b) Dilek anlamında kullanıldığı da olur :

Ulu Tanrı yardımcımız *olsun*. Tanrım, yurdumuzu *koru!*

Çekimi :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. kişi	—	—
II. kişi	<i>gel</i>	<i>gelin, geliniz</i>
III. kişi	<i>gelsin</i>	<i>gelsinler</i>

a) Söz söyleyen kendine emretmez; onun için bu kipin birinci kişisi yoktur.

b) Bütün fiillerin kök ya da gövdeleri, söyleyiş özelliğiyle, ikinci kişiye emir olur.

c) Üçüncü kişiye emirler **-sin** ekiyle çekimlenir. Bu ek ses uyumuna göre **-sin, -sun, -sun, -sün** olur.

Emir kipinin kişi ekleri :

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
II. kişi	—	<i>-in, -iniz</i>
III. kişi	<i>-sin</i>	<i>-sinler</i>

Bu ekler öbür sekiz kipinkinden başkadır.

Eski şekli. — a) Eski devirlerde ikinci kişiye emrin tekiline bir **-gil** parçası da takılarak söze kuvvet katılırdı :

Tanrı T. eyitti: «Ey dünya kün» yani *olgil* (= ol).

(Kısa Enbiya XIV.)

Yağı yetti, düşman erdi
Ne yatarsın *kalkgıl* yiğit!

(Dede Korkut XIV.)

b) Emir kipinin çoğul ikinci kişisinin eki, zamanımızda, **-in, -iniz**'dir. Sesli harflerden sonra **y** harfiyle kaynaştırılır : *Gösterin, okuyun, geliniz, dinleyiniz...* Eskiden **-in, -iniz** eki yerine — sesli ile biten gövdelerde — yalnız **n, -niz** kullanıldığı da olurdu :

Destbusi arzusıyla ölürsem dostlar
Kûze *eylen* toprağım sunun anınla yâre su

(Fuzulî XV.)

Dinlen ağalar birem birem söyleyim
Arşı çarşı gider yolun var dağlar.

(Dadaloğlu XIX.)

Ey dostlar beni anıcak matem *eylenüz*.

(Cem XV.)

Olumsuzlarında da böyledir :

Zinhar eline ayine *vermen* o kâfirin
Zira görünce suretini putperest olur.

(Baki XVI.)

c) Üçüncü kişiye emirlerin eki eskiden beri **-sin**'dir.

215. KİPLERİN BÖLÜMÜ. — Yukarıda gördüğümüz dokuz fiil kipi, eylemi anlatışlarına göre iki kısma ayrılır :

1) **HABER KİPLERİ.** — Eylemin yapıldığını, yapılacağını bildiren, yani haber veren kipler. Bunlarda kip ekleri **-di, -miş, -(i)yor, -ecek, -()r**'dir; hepsi de zaman anlamlıdır.

2) DİLEK KİPLERİ. — Eylemin yapılmasına dilek anlamı katan kipler: Bu kiplerin eklerinde [meli, -e, -se, -sin] özel bir zaman anlamı yoktur. Hepsinde — pek dikkati çekmeyen — bir gelecek zaman ayırtısı bulunur. Bu dört kipin anlamca ortak olan tarafı var : DİLEK.

Dokuz fiil kipi şöyle kümelenir :

I. Haber kipleri :

- 1) -di'li geçmiş zaman kipi
- 2) -miş'li geçmiş zaman kipi
- 3) Şimdiki zaman kipi
- 4) Gelecek zaman kipi
- 5) Geniş zaman kipi

II. Dilek kipleri :

- 6) Gereklik kipi
- 7) İstek kipi
- 8) Dilek-şart kipi
- 9) Emir kipi

216. FİİLLERDE KİŞİ EKLERİ. — Fillerin çekimlerini incelerken kişi eklerinin kimi kiplerde değiştiğini gördük. Bu değişikliği bir kez de şu çizelgede görelim :

	I. çeşit	II. çeşit	III. çeşit	IV. çeşit
I. Tekil kişi	-m	-im	-yim	
II. Tekil kişi	-n	-sin	-sın	—
III. Tekil kişi	—	—	—	sın
I. Çoğul kişi	-k	-ız	-lim	
II. Çoğul kişi	-niz	-sınız	-sınız	-in, -iniz
III. Çoğul kişi	-ler	-ler	-ler	-sınlar

Aldıkları kişi eklerinin çeşitlerine göre fiil kipleri şöyle kümelenir :

I. çeşit kişi eklerini alanlar ikidir : -dili geçmiş kipi, dilek-şart kipi.

II. çeşit ek alanlar beştir : -miş'li geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve gereklik kipleri.

III. çeşit kişi eklerini yalnız istek kipi alır.

IV. çeşit kişi eklerini de yalnız emir kipi alır.

DİKKAT :

Bu ekler, fiillerin hangi kişilere değgin olduklarını göstermeye yettiği halde :

Ben okudum, siz dinlediniz, biz onları yeneceğiz, siz söyleyiniz, ben dinlerim, sen inanmıyor musun?

örneklerinde olduğu gibi kişi kişi zamirlerinden özneler de kullanırız. Yazıda ve sözde dikkatli ve titiz olanlar, bu özneleri ancak pekitmek için kullanırlar.

217. FİİLLERDE OLUMSUZLUK :

Şi'r için «göz yaşı» derler; onu *bilmem*, yalnız,
Aczimin giryesidir bence bütün âsarım!
Ağlarım, *ağlatamam*; hissederim, *söyleyemem*;
Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bizarım!
Oku, şayet sana bir hisli yürek lâzımsa;
Oku, zira onu yazdım, iki söz yazdımsa...

(Mehmet Akif Ersoy)

Bu parçadaki fiilleri inceleyelim :

a) Birçoğu eylemin yapıldığını, olduğunu bildiriyor : **Olumludur.**

b) Birkaçı da eylemin yapılmadığını, olmadığını bildiriyor : **Olumsuzdur.**

Olumsuzluk eki almamış bütün fiiller **olumludur** :

Geldi, okuyacak, çalışmalısınız, dinleyiniz, yazsınlar...

Bunların olumsuzları :

Gelmedi, okumayacak, çalışmamalısınız, dinlemeyiniz, yazmasınlar...

Görülüyor ki olumsuzluk kavramı fiillere **-me** ekiyle katılıyor. Bu ek :

a) Fiillerin kök ya da gövdelerinin sonuna geliyor.

b) Kalınlardan sonra uyuma göre **-ma** oluyor.

218. GENİŞ ZAMAN KİPİNDE OLUMSUZLUK. — Bütün fiillerde olumsuzluk yüzünden biçimce hiç bir değişiklik olmaz. Yalnız geniş zaman fiillerinde kip eki değişir :

OLUMLU : *Gelir, gelirsin, gelirsiniz, gelirim, geliriz...*

OLUMSUZ : *Gelmez, gelmezsin, gelmezsiniz, gelmem, gelmeyiz...*

Kip eki r'nin olumsuzluk halinde nasıl değiştiğini gösteriniz.

Eski biçimi :

Geniş zaman kipinin olumsuzu, yurdun türlü bölgelerinde ve eski metinlerde değişik biçimler gösterir. Bunlardan birkaçı :

I. Bugünkü **-mez mi** yerinde **-me mi** kullanılmıştır :

Sen Tanrıdan *korkma mısın?*

Yok mu kalbinde imanın?

(Karacaoğlu XVII.)

II. Bugünkü **-mezsın** yerinde **-men** :

Ta ezelden çalınmışsın kaleme

Küçücüksün *dayanaman* belâma.

(Karacaoğlu XVII.)

III. Bugünkü **-mem** yerinde :

1) **-menem** :

Bir daha içmenem bade.

Sırrımı *vermenem* yade.

(Emrah XIX.)

2) **mezem** :

Hobların tığ-i cefasından yüzüm *döndürmezem*

(Mihri XV.)

Neden ta böyle dilkeştir o gisû *bilmezem* yoksa.

(Nedim XVIII.)

IV. Bugünkü -meyiz yerinde -meziz :

Baş eğmeziz edaniye dünya-yı dñn için.
Allahadır tevekkülümüz itimadımız.

(Bâki XVI.)

Etmeziz her şuleye pervaz-ı küstahane biz.

(Nedim XVIII.)

Vurgusu. — Olumsuzluk eki -me, bütün kiplerde vurguyu çekmez; yalnız geniş zaman kipinde vurgulanır :

Yazmaz, gelmem, bilmezdi, anlamazsa...

ALİŞTIRMA. — 62.

Vurulup tertemiz alından uzanmış yatıyor!..
Bir hilâl uğruna, ya Rab, ne güneşler batıyor!
Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker.
Gökten ecdat inerek öpse o pak alnı değer,

Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
«Gömelim gel seni tarihe!» desem, sığmazsın.
Hercümerç ettiğin edvara da yetmez o kitap;
Seni ancak ebediyetler eder istiap...

(Mehmet Akif Ersoy)

- 1) Çanakkale şehitlerine hitap eden bu güzel mısralardaki fiilleri işaretleyiniz.
- 2) Bunların içinde kaç ayrı kip var? Gösteriniz.
- 3) Kaçı haber kipi, kaç dilek kipi?
- 4) Birinci mısraın sonundaki fiilin eylemi iş, oluş, kılış anlamlarından hangisidir? Nasıl açıklarsınız?
- 5) İkinci mısradaki fiili kişilere göre çekimleyiniz. Olumsuzunu söyleyiniz.
- 6) Dördüncü mısradaki fiili kişilere göre çekimleyiniz. Olumsuzunu söyleyiniz.
- 7) Beşinci mısraın sonundaki kelime nedir? Çekimleyiniz. Olumsuzunu söyleyiniz.
- 8) Altıncı mısra da kaç fiil var? Kişilerini söyleyiniz.
- 9) Altıncı mısradaki birinci fiil hangi kiptendir? Çekimleyiniz.
- 10) Altıncı mısradaki üçüncü fiilin kökünü alınız. Bundan :
 - a) -di'li geçmiş kipini yapınız, çekimini bir satır halinde deftere yazınız.
 - b) Bunun altına şimdiki zaman kipinin çekimini yazınız.
 - c) Onun altına da istek kipinin çekimini yazınız.
 - ç) Sonra, emir kipinin çekimlenen kişilerini ötekilerin benzer kişileri altına yazınız.
- Kişilerlerine dikkat ediniz. Birbirine tam benziyorlar mı? Ayrılık hangi kişilerde?
- d) Geriye kalan beş kipi de çekimleyip bunlarla ölçümleyiniz. Hangilerine benziyor?
- 11) Altıncı mısraın sonundaki fiilin olumlu biçimi nedir? Hangi zaman fiilidir? Bu kiplerin olumsuzlarında kip eki nasıl değişir? Bunu örnekler üzerinde gösteriniz.

ALİŞTIRMA. — 63.

Güller kurumuş, son kuş uzaklaşmış ufuktan;
Sönmüş hep ocaklar ve hep ölmüş kelebekler.
Sorsam şu uçuk yüzlü ve yaş gözlü çocuktan
Âtiden acep elleri boğründe ne bekler?

(Cenap Şehabettin)

-miş'li geçmiş kipini yeniden okuyunuz (bkz. n° 214-II) ve bu parçadakilerin anlam özelliğini açıklayınız.

ALİŞTIRMA. — 64.

Kanayan bir yara gördüm mü, yanar ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.
Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım:
Çiğnerim, çiğnenirim; hakkı tutar kaldırırım.

(Mehmet Akif Ersoy)

- a) Bu parçadaki fiilleri gösteriniz.
- b) Hangileri geniş zaman kipidir?
- c) Şair, geniş zaman kipi kullanmakla şiire nasıl bir anlamenginliği katmıştır?

ALIŞTIRMA. — 65.

Ne kapı vardır girest
Ne ılık vardır görest
Ne nimet vardır yiyest
Dün⁺ olmuştur gündüzlerl. (Yunus Emre XIII-XIV.)

Mezar önündeki düşünceleri ve duyguları anlatan bu parçada italik harflerle dizilmiş kelimelerin kipleri, zamanları nedir?

SORULAR. — 1. Kip ne demektir? Dilimizde kaç fiil kipi vardır? 2. -di'li geçmiş kipiyle -miş'li geçmiş kipinin arasında farklar var mıdır? Nelerdir? 3. Şimdiki zaman kipini hangi durumlarda kullanırsınız? Eki nedir? Öbür eklere benzemeyen tarafını açıklayınız. 4. Gelecek zaman kipini kullanmak için eylemin yapılışıyla anlatılışından hangisi önce olmalı? 5. Geniş zaman kipi nasıl türer? Hangi durumlarda kullanılır? 6. Gereklik kipinde asıl olan zaman anlamı mıdır, kip anlamı mı? 7. İstek kipinin ikinci, üçüncü kişilerinin kullanıldığını duydunuz mu? Kimlerden? Nerelidirler? 8. İkinci tekil kişiye emrin söylenişinde bir özellik var mıdır? Nasıl? 9. Dokuz fiil kipini kaç kümeye ayırırız? Bu ayırışta en temelli etmen nedir? 10. Geniş zaman kipinde olumsuzluk neleri değiştirir? Nasıl?

1) Dün = Gece.

F İ İ L İ N Y A P I S I

219. FİİLLERDE YAPI. — İsimler ve sıfatlar gibi, fiiller de yapılarına göre üçe ayrılır :

- 1) Asıl fiiller, basit fiiller (bkz. n° 220);
- 2) Türemiş fiiller (bkz. n° 221, 222 v.s.);
- 3) Bileşik fiiller (bkz. n° 227, 228 v.s.).

220. BASİT FİİLLER. — Aslından fiil olan, yani başka bir kelimeden türememiş ve bileşmemiş olanlardır. Bunlara ASIL fiiller de denir :

Gel, görmek, oku, aldım, yazacaksınız, istemiyorum, bassınlar...

Bir fiilin basit olup olmadığı şöyle denir : Sondaki ekler [mastar, kip, kişi ve olumsuzluk ekleri] atılır, geriye kalan parçaya bakılır; başka bir kelimeden ekle türememiş ve bileşme yoluyla doğmamışsa köktür, yani asıl fiildir.

Asıl fiillerimiz hece bakımından şöyledir :

a) Bir heceliler :

Dur, koş, at-mak, çek, al-dılar, kork-mayınız, görmüşler...

b) İki heceliler :

Oku, işit, ara-mak, büyü-müşler, kavra-dık, düşün-müyor...

221. TÜREMİŞ FİİLLER (bkz. n° 222 v.s.) :

İş-le-mek, doğru-l-du, us-lan-mış, mor-ar-mak, tık-ır-da-dı...

Bu örnekler isimlerden, sıfatlardan ve yansımalarından [ses-kelimelerden] çeşitli eklerle türemiştir.

ALİŞTİRMA. — 66.

Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır,
Durmak zamanı geçti, çalışmak zamanıdır!

(Tevfik Fikret)

- a) Bu mısralarda kaç fiil var?
- b) Yapıları bakımından nasıldır?
- c) Bir heceli kökleri;
- c) İki heceli kökleri gösteriniz.

F İ İ L T Ü R E T E N E K L E R

222. -le ekiyle türemiş fiiller :

- I. *İş-lemek, baş-ladı, taşlamış, çivilemek, ateşlemek...*
- II. *Temizlemek, karaladı, incelemiş, kırklamak, üçledi...*
- III. *Gürlemek, inledi, çatlıyor, patlamış, zıplamış...*

Türeyişi. — **-le** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün isimlere, sıfatlara ve yansımalara [ses-kelimelere] gelerek onları fiilleştirir.

-le eki ses uyumuna göre değişerek **-la** da oluyor.

Anlamı. — **-le** ekiyle :

I. İsimlerden türemiş fiillerin çoğu geçişlidir (bkz. n° 244). Bunların içinde geçişsiz olanlar da var (bkz. n° 245) : *Başlamak, otlamak...*

II. Sıfatlardan türeyenler geçişlidir.

III. Yansımalarından türeyenlerse geçişsizdir.

Bunlardan başka :

Beklemek, anlamak, dinlemek, gizlemek, bellemek, saklamak, söylemek... gibi bir hayli kelime var. Bunların da **-le** yapılı, yani türemiş olduğu açıktır. Bu kelimelerin kökleri bugün birer isim ve sıfat olarak kullanılmıyor, diye bunları basit fiil saymak yerinde olmaz; çünkü bugün kullanılmayan bu köklerin hepsine de eski eserlerde ya da türlü ağzılarda, diyeleklerde isim, sıfat olarak rastlanır. Birkaçı :

Bek, nöbetçi (Tarama Dergisi); avcı kulübesi (Derleme Dergisi).

An, beyin, fikir, zekâ, zihin (Kamusu Türkî).

Din: 1) *Sükûn*, sükûnet (T. Dergisi); *Dinmek* bundandır.

2) *Başkalarının gizli konuşması* :

Din dinledi öğledence gezdi

(Dede Korkut Kitabı)

Dinü dinleyen kendi aybın işitir.

(Atalarsözü)

Dinlemek mastarı da bu köktendir.

Giz, esrar (Lehçei Osmani, Tuhfet-üz-Zekiyye).

Bel, zâhirlik, aşikârlık, bedahet (Lehçei Osmani).

Sak, müteyakkız, ihtiyatkâr, mütenebbih (T. Dergisi).

Söy, söz, fıkra (T. Dergisi)...

Bu köklerin bazılarında **-li** veya **-ci** ekiyle türemiş sıfatlar da var :

Gizli, belli, saklı, bekçi...

NOT. — Kimi kelimeler, **-le** ekinin **n** ya da **ş** harfiyle uzamış şekilleriyle türemiştir :

Uslanmak, evlenmek, sözleşmek, birleştirmek, dalgalanmak...

223. -(e)l ekiyle türemiş fiiller :

- I. *Düz-elmek, boş-aldı, azalır, sağalmış, daralmaz...*
- II. *İnce-lemek, kısa-ldı, eğrilir, durulmuş, doğrulmaz...*
- III. *Yükselmek, ufaldı, küçülmüş, alçalıyor...*

Türeyişi. — -(e)l eki işlekçedir. Kimi sıfatlara geliyor. Nasıl geldiğini görmek için örnekleri sırasıyla inceleyelim :

- I. Sessiz harflerle biten köklere **-el, -al** geliyor.
- II. Sesli harflerle biten köklerde (e) düşüyor, **-l** geliyor.
- III. İki heceli sıfatların sonunda **k** varsa düşüyor.

Anlamı. — Sıfatlardan türeyen bu kelimelerin hepsi de geçişsizdir (bkz. n° 245, 246).

NOT. — Anlam ayırtısıyla hem **-le** (bkz. n° 222), hem **-(e)l** alarak fiilleşen sıfatlar var :

İnce - incelemek, incelmek; *düz* - düzlemek, düzelmek; *doğru* - doğrulamak, doğrulmak; *duru* - durulamak, durulmak...

224. -er ekiyle türemiş fiiller :

- I. *Mor-armak, boz-armak, ağarmış, göğerderi...*
- II. *Yeşil - yeşermek, kızıl - kızarmak, sarı - sararmış, kara - karardı...*

Türeyişi. — **-er** eki az işlektir. Örneklerin nasıl türediklerini sırasıyla inceleyelim :

- I. Bir heceli köklere geliyor.
- II. İki heceli kelimelerde, ikinci sesli harf ve sonrası düştükten sonra geliyor.

Anlamı. — Bu ekle türemiş fiillerin hepsi de geçişsizdir.

225. -de ekiyle türemiş fiiller :

- I. *Gürül-demek, şırıldamak, fısıldamış, vızıldadı...*
- II. *Tıkır-damak, takır-damak, fıkır-damış, tıngırdadı...*

Türeyişi. — **-de** eki işlekçedir. **-il, -ir** parçalarıyla uzayıp kuvvetlenmiş yansımaların (bkz. n° 174, 175) sonuna gelir.

Anlamı. — **-de** ekiyle türemişler, köklerindeki sesin oluşunu anlatan geçişsiz fiillerdir.

226. -se, -imse, -si ekiyle türemiş fiiller :

- I. *Susamak, mühimsemek, garipsemek, umursamak...*
- II. *Benimsemek, azımsamak, çoğumsamak, gülümsedi, küçümsüyor, kötümseme, iyimser...*
- III. *Yüksünmek, çiğsenmek, çiğsimek (T. Dergisi)...*

Türeyişi. — **-se** eki işlekçedir. İsim, sıfat, zamir ve fiil köklerinden bazılarının sonuna türlü biçimlerde gelmiştir. Örnekleri sırasıyla inceliyelim :

I. Örneklerde isimlerin, sıfatların sonuna **-se** gelmiştir. Kelimelerin birkaçı yabancıdır.

II. **-se** ekinden önce bir **-im** parçası var.

III. **Ek -sin, -sen ve -si** biçimlerinde.

Anlamı. — -se ekiyle türemiş fiillerin, kökleri ve ekleri gibi, anlamları da çeşitlidir. Şu anlamlarda toplamaya çalışalım :

1) İstemek, istekli olmak :

Susamak = Suya istekli olmak.

2) Öyle saymak, öyle görmek :

Mühimsemek = mühim saymak; *garipsemek* = kendini garip, kimsesiz görmek; *çoğumsamak* = çok görmek; *küçümsemek* = küçük görmek; *yüksünmek* = bir şeyi kendine yük saymak...

3) Türlü anlamlarda olanlar da var :

Umursamak = umur edinmek, önem vermek; *gülümsemek* = güler gibi olmak...

4) İki anlamda olan da var :

Benimsemek = 1) Kendine mal etmek, etmeyi istemek. 2) Bir şeyi kendi malı saymak.

NOT. — Az işlek eklerle türemiş fiillerden örnekler. — Şimdiye kadar açıklananlardan başka az işlek, hatta ancak bir, iki fiil türeten ekler de vardır :

I. *Birilmek, acıkmak, gecikmek* (sıfatlardan); *gözükmek* (isimden)...

II. *Çığırmaq* (yansımadan); *haykırmak* (ünlemden)...

III. *Kanamak, yaşamak, boşamak, türemek, oynamak*...

Bunların ve bunlara benzeyen fiillerin türeyişlerini, anlam özelliklerini, geçmiş konulardaki incelemelere uyarak açıklayınız.

ALİŞTİRMA. — 67. «Yıkıcı tenkitleri yanında, daima, yapıcı, iyimser ve sarsılmaz bir savaşkan ruhu vardı.»
(Fahri Rıfkı Atay)

Tanzimat çağının devrimci aydınlarından Ali Süavi için yazılan bu cümlede :

- a) Fiilden türemiş kaç kelime var? Bunlar hangi eklerle türemiştir?
- b) Bunlardan birisinin tabanı türemiş fiildir. Hangisi?
- c) Bu türemiş fiilin ekini gösteriniz ve bu ekle türemiş beş fiil söyleyiniz.

ALİŞTİRMA. — 68. «Okuyor, karıştırarak, karaladı, doğrulmuş, bekleyelim, tıkrıdadı» fiillerini yapıları bakımından inceleyiniz :

- a) Hangileri asıl fiildir?
- b) Hangileri türemiştir?
- c) Türemiş fiilleri ekle köke ayırınız.
- ç) Köklerin hangi cins kelime olduğunu söyleyiniz.
- d) Türemiş olup olmadığını iyice kestiremediğimiz kelime var mı? Hangisi? Bunu ne sayalım? Tam incelenmesi görevini hangi bilime bırakalım?

ALİŞTİRMA. — 69. Beş isim yazınız :

- a) Bunlardan uygun eklerle fiiller türetiniz.
- b) Hangilerinden türemiyor? Niçin?
- c) Aynı ayrı iki ekle fiil türetmeye elverişli olanlar var mı? Hangisi?

ALİŞTİRMA. — 70. Beş sıfat yazınız :

- a) Bunlardan uygun eklerle fiiller türetiniz.
- b) Hangilerinden türemiyor? Niçin?
- c) Aynı ayrı iki ekle fiil türetmeye elverişli olanlar var mı?

ALİŞTİRMA. — 71. Beş ses-kelime yazınız :

- a) Bunlardan uygun eklerle fiiller türetiniz.
- b) Her birini ayrı cümlelerde kullanarak anlam ayrılıklarını belirtiniz.
- c) Ses-kelimelerden türeyenlerin biçim özelliklerini gösteriniz.

ALİŞTİRMA. — 72. «İnce, doğru, su, küçük, gür» kelimelerinden :

a) Aynı eklerle türemiş ikişer fiilin mastarlarını yazınız.

b) Her birini ayrı cümlelerde kullanarak anlam ayrıtılarını belirtiniz.

SORULAR. — 1. -le eki işleklik bakımından nasıldır? Hangi kelimeleri fiilleştiriyor? 2. -(e)l ekiyle hangi çeşit kelimeler fiil oluyor? 3. -er ekiyle hangi köklerden fiiller türüyor? Türeyiş özelliğini anlatınız. 4. -de -ekiyle hangi gövdelerden fiiller türer? Türeyiş özelliği nasıldır? 5. -se ekiyle türemiş fiillerin anlam ve türeyiş özelliği nedir? 6. İsimlerden, sıfatlardan ve ses-kelimelerden bu kadar çok fiil türemesi, dil zenginliği bakımından önemli midir? Niçin?

B İ L E Ş İ K F İ İ L L E R

227. BİLEŞİK FİİL :

I. Orhan arkadaşlarına *yardım eder*. Bunu görünce hepimiz *memnun oluruz*.

II. *Elvermek, varsaymak, öngörmek...*

İtalik harflerle dizilen kelimeler fiildir ve ikiye kelimedenden bileşmiştir.

İki veya daha çok kelimedenden bileşmiş fiillerimiz pek çoktur. Bunlar yapılarına, yani kurala bağlanıp bağlanmadıklarına göre ikiye ayrılır :

- 1) Kurallı bileşik fiiller (bkz. n° 228, 229 v.s.);
- 2) Kaynaşmış bileşik fiiller (bkz. n° 241.).

228. KURALLA YAPILAN BİLEŞİK FİİLLER de iki çeşittir :

- 1) Özel bileşik fiiller (bkz. n° 229 v.s.);
- 2) Yardımcı fiillerle yapılmış bileşikler (bkz. n° 236 v.s.).

229. ÖZEL BİLEŞİK FİİLLER : Fiil tabanlarının biçimce bileşme ve anlamca kaynaşmalarından doğan kelimelerdir.

Özel bileşik fiiller dört çeşittir :

- 1) Yeterlik fiili (bkz. n° 230);
- 2) Tezlik fiili (bkz. n° 232);
- 3) Sürerlik fiili (bkz. n° 234);
- 4) Yaklaşma fiili (bkz. n° 235).

230. YETERLİK FİİLİ :

Ehliyetli ve mütevazı olmak güç değildir; güçlük hem ehliyetsiz, hem mütevazı olabilmektedir.

(Cenap Şehabettin)

Trene *yetişebildiniz* mi? Orhan da *gelebildi* mi?

O kitabı *okuyabilirsiniz*. Bunu *söyleyebilmek* için iyice incelemek zorundayız...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilen kelimeleri inceleyelim :

a) Fiil tabanlarına - uyarına göre - bir düz geniş sesli [e, a] ile birlikte *bilmek* fiili geliyor.

b) Sesli harflerle biten tabanlarda kaynaştırma harfi *y* dir :

Bekle — *bekle-yebilmek*, *anla* — *anla-yabilmek...*

Anlamı. — Bu birleşmede *bilmek* fiili kendi sözlük anlamından sıyrılarak birleştiği gövdeye (gücü yeterlik, başarıma) anlamı katıyor :

Orhan bu masayı *kaldırabilir* (= kaldırmaya gücü yeter).

Beş yaşındadır; gazete *okuyabiliyor* (= okumayı başarıyor).

231. YETERLİK FİİLİNİN OLUMSUZLUĞU. — Mastarı kullanılan bütün fiillerde¹ olumsuzluk eki *-me*'dir. Her fiil bu ekle olumsuzlaşır. Bu genel kurala uygun olarak yeterlik fiillerinde de olumsuzluk eki *-me*'dir. Yalnız, yeterlik fiillerinin olumsuzlaşmasında bir özellik var :

Yeterlik fiilinin sonuna *-me* gelince bileşik gövdedeki *bil* kökü bizim diyeğimizde kullanılmaz :

Görebildi - görmedi, yazabilmek - yazamamak, okuyabilmiş - okuyamamış.

Biri ecdadıma saldırdı mı, hatta boğarım.

— *Boğamazsın ki!*

— Hiç olmazsa yanımdan koğarım.

(Mehmet Akif Ersoy)

NOT. — Yeterlik fiilinin olumsuzluğunda *bil* kökü kullanılmaz; fakat kelimeleri bileştirmeye yarayan geniş sesli (e, a) gövdede kalır. Gövdede *-me*'den önce görülen bu e, a hem biçimce bileşikliği, hem de anlamdaki yeterlik kavramını hatırlatmaya yarar. Basit fiillerin olumsuzlarından yeterlik fiilinin olumsuzlarını ayırmaya yarayan da bu e, a dır :

Girmez - giremez, sindirmez - sindiremez, okumayacak - okuyamayacak, açmıyorum - açamıyorum...

Girmeden tefrika bir millete düşman *giremez*;

Toplu vurdukça yürekler onu top *sindiremez*.

(Mehmet Akif Ersoy)

232. TEZLİK FİİLİ :

I. Geç kalmam, *gelişir*. Daha çok gecikmeyiniz, *yazıveriniz*...

II. Üzülür diye *söyleyivermekten* çekindim. Gençsiniz; yorulmadan okula gidip *anlayıverirsiniz*...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş örnekleri inceleyelim :

I. Fiil tabanlarına - uyarına göre - bir dar sesli [i, ı, u, ü] ile birlikte *vermek* fiili gelmiştir :

Gidişmiş, açışverdim, koşuşver, görüverecek...

II. Sesli harflerle biten tabanlara kaynaştırma harfi *y* gelmiştir :

Dinleyişverdim, atlayışver. Hemen okula gidip anlayıveriniz...

Anlamı. — Madde başındaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. Bu birleşmede *vermek* fiili, kendi sözlük anlamından sıyrılarak, bileştiği gövdeye (tezlik, çabukluk) anlamı katmıştır :

Gelişirim = Çabuk gelirim. Yazıveriniz = Çabuk yazınız. Koşuşverdi = Hemen koştu.

Ertuğrul olunca harbe meclup

Galip oluşverdi cünd-ü mağlup...

(Muallim Naci XIX.)

II. Örneklerde bu (tezlik) anlamı biraz gevşemiş, yerine önemsizlik ayırtısı gelmiştir :

(1) Dilimizde yalnız bir tek mastar kullanılmaz : *Ek-fiilin* mastarı sayılan *imek*.

Söyleyivermek, (hemen söylemek) anlamına geldiği gibi (şöylece söylemek) anlamına da gelir.

Anlayıverirsiniz, yukarıki örnek cümlede tezlik anlamından ziyade (ne olacak anlarsınız) demektir.

Sana bin kerre dedim koşma, yavaş git, yaramaz!
Haydi kalk ağlama. Söz dinlesen olmaz mı biraz?
*Silki*ver üstünü Ahmet, *bakı*ver ağlamasın.

(Mehmet Akif Ersoy)

mısralarındaki tezlik fiilleri bu iki anlamdan hangisine yaklaşıyor? Niçin?

Yazılışı. — *-ivermek* yapılı bileşik fiiller bitişik yazılır.

NOT. — Tezlik anlamı veren bir bileşik fiilimiz daha var :

Çıkagelmek = Beklenmediği bir zamanda gelmek, gelivermek.

233. TEZLİK FİİLLERİNDE OLUMSUZLUK :

I. *Kapıyı açıvermedi. Gelivermezse ne yaparız? Atıvermemiş.*

II. *Kapıyı açmayıverdi. Gelmeyiverirse ne olur? Atmayıvermiş.*

Yapılışı. — Örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. Olumsuzluk eki *-me* bileşik tabanın sonuna gelmiştir.

II. Olumsuzluk eki *-me* birinci fiillerin sonuna gelmiştir.

Anlamı. — Bu iki çeşit olumsuzlaşmada anlam ayırtısı vardır :

I. örneklerde tezlik anlamı açıktır.

II. örneklerde ise öneinsizlik ayırtısı seziliyor.

Daha başka örnekleri ayrı cümlelerde kullanarak bu ayırtıyı açıklayınız.

234. SÜZERLİK FİİLLERİ :

Uçağı kaçırınca arkasından *bakakaldı*. Yorgundum; *uyuyakalmışım*... Bu hal öteden beri *olagelmektedir*. *Bakadur*...

İnsanlar hürriyetlerini, refahlarını ve emniyetlerini *arayagelmüşlerdir*.

(Fahri Rıfkı Atay)

Bu biçimlerden birkaç örnek daha :

Şaşakaldım, donakalmış, yıllardan beri okunagelen kitaplar.

Yapılışı. — Fiil tabanlarına birer geniş düz sesli [e, a] ile birlikte - uyarı-na göre - *kalmak, gelmek, durmak*... fiillerinden birisi eklenmektedir. Birinci fiil sesli harfle bitiyorsa kaynaştırma harfi *y* olur.

Anlamı. — Bu bileşmelerde *kalmak, gelmek, durmak* fiilleri sözlük anlamlarından sıyrılarak bileşikleri gövdelere süzerlik anlamı katmıştır :

Uyuyakalmış = Uyuması devam etmiş. *Bakadur* = Bakmakta devam et.

Okunagelen kitaplar = Uzun zamandan beri okunan kitaplar. *Arayagelmış* = Aramakta yıllarca devam etmiş...

Yazılışı. — Bileşen fiillerin ikincileri sözlük anlamlarından sıyrıldıkları için kaynaşmış sayılır ve bitişik yazılır.

235. YAKLAŞMA FİİLLERİ :

1918'de İstanbul elimizden *gideyazdı*.

(Fahri Rıfkı Atay)

Ayağım kaydı; *düşeyazdım*. Bardak *kırılazdı*. *Öleyazmak*...

Yapılışı. — Fiil kök ve gövdelerine bir düz geniş sesliden sonra *yazmak* fiili gelmektedir.

Anlamı. — *Yazmak* fiili bileştiği gövdeye «yakınlık» anlamı katar : *Düşeyazdım* = Az kalsın düşüyordum...

Kullanılışı. — *Yazmak* yapılı bileşik fiiller artık eskimiştir. Bugün bu anlam, *az kaldı, az kalsın* zarflarıyla anlatılmaktadır.

ALİŞTİRMA. — 73. «Götmürmeye gücü yetmek» anlamında bir bileşik fiil kurunuz :

- a) -di'li geçmiş kipinin birinci tekil kişisini söyleyiniz.
- b) Gelecek zaman kipini çekimleyiniz.
- c) Olumsuzunu söyleyiniz. «Götmürmeyecek» kelimesine benziyor mu?
- ç) «Götmürbilmeyecek» demek doğru mudur? Niçin?

ALİŞTİRMA. — 74. *Yazmıyor, söyleyemedim, oturamam, dinlemeyiniz, konuşmazlar, işitemiyor, bakmayınız, göremezsiniz, bulamazsınız, hissetmeyecek, fiillerinden :*

- a) Hangileri yalınç (basit), hangileri bileşiktir?
- b) Bunların olumlularını yazınız.

ALİŞTİRMA. — 75. «Söyleyiverdi, gıdiverdi, alıversin» fiilleri :

- a) Hangi kelimelerden bileşmiştir?
- b) Bu kelimeler tam kaynaşmışlar mıdır? Nereden anlıyorsunuz?
- c) Anlamlarını düşünerek bu bileşikler adlandırılalım.
- ç) İkişer türlü olumsuzlarını cümlelerde kullanarak ikizler arasındaki ayırtıyı açıklayınız.

ALİŞTİRMA. — 76. «Beklemek - durmak, uyumak - kalmak, yardım etmek - gelmek» masterlarını ikişer ikişer bileştiriniz :

- a) Birinci bileşiğin emir kipini çekimleyiniz.
- b) İkinci bileşiğin -mişli geçmiş kipini çekimleyiniz.
- c) Üçüncü bileşikten -en ekiyle bir sıfat türetiniz ve bir cümlede kullanınız.

SORULAR. — 1. Bileşik fiil ne demektir? Tanımlayınız. 2. Bileşik fiil kullanmak niçin gereklidir? 3. Çeşitli bileşik fiil yapma kolaylığı, dilin zenginleşmesi bakımından bir değer midir? Niçin? 4. «Hemen çıktım» anlamında bir bileşik fiil söyleyiniz. 5. Süretilik fiil yapmaya elverişli masterlar hangileridir? Bunlar bileşirken sözlük anlamlarında kalırlar mı?

YARDIMCI FİİLLERLE YAPILAN BİLEŞİK FİİLLER

236. YARDIMCI FİİLLER :

Düşkünlere *yardım etmeliyiz*. Sabret, *muvaffak olursun*. Tanrı *muvaffak eylesin*.

Bir *rahm kılma*dın ciğeri *kan olanlara*
Gurbette rüzgârı *perişan olanlara*

(Fazıl XVI.)

Bu örneklerde fiiller italik harflerle dizilmiştir. İkiser kelimelidir. Birinci kelimeler isim soyundandır. İkinciler onlara eylem anlamı katıyor; onun için bileşik fiildirler.

İsim soyundan kelimelerle bileşerek onlara iş, hareket, oluş, kılış - bir kelime ile : EYLEM - anlamı katan ve asıl görevi bu olan fiillere **yardımcı fiiller** denir.

Yardımcı fiillerimizin başlıcaları şunlardır :

Etmek, eylemek, olmak, kılmak...

237. ETMEK yardımcı fiiliyle yapılan bileşikler :

I. Orhan'ı *yolcu ettik*. Çalışan *kol, toprağı altın eder*. Herkesi *memnun edebilmek, ah etmek...*

II. Sabrediniz, *bahsetmeyelim, hissediyorum, öyle zannederim...*

Yapılışı. — Dilimizde yardımcı fiillerle yapılmış bileşik fiiller pek çoktur. Türkçe birçok isim soylu kelimeler yardımcı fiillerle bileştiği gibi, yabancı dillerden gelme birçok isimler ve sıfatlar da böyle bileşik fiil kurmaya yarar. Yukarıdaki örneklerin hepsi **etmek** fiiliyle yapılmış bileşiklerdir. Anlam gerektirirse daha pek çok isimlerden, ve isim soylu kelimelerden bu yolda bileşik fiiller yapılır.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri inceleyelim : *Etmek*'le yapılan bileşik fiiller şu kısımlara ayrılıyor :

1) **Sıfatlarla yapılanlar.** — Bu bileşik fiiller, nesne alabildikleri için geçişlidir. (bkz. n° 244).

2) **İsimlerle yapılanların** nesne alıp almamaları anlam gereğine bağlıdır :

a) Çoğu nesne almaz; geçişsizdir :

Yemin ederim. Şükrediniz, sabretmelisiniz, küfretmek...

b) Nesne alanlar da var :

Toprağı altın etmek. Düşmanı mahvetti. Radyoyu ayar ediniz...

Yazılışı. — Madde başındaki örnekleri yeniden inceleyelim. Etmek'le yapılan bileşiklerden :

I. numaradakiler ayrı yazılmıştır : *Yolcu ettik...*

II. numaradakiler bitişik yazılmıştır : *Sabrediniz...*

Ayrı ya da bitişik yazılmaları, bileşen isimlerle sıfatların durumuna bağlıdır :

I. **Etmek'**le bileşen kelimelerde bu bileşme yüzünden bir ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır :

Yardım etmek, sarf ettim, terk edelim, istifade edilmiyor...

II. Bileşen kelimelerde bir ses değişiyorsa bitişik yazılır :

Şükür - şükretmeli, zan - zannetmem...

Bu iki örneği inceleyelim :

1) **Şükür**, iki hecelidir. Bileşirken ikinci hecesinin sesli harfi düşüyor. Bu, bir değişikliklidir : **Şükret**.

2) Bileşirken **zan** kelimesinin sonundaki **n** harfi iki oluyor. Bu da bir ses değişmesidir : **Zannetmek**.

NOT. — **Etmek** kelimesinin yardımcı fiillik görevinden sıyrılarak tam fiil gibi kullanıldığı da görülüyor :

Ben ettim, sen etme (= yapma). *Orhan'ın kalemi beş lira eder* (= değer).

Bu gidiş onu yerinden edecek (= attıracak, mahrum bırakacak)...

Yardımcı fiillerin belli başlı bir sözlük anlamı yoktur. Asıl görevleri - yukarıda da yazıldığı gibi - isim soyundan kelimelerle bileşmek ve onlara eylem anlamı katmak, yani onları fiilleştirmektir. Halbuki bu örneklerdeki *etmek* fiillerinde :

a) Başlı başına birer anlam var;

b) Tam anlamlı fiiller gibi özne, nesne ve tümleç alıyor; yani kendilerinden önce gelen kelimeler **etmek'**le bileşip kaynaşmıyor; ona özne, nesne, zarf ve tümleç oluyor.

Bu incelemelere göre *etmek* fiilinin yardımcı görevinde olup olmadığını şöyle ayırt ederiz :

Sonuna geldiği kelime ile bileşmiyor; onları yalnız özne, nesne, tümleç ve zarf olarak alıyorsa; yani başlı başına bir anlamda kullanılıyorsa yardımcı değil, tam fiildir.

238. OLMAK yardımcı fiiliyle yapılan bileşikler :

I. *Hastamız iyi oldu. Memnun oldum; var olunuz.*

II. *Tanrıya şükrolsun; düşmanlarımız mahvoldu...*

Yapılışı. — Örnekleri inceleyelim. Birinciler ayrı yazılmış, ikinciler bitişik. Bunu şöyle kurallaştıralım :

Olmak'la bileşen kelimede (bkz. n° 237) :

I. Ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır : *Var ol!...*

II. Ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır : *Kahrolsun.*

Bir de şu örnekleri inceleyelim :

Sokakta bir kargaşalık oldu (= baş gösterdi, meydana geldi).

Saat sekizde okulda olmalıyım (= bulunmalıyım).

Üzümler daha olmamış (= yetişmemiş, olgunlaşmamış).

Bu örneklerdeki *olmak*'lar, başlı başına anlamlı birer fiildir. Kendilerinden önce gelen kelimelerse sırasıyle özne, tümleç ve zarftır; bunun için de yardımcı fiil değildir.

Olmak fiilinin yardımcı sayılması için :

a) Kendisinin belli bir anlamı olmamalı;

b) Sonuna geldiği kelimeyi fiilleştirmeli ve görevi sadece bu olmalıdır (bkz. n° 237).

239. EYLEMEK yardımcı fiiliyle yapılan bileşikler :

Canı canan dilemiş vermemek olmaz ey dil!

Ne *niza eyleyelim* ol ne senindir, ne benim.

(Fuzulî XVI.)

Sinede bir lahze *âram eyle* gel canım gibi

Geçme ey ruh-u revan ömr-ü şitabanım gibi!

(Nedim)

Seyreyledim eşkâl-i hayatı

Ben havz-ı hayalin sularında.

(Ahmet Haşim XX.)

Mevlâ görelim *neyler*; *neylerse* güzel *eyler*.

Eylemek'le kurulmuş bileşik fiiller italik harflerle dizilmiştir. **Eylemek** kelimelerini **etmek**'le değiştiriniz. Vezinden başka hiç bir aksaklık olmuyor. Anlamı ve yapılışı da **etmek** fiiliyle yapılanlara benziyor (bkz. n° 237).

NOT. — **Eylemek** fiiline eski metinlerde pek sık rastlanır. Son yüzyıl içinde azalmaya, yerini **etmek** fiiline bırakmaya başlamıştır.

240. KILMAK fiiliyle yapılan bileşikler :

Müştaķınım ey ecel *kerem kıl*

Def'i elem eyle *ref'i gam kıl*

İmdat kılıp inayet-i Hak

Kıldı anı maksadına *mülhak*

(Fuzulî XVI.)

Esir-i câm olan rinde hakaretle *nazar kılma*

Ki her rind-i belâ-keş kendi vadisinde bir Cemdir.

(Ruhi XVI.)

Kılmak'la yapılan bileşik fiiller italik harflerle dizilmiştir. Hepsinde de **kılmak** fiili **etmek** anlamındadır. Eski metinlerde sıkça rastlanan **kılmak** fiili son yıllarda çok azalmıştır. Ancak resmî yazılarda ve daha çok, yaşlı kâtiplerin kalemlerinde birkaç deyme ara sıra rastlanmaktadır :

İcra kılındı. Takdim kılınan cetvel...

NOT. — «*Namaz kılmak, öğle namazını kıldım...*» sözlerinde **namaz** kelimesi nesne görevindedir; **kılmak** da yardımcı görevinden sıyrılmıştır, tam fiil anlamındadır.

241. ANLAMCA KAYNAŞMIŞ bileşik fiiller :

I. Elvermek :

Kabrinde Onun beni şehit et,

Elverdi türabının azabı.

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan)

Öngörmek, varsaymak...

II. Hasta düşmek, yorgun düşmek, lâzım gelmek, hoş gör...

Birçok hastalıklar pislikten ileri gelir...

Yapılışı. — Kaynaşmaları derecelidir :

I. örneklerde kelimeler büsbütün kaynaşmıştır. Yani kelimelerden ikisi de kendi sözlük anlamlarından sıyrılmış, başka anlamlı gövdeler kurmuşlardır. Bilimsel bir kavramı kapsadığı için bitişik yazılanlar da var : *Varsaymak*.

II. örneklerde birinci kelimeler sözlük anlamındadır. Yalnız ikinci kelimeler sözlük anlamlarından sıyrılmışlardır. Bununla birlikte anlamca bileşmişlerdir. Örneklerde deneyelim :

Terli iken soğuk su içtiği için *hasta düştü*.

Dün hastanede karyoladan bir *hasta düştü*.

Birinci cümledeki *hasta* kelimesi özne, nesne gibi bir cümle ögesi değildir. Halbuki ikinci örnekteki *hasta*, cümlesinin öznesidir.

Yazılışı. — Kaynaşma dereceleri yazılışta da göz önüne alınmıştır.

I. Tam kaynaşanlarla bilimsel kavramı kapsayanlar bitişik yazılır.

II. Yarı kaynaşanlar, yani kelimelerinden ancak birisi anlamından sıyrılmış olanlar ayrı yazılır.

ALİŞTİRMA. — 77.

Çün râz-ı dilini etti takrir
Re'yine muvafık oldu takdir

İmdat kılıp inayet-i Hak
Kıldı anı maksadına mülhak

LEYLÂ ve MECNUN (Fuzulî XVI.)

a) Bu iki beyti nesre çeviriniz.

b) Yardımcı fiilleri gösteriniz.

c) *Etmek* ve *olmak*'la bileşenler niçin ayrı yazılıyor?

F İ L İ N Ç A T I S I

242. ÇATI. — Fiillerin nesnelere ve öznelerine göre olan özelliklerine **ÇATI** denir.

243. NESNE alıp almadıklarına göre fiiller ikiye ayrılır :

- 1) Geçişli fiiller (bkz. n° 244).
- 2) Geçişsiz fiiller (bkz. n° 245).

244. GEÇİŞLİ FİİLLER :

Turgut kapıyı açtı. Yalçın şiir okuyor.

cümlelerinde :

- a) Turgut'un **açma** işinden etkilenen öge var : *Kapıyı...*
- b) Yalçın'ın **okuma** işinden etkilenen de *şiir*'dir.

Kapıyı ve *şiir* kelimeleri «nesne» dirler.

Buna göre :

Öznelerin yaptıkları **açmak**, **okumak** eylemleri, başkalarına geçiyor.

Öznesinin yaptığı iş başkasına geçen, yani nesne alan fiiller geçişlidir.

245. GEÇİŞSİZ FİİLLER :

Kuş uçar. Orhan koşuyor. Yalçın güldü. Ali düşecek.

cümlelerinde «uçma, koşma, gülme, düşme» eylemleri öznenin başkalarına geçmiyor.

Öznesinin yaptığı iş başkasına geçmeyen, yani nesne almayan fiiller geçişsizdir.

246. GEÇİŞLİ ve GEÇİŞSİZ fiiller nasıl ayırt edilir? — Bir fiilin geçişli olup olmadığını, yani nesne alıp almadığını denemek için neyi? kimi? sorularından biri sorulur :

- a) Sorulardan biri uygun düşer, cevap bulunursa fiil geçişlidir.
- b) Sorular uygun düşmez, cevap alınmazsa fiil geçişsizdir.

Şu örneklerde deneyelim :

Dinleyiniz. - Neyi? - Dersi, konferansı. - Kimi? - Beni.
Gördüler. - Neyi? - Evi, odayı, taşı. - Kimi? - Orhan'ı.
Yazacak. - Neyi? - Şiiri, ödevi, defteri...

Geldik. - Neyi geldik, kimi geldik? denmez.
Gölmek. - Neyi durunuz, kimi durunuz? denmez.
Durunuz. - Neyi gölmek, kimi gölmek? denmez.

- a) *Neyi, kimi*, sorularına cevap veren fiiller geçişlidir.
b) *Neyi, kimi*, soruları uygun düşmeyen fiiller geçişsizdir.

NOT. — Hem geçişli, hem geçişsiz; yani kimi anlamlarıyla geçişli, kimi anlamlarıyla geçişsiz olan fiiller var :

Gezmek, geçmek, sürmek (Türkçe Sözlüğe bakınız).

247. GEÇİŞSİZ fiillerin ekle ÇATI değiştirmesi :

- I. *Üşümek*, geçişsizdir; *üşü-t-mek*, -t ile geçişli olmuştur.
II. *Yatmak*, geçişsizdir; *yat-ır-mak*, -ır ile geçişli olmuştur.
III. *Ötmek*, geçişsizdir; *öt-tür-mek*, -tür ile geçişli olmuştur.
IV. *Dalmak*, geçişsizdir; *dal-dır-mak*, -dır ile geçişli olmuştur.

Örnekler gösteriyor ki bir geçişsiz fiilin kök ya da gövdesine; uyarına göre -t, -ir, -tir (-dir) eklerinden birisi gelmekle geçişli olur. Bunlara **OLDURGAN** fiiller denir.

Ekleri inceleyelim :

248. -t, -(i)t ekiyle geçişli olan fiiller :

- I. *İnle-tmek*, *yürü-tmek*, *büyütmeli*, *eritmeli*, *acıtıyor...*
II. *İncel-tmek*, *azal-tmak*, *doğrultmak*, *yükseltmek*, *alçaltıyor...*
III. *Öksür-tmek*, *aksır-tmak*, *kabartmak*, *oturtmak*, *bağdırtmak*.

Yapılışı. — Bu fiillerin tabanları ikişer hecelidir. Sonlarına bakalım :

- I. örneklerde tabanlar sesli harfle bitiyor.
II. örneklerde tabanlar (l) harfiyle bitiyor.
III. örneklerde tabanlar (r) harfiyle bitiyor.

Bunlardan başka :

- a) **rk** harfleriyle biten kökler de -it alıyor :
Kork-utmak, *ürkütmeyiniz*, *sarkıtmış*, *berkitmiş...*
b) Yalnız **k** ile biten kimi kökler de -it alıyor :
Ak-ıtmak, *kok-utmak...*

249. -(r) ekiyle geçişlenen fiiller :

Piş-irmek, *taş-ırmak*, *koparmış*, *düşürdü*, *duyurmak*, *doyur...*

Yapılışı. — a) Fiillerin hepsi bir heceli köklerdir; fakat böyle olan her kök **-(r)** ekiyle geçişlenmiyor.

b) **-r**'den önce gelen sesli harf, çok kere dardır; düz geniş sesli olduğu da görülür: *Kop-armak*, *gidermek*, *çıkartır...*

c) Kesin bir kurala bağlanamayan bu ek için dil töresine, alışkanlığına uymaktan başka ölçü yoktur.

250. -tir (-dır) ekiyle geçişlenen fiiller¹ :

Es-tirmek, *öt-türmek*, *in-dirmek*, *koşturmuş*, *inandırılmış...*

Yapılışı. — a) **-tir** ekinin sesli harti dar olduğu için uyuma göre değişerek **i, i, u, ü** oluyor.

b) Ekin başındaki **t** yumuşak harflerden sonra **d** olur.

(1) -tir eki yukarıda incelenen -t, -ir eklerinden bileşmişe benziyor.

251. GEÇİŞ DERECELERİNİN ARTIRILMASI. — Geçişsiz fiiller, ekle geçişli olabildikleri gibi; geçişli fiiller de bu eklerle ikinci, üçüncü dereceden geçişli olur :

Yazmak fiili geçişlidir :

-dir ekiyle ikinci dereceden geçişli olur : **Yaz-dır-mak**. Bir ek daha, yani **-t** eklenirse üçüncü dereceden geçişli olur : **Yaz-dir-t-mak**.

Bunlara **ETTİRGEN** fiiller denir.

Başka bir örnek daha :

Turgut kitabı **aldı**. «**Aldı**» aslından geçişlidir; I. derece.

Turgut kitabı Ahmet'e **aldırdı**. «**Al-dırdı**» ekle II. derecede.

Turgut kitabı Ahmet'in aracılığıyla Yalçın'a **aldırtmış**. «**Al-dır-tmış**» iki ek almıştır; III. dereceden geçişli olmuştur.

Bu eklerle bütün geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ve geçiş derecelerini artırmak mümkündür. Fakat ikiden fazla ek takmak doğru değildir; takılırsa :

a) Anlamı kavramak güçleşir; çünkü :

Turgut kitabı aldı.

cümlesinde *almak* işini doğrudan doğruya özne [Turgut] yapıyor.

Fiil ekle ikinci dereceden geçişli olunca, yani :

Turgut kitabı Ahmet'e aldırdı.

denince, *almak* işini özne [Turgut], Ahmet'e yaptırıyor.

Üçüncü derecelide : yani :

Turgut kitabı Ahmet'in aracılığıyla Yalçın'a aldırtmış.

cümlesinde de *almak* fiilini, özne [Turgut] değil, araç olan Ahmet değil; ikisinin etkisiyle üçüncü bir kişi olan Yalçın yapıyor. Eklerin sayısı, yani geçiş derecesi bundan fazla olursa özne etkisinin kaç araçtan geçtiğini kavramak çok güç olur.

b) Çok ekli fiilin söylenişi de ses kakışması yüzünden güçleşir ve sevimsiz olur: *Yazdırttım*. Bunda üç ek var. Daha fazlasını siz deneyiniz.

252. GEÇİŞLENİRKEN DEĞİŞEN FİİLLER. — Sayısı çok olmayan kimi fiiller geçiş eki alırken gövdelerinde az çok, değişmeler olmuştur :

Gelmek fiilinin geçişlisi [geldirmek değil] *getirmek*'tir.

Kalkmak fiilinin geçişlisi [kalktırmak değil] *kaldırmak*'tır.

Emmek - *emzirmek*, [anlam ayırtısıyla] *emdirmek* de var.

Görmek - *göstermek*, [anlam ayırtısıyla] *gördürmek* de var.

NOT. — *Kalkmak* fiilinin geçişlisi [kalktırmak değil] *kaldırmak*'tır. Kurala göre *kalkmak* fiilinin geçişlisi de böyle olmak gerekirken kullanılmaz. Onun yerine *bırakmak* fiilinin geçişlisi kullanılır: *Bıraktırmak*.

ALİŞTİRMA. — 78. Sormak, acıyorum, dinle, geliveriniz, yapabildiniz mi, düşeyazdım, dikkat ediniz, gayret etmeliyiz, sabretsinler, memnun olurlar, hissedebiliriz, icap ediyor, reddetmişler... fiillerinden hangileri geçişli, hangileri geçişsizdir? Niçin?

ALİŞTİRMA. — 79. «Düşmek, düşünmek, yatacak, şükretmeli, rica etmiş, okuyunuz, söyletmedim» fiillerine birer geçiş eki getiriniz. Kaçınıcı dereceden geçişli olduklarını belirtiniz.

SORULAR. — 1. Çatı ne demektir? Fiiller nelerine göre çatılara ayrılır? 2. Bir fiilin geçişli olup olmadığını nasıl anlarsınız? 3. Geçiş bakımından fiillerin çatısı değişir mi? Nasıl?

**ÖZNELERİNE GÖRE
FİİLLERİN ÇATILARI
II**

253. ÖZNEYE GÖRE ÇATI :

- I. Turgut, Orhan'ı dövdü.
- II. Orhan dövdü.
- III. Turgut'la Orhan dövüştü.
- IV. Anneleri dövündü.

Bu cümlelerde öznelerin, iş [eylem] bakımından durumlarını inceleyelim :

- I. cümlede özne [Turgut] fiildeki eylemi yapandır.
- II. cümlede özne [Orhan] eylemden etkilenendir.
- III. cümlede özne [Turgut'la Orhan] eylemi karşılıklı yapıyorlar.
- IV. cümlede özne [Anne] hem eylemi yapan, hem de etkilenendir.

Fiilin eki değişikçe öznenin durumu da değişiyor.

Özneyi ilgilendiren bu değişikliğe de **çatı** denir.

254. ÖZNELERİNE GÖRE FİİLLER, çatı bakımından dörde ayrılır :

- 1) Etken fiiller (bkz. n° 255);
- 2) Edilgen fiiller (bkz. n° 256, 257 v.s.);
- 3) Dönüslü fiiller (bkz. n° 260, 264 v.s.);
- 4) İşteşlik fiilleri (bkz. n° 263, 264 v.s.).

255. ETKEN FİİLLER :

Turgut, Yalçın'ı çağırdı. Ben gideceğim. Çocuk uyumuş...

Bu cümlelerde özneler, fiillerin anlattığı işi, oluş ve kılışı; yani eylemi yapmaktadırlar, yapandır; özneler yapıcıdır.

Özneleri yapıcı olan fiiller ETKEN çatılıdır.

256. EDİLGEN FİİLLER :

Yalçın çağrıldı. Sıralar çekilmiş. Kapı açıldı. Şiir okunuyor.

Özneler italik harflerle dizilmiştir. Etken fiillerde özneler yapıcı idi (bkz. n° 255). Oysa bu cümlelerde özneler, fiillerin anlattığı işten, oluş ve kılıştan; yani eylemden etkilenmiştir.

Özneleri eylemin etkisine uğrayan fiiller EDİLGEN çatılıdır.

Etken ve edilgen çatılıları şöylece ayırt edebiliriz :

Özne, işi yapıyorsa fiil etkindir : *Orhan camı kırdı.*

Özne, işten etkileniyorsa fiil edilgendir : *Cam kırıldı.*

Edilgen fiillerin türeyişi. — Türkçede bütün fiiller, aslından ETKEN çatılıdır. Edilgen fiiller, etkenlerden eklerle türemiştir :

ETKENLER : *Ali tahtayı sildi, okumuş, açmak, yazdı...*

EDİLGENLER : *Tahta silindi, okunmuş, açılmak, yazıldı...*

Edilgen fiil türetmeye yarayan ekler ikidir : **-(i)n, -il**.

257. -(i)n ekiyle edilgenleşen fiiller :

Başla-nıyor, bekle-necek, oku-nmuş, bil-indi, bul-unsa...

Türeyişi :

a) Sesli harflerle biten fiil tabanlarına **-n**;

b) **l** harfiyle biten fiil tabanlarına **-in** geliyor.

258. -il ekiyle edilgenleşen fiiller :

Ver-ilmek, kes-ildi, yazıldı, sorulacak, dökülsün...

Türeyişi. — Seslilerle ve **l** harfiyle bitmeyen bütün fiiller **-il** ekiyle edilgenleşir. **-il**, ses uyumuna göre değişir.

259. EDİLGEN FİİLLERİN KULLANILIŞI :

I. *Orhan kalemı kırdı. Ülkü çiçeği sulamış...*

Kalem kırıldı. Çiçek sulanmış...

II. *Herkes bu söze güler. Orhan yarın okula gidecek...*

, , gülünür. , , gidilecek.

I. *Kırdı, sulamış* fiilleri geçişlidir. Bu fiiller edilgenleşince cümlelerden şunlar düşüyor :

1) Gerçek özneler : *Orhan, Ülkü*;

2) Nesne eki **-i**.

Eki düşen nesneler [kalem, çiçek] özneleniyor.

II. numaradaki cümlelerin fiilleri geçişsizdir (bkz. n° 245): *Güler, gidecek*.

Bu fiiller edilgenleşince gene özneler [herkes, Orhan] düşüyor; fakat yerini tutacak nesne bulunmadığı için :

Geçişsiz - edilgen fiillerin cümlelerinde özne bulunmaz. Bunların ancak üçüncü tekil kişileri kullanılır.

Bu incelemelerle, fiilleri niçin edilgenleştirdiğimiz de açıklanmış oluyor :

Özneyi bilmiyorsak ya da söylemek istemiyorsak edilgen çatılı fiil kullanırız.

NOT. — Gerekirse, edilgen fiilin gerçek öznesi — cümleinin öznesi olarak değil — «tarafından» tümlecinin tamlayıcısı olarak cümleye girer :

Çalkıkuşu, Reşat Nuri Güntekin tarafından yazılmıştır.

260. DÖNÜŞLÜ FİİLLER :

Zeynep süslendi. Kadın dövünüyor, söyleniyor. Orhan soyunuyor; yıkanacak, sonra giyinecek...

Bu cümlelerde italik harflerle dizilen fiiller :

a) Etkendir; çünkü özneler yapıcıdır ve gerçek öznedir.

b) Edilgendir; çünkü özneler eylemlerden etkileniyor.

Örnekleri bir daha inceleyelim :

- a) Zeynep süslenme işini yapıyor ve o işten etkileniyor.
- b) Döven de, dövülen de kadının kendisi, yani öznedir.
- c) Yıkayan da, yıkanan da Orhan'ın kendisi; yani öznedir.

Hem etken, hem edilgen gibi görünen bu fiillerde öznelerin etkileri kendilerine dönmektedir. **Dönüştü** denmesi de bundandır.

Türeyişi. — Fiil tabanlarının sonları :

- a) Sesli ise bir **-n** geliyor.
- b) Sessiz harfse **-in** geliyor ve ses uyumuna göre değişiyor.

NOT. — Fiillere dönüşlülük anlamı **-(i)n** ekiyle katıldığı gibi; **kendini, kendine, kendi kendini...** zamirleriyle de katılabilir :

Orhan övünüyor = Orhan kendini [kendi kendini] övüyor.

Tehlikeden korun = Tehlikeden kendini korusu.

Zeynep elbise dikinmiş = Zeynep kendine elbise dikmiş.

261. -(i)n ekiyle türemiş edilgen fiiller biçimce dönüşlü fiillere benzer :
Yıkıyor fiili :

a) *Çamaşır yıkıyor*, cümlesinde edilgendir; çünkü çamaşırı başkası yıkıyor.

b) *Turgut yıkıyor*, cümlesinde ise dönüşlüdür; çünkü *yıkayan* da, *yıkanan* da Turgut'tur. Yani Turgut kendini yıkamaktadır.

Başka bir örnek : **Süslenmiş** fiili :

a) *Etraf süslenmiş*, cümlesinde edilgendir; çünkü etrafı başkaları süslemiştir.

b) *Zeynep süslenmiş*, cümlesinde ise dönüşlüdür; çünkü : *Zeynep kendini süslemiş* demektir.

Bu örneklerden çıkan sonuç şudur : Sesli harfle ya da **l** ile biten gövdelerde edilgen fiil de **-(i)n** ile türediği için (bkz. n° 257) aynı gövdelerden türemiş dönüşlü fiillere benzerler. Bunları ayırt etmek için anlamlarına bakmaktan başka yol yoktur :

a) Eğer **-(i)n** eki, cümleye **kendini, kendine** anlamını katıyorsa fiil dönüşlüdür.

b) Bu anlam yoksa, fiili öznenen başkası yapmışsa edilgendir.

c) Cansız öznelerin kendi kendilerini etkilendirmesi, yani işi kendi üzerlerinde yapması düşünülemez ve olmaz. Bunun içindir ki cansız öznelerin fiili dönüşlü olmaz.

NOT. — **n** harfinin fiillere kattığı dönüşlülük ve edilgenlik ayırtısı **-len** ekiyle türemiş *yaşlanmak, evlenmek, dalgalanmak...* geçişsiz fiillerinde de sezilmektedir (bkz. n° 222).

262. Kimi fiillerin edilgenleriyle dönüşlülükleri ayrı ayrı eklerle yapılır. Edilgenler -il, dönüşlüler -in ekini alır :

	<u>Edilgen</u>	<u>Dönüşlü</u>
Görmek'ten	<i>görölmek</i>	<i>görünmek,</i>
Dövmek'ten	<i>dövölmek</i>	<i>dövmünmek,</i>
Yapmak'tan	<i>yapılmak</i>	<i>yapılmak,</i>
Giymek'ten	<i>giyildi</i>	<i>giyindi,</i>
Sevmek'ten	<i>sevildi</i>	<i>sevindi...</i>

263. İŞTEŞLİK FİİLLERİ :

Durakta bekle-*ştik*. Kuşlar uç-*uştu*. Horozlar dövü-*şüyor*. Çocuklar itişip gü-
lüş-*üyorlar*.

Ölümünden acı geldi esirlik Türk oğluna;
Türk dövü-*ştü*, vuru-*ştü* istiklâli uğruna

(Hasan - Ali Yücel)

Türeyişi. — Örneklerdeki işteşlik fiilleri ve türevleri italik harflerle di-
zilmıştır. İnceleyelim. Fiil tabanlarının sonu :

- a) Sesli ise bir *ş* geliyor : *Kucakla-şıp ağla-şmak...*
- b) Sessiz ise ek *-iş* oluyor : *İt-işip kak-ışmak...*

Anlamı. — *-(i)ş* yapıli fiil gövdelerinde başlıca şu anlamlar var :

1) **Beraberlik.** — *İş*, oluş ve kılış; yani eylem iki ya da birçok özneler tarafından birlikte yapılır :

Bülbüller ötü-şüyor, kuzular mele-şiyor, serçeler cıvıldaşarak uç-şuyorlardı...

Bunlar geçişsiz fiillerden türemiştir.

2) **Karşılık.** — Eylemi iki ya da ikiden çok özneler karşılıklı yapar :

Dostlar sevi-şir, kucakla-şır; düşmanlar dövü-şür, boğazla-şır. Haylazlar sövü-şüyorlar.

Bunlar da geçişli fiillerden türemiştir.

3) **Nitelikte eşitlik :**

Güneş altında yüzler *esmerle-şir*, hatta *siyahla-şır*. Çamaşır yıkandıkça *beyazla-ştı*. Çocuk *güzelle-şiyor*. Her şey *iyile-şecek*. Dün üç kişiydik; bugün dört-
le-*ştik*. Sular *durgunla-ştı*. *Avrupalılaşmak*.

İtalik harflerle dizilmiş olan fiillerin hepsi sıfatlardan *-le-ş* ekiyle türemiştir (bkz. n° 222/not).

Anlamı :

Esmerele-şir, siyahla-şır = Esmere, siyaha eşit olur.

Güzelle-şiyor = Nitelikte güzele eşit oluyor.

Avrupalılaşmak = Uygarlık niteliğinde Avrupalıya eşit olmak..

Bu nitelikte eşitlik de bir çeşit işteşliktir.

NOT. — *-leş* ekiyle türemiş olan bu fiiller, önceden var olmayan, sonradan edinilen nitelikleri anlatmaktadır.

4) İsimlerden *-leş* ekiyle türemiş fiillerin (bkz. n° 222) çoğunda beraberlik ve karşılık anlamları açıktır :

Sözleşmek, dertleşmek, şakalaşmak, paylaşacaklar...

Nitelikte eşitlik anlamına gelenler de var :

Tunçlaşmak = Renk ve dayanık niteliğinde tunçla eşit olmak, tunca ben-zemek.

Odunlaşmak = Kabalıkta oduna eşit olmak.

5) *-(i)ş* ekiyle türemiş olduğu halde işteşlik anlamı bulunmayan fiillerimiz var :

Çocuk gelişiyor. Fırtına yatıştı. Zor işlere girişmekten çekinmez.

6) Buna karşılık, nasıl türedikleri dilbilgisince kestirilemeyen birçok fiil-lere *ş*'nin kattığı işteşlik anlamı sezilecek derecededir :

*Düşmanlar, savaşmaktan vaz geçerek önce konuştular; sonra barıştılar. Göz-
lerim kamaşıyor. Vapurlar yarışıyor; birisi yavaştı...*

264. DÖNÜŞLÜ ve İŞTEŞ FİLLERİN çatı değiştirmesi :

a) Dönüslü fiillerin hepsi, işteş fiillerin pek çoğu nesne almaz; geçişsizdir. Bütün geçişsiz fiiller gibi eklerle çatıları değişir; geçişli olurlar :

Sevinmek - sevin-dirmek, soyundu - soyundurdu, giyindir.

Dövüşmek - dövüş-türmek, paylaşmak - paylaştırmak, güzelleşiyor - güzelleş-tiriyor.

İşteş fiillerden birkaçı nesne alır; geçişlidir :

Ortaklar mallarını bölüştüler. Paylaşmak, kapışmak...

b) Dönüslü ve işteş fiiller etkendirler. Bunlardan bir kısmı edilgenlik ekiyle çatı değiştirirler :

Bu kadar süslen-il-ir mi? Adı her yerde söylenilecek. Burada soyunulur, yıkanıldıktan sonra giyinitir...

Yurt için savaşılır, dövüşülür. Kazançlar paylaşıldı.

c) Dönüslülük ekiyle işteşlik eki bir gövdede birleşmez.

ALİŞTİRMA. — 80. Aradı, atıvermiş, kabul edilecek, ekiyor, düşürmüş, bahsetmeli, karşılıyor, açılışın, görecek, yırtılmalı fiillerinden :

a) Hangileri etken, hangileri edilgendir? Nereden anlıyorsunuz?

b) Bu fiillerin çatılarını değiştiriniz; yani etkenleri edilgen, edilgenleri etken yapınız.

ALİŞTİRMA. — 81. «Mehmet, hırsız çözdü.» cümlesini defterinizin boş bir sayfasına yazınız. Fiilini edilgenleştirerek tam fiilin altına yazınız. Cümleyi bu edilgen fiile göre yeniden düzenleyiniz. Neler düştü?

ALİŞTİRMA. — 82. a) Bir örnek daha : «Onuncu sınıf yarın oyunu kazanacak.» cümlesindeki fiili edilgenleştiriniz. Cümleyi ona göre düzenleyiniz. Neler düştü?

b) Yukarıdaki incelemelere dayanarak aşağıdaki cümlelerin boş bırakılmış yerlerini doldurunuz :

«Geçişli fiiller, olunca cümleden öznelere düşer, ve leri de hal ekini atarak özne yerine geçer.»

Bir kural oldu mu?

ALİŞTİRMA. — 83. «Camlar kırılmış, sıra sallanıyor, kuru dallar kesilecek» cümlelerinin fiilleri etken mi; edilgen midir? Çatılarını değiştiriniz ve eksik kelimelerini yerlerine getiriniz.

ALİŞTİRMA. — 84. Şu soruya vereceğiniz cevabı bir kural şeklinde yazınız :

— Niçin edilgen fiil kullanınız?

ALİŞTİRMA. — 85. Aşağıdaki cümlelerin boş yerlerine birer kelime koyunuz, yukarıdaki sorunun cevabı olsun :

— Özneyi için, yahut istediğimiz için fiilleri edilgen kullanınız.

SORULAR. — 1. Öznelere göre fiiller kaç çatıya ayrılır? Etken ve edilgen fiilleri nasıl ayırt edersiniz? 2. Aslından edilgen fiil var mıdır? Fiiller nasıl edilgenleşir? 3. Dönüslü fiiller nasıl türer? Bunları niçin kullanınız? 4. İşteş fiiller nasıl yapılır? Anlamaları nedir?

E K - F İ İ L

265. EK-FİİLİN ÇEKİMLENEN KİPLERİ :

Çelik serttir. Turgut öğrenci imiş. Biz Türküz. Orhan o gün izinli idi (izinliydi)...

Bu dört cümlenin yüklemelerini (fiillerini) inceleyelim. Hiç biri bildiğimiz mastarlardan çekimlenmiş değildir. *Sert, öğrenci, Türk, izinli* kelimeleri isim soyundandır. Sonlarına gelen **-dir, -imiş, -üz, -idi** parçalarıyla yüklem olmuş, yani fiilleşmiştir.

İsim soyundan bütün kelimelerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan parçalara **ek-fiil** diyoruz.

Ek-fiilin mastarını İMEK sayarlar.

Kullanılmayan bu *imek* mastarından bizim diyeleğimizde ancak şu kipler çekimleniyor :

I. -Dİ'Lİ GEÇMİŞ KİPİ :

Ben idim, çocuk idin, hasta idi, biz idik, siz idiniz, genç idiler...

Bendim, çocuktun, hastaydı, bizdik, sizdiniz, gençtiler...

Çekimi :

İdim, idin, idi, idik, idiniz, idiler (ya da *i'leri* düşerek) :

-dim, -din, -di, -dik, -diniz, -diler.

Yazılışı. — «*idi*» ek-fiili, daha çok, bitişir. Bitişirken :

a) Kelimenin sonu sessiz harfse *i* düşer; **di**, tam bir ek gibi, ses uyumu-na ve harf benzeşmesine göre değişir.

b) Kelimenin sonu sesli harfse *i, y* olur : *Kediydi...*

II. -MİŞ'Lİ GEÇMİŞ KİPİ :

Bu işi yapan Orhan'mış, senmişsin, bizmişiz. Ödev yazılı imiş (yazılıymış).

Çekimi :

İmişim, imişsin, imiş, imişsiz, imişsiniz, imişler. (ya da *i'ler* düşer) :

-mişim, -mişsin, -miş, -mişiz, -mişsiniz, -mişler.

Yazılışı. — Ek-fiilin *-miş*'li geçmiş kipi de, daha çok, bitişir. Bitişirken :

a) Kelimenin sonu sessiz harfse *i* düşer, **miş** parçası tam bir ek gibi kelimeye uyar.

b) Kelimenin sonu sesli ise *i, y* olur (bkz. I. madde.).

III. ÇENİŞ ZAMAN KİPİ :

Hava güzeldir. Ben Türküm. Sen terbiyelisin. Hepimiz insanız. Gençsiniz. Çocuklar bahçededirler...

Çekimi. — Yukarıki cümlelerin yüklemelerini fiilleştiren parçaları kişilere göre sıralayalım :

	Teklîl	Çoğul
I. kişi	-im	-iz
II. kişi	-sin	-sınız
III. kişi	-dir	-dirler

İsim soyundan bütün kelimeleri fiilleştirip onlara geniş zaman anlamı katan bu parçalardan **im**'in biçimce benzeri var :

a) *Benim öğretmenim, benim çocuğum, benim kâtibim, benim kızım.*

b) *Ben öğretmenim, ben çocuğum, ben kâtibim, ben kızım.*

örneklerinde birinci satırdakiler birer isim takımıdır; ikinci kelimeler tamlanandır (bkz. n° 193).

İkinci satırdakiler ise birer cümledir; ikinci kelimeler yüklemidir, fiilleştirmiştir (bkz. n° 66).

Hem tamlanan ve tamlayan eki olan, hem de isim soyundan bütün kelimeleri yüklem yapmaya (fiilleştirmeye) yarayan **-im**'ler vurgularıyla de ayırt edilir :

a) *Benim öğretmenim* takımında tamlayan ve tamlanan ekleri **-im**'lerin ikisi de vurguludur (bkz. n° 51 v.s.).

b) *Ben öğretmenim* cümlesindeki yüklem **-im**'i vurguyu çekmez.

-dir ek-fiilinin hangi kökten doğup nasıl geliştiğini dilciler türlü suretlerde yorumlarlar. En kuvvetli iddia şudur : **-dir**, eski bir *turmak* veya *durmak* fiilinin geniş zamanı olan *turur* veya *durur*'dan gelmedir. Örnekler :

Ol taş turur, ol kuş turur.

(Divanî Lûgat-İt-Türk XI.)

On beşinci yüzyıla doğru takı haline geldiğini ve sık kullanıldığını gösteren örnekler şoktur :

Birdir Ol, birliğine şek yoktur.

Gerçi yanlış söyleyenler çoktur.

(Süleyman Çelebi XV.)

Etiler bunlardurur ilm isleri

Kamudan artuk buların usları

(Garipname XIV.)

İnkârım yoktur severim seni.

(Âşık XVII.)

IV. ŞART KİPİ :

Hava güzelse, sen izinli isen, ben oyunda isem, öğrenci iseniz.

Çekimi :

İsem, isen, ise, isek, iseniz, iseler. (ya da *i*'ler düşerek) :

-sem, -sen, -se, -sek, -seniz, -seler.

Yazılışı. — Ek-fiilin şart kipi, daha çok, bitişir. Bitiştigi kelimenin :

a) Sonu sessiz harfse *i* düşer, *-se* bir ek gibi kelimeye uyar.

b) Sonu sesli harfse *i, y* olur :

Evde ise - evdeyse, izinli iseniz - izinliyseniz, kapalı ise - kapalıysa...

266. EK-FİİLDE OLUMSUZLUK :

- a) *Dün hava güzeldi, güzelmiş. Bu kitap benimdir...*
b) *Dün hava güzel değildi, güzel değilmiş. Kitap benim değildir...*

Görülüyor ki ek-fiillere olumsuzluğu, «değil» kelimesi katıyor (bkz. n° 217).

267. EK-FİİLİN KULLANILIŞI :

- a) *Dün hava yağmurlu idi. Kızlar güzelmiş. Okullar açıktır. Kalem pahalı ise... Bunu soran kimdi? Bendim. Bu kitap seninmiş.*
b) *Orhan bizdendi. Ali evde imiş. Bu bay, Ali'nin babasıdır. Kalem benimse, benimki ise (benimkiyse)...*
c) *Çocuk uyursa, uyumayacakmış, uyumalı idi; uyumuştur.*

Bu örnekler incelenince görülür ki ek-fiiller :

- a) İsim soyundan bütün kelimelere gelerek onları yüklem yapıyor (fiilleştiriyor).
b) Her türlü ek almış isimlere de geliyor.
c) Fiillere gelerek zaman ve kip anlamlarını ikileştiriyor; yani onları bileşik zamanlı fiiller haline getiriyor (bkz. n° 268, 269 v.s.).

268. BİLEŞİK ZAMANLI FİİLLER. — Şimdiye kadar gördüğümüz bütün fiiller zaman ve kip anlamı bakımından yalındırlar. Fakat :

*Karşımda Hisar gibi Niğde yükseliyordu.
Sağ taraftan çingirak sesleri geliyordu.*

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Üşüyorsan eşiver mangalı... Eş eş de ısın;

(Mehmet Akif Ersoy)

Döverdi sahıllı binlerce dalgalar asabı.

(Tevfik Fikret)

Nefesim kesilecekti; bilmem neden çok korktum.

(Ömer Seyfettin)

örneklerinde italik harflerle dizilmiş fiillerin zaman ve kip ekleri çifttir. Anlamlarını inceleyelim :

a) *Yükseliyor, geliyor* kelimeleri şimdiki zaman kipidir. **-di (idi)** ek-fiiliyle birleşince zaman anlamı ikileşiyor : Şimdiki zaman + geçmiş zaman : *Geliyordu...*

b) *Kesilecek* fiili gelecek zaman kipidir. **-di (idi)** ek-fiili, kipe geçmiş zaman anlamını katıyor. Zaman anlamı ikizleşmiştir : *Kesilecekti...*

c) *Üşüyorsan* fiilinde de iki kip eki var :

1) **-yor.** Şimdiki zaman eki,

2) **-sa.** Şart anlamı ek.

ç) *Döver*, geniş zaman kipidir. **-di** onu geçmiş zamana bağlıyor, hikâye ediyor.

Böylece kip ekleri ve çok kez zamanları çift olan fiillere **bileşik zamanlı fiiller** denir.

Bileşik zamanlı fiiller, biçim bakımından ikinci eklerine göre adlanır :

- 1) Hikâye şekli (bkz. n° 269),
- 2) Rivayet şekli (bkz. n° 270),
- 3) Şart şekli (bkz. n° 271).

269. HİKÂYE ŞEKLİ :

Toplanmıştı garipler şimdi kârvansaraya.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Bir ışık gösteren *olsaydı* eğer tek bir ışık;
Biz o zulmetleri çoktan yarararak *çıkmiştük*.

(Mehmet Akif Ersoy)

Orhan *gelecekti*, *karşılmalı idik*. *Karşılasaydık sevinirdi...*

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş fiillerin hepsinde de kip eki çifttir. Hepsinin de ikinci ekleri ek-fiilin -di'li geçmiş -di (idi) dir.

Hepsinde de asıl kiplerin, geçmiş zamanda hikâye edilişi anlamı vardır.

Ek-fiilin -di'li geçmiş kipiyle ikizleşenlere o fiillerin hikâyesi denir :

Geldiydi: -di'li geçmiş kipinin hikâyesi, III. tekil kişi.

Gelmişti: -miş'li geçmiş kipinin hikâyesi, III. tekil kişi.

Bilecektim: Gelecek zaman kipinin hikâyesi, I. tekil kişi.

Anlamı. — Hikâye şekilleri, eylemin yapıldığını kesinlikle bildirmekte tıpkı -di'li geçmiş kipine benzer.

-mişli geçmiş kipine de kesinlik anlamı katar :

... Kendisi evlenip gittikten sonra küçük hemşirelerinin hiç biri onun yerini tutamamış ve bu ev, birkaç ay zarfında kazaya uğramış bir geminin içi gibi *allak bullak olmuştu*.

PANORAMA (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

270. RİVAYET ŞEKLİ :

Yenemezmiş onu bir kerre, *değilmiş* dengi.

Bir de biçare adam pek mutaazzım *şeymiş*;

Kahrolurmuş kederinden tutarak *yenseymiş*.

(Mehmet Akif Ersoy)

Nasrettin Hoca bir gün *oturuyormuş*, *dinlenecekmiş*. Kendi kendine *dermiş*:
«Fincancı katırlarını *ürkütmemeli imişim*»...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş fiillerde kip eki çifttir. İkinci ekler ek-fiilin -miş'li geçmiş, -miş (imiş) tir.

Birinci eklerle şekillenen kiplerin anlamlarına bu -miş :

a) Geçmiş zaman;

b) Başkasından duyulma, yahut hafifseme, hatta inanmayış ayırtıları katıyor.

Kesin olmayan ya da kesinliğine inanılmayan, bu başkasından nakledilişe **rivayet** denir.

Ek-fiilin -miş'li geçmişiyile ikizleşenlere o fiillerin rivayeti denir :

Silecekmiş : Gelecek zaman kipinin rivayeti, III. tekil kişi.

Geliyormuşsunuz : Şimdiki zaman kipinin rivayeti, II. çoğul kişi.

Ürkütmemeliymişim : Gereklik kipinin rivayeti, I. tekil kişi.

NOT. — 1) Kesin anlamlı olan -di'li geçmiş kipinin rivayet şekli yoktur.

2) Şüpheli bir anlatış fiili olan -miş'li geçmiş kipinin rivayetinde bu şüphe anlamı katmerleşiyor :

Anlatmışmış, dinlememişmiş, görüşmüşmüş de utanmışmış...

Bu şekillerde, inanmayış anlamına küçümseme, alay ayırtıları da katılmaktadır.

271. ŞART ŞEKLİ :

Ben sefaletten ölürken seni *sıkma*zsa refah,
Hak erenler buna ummam ki desin eyvallah!

(Mehmet Akif Ersoy)

Orhan *gelecekse*, bunu *biliyorsan*, oraya *gitmişseniz*, *söylediyse*...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş fiillerde kip ekleri iki çeşittir :

1) Haber kipi eki;

2) Ek-fiilin şart kipi eki, *-se (ise)* :

Görüyorsunuz : Şimdiki zaman kipinin şartı, II. çoğul kişi.

*Sıkma*zsa : Geniş zaman kipinin şartı, III. tekil kişi.

NOT. — 1) Bütün kiplerin şart şeklinde *-se (ise)* ek-fiilleri haber kiplerinin III. kişilerinin sonuna geliyor :

Okuyorsa, gelmişlerse, alırsam, gideceksen, bilmezsem...

2) Yalnız *-di*'li geçmiş kipinde, tekil ve çoğul bütün kişilerin sonuna gelir :

Taktımsa da bir demir hamail;

Olmaz şerefim onunla zail.

EŞBER (Abdülhak Hâmit)

Gördünse söyle; *aldıksa, gördülerse*...

3) Haber kiplerinden başkalarının, yani dilek kiplerinin şart şekli yoktur.

272. *-dir.* — Ek-fiilin geniş zamanının üçüncü tekil kişisi sayılan bu parçanın kullanılışı hem çok, hem de çeşitlidir (bkz. n° 265-III) :

Sarkın ezeli fecri yakındır, doğacaktır.

(Mehmet Akif Ersoy)

Orhan bugün okula *gelmemiştir*; yarın *gelmelidir*.

Görevleri :

a) İsim soyundan bütün kelimelere gelerek onları geniş zaman anlamlı birer yüklem yapıyor.

NOT. — *-dir* ek-fiilinin düştüğü sık görülür (bkz. n° 105) :

İstanbul bir sonbahar şehri. Baharına güvenilmez. Yazı pek değişik havalı. Serin semtlerinden çoğu rütubetli.

(Fahri Rıfkı Atay)

Annemler evdeler. Bugün hava pek güzel!...

b) *-miş*'li geçmiş, gelecek zaman ve gereklik kiplerine gelerek onlara kesinlik anlamı katıyor :

Çocuklar okula gitmelidir, gidecektir, gitmiştir...

Yere düşen bayrağın nasıl kaldırıldığını görmüşsünüzdür.

(Fahri Rıfkı Atay)

Bunlar arasında iki âlim *tanınmışındır* ki, eski devirlerin velileri gibi tam bir feragat içinde yaşamakta idiler.

c) Şimdiki zaman kipine geldiği de olur :

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Şeytandan da fenayım. Zira şeytan size şu anda benden sevimli, temiz ah-lâklı görünüyordur.

NİLGÜN (Refik Halit Karay)

FİİL ÇEKİMİ

			HABER KİPLERİ				
			-di'li geçmiş	-miş'li geçmiş	Şimdiki zaman	Gelecek zaman	
YALIN FİİLLER			geldim, geldin geldi geldik geldiniz geldiler	gelmişim gelmişsin gelmiş gelmişsiz gelmişsiniz gelmişler ..	geliyorum geliyorsun geliyor geliyoruz geliyorsunuz geliyorlar	geleceğim geleceksin gelecek geleceğiz geleceksiniz gelecekler	
BİLEŞİK ZAMANLI FİİLLER	Hikâye		geldiydim geldiydin geldiydi geldiydik geldiydiniz geldiydiler (1)	gelmiştim gelmiştin gelmişti gelmiştik gelmiştiniz gelmiştiler — gelmişlerdi	geliyordum geliyordun geliyordu geliyorduk geliyordunuz geliyordular — geliyorlardı	gelecektim gelecektin gelecekti gelecektik gelecektiniz gelecektiler — geleceklerdi	
	Rivayet		yok.	gelmişmişim gelmişmişsin gelmişmiş gelmişmişsiz gelmişmişsiniz gelmişmişler — gelmişmişlermiş	geliyormuşum geliyormuşsun geliyormuş geliyormuşuz geliyormuşsunuz geliyormuşlar — geliyorlarmış	gelecekmişim gelecekmişsin gelecekmiş gelecekmişsiz gelecekmişsiniz gelecekmişler — geleceklermiş	
	Şart		geldiysem geldiysen geldiyse geldiysek geldiyseniz geldiyseler (2)	gelmişsem gelmişsen gelmişse gelmişsek gelmişseniz gelmişseler — gelmişlerse	geliyorsam geliyorsan geliyorsa geliyorsak geliyorsanız geliyorsalar — geliyorlarsa	geleceksem gelecekse gelecekse geleceksek gelecekse gelecekse gelecekse	

- (1) -di'li geçmiş kipinin hikâyesi şöyle de çekimlenir:
Geldimdi, geldindi, geldi, geldikti, geldinizdi, geldilerdi:

Aldımdı bu sert ismimi 'gök gürlemesinden.

(Emin Bülent.)

ÇİZELGESİ

DİLEK KİPLERİ				
Geniş zaman	Dilek-şart	İstek	Gereklik	Emir
gelirim gelirsin gelir geliriz gelirsiniz gelirler	gelsem gelsen gelse gelsek gelseniz gelseler	geleyim gelesin gele gelelim gelesiniz geleler	gelmeliyim gelmelisin gelmeli gelmeliyiz gelmelisiniz gelmeliler	— gel gelsin — gelin, geliniz gelsinler
gelirdim gelirdin gelirdi gelirdik gelirdiniz gelirdiler — gelirlerdi	gelseydim gelseydin gelseydi gelseydik gelseydiniz gelseydiler — gelselerdi	geleydim geleydin geleydi geleydik geleydiniz geleydiler — gelelerdi	gelmeliydim gelmeliydin gelmeliydi gelmeliydik gelmeliydiniz gelmeliydiler — gelmelilerdi	yok.
gelirmişim gelirmişsin gelirmiş gelirmişsiz gelirmişsiniz gelirmişler — gelirlermiş	gelseymişim gelseymişsin gelseymiş gelseymişsiz gelseymişsiniz gelseymişler — gelselermiş	geleymişim geleymişsin geleymiş geleymişsiz geleymişsiniz geleymişler — gelelermiş	gelmeliymişim gelmeliymişsin gelmeliymiş gelmeliymişsiz gelmeliymişsiniz gelmeliymişler — gelmelilermiş	yok.
gelirsem gelirsen gelirse gelirsek gelirseniz gelirseler — gelirlerse	yok.	yok.	yok.	yok.

- (2) -di'li geçmişin dilek-şart şekli şöyle de çekimlenir:
Geldimse, geldinse, geldiyse, geldikse, geldinizse, geldilerse:

...Kendimi kurban *verdimse* ne ziyarı var.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Bunları çizelgedekilerle karşılaştırınız ve ayrılıklarını belirtiniz.

273. VAR, YOK :

At *var*, meydan *yok*.

(Atalarsözü)

Vaktiyle büyük bir devenin bir başı *varmış!*...

(Tevfik Fikret)

Benim iki kalemim var (vardır). *Kimseye borç yok* (yoktur).

Örneklerde yüklemeler «var, yok» kelimeleriyle onların ek-fiilli şekilleridir. Dilimizde bu iki kelime yüklem olarak pek sık kullanılmaktadır :

Birincisi olumludur : **Var**; ikincisi olumsuzdur : **Yok**.

274. SORU. — Bir şüpheyi gidermek, bir şeyin içyüzünü öğrenmek için en çok baş vurduğumuz yol **sorudur**.

Konuşulurken başın, yüzün, gözlerin ve ellerin manalı işaretlerinden yararlanarak birçok şeyler sorabiliriz.

Fakat kelimeli soru şekilleri şunlardır :

A. Soru sıfatlarıyla (bkz. n° 133) :

Hangi dağda bulsam ben o merali?

Hangi yerde görsem çeşm-i gazali?

Avcılardan kaçmış ceylan misali.

Geçmiş dağdan dağa yoktur durağı. (Bayburtlu Zihni)

B. Soru zamirleriyle (bkz. n° 204) :

Yumuşak başlı isem *kim* dedi uysal koyunum?

(Mehmet Akif Ersoy)

C. Soru zarflarıyla (bkz. n° 319) :

Atatürk, Yalova'ya *ne zaman*, *niçin* gelmişti?

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın)

Ç. Soru ekiyle. — Soru eki **mi**'dir. **mi**, cümlede şüphe edilerek sorulması gereken kelimeden sonra gelir :

I. Öznelerde soru. — Cümlede öznenin (bkz. n° 67) kim veya ne olduğunda kesinlik olmayınca durumu aydınlatmak için «**mi**?» ekli soruya baş vurulur :

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

(Ahmet Haşim)

Turgut mu gidecek, *Orhan mı*? Yoksa *siz mi* gidiyorsunuz?

II. Nesnede soru (bkz. n° 71) :

Beni mi arıyorsunuz? Orhan *ödevlerini mi* yazıyor, *mektup mu*?

III. Tümleçlerde soru (bkz. n° 72) :

Nevin, bir parça hasta oldu diye *çürüklüğe mi* atıldı sanıyorsun?

(Reşat Nuri Güntekin)

Burada mı çalışalım? Bu sözü *benden mi* işitmeliydiniz?

IV. Edat tümleçlerinde soru (bkz. n° 79) :

Bu *terennümle mi* sandındı, gönül, derdin uyur?

(Halit Fahri Ozansoy)

Bu kitaplar *satılmak için mi* ayrıldı? Beni *bunun için mi* çağırdınız?

V. Türü zarflarda soru (bkz. n° 300 v.s.) :

Bayrağımızı *çok mu* seversin nine?

(Halide Edip Adıvar)

Dün mü geldiniz? *Yarın mı* gideceksiniz, *bugün mü*?

Yukarı mı çıkalım, *aşağı mı* inelim, *geri mi* dönelim?

Doğru mu söylüyorsunuz? *Birlikte mi* okuyalım? *Koşa koşa mı* geldiniz? Orhan *daha düzgün mü* yazar?

VI. Fiillerde soru :

Kaçar mı mert olan, bir can için meydan-ı gayretten?

(Namık Kemal)

1) Soru eki «mi?» bütün fiillerin üçüncü kişilerinde kip ve çoğul eklerinden sonra gelir :

Geldi mi, gitmişler mi; yazıyor mu; koşacak mı; bilirler mi; söylemeli mi?...

Sığsın mı hayale bu hakikat?...

Görsün mü gözüm bu macerayı?... (Abdülhak Hâmit Tarhan)

2) Fiil kipleri — birinci ve ikinci kişilerin soru ekini alışları bakımından — ikiye ayrılır :

a) Soru ekini kişi eklerinden önce alanlar :

Söylemiş misin, geliyor musunuz, görecek miyim, buyurmaz mısınız, anlatmalı mıyım?

b) Soru ekini kişi eklerinden sonra alanlar :

..... — A canım,

Hiç ezan duymadın mı sen?

— Dinliyorum...

(Tevfik Fikret)

Dönsek mi bu aşkın şafağından?

Gitsek mi ekalim-i leyale?

Bizden daha evvel erişenler,

Ağlar bugün evvelki hayale...

(Ahmet Haşım)

Gideyim mi, bakayım mı, okusun mu, gelsinler mi?

Örneklerin incelenmesi gösterir ki bu ikilik, kişi eklerinin çeşitlerine bağlanıyor (bkz. n° 216) :

a) İkinci çeşit kişi ekleriyle çekimlenenlerde [yani -miş'li geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve gereklik kiplerinde] *mi?*, kişi eklerinden önce gelir.

b) Öbür kişi ekleriyle çekimlenen kiplerde [-di'li geçmiş, istek, dilek-şart, emir kiplerinde] *mi?* soru eki, kişi eklerinden sonra gelir.

NOT. — İstek ve emir kiplerinin II. kişileri soru eki almaz.

VII. Ek-fiillerde soru (bkz. n° 265 v.s.) :

Soru eki «mi?» ek-fiillerden sonra değil; daima önce gelir (alttaki VIII. maddenin b bölümüne bakınız) :

Bilmem ki yakın mıdır zevalim?

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

Gül değil, arkasında kanlı kefen,

Sen misin, sen misin garip vatan?

(Namık Kemal)

VIII. Bileşik zamanlı fiillerde de (bkz. n° 268 v.s.) soru eki «mi?» :

a) Hikâye ve rivayet şekillerinde ek-fiil parçalarından önce gelir :

Söylemiş miydiniz, yazacak mıydın? Bunu siz yapar mı imişsiniz?

b) Şart şekillerinde en sona gelir :

Okurlarsa mı daha iyi, okumazlarsa mı? Gelirsek mi? Gitseler mi?

Yazılışı. — Soru eki «mi?» :

a) Kendisinden önce gelen kelimelere bitişmez.

b) Kendisinden sonra gelen ekler, *mi'*ye bitişir.

Soru eki almış kelimelerde vurgu. — Soru eki «mi?» vurguyu çekmediği için, vurgu ondan önceki hecede kalır.

ALİŞTİRMA — 86.

Dedem, koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak,
Neler yapmış bu millet en yakın tarihe bir sor, bak;
Yerim sensin, göğüm sensin; cihanım, cennetim hep sen!
Nasıl bir canlı millet çıktı gördüm hasta sinenden!...
Evet mecruh idin, mecruh iken de vardı imanın;
Ümidin, kuvvetin, azmin, kanın, aşk-ı huruşanın...
Eğer necm ü hilâl olsaydı afil, muzmahil; Türksüz;
Kalırdı bizce yıldızlar, kamerler kimsesiz, öksüz...

(Süleyman Nazif)

- a) Bu mısraları nesre çeviriniz.
- b) Her cümlemin yüklemine işaretleyiniz.
- c) Birinci mısradaki yüklem hangi kelimedir? Bunu hangi mastardan türemiş sayalım? Kipi?
- ç) Üçüncü mısradaki kaç yüklem var? Bunlar nasıl fiilleşmiştir? Üçüncü cümlemin yüklemine fiilleştiren parça nerede?
- d) Beşinci mısradaki kaç cümle var? Birinci cümlemin yüklemi nasıl yapılmıştır? Kipi? İkinci cümlemin yüklemine de açıklayınız.
- e) Sekizinci mısradaki yüklemde kaç kip eki var? Böyle fiillere ne denir?

SORULAR. — 1. Ek-fiiller nerelerde kullanılır? Takıldığı isim soylu kelimeleri ne yapar? Fiillere takılınca ne olur? 2. Bileşik zamanlı fiiller kaç çeşittir? Açıklayınız. 3. Ek-fiiller nasıl olumsuzlaşır? 4. Fiillere soru anlamı hangi ekle katılır? Nasıl?

A N L A M K A Y M A S I

275. FİİL KİPLERİNDE ANLAM KAYMASI. — «Dil, gramerden değil, gramer dilden doğar» derler. Pek doğrudur. Kelimeler canlı varlıklar gibidir. Zamanla anlamları da, biçimleri de genişler, değişir. Kullanıştan düşen; ölmüş sayılırken yeniden kullanılmaya başlanan kelimeler pek çoktur. Eski, yeni sözlüklerin sayfalarını karıştırırsak bu çeşit kelimelerden birçoğunu görürüz. Onun için ek, şekil ne olursa olsun, kullanışın kelimeye kazandırdığı anlamı da dikkate almak zorundayız.

Fiillerin, tarih boyunca geçirdikleri değişikliklerden birkaçını gördük (bkz. n° 214/III, IV, VII, IX).

Fiil kiplerinde anlam kaymalarının da birçoğunu görmüştük; bir daha gözden geçirelim :

I. Geniş zaman kipi :

1) -di'li geçmiş kipi yerinde (bkz. n° 214/V. c).

2) -miş'li geçmiş kipi yerinde de kullanıldığı, daha çok, masalımsı konularda görülür :

Hocafendi, üç aylarda
Her nasılsa cerre gider.
Zavalılık kışta, karda
Va'zeder, imamlık eyler.

NASRETTİN HOCA (Fuat Köprülü)

3) Gelecek zaman kipi yerinde (bkz. n° 214/V - b).

II. Şimdiki zaman kipi :

1) Geniş zaman kipi yerinde :

Bu çocuk her yıl birinci oluyor.

2) Gelecek zaman kipi yerinde :

Orhan yarın Ankara'ya gidiyor.

3) -di'li geçmiş kipi yerinde :

...Pazarlığa giriyorum. Kafesi istediği fiyata satın alıyorum.

KUŞ YEMİ (Beşat Nuri Güntekin)

III. Gelecek zaman kipi :

1) Emir kipi yerinde :

Bir gün bağımsızlığını ve Cumhuriyeti savunmak zorunda kalırsan, ödeve atılmak için, içinde bulunacağın durumun olanaklarını ve koşullarını düşünmeyeceksin! (= Düşünme).

(Atatürk)

2) Gereklik kipi yerinde :

— Dün sizi bir genç aradı.

— Turgut olacak (= Olmalı, olsa gerek).

IV. İstek kipi de türlü kipler yerinde kullanılır (bkz. n° 214/VII).

V. İse (-se) ek-fiili şart anlamından sıyrılarak cümleye karşıtlık, ölçümleme gibi çeşitli anlamlar katıyor :

Paskal: «Evren kişiyi ezse de kişi evrenden uludur; ezildiğini, evrenin üstünlüğünü bilir; evren ise bilmez» diyor.

(N. Ataç)

İnsan çocukken ne ise büyüyünce de o kalıyor.

(Ahmet Hamdi Tanpınar)

Türkün vatanını nasıl kurtardı ise devletini de öyle kurdu.

(Fahri Rıfkı Atay)

VI. Anlam kaymaları en çok emirlerde görülür. Söze türlü duygu ve anlam incelikleri katmak için hangi kiplerle emir verildiğine dikkat edelim :

1) Emir kipiyle :

a) Kesinlik ve sertlik derecesini ses tonuyla belirtmek için emir kipinin tekilleri kullanılır :

Gel, şöyle otur. Söyle buraya gelsin...

b) Nezaket, saygı ve yumuşaklık için, emirlerin çoğullarını kullanırız :

Geliniz, şöyle oturunuz. Söyleyiniz buraya buyursunlar...

2) Geniş zaman kipiyle :

a) Art arda getirilip kullanılanlarda kesinlik anlamı var :

Ayağa kalkar okur, anlatırsın. Bu gece ödevlerinizi hazırlar, yarın getirirsiniz.

b) Sorulu geniş zaman kipiyle emirler, en ince şeklini alır :

Buraya gelir misiniz? Şöyle oturamaz mısınız? Sayın Bay, bu armağanımızı lütfen kabul buyurmazlar mı (= buyursunlar)?...

3) Dilek - şart kipiyle :

a) Dilek - şart kipiyle bitirilen cümlelerde emir ayırtısı da var :

Buraya gelseniz... Şöyle otursanız... Dersi dinleseniz...

b) Bu şekle «e, a!» ünlemleri kesinlik katar :

Buraya gelseniz e!... Şöyle otursanız a!... Dersi dinleseniz e!...

4) Gelecek zaman kipiyle :

a) Buyruk olarak art arda getirilip söylenenlerde kesinlik açıktır (Yukarıdaki III. madeye bakınız) :

Şafaktan önce karşı sırtı aşacak, etrafı iyice kollayacak, düşmanın durumunu öğrenip dönecektin...

b) Sorulu gelecek zaman kipiyle verilen emirlere korkutma anlamı iner. Ağlamalarını bir türlü kesmeyen çocuğa annesi kızgın bir ses tonuyla :

— *Susup oturacak mısın, susmayacak mısın?*

der ki anlamı «sus, otur!» dur.

5) Gereklik kipiyle verilen emirler hepsinden kuvvetli olur :

Bir iki saat içinde bu işi bitirmelisiniz!...

6) İstek kipiyle de emir verilir :

Ciddi olalım, dersi dinleyelim!...

7) **Kesik cümleler**, emir ve komutaya çok elverişlidir :

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir; ileri!...

(Atatürk)

Haydi içeriye!...

Bu emirlerin ve bunlara benzeyenlerin hepsinde anlam ve duygu değerlerini belirtip keşinleştiren, yumuşatıp sertleştiren; hatta aynı kelimelerden karşıt anlamlar çıkartan şey, söyleyişle ses tonudur (bkz. n° 57, 58).

ALİŞTIRMA. — 87.

a) Kuş ola etin *yiyelele*, kuş ola et *yedirelele*.

(Atalarsözü)

b) Fatih, İstanbul'u almağa karar verir. Hazırlıklarını bitirdikten sonra, 1453 yılı' nisanının beşinci günü ordusu ile Bizans'ın surları önünde *görünür*. Hem denizden, hem karadan kuşatıp hücumu *geçer* ve elli dört günlük bir savaştan sonra *alır*.

1) Birinci örnek eski bir atalarsözüdür. İtalik harflerle dizilmiş kelimelerin yerlerine öyle kelimeler getiriniz ki bugünkü dile çevrilmiş olsun.

2) b örneğinde italik harflerle dizilmiş fiillerin kiplerini söyleyiniz.

3) Bu kelimelerin yerlerine, köklerini değiştirmeden yakışır başka kipler ve kelimeler getiriniz.

SORULAR. — 1. Fiillerin, asıl anlamlarından kayması, anlatıma nasıl bir genişlik kazandırır? Örnekler üzerinde açıklayınız. 2. Bu kaymaları herkes istediği gibi yapabilir mi? Hangi durumlarda güzel ve değerli olur?

F İ İ L İ M S İ L E R

276. FİİLİMSİ :

I. Yukarıdaki tepeye *tırmanmağa* başladı.

(Ahmet Hikmet)

II. *Haksızlık eden* başları bir gün... *koparırlar*.

(Tevfik Fikret)

III. Ayak sesi *ışittikçe* yüreğim *titriyordu*.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin)

Bu cümlelerin her birinde fiil soyundan ikişer kelime var. İtalik harflerle dizilen bu kelimelerden :

1) Cümle sonundakiler fiildir.

2) Öbürleri çift görevlidir. Bu görevleri inceleyelim :

I. a) *Tırmanmak*, bir hareketin adıdır; İSİM dir.

b) Eylem anlamlıdır. *Tepeye* tümlecini alarak cümlecik kuruyor (bkz. n° 92). Bu bakımdan FİİL gibidir.

II. a) *Haksızlık eden* bileşiği, «baş» ismini niteliyor; SIFATtır.

b) Eylem anlamlıdır: Öznesi var: *Baş*. Cümlecik kurduğu için FİİL görevindedir.

III. a) *İşittikçe* kelimesi cümledeki iki yargıyı bağlıyor; BAĞLAÇ görevindedir.

b) Eylem anlamlıdır. Cümlecik kurmuştur : Sorularla öznesini, nesnesi-ni bulalım :

İşittikçe. -Kim? -Ben : Özne.

İşittikçe. -Neyi? -Ayak sesi (ni) : Nesne (bkz. n° 71).

Görülüyor ki eylem anlamlı kelimeler iki çeşittir : Fiil, fiilimsi.

Bunlar görevleriyle ayırt edilir :

1) Fiiller, kurallı cümlelerin sonunda bulunur.

Fiilimsiler, kurallı cümlelerin sonunda bulunmaz.

2) Fiiller kişilere göre çekimlenir.

Fiilimsilerde fiil çekimi yoktur. İsim gibi çekimlenenler var.

3) Fiiller, cümle ya da temel cümlecikler kurar (bkz. n° 63, 94).

Fiilimsilerle ancak yan cümlecikler kurulur (bkz. n° 92, 95).

Fiilden türediği halde isim, sıfat, bağ olan ve yan cümlecik kuran çifte görevli kelimelere FİİLİMSİ denir.

277. FİİLİMSİLERİN ÇEŞİTLERİ. — Görevleri ve anlamları bakımından fiilimsiler üçe ayrılır :

- 1) İsim-fiil : Cümlede hem isim, hem fiil görevi olan;
- 2) Sıfat-fiil : Cümlede hem sıfat, hem fiil görevi olan;
- 3) Bağ-fiil : Cümlede hem bağ, hem fiil görevi olan kelime.

.....

ALİŞTİRMA. — 88. Zonguldak'tan kalkan otobüs hesapsız viraflar aşarak hemen dağlara tırmanmağa başlıyor. (Refik Halit Karay)

- a) Bu cümlede fiil soyundan kaç kelime var?
- b) Hangisi tam fiildir?
- c) Sıfat görevinde olanı hangisidir; ona ne diyelim?
- ç) İsim görevinde olanı hangisidir? Öznesini, tümlecini gösteriniz. Böylece öznesi, tümleci olan fiil soylu isme ne diyelim?
- d) Geriye kalan fiil soylu kelimeyi uygun bir fiil haline çeviriniz. Cümlemiz ikiye bölündü. Hangi bağlaçla birleştirelim. Bir bağlacın görevini de yapan fiilimsiye ne diyelim?

ALİŞTİRMA. — 89.

[Atatürk]... Yüreği yufka bir adam manzarasıyla görünmek istemezdi. Buna rağmen çok defa bir arkadaşın ölümüne saatlarca hüngür hüngür ağladığını, bir kurban kesme merasiminde boğazlanan hayvanın tepenışlerini görmemek için başını çevirdiğini ve harp sahalarında düşman cesetlerine gözleri sulanarak baktığını yakından görenler arasındayım. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

- a) Fiil soyundan olan kelimelerin altlarını çiziniz.
- b) Hangileri fiildir? Hangileri fiilimsidir? Niçin?
- c) Fiilimsinin cümledeki görevlerine bakınız; isim-fiilleri, sıfat-fiilleri, bağ-fiilleri ayırt ediniz.

SORULAR. — 1. Fiille fiilimsi arasında ne ayrılık vardır? Açıklayınız. **2.** Fiilimsiler kaç çeşittir? Bu çeşitlenme nelerine göredir?

İ S İ M - F İ İ L L E R

278. İSİM - FİİL :

- I. Okula *gitmek* için evden çıktım. Karlı yollarda *yürümek* istiyorum.
- II. Orhan derse *çalışmayı*, kitap *okumayı* sever.
- III. Şiiri güzelce *açıklayışınız*, öğretmenini çok sevindirdi.
- IV. Burada *oturmaklığım* emrolundu.

İtalik harflerle dizilen kelimeler :

- a) Fiilden türemiştir.
- b) Birer işin, oluş ve kılışın [eylemin] adıdır.
- c) Fiiller gibi tümleçleri, nesneleri var.
- ç) Bu tümleçlerle ve nesnelerle birer yan cümlecik kuruyor (bkz. n° 92, 95) ve bir yargıyı anlatmaya yarıyorlar; bu bakımdan da fiile benziyorlar.

Hem isim, hem fiil görevinde bulunan kelimeye İSİM-FİİL denir.

Türeyişleri. — -mek, -me, -iş, -meklik ekleriyle biçimlenen bu kelimelerin nasıl türedikleri önce gösterilmişti (bkz. n° 151, 152, 153).

NOT. — Bu eklerle türeyen her kelime isim-fiil değildir. İsim-fiil sayılmak için:

- a) Bir eylem anlatmalı,
- b) Özne, nesne, tümleç gibi bir öge almalı;
Yani bir yan cümlecik kurmalıdır (bkz. n° 92, 98).

Cümlecik kurmayan fiil türevli kelimeler sadece birer isimdir; eylem anlamları yoktur, yargı anlatmazlar :

Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir... *Yaşamak* hem vazifedir,
Hem haktır âdem oğluna...

(Tevfik Fikret)

Dinlenme tatili yaklaşıyor. Yürüyüşe çıkacak mısınız?

ORTAÇLAR = SIFAT - FİİLLER

279. SIFAT-FİİL = ORTAÇ. — Varlıkları niteledikleri için sıfat; özne, nesne ve tümleş alarak yan cümlecik kurdukları için de fiil gibi sayılan kelimelere SIFAT-FİİL denir.

Hem sıfat, hem fiil olan bu kelimelere ORTAÇ da denir.

Ortaçlar, türlü eklerle fiil tabanlarından türemişlerdir. Sıfat-fiil [ortaç] türetmeye yarayan ekler şunlardır: -en, -()r, -ecek, -miş, -dik, -medik.

Bunların türeyişleri, sıfatlık durumları, anlamları ve görevleri yukarıki konularda incelenmiştir (bkz. n° 167, 168 v.s.). Burada yalnız ortaçlık görevleri belirtilecektir.

280. -en ekiyle türemiş ortaçlar :

Ocağın sönmeye başlayan ateşine baktı. Çekici bırakan eliyle terini sildi.
(Ömer Seyfettin)

Bekleyen derviş muradına ermiş.

(Atalarsözü)

Türeyişi. — (bkz. n° 167).

Görevi. — İtalik harflerle dizilen kelimeler birer cümlecik kuruyor :

Sönmeye başlayan ateş cümlecğinde :

Başlayan : ortaç = sıfat-fiildir; yüklemdir.

Ateş : öznesi;

Sönmeye : tümlecidir.

Bırakan : ortaç, *el :* öznesi, *çekici :* nesnedir.

Bekleyen : ortaçtır; öznesi de derviş'tir.

Zamanı. — -en'le türemiş ortaçlarda geniş zaman anlamı vardır.

281. -()r ve olumsuz -mez ekiyle türemiş ortaçlar :

Askerlerimiz gök gürültülerini andırır bir şiddetle haykıarak düşmana saldırdılar; koşar adımlarla ilerlediler. Akla sığmaz kahramanlıklar gösterdiler...

Türeyişi. — (bkz. n° 169).

Görevi. — İtalik harflerle dizilmiş kelimeler birer yan cümlecik kuruyor.

NOT. — **-r** geniş zaman kipinin ekidir: *Okur, güler, anlatır*. Cümle sonunda bulunarak cümlecik kurunca geniş zaman kipidir. Kişilere göre çekimlenir: *Okurum, gülersin, anlatırız*.

Bu kelimeler, cümle ortasında bir ismi niteleyerek, yani ismin sıfatı olarak cümlecik kurarsa sıfat-fiil = ortaç olur :

Hepimizi *güler* yüzle karşıladı; işe *yarar* bir ev bulmuştu.

Zamanı. — Aslı geniş zaman kipi olan **-r**'li ortaçlar da geniş zamanlıdır.

282. -ecek ekiyle türemiş ortaçlar :

Akacak kan damarda durmaz.

(Atalarsözü)

Koca Ali, *verecek* cevap bulamadı.

(Ömer Seyfettin)

Can *sıkacak* haberler getirdi. Hastaya *bakacak* kimse yokmuş...

Türeyişi. — (bkz. n° 170).

Görevi. — **-ecek**, gelecek zaman kipinin ekidir :

a) Kurallı cümlelerde sonda bulunur, cümle kurmaya yarar ve çekimlenir :

Ah ya Rabbi, evlâdıma hastalık *gelecek*... Aman ya Rabbi, hıçkırıklar evlâdımı *boğacak*...

(Cenap Şehabettin)

b) Cümlede bir ismi niteleyerek, yani bir ismin sıfatı olarak yan cümlecik kurunca da sıfat-fiil olur (maddenin başındaki örneklerde italik harflerle dizilmiş kelimeler gibi).

Zamanı. — Aslı gelecek zaman kipi olan **-ecek**'li ortaçlar gelecek zaman anlamlıdır.

283. -miş ekiyle türemiş ortaçlar :

... *Küflenmiş* bir piring maşayı parlatmak için küle *batırılmış* limon kabuklarıyla ellerini harap etmekten çekinmezdi.

(Halit Ziya Uşaklıgil)

Türeyişi. — (bkz. n° 168).

Görevi. — **-miş**, geçmiş zaman ekidir :

a) Çekimlenir, kurallı cümlelerde sonda bulunur ve cümle kurmaya yarar :

Babamız zengin bir *tüccarmış*, *iflâs etmiş*. Sefaletle *düşmüş*...

(Reşat Nuri Güntekin)

b) Cümlede bir ismi niteleyerek, yani bir ismin sıfatı olarak yan cümlecik kurunca da sıfat-fiil olur (maddenin başındaki örnek cümlede italik harflerle dizilmiş kelimeler gibi).

Zamanı. — Aslı geçmiş zaman kipi olan **-miş**'li ortaçlar geçmiş zaman anlamlıdır.

284. -dik ekiyle de geçmiş zaman anlamlı ortaçlar türer :

Tanıdık insanlarla yolculuk sıkıntılı olmaz. Yakası *açılmadık* laflarla herkesi rahatsız etmemeli. Bunları *işitmedik* insan mı kaldı?

-dik, **-di'li** geçmiş kipinin birinci çoğul şahıs ekidir. Onun için (bkz. n° 171) :

a) **-dik'li** kelimeler cümle kuruyorsa fiildir :

Okula gittik; *akşama kadar okuduk*, *yazdık*; fakat *yorulmadık*...

b) Bir ismi niteliyorsa sıfattır, ortaçtır (Madde başındaki örneklere bakınız).

285. BELİRTME ORTAÇLARI :

I. **-diği** yapılı ortaç;

II. **-eceği** yapılı ortaç :

(Koca Ali) şehirden mandıralara giden yolun *geçtiği* tahta köprüde durdu...
Daldığı tatlı âlemden uyandı. Ne *yaptığını*, ne *yapacağını* bilmeyen bir adam gibiydi.

(Ömer Seyfettin)

Türeyişi. — Belirtme ortaçları şöyle yapılıyor :

I. **-di'li** geçmiş kipinin birinci çoğul kişisine,

II. Gelecek zaman kipinin üçüncü kişisine iyelik [isim takımlarında tamlanan] eki **-i** gelir ve isim takımlarındaki tamlanan gibi kişilere göre çekimlenir :

I. *Geçtiğim*, *geçtiğin*, *geçtiği*, *geçtiğimiz*, *geçtiğiniz*, *geçtikleri*;

II. *Gececeğim*, *gececeğin*, *gececeği*, *gececeğimiz*, *gececeğiniz*, *gececekleri*.

Kullanılışı. — a) İyelik ekiyle şekillenen bu ortaçlar kândilerinden önce gelen isimlerle tamlanarak birer isim takımı kurar :

Orhan'ın aldığı sizin aldığınız, bizim alacağımız

Yalçın'ın alacağı, senin alacağın, benim alacağım...

b) Kurduğu isim takımıyla birlikte bir çeşit belirtme sıfatı olur ve kendisinden sonra gelen ismi tamlar :

Orhan'ın aldığı kitap, sizin verdiğiniz kalem

Yalçın'ın gideceği yer, benim anlatacağım ders...

Zamanı. — Belirtme ortaçlarında, yapıışlarına göre, iki zaman anlamı vardır :

I. **-di'li** geçmiş kipinden yapılanlarda geçmiş zaman;

II. Gelecek zaman kipinden yapılanlarda gelecek zaman.

286. ORTAÇLARIN ÖZNELERİ. — I. Sıfat-fiil, hemen her zaman kendi öznesini niteler; yani öznesinin sıfatı olur :

Camları *sarsan rüzgâr* gittikçe şiddetini artırıyordu.

Sarsan rüzgâr sıfat takımıdır. Bu takımda *sarsan* (ortaç), *rüzgâr* (özne) dir.

Bu *kudurmuş* deniz ne vakit durgunlaşacak?

Kudurmuş deniz sıfat takımında *kudurmuş* ortaç, *deniz* öznedir.

Bu bakımdan ortaçlar şöyle de tanımlanabilir :

Ortaç, öznesini niteleyen fiilimsidir.

II. Çok kez ortağların özneleri düşer.

Cümleden düşen her kelimeyi, varmış gibi saymak gerektir. Öznesi düşmüş, hatta isimler gibi çekimlenmiş ortağlar pek çoktur (bkz. n° 139) :

Çalışan kazanır. Yüze güleni kimse sevmez. Orhan ödevlerini yapmışa benziyor. İnsan gelirini hesaplamalı, giderini de ona uydurmalıdır. Şenliklere katılacakların adlarını yazıyorlar.

ALİŞTİRMA. — 90.

Sizden memleket için, buralarda çalışan, ıstırap çeken kardeşler için bazı hizmetler isteyeceğiz. (Reşat Nuri Güntekin)

- a) Bu cümledeki ortağların altlarını çiziniz.
- b) Öznelerini gösteriniz.
- c) Özneleri bulmak için hangi sorulara baş vurulmalı? Deneyiniz. Buluşunuz doğru mu?

ALİŞTİRMA. — 91.

Bana yol gösteren benden olmalı;
Olamaz Türke baş, Türküm demeyen.

(Ziya Gökalp)

- a) Bu mısralardaki ortağların altlarını çiziniz.
- b) Özneleri nerede?
- c) Nesre çeviriniz. Öznelerini yerine getiriniz.

ALİŞTİRMA. — 92.

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi.
Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sındı.

(Yahya Kemal Beyatlı)

- a) Bu beyitteki ortağları işaretleyiniz.
- b) Öznelerini gösteriniz.
- c) Türeyişlerini anlatınız.
- ç) Bunların her biriyle ayrı ayrı birer cümle kurunuz.
- d) Bu çeşit kelimeler ne vakit ortağ, ne vakit fiildir?

SORULAR. — 1. Ortağlara sıfat-fiil denmesinin nedenini açıklayınız. 2. Ortağ türetmeye yarayan ekler hangileridir? 3. Hangi kökler ya da gövdeler ortağ türetmeye elverişlidir? 4. «Kök» le «gövde» terimleri arasındaki ayrımı açıklayınız. 5. Ortağların çatılarını belirtmek için nelere bakmalıyız? 6. Ortağlarda da, fiiller gibi, zaman anlamı var mıdır? Anlatınız.

U L A Ç L A R = B A Ğ - F İ İ L L E R

287. BAĞ-FİİL = ULAÇ. — Kurduğu cümlecige başka bir cümlecige bağlayan fiilimsilere bağ-fiil ya da ulaç denir.

Ulaçlar yapılışlarına göre iki türlüdür :

- 1) Özel eklerle fiil kök ve gövdelerinden türeyenler;
- 2) Başka ek ve edatlarla isim-fiillerden, sıfat-fiillerden türeyen bağ-fiiller, yani ulaçlardır (bkz. n° 298).

288. -ip YAPILI ULAÇ [bağlama ulacı] :

Sandala binip gittiler. *Okuyup* anlayınız. *Yazıp* söyleyiniz.

Türeyişi. — Fiil tabanlarının sonuna, sesliler uyumuna göre değişen -ip eki gelir. Tabanın sonu sesli ise — Türkçede iki sesli harf yan yana gelmeyeceği için — araya **y** kaynaştırma harfi girer.

Kullanılışı. — Bu ulaçlar, özneleriyle kip ve çekimleri eşit olan fiilleri, biçimdeş fiilimsileri bağlamaya yarar. Onun için -ip yapılı ulaçlar :

I. Özne ve zaman bakımından kendisinden sonra gelen fiille ya da biçimdeş fiilimsiyle bir olmalıdır (bkz. n° 100) :

Baktım süzülüp geçti açıktan iki sandal.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Süzülüp ulacıyla *geçti* fiilinin özneleri *sandal*'dır. İkisi de -di'li geçmiş kipinin tekil üçüncü şahsıdır : (*Süzülüp* = *süzüldü*).

Bir de şu örneğe bakalım :

Heva-yı aşka uyup kûy-i yâre dek gideriz.

(Naili XVII.)

«*Uyup*» ulacı, kişi ve kip bakımından kendisinden sonra gelen «*gideriz*» fiiline eşittir : (*Uyup* = *Uyarız*) demektir.

Çalışıp çabalayacağı sırada = *Çalışacağı ve çabalayacağı sırada.*

Denizden geçip çayda boğulmak = *Geçmek, boğulmak...*

II. — a) -ip yapılı ulaçlar, olumluluk bakımından da kendinden sonra gelen fiille ya da fiilimsiye uyar :

Orhan'ı görmedim, selâmınızı söyleyemedim, yerine :

Orhan'ı görüp selâmınızı söyleyemedim. Denir; fakat :

Orhan'ı görmeyip selâmınızı söyleyemedim, denmez.

Oturup kalkamaz oldu = *Oturamaz ve kalkamaz oldu.*

b) Deyim değerinde olan bazı sözlerde bu uygunluğa aykırı düşenler var :

Gidip gelmemek, gelip de görmemek var, cümlesi :

Gitmek, gelmemek; gelmek görmemek de var, demektir.

Yukarıdaki örneklere ve kurala aykırı olan bu kullanış sadece böyle klişeleşmiş sözlerde görülür.

Eski metinlerde **-ip** yapılı ulaçların **-miş**'li geçmiş kipi yerinde çekimlenerek kullanıldığını gösteren örnekler var :

Kıl gibi köprü *gerüpsün* geç deyü; (= germişsin)

Emredersin duzehimden kaç deyü.

Kıl gibi köprüden âdem mi geçer?

Ya düşer, ya dayanur, yahut uçar.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Reng-i izarı gitti yatur kendi huşk-leb

Sol gül gibi ki ayrı *düşüptür* gülâptan. (= düşmüştür)

(Bakî XVI.)

Eski şekli. — Eski metinlerde **-üp, -üben, -übeni, -übenün** şekilleri de kullanılmıştır :

Ağzına şeker *alup* gözü sana tuş olan

Unuda şekerini *çiğneyüben* yutmaya.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Be felek senin elinden

Ah *edüben* ben ağlarım.

(Karaca Oğlan XVII.)

Berü gelgil ağam Kazan!

Kalkubanı yerümden bidevi atum saklardum

Bugün için, günü geldi.

Ağ meydanda seğirdeyim senün için.

(Dede Korkut Kitabı XIV.)

Zahmden *korkubenün* yüz döndüre

Ya *varuben* düşmana baş indüre.

İSKENDERNAME (Ahmedî XIV-XV.)

Örneklerin bazılarında **-üben...** yapılı kelimelerin **-erek**'li hal ulacı anlamına kaydığını ileri sürenler var (bkz. n° 289).

ALİŞTIRMA. — 93.

Erişüp bahara bülbul, yenilendi subbeti gül;

Yine nevbet-i tahammül dül-i bîkarara düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

a) Bu beyitteki ulacı gösteriniz.

b) Hangi fille bağlıdır? Niçin?

c) Ulaçın kıstısını, zamanını söyleyiniz.

ç) Ulaç filleştirerek beyti nesre çeviriniz.

ALİŞTIRMA. — 94.

«Dün siz söyleyip yazıp ben nasıl dayandım, bugün ve yarın ben söyleyip yazıp siz de öyle dayanacaksınız.»

(Ünlü bir yazar)

a) Dalgınlığın eseri olan bu cümledeki **-ip** yapılı fiilimsilerin kullanılışında bir çarpıklık seziyor musunuz?

b) Kurala aykırılık neresinde?

c) Düzeltiniz ve nedenini açıklayınız...

289. HAL ULAÇLARI. — Bu ulacın üç şekli vardır :

I. **-erek** yapılı ulaç :

İnsan dünyaya *ağlayarak* gelir, *inleyerek* gider; *gölerek* çalışmalıdır.

Türeyişi. — Fiil tabanlarına, ses uyumuna göre **-erek** eki gelir. Kaynaştırma harfi **-y'**dir.

Kullanılışı. — **-erek**'li hal ulaçları -kurdıkları cümleciklerle birlikte -kendilerinden sonra gelen fiillerin ya da fiilimsilerin ne halde, ne durumda yapıldıklarını gösteren birer tamlayıcı, yani hal zarfı olur.

Eski şekli. — Eski metinlerde **-i** yapılı ulaçlar vardır.

Bunlar bugün **-erek** yapılı ulaçlar yerinde kullanıldığı gibi; **-üp**, **-meğe**, **-mek üzere...** anlamlarına da kayar görünmektedirler :

Batıl *isteyü* haktan ayrıldım,
Boynuz umdum kulaktan ayrıldım.

HARNAME (Şeyhi XV.)

Kaza *görünü* gelmez, karı bükülüp ölmez.

(Atalarsözü)

Çekenler dest-i devrandan cefayı
Demişler *görünü* gelmez kazayı.

(Zati XV-XVI.)

II. **-ken** (iken) yapılı ulaçlar :

Tan yeri *ağarır-ken* çıktı yine yolculuk. (Faruk Nafiz Çamlıbel)

Avcı, kuşu *uçar-ken* vurdu, *gelir-ken*, *yazarken*, *isterken*...

Yapılışı. — a) Daha çok, geniş zaman kipinin tekil üçüncü kişisine **-ken** (iken) takılarak yapılır.

b) **-mişli** geçmiş, gelecek zaman, şimdiki zaman kiplerine de takılır :

Yazmışken göndermekten vaz geçti. *Gelecekken* bir engeli çıktı...

c) **-imek** mastarından¹ türemiş olan *iken* (**-ken**) ulacı, fiil olmayan kelimelere de takılır :

Alaca bir karanlık *sarmadayken* her yeri
Atlarımız' çözüldü... Girdik handan içeri.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Meydan-ı sühande *yoğiken* sen gibi bir er,
Bir şair-i Rum oldu sana şimdi beraber.

(Ziya Paşa XIX.)

Ankara'da iken, *küçükken*, *beş yaşında iken*, *hava soğukken*...

-ken takısı büyük ses uyumuna aykırıdır; kalın sesli kelimelerden sonra da ince kalır (bkz. n° 20).

III. **-e -e** yapılı ulaçlar :

Akşamı *duya duya*
Sular yattı uykuya...

(Necip Fazıl Kısakürek)

Türeyişi. — Fiil tabanlarına **-e** gelir ve tekrarlanarak kullanılır.

(1) «İdi, imiş, ise...» ek-fiillerinin mastarı sayılan «imek», kullanılmış bir kelime değildir. Son yıllarda bu ek fiillerin imek'ten değil; «şu veya bu halde bulunmak, olmak» anlamına gelen ve ancak eski yazıtlarda kullanılmış olan *İRMEK* fiilinden çekimlendiği, «İ» nin düşmüş olduğu ileri sürülmektedir.

Kullanılışı :

a) Hal zarfıdır (bkz. n° 305-III. b);

b) Özne, nesne, tümleç gibi öğelerle cümlecik kuruyorsa ulaştır. Yukarıdaki *duya duya* öbeğinin öznesi *sular*'dır. Nesnesi de *akşamı*.

Bu ulaçlar da cümlecikleriyle birlikte kendilerinden sonra gelen fiilin hal zarfıdır.

NOT. — Anlamdaş ya da anlamca ilgili fiil tabanlarından da bu çeşit ikiz ulaçlar türer :

... Sağı solu *koruya gözete* ve kelimeleri *ölçe tarta* konuşuyorlar.

(Refik Halit Karay)

Eski şekli. — -i -i yapılıdır :

Sanur *arayı arayı* bulam ol dürr-ü yektayı.

(Baki XVI.)

Olmaya ki *ağlayu ağlayu* vücut-u şerifine noksan gele.

HADİKAT-ÜS-SUADA (Raufi XVI.)

290. ARTÇIL ULAÇLAR. — Birkaç çeşittir :

I. -ince yapılı ulaç :

Gölgeler yaklaştı. Bir adım *kal-ınca* onu kıyafetinden tanıdılar...

(Ömer Seyfettin)

Bahar *gel-ince* çiçekler açar. *Oku-yunca, gör-ünce, anlayınca*...

Türeyişi. — Örnekleri inceleyerek siz bulunuz.

Kullanılışı. — Bu artçıl ulaç, kendisinden sonra gelen fiilin ve fiilimsinin hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını ya da yapılacağını gösterir; yani kurduğu cümlecikle birlikte zaman belirten zarf olur.

Eski şekilleri :

1) -geç yapılıdır :

Değildim ben sana mail, sen ettin aklımı zail.

Bana ta'neyleyen gafil seni *görgeç* utanmaz mı? (görünce)

(Fazulî XVI.)

Gönlüm açılır zülf-ü perişanını *görgeç*

Nutkum tutulur gonce-i handanını *görgeç*. (görünce)

(Fazulî XVI.)

2) -ince anlamında -icek yapılı ulaçlar da sık kullanılmıştır :

Musa geldi Lâine dedi Hakkın buyruğun

Secdeyi *işidecek* döndü inkâr eyledi.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Yâr *olmayıcak* zehr-i sitemdir bana bâde.

(Nef'î XVII.)

Yohsa bir dişleri dür, kameti serv *olmayıcak*

Ne biter sahn-i çemenden, ne çıkar deryadan.

(Nedim XVIII.)

II. -()r -mez yapılı ulaç. — Geniş zaman kiplerinden üçüncü tekil kişilerinin olumlu ve olumsuz halleri birlikte kullanılarak daha kuvvetli bir ARTÇIL ulaç yapılır :

Zil *çalar çalmaz* sınıfa koştı. *Oturur oturmaz* ders başladı...

291. BAŞLAMA ULAÇLARI :

I. -eli yapılı ulaç :

Sen *gideli* onların yaşadıkları hayat değil, bir rüya, bir rüya-yı hayattır. Yiyorlar, içiyorlar, nefes alıyorlar, yürüyorlar, düşünüyorlar; fakat hep rüyada gibi...

(Cenap Şehabettin)

Dersler *başlayalı* gece gündüz çalışıyor. *Geleli, yardım edeli*...

Türeyişi. — Fiil tabanlarına, ses uyumuna göre **-eli, -alı** geliyor. Sesli harfle biten tabanlarda kaynaştırma harfi **y'**dir.

Bu ekten sonra **beri, -den beri** de getirilebilir :

Dersler *başlayalı* (başlayalı beri, başlayalıdan beri) *gece gündüz çalışıyor*.

II. Başladı başlayalı, gittim gideli, geldik geleli... şekilleri de bir türlü başlama ulacıdır :

(Boğaziçi'nin) deniz kenarları çoktan dolmuştur; sırtlar ise yolsuzluk, taşısızlık yüzünden *bildik bileli* boştur.

(R. H. Karay)

Kullanılışı. — Başlama ulaçları, kendilerinden sonra gelen fiillerin başlangıcını belirtmek için kullanılır.

292. BİTİRME ULACI = -inceye kadar ulacı :

Babam *gelinceye kadar* burada kalacağım. *Yatıncaya kadar, görünceye kadar*...

Türeyişi. — Fiil tabanlarına, uyuma göre **-inceye kadar** geliyor.

Kullanılışı. — Bitirme ulacı, kendisinden sonra gelen fiilin ya da fiilimsinin bitimini göstermeye yarar.

Eski şekli. — Bitirme ulaçlarında **kadar** yerine **dek, değin** de kullanılmıştır :

İşbu ahvalin serencamı malûm *oluncaya dek* bana senin menzilinde olmak münasıptır.

HADİKAT-ÜS-SUADA (Raufi XVI.)

293. VAKİT ULAÇLARI. — -dikçe yapılı ulaç :

Dedem koynunda *yattıkça* benimsin ey güzel toprak,
(Süleyman Nazif)

Hakkın yüzü *güldükçe* gülümser beşeriyet...

(Tevfik Fikret)

Arkadaşını *gördükçe* yüzü güler. *Geldikçe*. *Hissettikçe*...

Türeyişi. — Fiil tabanlarına, ses uyumuna ve harf benzeşmesine göre değişen bir **-dikçe** geliyor.

Kullanılışı. — **-dikçe** ulacı, kendisinden sonra gelen fiilin ya da fiilimsinin hangi vakitlerde yapıldığını belirtmeye yarıyor; ulaç ne kadar yapılırsa fiil de o kadar tekrarlanıyor, devam ediyor; yani ulaçla fiil birlikte yapılıyor.

Eski şekli. — Eski metinlerde **-dikçe** yerine **-diğince** de kullanılmıştır :

Elinden *geldiğince* râz-ı aşkın dil nihan etti.

Akup cuy-i sirişk ol sırrı hayfa kim iyan etti.

(Baki XVI.)

Ya ver bana mihnetimde takat,
Ya takatım *olduğunca* mihnet.

(Fuzuli XVI.)

Bu şeklin kişilere göre çekimlendiğini gösteren örnekler de var :

Dil ise gitti kesilmez heva-yı aşkından,
Nasihat *eylediğimce* beter melâmet olur.

(Nef'i XVII.)

-diğince yapılı ulaçlarda nicelik (miktar) ayırtısı bulunduğu da gözden kaçmamalıdır.

294. ZAMAN ULAÇLARI :

I. **-meden** yapılı ulaç :

Ben *gelmeden* işe başlamayınız, dedi ve bir daha ağzını *açmadan*, etrafına *bakmadan* çıkıp gitti. O *gelmeden*, biz işi bitirmiştik...

Türeyişi. — Fiil tabanlarına olumsuz **-me** ile **-den** ekleri geliyor. **-meden** evvel, **-meden önce** şekilleri daha açıktır.

Kullanılışı. — **-meden** ulacı, kendisinden sonra gelen fiilin veya fiilim-sinin :

- a) Yapılma zamanını belirtmeye;
- b) Ne halde, nasıl yapıldığını bildirmeye yarar.

Eski şekli. — Eski metinlerde bu ek **-medin**'dir :

Gelmedin dedin benimçün kem deyü,
Doğmadın dedin âsi âdem deyü.

(Yunus XIII-XIV.)

İlete rehgüzar-ı Şaha, beni
Ölmedin şâdede bu can ü teni.

ŞAH Ü GEDA (Taşlıcalı Yahya XVI.)

II. -dikten sonra yapılı ulaç. — Bu, **-meden** yapılı ulacın olumlusu ve karşıtıdır :

Ben *gelmeden* işe başlamayınız; *geldikten* sonra yaparız.

III. Belirtme Ortaçları «Vakit, zaman, gün, sene...» gibi kelimeleri belirtince vakit ve zaman anlamlı ulaçlar olur (bkz. n° 293, 294) :

Okula *yazıldığım gün* Orhan'la tanışmıştım. Kitaplarınızı, trene *bineceğiniz zaman* veririm...

Bezme bir dahi dönüp gelmek değildi niyyetin;
Gittiğin vakt anladım azm-i şitabından senin.

(Nedim XVIII.)

Eski şekli. — **-dikte** yapılı ulaçlar da «-diği vakit» yerinde kullanılmıştır :

Bastıkta Kerbelâ'ya kadem Şah-ı Kerbelâ
Aldı nişan-ı tır-i sitem Şah-ı Kerbelâ.

(Fuzuli XVI.)

Gelüp fasl-ı bahar âlem safa-yı gülşen *ettikte*,
Neva-yı bülbulü gûş-i gül-i ra'na *ışittikte*,
Uyup ahaba cânâ seyr-i Sadâbâda *gittikte*,
Sirişk-i çeşmimin bak farkı var mı çağlayanlardan?

(Vâsıf XIX.)

Hun-i mâsumân ü mazlumân ile şekl-i müdevver-i zemin beyza-î hamraya
döndükte mi âlem namur ü âbâdân idi?

(Veysi XVII.)

295. NEDENLİK ULACI :

Orhan, ödevini güzel *yaptığı için* [*yaptığından ya da yaptığından dolayı...*]
on numara aldı. Size yarın *gelemeyeceğimiz için*, bu mektubu gönderiyorum.

Türeyişi. — Belirtme ortacının sonuna *in, -den, -den dolayı...* gibi sebep bildiren edatlar... ve ekler geliyor.

Kullanılışı. — Kendisinden sonra gelen fiilin ya da fiilimsinin yapılışındaki nedenini belirtmeye yarar (bkz. n° 104).

296. -di mi yapılı ulaç :

Derler ki esaret denilen halka cihanda
Bir *geçti mi* hür boyna asırlar kıramazmış;
Bir secde eden bir daha baş kaldıramazmış.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Kullanılışı. — Kendisinden sonra gelen fiili [her halde, muhakkak, artık... anlamını katarak] kuvvetlendirmeye yarıyor.

297. DİYE ulacı :

Evlât *diye* bağrımıza bastığımızın yaptıklarına bakınız. Bana ipek *diye* ne-
ler satmış?

Eski şekli. — «*deyü, deyi*» dir :

Şol cennetin ırmakları akar Allah *deyü deyü*.

(Yunus XIII-XIV.)

Gidip İstanbul'dan ferman getirdim

Herkesin sevdiği verilsin *deyi*.

(Karaca Oğlan XVII.)

298. İSİM-FİİLLERDEN YAPILAN ULAÇLAR (bkz. n° 286-2). — İsim-fiiller, iyelik eki aldıktan sonra kimi ekler, zarflar ve edatlarla BAĞ-FİİL haline gelir; başlıcaları şunlardır :

I. «-e kadar» alarak **bitirme ulacı** anlamına girer :

Okulların *açılmasına kadar* burada kalacağım.

II. «-den evvel, -den sonra...» ile **zaman ulacı** olur :

Bu işi onun *gelmesinden önce*, yahut *gitmesinden sonra* yaparız...

III. «*in, -den dolayı...*» ile de **nedenlik ulacı** anlamında bağ-fiil oluyor (bkz. n° 295) :

Derslerine *çalışması için* çok öğüt verdim. Bunları *dinlememesi yüzünden* sı-
nıfta kaldı.

IV. İsim-fiiller yalın halde de *in* edatıyla nedenlik ulacı olur :

Yeni harflere dair ilk defa fikirlerimizi *söylemek için* Dolmabahçe Sarayına
çağrılanlar içinde O'nu ta yakından görmeğe gidenlerden biri de bendim.

(Ahmet Haşim)

V. Masterlar **-sizin** ekiyle **-meden** yapılı bağ-fiil gibi hal ulacı oluyor (bkz. n° 293-I.b) :

(Ali Suavi) *durmaksızın, yorulmaksızın ve yılmaksızın* hakikat bildiği şey-
leri öğretmek için çırpınıp dururdu.

(Falih Rıfkı Atay)

299. ULAÇLARDA ÇATI. — Bütün fiilimsiler gibi ulaçlar da yapıldıkları kök ve gövdelere göre olumlu, olumsuz hallerde bulunur; geçişli, geçişsiz; etken, edilgen, dönüşlü ve işteş olur; yani fiiller gibi her çatıya girerler (bkz. n° 242 v.s.).

ALİŞTİRMA. — 95.

Estikçe bād-i subh perişansın ey gönül!

(Nedim XVIII.)

- a) Mısradaki ulacı gösteriniz.
- b) Hangi fiile hangi anlam ilgisiyle ulanmıştır?

ALİŞTİRMA. — 96.

Gehl zir-i serde destî geh ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-ı gam der-i lûtf-ü yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

- a) Bu beyitte ulaç var mıdır? Nasıl türemiştir?
- b) Bu ulaç hangi fiile hangi anlam ilgisiyle ulanmıştır?
- c) Siz de bu çeşit bir ulacı bir cümlede kullanınız.

ALİŞTİRMA. — 97.

Sen gideli ufkun manzarası değişti, kelimelerin manası değişti, bütün seninkilerin ruhu değişti; eskiden oynatan kantolar şimdi ağlatıyor, geçen sene güldüren masal bu sene hidetlendiriyor.

(Cenap Şehabettin)

- a) Bu cümlede kaç fiil, kaç fiilimsi var? Fiilleri bir, fiilimsileri de iki çizgi ile işaretleyiniz.
- b) Fiillerle fiilimsiler arasındaki ayrımı belirtiniz.
- c) Bu fiilimsilerin hangisi bağ-fiil, hangileri sıfat-fiildir; aralarındaki ayrımı anlatınız.
- d) Ulaç hangi anlam ilgisiyle hangi fiile bağlanıyor? Bir fiile mi?
- e) Bu ulaç kullanılmazaydı fiillerin anlamından ne eksilirdi?

ALİŞTİRMA. — 98.

Kanı ol gül gülerek geldiği demler şimdi

Ağlarım hatıra geldikçe gülüstüklerimiz. (Mahir XVIII.)

- a) Beyitte dört fiilimsi var. Altlarını çiziniz.
- b) Birincisi ne ulacıdır? Öznesini gösteriniz.
- c) Hangi fiile ya da fiilimsiye ulanmıştır? Hangi anlam ilgisiyle?
- d) İkinci ortaç hangisidir? Öznesini gösteriniz.
- e) Üçüncü ulaç hangisidir? Hangi fiile ya da fiilimsiye hangi anlam ilgisiyle bağlıdır?
- f) Dördüncü fiilimsi ulaç mıdır, ortaç mıdır? Niçin?

ALİŞTİRMA. — 99.

Gün doğar başıma ol subh-u saadet gelecek
Şeb-i gam ref'olur ol mîhr-i melâhat gelecek.

(Zatî XV-XVI.)

- a) Beyitte kaç ulaç var?
- b) Bu ulaç bugün kullanılanlardan mı?
- c) Bugün bu anlamda hangilerini kullanırsınız?
- d) Anlam, başka bir ulaca da kaymıyor mu? Bunlardan hangisi daha uygun?

ALİŞTİRMA. — 100.

Devreylemedik yer komadık bir nice yıldır
Uyduk dil-i divaneye dil uydu hevaya.

(Ruhi XVI.)

- a) Bu beyitte yapılaş bakımından, -di'li geçmiş kipinin birinci çoğul kişi olan üç kelime var. Altlarını çiziniz.
- b) Hangisi fiilimsi, hangileri fiildir? Nereden anlıyorsunuz? Öznelere gösteriniz.

SORULAR. — 1. Ulaçlar kaç türlüdür? Cümlelerdeki görevleri nelerdir? 2. Bağlama ulacını doğru kullanmak için nelere dikkat etmek gerektir? 3. Kaç çeşit hal ulacı vardır? Hal ulaçları nasıl türer? 4. Artçıl ulacın görevi nedir? 5. Başlama ulacıyla bitirme ulaçları arasında ne ayırtı vardır? Bunu örneklerle açıklayınız. 6. Vakit ulaçlarıyla zaman ulaçları bir midir? Ayrılık nerede? 7. Nedenlik ulacının yapılışını, görevini açıklayınız. 8. İsim-fiiller de bağ-fiil haline gelir mi? Nasıl? 9. Ulaçların hemen çoğunun eski şekli var. Bu oluşu dil bakımından nasıl açıklarsınız? Dil gelişiyor mu, darlaşıyor mu?

Z A R F L A R

ve

Kullanılışları

300. ZARF :

..... sizin ecdad-ı pakiniz
Cidden birer hazane-i himmetti; *en* metin
En zinde bir meram ile asrın ve *şüphesiz*
Dünyanın *en* bahadırı onlardı; fahredin...
Mağrur olun... Fakat vatan, ikmal-i şan için
Evlâdının kemalini ister. O, *mutlaka*
İster ki siz de himmet edin, siz de yükselin.
Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir...

(Tevfik Fikret)

Dün bezminizin bir ezeli neş'esi vardı,
Saz sesleri *ta fecre kadar* körfezi sardı.
Vaktaki sular şarkılar inlerken ağardı.
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden.

(Yahya Kemal Beyatlı)

İtalik harflerle dizilen kelimeleri inceleyelim :

«*En*» kelimesi, sırasıyla «*metin, zinde, bahadır*» sıfatlarını berkitiyor (bkz. n° 313).

«*Şüphesiz, mutlaka, daim*» kelimeleri de kendilerinden sonra gelen «*on-lardı, ister, küşadedir*» fiillerini berkitmektedir.

İkinci parçadaki «*dün*» kelimesi de «*vardı*» fiilindeki geçmiş zamanın sonsuzluğundan bir gününü gösteriyor, yani zamanı kısıyor. «*Ta fecre kadar, vaktaki*» kelime öbekleri de kendilerinden sonra gelen «*sardı, ağardı*» fiillerinin ne zamana kadar sürdüğünü belirtiyor. Bu da bir türlü kısımadır.

Sıfatların, fiillerin ve görevce kendilerine benzeyen kelimelerin anlamlarını berkiten ya da kısip sınırlayan kelimelere ZARF denir.

Zarflar, görevleri bakımından beş çeşittir :

- 1) Zaman zarfları,
- 2) Yer zarfları,
- 3) Hal zarfları,
- 4) Azlık-çokluk zarfları,
- 5) Soru zarfları.

301. ZAMAN ZARFLARI ve kullanılışları. — «Zaman» kavramı üzerinde durmadan bu konuya girilemez.

Zaman, başlangıcı ve sonu olmayan; hatta başlangıç ve son düşünülmeyen bir akıştır. Türkçe Sözlükte **Zaman**, şöyle tanımlanmıştır : «*Olayların ardışıklığını görerek aklımızda yarattığımız ve olayların bundan sonra da içinde olup biteceklerini düşündüğümüz, başı ve sonu olmayan soyut kavram...*»

Bu başı ve sonu bulunmayan soyut akış içinde olup biten işlerin, eylemlerin anlatılışı bakımından -daha kısaca : dil bakımından- zamanı, insan-oğlu üçe ayırmıştır :

- 1) Geçmiş zaman,
- 2) Şimdiki zaman,
- 3) Gelecek zaman.

Bu ayırmayı gerektiren ve belirten kavramlar şunlardır :

- 1) İş, yani eylem;
- 2) İşin anlatılması.

Bu iki kavramın birbirinden önce veya sonra oluşlarına göre üç zamanı karşılaştıralım (bkz. n° 211) :

- 1) İş önce, anlatış sonra = **Geçmiş zaman**;
- 2) Anlatış önce, iş sonra = **Gelecek zaman**;
- 3) İşle anlatış birlikte = **Şimdiki zaman**.

Dil bakımından zamanın üçe ayrılması da ondaki sonsuzluğu kavranacak hale getiremiyor.

«*Yer sarsıldı.*» cümlesindeki fiilin zamanını düşünelim :

Sarsılma eylemi anlatıştan öncedir; yani geçmiş zamanda. Sonu belli: söylendiği an; fakat başlangıcı!...

Anlatıştan biraz önce için de *sarsıldı* deriz; yüzlerce, binlerce yıl öncesi için de. İşte bu sınırsız geçmişte bir olayın zamanını belirtmek için fiile sınırlayıcı kelimeler katarız :

Şimdi sarsıldı, biraz önce sarsıldı, akşam sarsıldı, dün sarsıldı, on yıl önce, bin yıl önce sarsılmış...

«*Yağmur yağacak.*» cümlesindeki fiilin zamanı da böyle değil midir? Gelecek zamanın sonsuzluğu için de belirtici kelimelerden faydalanıyoruz :

Bugün yağacak, yarın yağacak, bin yıl sonra yağacak, şimdi yağacak.

Öbür fiiller de böyledir :

Görülüyor ki bu zarfların görevi fiillerin sonsuz zamanlarını sınırlamaktır. Her birinin kullanıldığı yerleri görelim :

a) Dün : Geçmiş zamanlı fiilleri ve fiilimsileri - bir gün önce yapıldıklarını göstermekle - sınırlar :

Dün gördüm. Dün gelmiş. Dün okuyacaktık. Dün aldığı kitabı satacak...

b) Yarın : Geçmiş zamanlı olmayan bütün fiillerle fiilimsileri - bir gün sonra yapılacaklarını belirtmekle - sınırlar :

Yarın gelecek. Yarın gider, gitmeli, giderse, gidiniz, gideyim...

c) Bugün : Bütün kiplerin ve fiilimsilerin, içinde bulunduğumuz yirmi dört saatte yapıldığını ya da yapılacağını belirtmeye yarar :

Bugün geldi, gelmişler, çalışıyoruz, okuyacağım, söylersin, görmeliyim, anlatalım, gitse, çalışırız, gülüyordu, gülecekmiş...

Bugün çalışan yarın rahat eder. Bugün öğrendiklerimizi unutmayınız...

ç) **Şimdi** : Zamanı en çok kısan zarftır. Eylemlerin anlatışa en yakın zamanda yapıldıklarını ya da yapılacaklarını belirtmek için kullanılır :

Şimdi geldi, şimdi gidecek, şimdi yazar, şimdi çalışan...

d) **Şimdilik** şekli de var :

Şimdilik oturur yazarım. Şimdilik kalkar gideriz...

e) **Hemen** zarfı, zamanı kısıpta **şimdi** ile görevdeştir :

Bu haberi duyunca *hemen* yola çıktı. *Hemen* gideceğim. *Hemen* başlamalıyız... Gider, *hemen* dönersiniz. *Hemen* anlatınız.

f) **Hemen şimdi** zarf öbeği ikisinden de daha kısıcıcıdır :

Uçak *hemen şimdi* kalkacak.. Orhan *hemen şimdi* gidiyor. *Hemen şimdi* geldim...

g) **Demin, demincek** : Eylemin az önce yapıldığını bildirmeye yarar :

Demin söyledim. Orhan *demin* buralarda idi...

Çok sigara içiyorsun. Daha demincek söndürmüştün.

(Refik Halit Karay)

ğ) **Çabucak, çarçabuk, derhal...** kelimeleri de eylemin zamanını - tezlik ayırtısıyla - kısip berkitmeye yararlar :

O, eve gelince her şey *çabucak* eski tas eski hamam olacaktı.

(Reşat Nuri Güntekin)

Niyetim *derhal* Abant'a gitmek, dört beş gün kalmak...

(Refik Halit Karay)

h) **Biraz** : «sonra, önce...» zarflarıyla öbekleşerek fiillerdeki ve fiilimsilerdeki zaman anlamını - azlık ayırtısıyla - kısip berkitir :

Biraz sonra gel. *Biraz* önce, *biraz* bekleyiniz, *biraz* oturacağım...

ı) **Sonra** : Eylemin, belirtilmeyen bir gelecekte yapılacağını ya da düşünüldüğünü anlatmak için kullanılır :

Sonra söylerim. *Sonra* anlaşıyoruz. Biz *gidiyoruz*, o, *sonra* gelecek...

Sonra ile öbekleşmiş biçimlerde belirtisizlik kalkıyor :

Bir hafta sonra Ankara'ya gideceğim. Bu fidanlar *üç yıl sonra* meyve verecek. *Bir saat sonra* görüşürüz.

i) **-leyin** ekiyle türemiş kelimeler, eylemin zamanını gösteren zarflardır :

Sabahleyin okula gideceğim. *Akşamleyin* Orhan'ı gördüm...

-leyin, büyük ses uyumuna aykırı olan birkaç ekten ve takıdan biridir (bkz. n° 20).

Eski şekli. — a) Eski metinlerde bu ekin de büyük ses uyumuna aykırı olmadığı ve kelimelerin son hecesine uyarak kalınlaştığı görülmektedir;

b) **-leyin** eki, zaman kelimelerinden başkalarına da gelerek «gibi, -ce, -cesine» anlamlı hal zarfları türetmeye yaramıştır :

Akar sulayın çağlarım, dertli ciğerim dağlarım...

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Uğrulayın can aldığın duymaz idim.

(Dede Korkut)

Taştı yaşım *denizleyin* sahili vü kenarı yok.

(Ahmet Paşa XV.)

j) **-in** yapılı zarflar. — Kimi kelimelere **-leyin** yerine **-in** eki gelmektedir :

Kışın havalar soğur. Ekinler *yazın* biçilir. *Öğleyin* okuldan dönüyordum. *İlkin* Orhan'a rast geldim. *Güzün* yapraklar sararır...

k) **Sabah, akşam, gece, gündüz...** gibi zaman isimleri de tek veya öbekleşmiş zarf görevinde bulunurlar :

Bu sabah hava açıldı. *Bu gece* ay tutulacak. *Bu yıl* ekinler iyiymiş.

Sabah akşam işe gidip geliyor. *Gece gündüz* çalışıyor.

l) **Erken, geç...** kelimeleri de zaman belirtmek için kullanılan birer zarftır :

Erken gel. *Geç* kalma. *Geç* yatıp *erken* kalkan rahatsız olur...

m) **Er geç** deyimi de «nasıl olsa bir gün» anlamıyla zarf görevinde kullanılır :

Kadını *er geç* hastaneden taburcu edecekler.

(Reşat Nuri Güntekin)

n) **Henüz, hâlâ, daha** [henüz ve hâlâ anlamlarında] kelimeleri, eylemin konuşulan ana kadar sürdüğünü bildiren birer zaman zarfıdır :

Henüz geldim; derslerimi hazırlayacağım. *Daha* bitirmediniz mi?

Hâlâ doludur bahçeler en tatlı sesle.

(Yahya Kemal Beyatlı)

— Orhan nerede?

— Orhan uyuyor, *daha* kalkmadı...

o) **-den** ekini almış kelimelerin **beri, sonra, önce** ile öbekleşmesinden doğan zarflar eylemin başlangıcını göstermek için kullanılır :

Akşamdan beri bekliyordum. *Dün sabah*tan beri yağan kar hâlâ dinmedi. *İstanbul beş yüz yıldan beri* Türk elindedir. *Çoktan beri* uğramadınız. *Öteden beri* tanışırız. *Dün akşamdan sonra* görüşemedik... *Sizden önce* onu ben gördüm.

ö) **-e kadar** (bkz. n° 311) :

I. *Akşama kadar* bekledik. *Gece yarısına kadar* çalışır. *Bugüne kadar* uğraştım.

II. *Eve kadar* gitmiş. *Ankara'ya kadar* gitmek zorunda kaldı. *Buraya kadar...*

-e kadar'la birleşen kelimeler, süre belirten zaman ve yer zarfları olmaktadır.

Eski şekli. — Yakın çağlarda bile «-e kadar» yerine «-e dek, -e değin» kullanılırdı (bkz. n° 311 eski şekli) :

Eder İran-zemini ta *hudud-u Belha dek* teshir

Eğer bir kerre ruhsat verse tığ-ı tiz-i uryana.

(Nedim XVIII.)

Bister-i gamda gözüm gıceler uyku görmez.

Ederim *subha değin* naleleri döne döne.

(Baki XVI.)

Kimsenin *çırası tana dek* yanmaz.

(Üftel XIX-XX.)

p) **-de** bir yapılı kelimeler de eylemin pek belirtili olmayan zamanlarda tekrarlandığını göstermeğe yarıyor :

İkide bir söze karışır. *Haftada* bir sinemaya gidermiş. *Arada* bir bize gelecek, *yılda* bir uğramak...

302. ZAMAN ZARFLARININ YAPILIŞLARI. — Yapılışlarına göre zaman zarflarını beşe ayırabiliriz :

- 1) Basit zarflar,
- 2) Türemiş zarflar,
- 3) Bileşik zarflar,
- 4) Öbekleşmiş zarflar,
- 5) Deyim halinde zarflar.

301. maddede sıralanan zarfları inceleyerek her birinin yapısını belirtiniz.

.....

ALIŞTIRMA. — 101. Bu ağaç, yaz kış yeşil kalır.

- a) Bu cümledeki fiile «ne zaman?» sorusunu katalım. Yanıt ne olur?
- b) Bu yanıt bir kelime mi, bir deyim mi?
- c) Buna benzer bir zaman zarfı bulunuz ve bir cümlede kullanınız.

ALIŞTIRMA. — 102.

Akşamları köyün meydanında toplanır, konuşurduk.

- a) Bu cümlede zaman zarfı var mıdır? Hangisi?
- b) Benzer örnekleri cümlelerde kullanınız.
- c) Yapılışlarını inceleyiniz.
- ç) İncelemelerinizden bir kural çıkarınız ve yazınız.

ALIŞTIRMA. — 103. Hasta, günden güne, dakikadan dakikaya fenalaşıyordu.

- a) Cümlemin fiilini gösteriniz.
- b) «Günden güne, dakikadan dakikaya» sözlerinin cümledeki görevi nedir? Nasıl anlıyorsunuz?
- c) Bu çeşit birkaç örnek daha bulabilir mısınız?
- ç) Örnekler çoğalınca, birbirine benzeyen noktaları ölçümleyerek bir kurala bağlayamaz mısınız?
- d) Kuralı yazınız.

ALIŞTIRMA. — 104.

Zıkre şayandır Fırat'ın her yeri;
Ben ki bir Türk'üm unutmam Caber'i
Türk olan nînetşinas olmak gerek;
Var yerî gîtsem Mezar-ı Türk'e dek...

(Muallim Naci XIX.)

- a) Bu mısralarda «dek» edatının zarflık görevi var mıdır? Hangi kelimelerle birlikte?...
- b) Etkisi hangi fiiledir?
- c) Kısıyor mu, berkitiyor mu? Ne yönden?
- d) Öyle ise bir zaman zarfı mıdır, yer zarfı mı?
- e) «Dek» kelimesi bugün sık kullanılıyor mu? Bu anlamda hangi kelimeyi kullanıyoruz?
- ğ) «Dek» kelimesinin öz Türkçe olduğunu, yeniden kullanılmamasının daha güzel olacağını belirten bir fıkra yazınız.

Y E R Z A R F L A R I

ve

Kullanılışları

303. YER ZARFLARI :

Geri dönmeyelim. İçeri giriniz. Yiğit Mehmetçikler ileri atıldı. Uzak durmayınız.

Yukarı tükürse bıyığı, aşağı tükürse sakalı.

(Söylence)

*Temâşa çün berî gel kim göresin
Nite gözüm yaşı ırmağ u çaydur.*

(Sultan Velet XIII-XIV.)

İtalik harflerle dizilen kelimeler, eylemlerin yerlerini belirtiyor; onun için bunlara ve benzerlerine **yer zarfı** diyoruz.

NOT. — Yer ve yön anlamlı kelimelerin sonlarında çoklukla *-re, -ra; -eri, -arı* parçalarının bulunduğunu görerek bunları — kelimelerin çoğu basit görünüşlü olsalar da — birer yapım eki saymak gerekiyor (bkz. n° 200, 204) :

Sonra, taşra, içeri, dışarı, yukarı, doğru, eğri, bögriş, ayrı, ileri, geri, asra (eski: *aşağı, üzere*).

Kullanılışı :

1) *Geri düşünce, uzak memleketler, aşağı mahalle, yukarı kat...* takımlarında isimleri niteledikleri için birer sıfattır.

2) *Geri dönelim. Aşağı bakınız. Yukarı çıktılar. İçeri gel... Geriye dön. Aşağıya bakınız. Yukarıya çıktı. İçeriye gel...*

Alt alta yazılan cümleler anlamca farksızdır. Hepsinde de birinci kelimeler eylemin yerle ilgisini belirtiyor. Fakat biçimleri az çok ayrıcadır:..

a) Birinci satırdaki «*geri, aşağı, yukarı, içeri*» kelimeleri yalın haldedir ve yer zarfıdır.

b) İkinci satırdaki «*geriye, aşağıya, yukarıya, içeriye*» kelimeleri ise *-e* hal eklerini aldıkları için dolaylı tümleş sayılır (bkz. n° 73).

Böyle düşünmezsek :

Yukarını gördük. Uzakta duruyorsunuz. Aşağıdan geliyor... cümlelerindeki nesne ile tümleşleri de zarf saymak gerekir.

ALİŞTİRMA. — 105. «Denizde yüzüyorduk. Kıyıda oturanlara seslendik.» cümlelerinde «yüzme, oturma» eylemlerinin yerlerini belirten «denizde, kıyıda» kelimelerini zarf sayalım mı? Niçin?

ALİŞTİRMA. — 106. «Dışarı çıkalım. İçeri buyurunuz.» cümlelerinde :

- a) Birinci kelimeler niçin kullanılmıştır? Kullanmazsak ne olur?
- b) Bu kelimelere birer -e ekleyiniz.
- c) Anlam değişti mi?
- ç) Yalın olanların görev adı nedir?
- d) Hal eki alanlara ne diyelim?

ALİŞTİRMA. — 107. Yer anlamlı kelimelerin yalınları mı daha çok kullanılıyor, -e eki almışları mı?

Soruyu cevaplandırmak için bir hafta konuşmalara, okuduklarımıza dikkat edelim. Rastlayacağımız örnekleri yazalım. Aradığımız sonuç bu örneklerden çıksın.

SORULAR. — 1. Yer zarflarının cümledeki önemini anlatınız. 2. Yer zarflarını bulmak için hangi sorudan yararlanalım?

HAL ZARFLARI

ve

Kullanılışları

304. HAL ZARFI. — Eylemin nasıl yapıldığını, ne halde olduğunu belirten zarflardır; çoktur ve çeşitlidir.

Anlam ayırtılarına göre başlıcalarını inceleyelim :

305. NİTELEME ZARFLARI :

I. Niteleme sıfatları - isimleri değil de - fiilleri, yani eylemi niteleyince hal zarfı olur :

*Güzel düşün, iyi hisset, yanılma, aldanma;
Ne varsa doğrudur; doğruluk şaşar sanma.*

(Tevfik Fikret)

Yirmi beş yıllık meslek alışkanlığından *kolay* kurtulunur mu?

(Reşat Nuri Güntekin)

Alnını ne kadar *yüksek* tutarsan yere o kadar *sağlam* basarsın.

(Cenap Şehabettin)

Doğru söylüyor. *Yorgun* görünüyorsunuz. Kitaplar *temiz* tutulmalı.

II. Böyle, şöyle, öyle... «Bu, şu, o» işaret sıfatlarından gelişen bu kelimeler :

a) İsimleri tamlayınca niteleme sıfatıdır :

*Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel sen dahi şöyle böyle bir söz.*

(Şeyh Galip XVIII.)

b) Fiillerin eylemlerini niteleyince zarf olur :

*Sandım olmuş ceste bir fevvere-i ab-ı hayat
Böyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni.*

(Nedim XVIII.)

*Gider hâb-ı tegafül didelerden dûr olur bir gün
Bu meclis böyle kalmaz mestler mahmur olur bir gün.*

(Veysi XVII.)

III. Tekrarlanmış kelimeler de eylemi nitelemeye yarar :

a) Sıfatlar tekrarlanır :

Güzel güzel anlaşmışlardı. Birden *sert sert* bakışmaya ve *hızlı hızlı* konuşmaya başladılar.

Rahat rahat uyuyun son aşianınızda.

(Kemalettin Kamu)

b) Fiil tabanlarından -e yapılı kelimeler tekrarlanır :

Cıvarda [Bolu ormanlarında] *köpüre köpüre* boşa akıp giden bir Ömerler maden suyu varmış...
«At Yaylası»nın lâtifliğini, hele kirazlarının methini *anlata anlata* bitiremiyorlar.

(Refik Halit Karay)

Güle güle gidiniz. *Korka korka* anlattı. *Sevine sevine* gidiyor...

c) Anlamca ilgili fiiller tekrarlanır :

Ağlaya sızlaya anlatmak... *Utana sıkıla* istemek...

Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

ç) Tekrarlanan isimler de eylemin yapılış alanına belirtisiz bir genişlik ayırtısı katar :

... Altı aşınmış pabuçlarıyla *diyar diyar* dolaşarak «hürriyet» dilenirdi.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi;
Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sındı.

(Yahya Kemal Beyatlı)

306. KESİNLİK ZARFLARI :

I. Elbet, elbette :

Elbette gider gelen cihana.

(Fazlî XVI.)

Açılır *elbet* nesim-i nevbahâr essün hele
Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin.

(Nedim XVIII.)

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran...

(Ziya Paşa XIX.)

örneklerinde görüldüğü gibi, zarflar *gitme*, *açılma* ve *viran olma* eylemlerinin olacağında şüphe bırakmıyor; yani eylemi pekiştirerek kesinleştiriyor.

II. Mutlaka, behemehal, şüphesiz... kelimeleri de eylemin pekiştirilmesi, kesinleştirilmesi için kullanılır :

Mutlaka gitmeliyim. *Behemehal* muvaffak olacağız. *Şüphesiz* hepimizden büyüktür...

III. Asla :

Kimseye *asla* minnet etmez. Kurnazlık yapıyor; *asla* sezdirmiyor. eylemlerindeki olumsuzluk anlamını pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılmıştır.

IV. Hiç :

1) Olumsuz fiilleri pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılır :

Doğduğumdan beridir âşıkım istiklâle,
Bana *hiç* tasmalık etmiş değil altın lâle.

(Mehmet Akif Ersoy)

2) Soru eki almış fiillere :

a) «Herhangi bir zaman» anlamını katar :

Hiç ava gittiniz mi?

(Türkçe Sözlük)

b) Söyleyiş tonuyla birleşerek, karşıtı kastedilen soruları pekiştirmeye yarar :

Hıç öyle şey olur mu? İnsan arkadaşını unuttur mu *hiç*?

V. **Ne olursa olsun**, deyimi de söze kesinlik katar :

Ne olursa olsun gideceğim. Verdiğim sözden, *ne olursa olsun*, dönmem!...

307. **ŞÜPHE** [daha doğrusu] **İHTİMAL ZARFI** : **Belki** :

Ben *şairim* o *kamet-i mevzunu* doğrusu
Sevmem desem de *belki* yalan söylerim sana.

(Nedim XVIII.)

Afveyllyelim ki *belki* bilmez.
Bir sürçen atın bağı kesilmez.

(Şeyh Galip XVIII.)

Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum;
Kesilir *belki*, fakat çekmeye gelmez boyunum.

(Mehmet Akif Ersoy)

Doğacaktır sana vadettiği günler Hakkın;
Kim bilir *belki* yarın, *belki* yarından da yakın.

(Mehmet Akif Ersoy)

Belki zarfı, eylemlere «olabilir, umulur, ihtimal ki, mümkündür ki...» anlamlarını katmaktadır.

308. **TEKRAR ANLAMLI ZARFLAR** :

I. **Yine, gene** :

Eyvah bu baziçede bizler *yine* yandık;
Zira ki ziyan ortada, bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa XIX.)

Memleket hasreti onu *gene* bu topraklara çekmişti.

(Reşat Nuri Güntekin)

NOT. — «Yine, gene» kelimeleri :

- a) Bulunduğu cümlelerin fiilini tekrarlama anlamıyla berkittiği için ZARF,
b) Cümleleri bağladığı için BAĞLAÇ sayılır.

II. **Tekrar** :

Tekrar anladım ki yolsuz bir ülkede terakki namına hiç bir iş görmeğe,
hele ilk tahsil mecburiyetini başarmağa imkân yoktur.

(Refik Halit Karay)

III. **Bir daha, bir kere daha, beş defa, bin kere,... kez...**

Bir daha söyledim. *Kırk defa* anlatsam faydası yok. Bu yıl Ankara'ya *iç kere* gittim. *Yüzlerce defa* anlatmak...

örneklerinde görüldüğü gibi, bu zarflar, eylemlerin tekrarlandığını anlatmak için kullanılmıştır.

IV. **Çok kere, çok kez, ikide bir...**

İkide bir otomobilli durduruyor, bir ormanın zevkini çıkarmaya çalışıyordum.

(Refik Halit Karay)

Çok kere karşılaşır; konuşmadan geçeriz. *İki günde bir* bize gelir.

Bu zarflar, tekrarlanışa belirtilmeyen bir sıklık ayırtısı katıyor.

NOT. — «İkide bir, günde bir...» deyimlerini kullanışa göre adlandırılabilir :

a) Belirtisizlik ayırtısıyla fiilin tekrarlandığını göstermek için kullanılmışsa **hal** zarfı sayılır.

b) Zaman anlamı daha önde sayılırsa **zaman** zarfıdır (bkz. n° 301-p).

V. Ara sıra, arada sırada, bazı kere, bazı defa, bazı bazı, bazan, kimi vakit, kimi kere, kimi kez...

Neticeden korkmuştu, *ara sıra* sertelmeğe çalışıyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

Bazan kırlara çıkar, *kimi vakit* vapurla gezmeyi daha zevkli bulurum.

örneklerinde görüldüğü gibi, bu zarflar, belirtilmek istenilen tekrarlanışa seyreklilik ayırtısı katmak için kullanılır.

309. -ce, -cesine yapılı kelimeler de eylemi nitelemek için kullanılır (bkz. n° 144) :

Köylüler ta karşıma bağdaş kurmuşlar, konuşmağa fırsat arayarak *sabırsızca* bekliyorlardı.

(Refik Halit Karay)

İnsanca yaşamak; *mertçe*, *erkekçe* davranmak; *akıllıca* iş yapmak...

Kavga edercesine bağırıyor, *delicesine* koşuyordu...

310. ARTIK :

Artık keseyim yeter figanı; *Ervaha* dokunmasın ziyanı.

Bu ah ki candan eyliyor cûş,
Artık anı kendim eyleyim gûş

.....

Artık kalayım sükût içinde
Fikretmek için o yâr-ı canı.

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan)

a) «Artık» kelimesi, eylemin gecikmeden yapılmasının gerekli olduğunu göstermek için kullanılmıştır.

b) «Artık» kelimesini sıfat, hatta isim olarak kullanınız. Zarf olan *artık*'la bunların söylenişi bir midir? Bu kullanışa göre değişen vurgulu heceleri gösteriniz (bkz. n° 378-II).

ALİŞTİRMA. — 108.

Ey Nallî hamuşî mahz-ı hikemdir amma
Eş'an böyle söyler üstât söyleyince.

(XVII.)

- Bu beyitteki zarfı bulunuz, görevini anlatınız.
- Başka bir cümlede de zarf olarak kullanınız.
- Bu kelimeyi başka bir cümlede sıfat olarak kullanınız.
- Bu kullanışlara göre bir kural tasarlayıp yazınız.

ALİŞTİRMA. — 109. «Kolumun ağrısı dün akşam geçer gibi olduğu halde bu sabah tekrar başlamıştı.»

KAVAK YELLERİ (Reşat Nuri Güntekin)

- Bu cümlede iki zarf bulunuz. Altlarını çiziniz.
- Cümle sonundaki fiilin zarfı hangi kelimedir? Görevi nedir?
- Dizide birinci zarf hangisidir? Fiilin nesini gösteriyor? Bu görev için kendisine ne ad verelim?

ALİŞTİRMA. — 110. «Her sabahki gibi ortalık gene yağmur içinde.»

KAVAK YELLERİ (Reşat Nuri Güntekin)

- a) Bu cümlelerin fiili nerede?
- b) Fiilin zarfını bulunuz.
- c) Görevini anlatınız.

ALİŞTİRMA. — 111.

«Nerede ise bir işveç bestesi yüzünden kadeh kadehe, tabak tabağa, boğaz boğaza geleceğiz.»

(Fahri Rıfkı Atay)

- a) Bu cümledeki tekrarlanmış kelimeleri zarf sayalım mı (bkz. n° 305-III)?
- b) Yoksa «boğaz boğaza gelmek, göz göze gelmek; saç saça, baş başa gelmek; süngü süngüye gelmek...» sözlerini birer deyim mi sayalım? Bunları bileşmiş birer fiil de sayamaz mıyız?
- c) Bu düşüncelerin hangisini daha uygun buluyorsunuz? Türli tanıtılarla ispat ediniz ve yazınız.
- ç) «Baş başa konuşuyorlar. Omuz omuza yürüyorduk. Süngü süngüye harp ettiler...» sözleri de var. Siz de başkalarını bulabilirsiniz.
- d) Bu fiillere «nasıl, ne halde?» sorularını katalım. Cevap olan bu çifte kelimeleri ne sayalım?
- e) Bu son örnekleri inceledikten sonra ispata çalıştığınız fikirlerde bir değişiklik oldu mu? Değişmedi mi? Niçin?
- f) Bu çifte kelimelerin yapılaşlarını inceleyiniz. Yapılış işlek mi?
- g) Her isimden bu çeşit zarflar yapılabiliyor mu?

A Z L I K - Ç O K L U K Z A R F L A R I

ve

Kullanılışları

Sıfatları, fiilleri ve kendi türünden kelimeleri azlık, çokluk bakımından kısan ya da berkiten bu kelimelerin başlıcalarını görelim :

311. EŞİTLİK ZARFI = Kadar. — Zarf olarak kullanılınca :

a) Sıfatlara eşitlik anlamı katar :

Senin bugün
Cennet *kadar* güzel vatanın var
(Tevfik Fikret)

Melek *kadar* uslu. Türk *kadar* kuvvetli, tüy *kadar* hafif...

b) Eyleme de nicelikle ilgili eşitlik anlamı katıyor (bkz. n° 301-ö) :

İki saat *kadar* uyudunuz. Beş yüz metre *kadar* yürüdükten sonra yarışı terk etti. Bu *kadar* düşünmeyiniz...

O kadar... ki!.. biçiminde kullanılınca eşitlikten sıyrılarak sıfata ve fiile sınırsız bir aşırılık ayırtısı katar (bkz. n° 314) :

O kadar güzel *ki!...* Dün *o kadar* yürüdüm *ki!...* *O kadar* çalışkandır *ki!...*

Sorulu cümlelerde de **bu kadar, o kadar** takımlarının temel anlamı eşitlik olmakla birlikte, söyleyiş tonuyla aşırılığa kaymaya pek elverişli olur :

O kadar uyunur mu? *Bu kadar* yaramazlık görülmüş müdür?

Eski şekli. — Eski metinlerde zarf olan «kadar» yerine **denlü** de kullanılmıştır (bkz. n° 301-ö, eski şekli) :

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su
Kim bu *denlü* tutuşan odlara kılmaz çare su.
(Fuzulî XVI.)

Ne yüzlen varırız mahşer yerine
Bu *denlü* cürm ile isyanımız var.
(Aşık Ömer XVII.)

Âlemde zerre *denlü* değilken vücudumuz
Müşkil budur ki zerreden artık hasudumuz.
(Bakî XVI.)

312. ÜSTÜNLÜK ZARFI = Daha. — Zarf olarak kullanılınca :

a) Sıfatları üstünlük derecesine çıkarır :

Bu kalemi beğendim ama, *daha* güzel bir kalem isterim. Ondan *daha* iyisi bulunmaz.

b) Fiillere [*henüz, başka...* gibi] çeşitli anlamlar katar (bkz. n° 301-n) :

Daha uyanmadı. *Daha* ne istiyorsunuz? Bir saat *daha* beklemeli...

313. EN ÜSTÜNLÜK ZARFI :

*En âciz, en feleklede millet, kadınlığı
Hemşire-i cehalet edendir!*

(Tevfik Fikret)

Sınıfın *en* terbiyeli öğrencisi Orhan'dır. *En* şerefli millet...

Örneklerde görüldüğü gibi «en» kelimesi sıfatları *en* üstünlük derecesine yükseltiyor.

314. AŞIRILIK ZARFLARI :

I. Çok, pek, gayet :

Bolu'dan itibaren şose *gayet* meskûn ve refahlı bölgeden, Düzce ile Hendek'ten geçiyor.

(Refik Halit Karay)

Orhan *çok* çalışkandır. *Pek* yorgunum. *Çok* sevimli bir kuzu aldım.

Bu zarflar, niteleme sıfatlarını aşırılık derecesine yükseltiyor.

Bu zarflarla «en» arasında anlam ayırtısı var; inceleyelim :

Orhan, sınıfın *en* terbiyeli öğrencisidir.

Orhan, *pek* terbiyeli öğrencidir.

Birinci cümlede bir kıyaslama, bir ölçümleme var.

İkinci cümlede ise Orhan'ın terbiyesi başkalarınıninkiyile karşılaştırılmıştır. Terimleri de bu ayırtıya göre verilmiştir.

II. Fazla :

Fazla zayıf ve şahsiyetsiz insanlardan hoşlanmam.

(Reşat Nuri Güntekin)

Sözlüklere göre «fazla» kelimesi, «çok, pek» kelimeleriyle anlamdaştır. Fakat aralarında önemli ayırtı var :

Orhan bugünlerde çok çalışıyor. Kitaplarınızın çokluğu...

Orhan bugünlerde fazla çalışıyor. Kitaplarınızın fazlalığı...

Örnekler gösteriyor ki «fazla» kelimesinde gereksizlik, hatta zararlılık ayırtısı var. Onun için «fazla» kelimesini kullanırken bu anlam özelliğini göz önünde bulundurursak yanlış kullanmaktan kurtuluruz.

III. Arapçadan dilimize geçen **Fevkalade, harikulade...** gibi eskimiş bileşik deyimler de aşırılık zarfı olarak kullanılıyor.

IV. Refik Halit Karay son yazılarının birinde bu eskimiş yabancı deyimler yerine *olasıya* kelimesini *pek* güzel kullanmıştı :

Etrafı, dağların *en* ormanlı ve *en* güzel biçimleriyle uzaktan çevrilmiş yayvan, ufak; lâkin *olasıya* sevimli ve ferah bir kasaba [Bolu] Ne güzel dağlar onlar. Meşhur Boğazlıçi parkları gibi muhtelif ağaçlarla kaplı, *olasıya* gölgelik...

V. Bu anlamda **alabildiğine** sözcüğü de kullanılır.

VI. «Çok» zarfının karşıtı olan «az» kelimesi de aşırılık anlamındadır.

Yukarıda sıralanan bu zarflar fiillere de aşırılık anlamı katar :

Çok oturduk. *Pek* üzüldüm. *Fazla* konuşur. Bu gece *az* uyudum...

315. ÖBEKLEŞMİŞ ZARFLAR. — Daha çok, en çok, pek çok, daha fazla, en fazla, pek fazla, daha az, en az, pek az, çok az... biçimindeki öbekleşmiş zarflar da kullanırız.

Dil bakımından titiz olanlar bu (zarflarla pekişmiş zarfları) gelişigüzel kullanmazlar; her birinin anlam özelliğine dikkat ederler.

316. AŞIRILIK ZARFLARIndan kimileri küçültme ekleriyle de şekillenir:

a) **Çokça, fazlaca :**

Orhan'ı *çokça* üzgün gördüm, *fazlaca* yorgundu da...

b) **Azıcık :**

Bolu'ya iniş *azıcık* daha kolay oldu...

Bolu, zelzele felâketinden sonra kendisini *azıcık* toplamış...

(Refik Halit Karay)

317. TA :

Uludağ'ın *ta* tepesine çıktı. *Ta* sabahtan beri bekliyorum. *Ta* Kars'tan geliyorum. *Ta* kapınıza kadar geldi.

Cedvel-i sim içre âdem binse bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin *ta* yanına.

(Nedim XVIII.)

Örnekler gösteriyor ki «*ta*» zarfı :

a) **-den'li ve -e'li** tümleçlerin başına geliyor.

b) Eylemin başlangıcına, bitimine - uzaklık ve yakınlıkta - «en son» anlamını katıyor. Bu, bir çeşit berkitmedir.

318. AŞAĞI YUKARI :

Aşağı yukarı iki yıl önceydi. O gün, *aşağı yukarı* elli lira harcadık.

örneklerinde «aşağı yukarı» deyimini, sayı sıfatlarına «tastamam değil; ama ona yakın» anlamıyla belgisizlik katıyor.

NOT. — «*Söyle böyle*» deyimini de bu görevde kullanılır :

Söyle böyle kırk yıllık gazeteciyim.

(Fahri Rıfkı Atay)

«*Söyle böyle* bir adam» takımında ise «iyi değil, fena da değil, orta derecede» anlamında bir belgisiz sıfattır (bkz. n° 305-II).

.....
ALIŞTIRMA. — 112. «Hayli yürüdük. Etrafta pek güzel çiçekler vardı. Güneş, en tatlı gülümsemeleriyle bu çiçekleri okşuyordu...»

a) Her cümlede bir zarf var; altlarını çiziniz.

b) Birinci cümledeki zarfı bir anlamdaşıyla değiştiriniz.

c) Buna göre bu kelimeyi hangi çeşit zarflar arasına katalım?

ç) İkinci cümledeki zarfın görevi nedir?

d) Son cümledeki zarf hangisidir?

e) Bu zarfı aşırılık zarflarından birisiyle değiştiriniz ve anlam ayırtısını belirtiniz.

f) Bu cümlelerdeki zarfları atınız. Anlatımda büyük ayrılık oldu mu?

ALIŞTIRMA. — 113.

İnsanoğlu o kadar garip bir mahlûktur ki yüz verdikçe şumarır. Şumardıkça yüz bulacak olursa daha ziyade şumarır. Cihan anın esiri olsa ezmek için cihanın haricinde ahrar aramağa kalkışır...

(Ahmet Mithat)

- a) Bu cümlelere hangi kelimeler çokluk anlamı katıyor?
- b) Bunlar birer kelime mi, yoksa öbek mi?
- c) Bunları çiziniz. Cümleler bozuldu mu?

ALİŞTİRMA. — 114.

Koridor çocuk bahçesine döndü. Ne kovalamacalar, ne saklambaçlar...

(Refik Halit Karay)

- a) İkinci cümlelin fiili nerede?
- b) «Ne» leri birer anlamdaşıla değıştirebilir misiniz?
- c) Cümleye kattıkları anlamı düşünerek «ne» lerin görevlerini belirtiniz.

SORULAR. — 1. Cümlede azlık-çokluk zarflarını bulmak için hangi sorulardan yararlanırız? 2. Azlık-çokluk zarflarını niçin kullanırız? Kullanmasak ne olur? 3. «En» zarfıyla aşırılık zarfları arasındaki ayırım nedir? Açıklayınız.

S O R U Z A R F L A R I

ve Kullanılışları

319. SORU ZARFLARI. — Yüklemleri soru yoluyla kısıt ya da kuvvetlendiren kelimelerdir :

I. Ne?

Ne büyüsun ki kanın kurtarıyor tevhide;
Bedr'in aslanları ancak bu kadar şanlı idi.

(Mehmet Akif Ersoy)

Zonguldak'tan kalkan otobüs, hesapsız virajlar aşarak hemen dağlara tırmanmağa başlıyor. Ama *ne* güzel dağlar onlar...

(Refik Halit Karay)

Ne bakıyorsun? O adam buralarda *ne* dolaşıp duruyor?

«Ne» kelimesi :

a) Sıfatları, ses tonuyla kuvvetlenen bir obartı ayırtısıyla berkitiyor.

b) Fiillere de değişik ayırtılı soru anlamı katıyor.

NOT. — Eklerle çekimlenen «ne» leri soru zamiri saymak gerekir.

Ne'ler «etmek, eylemek, olmak» yardımcı ve «idi, imiş, ise» ek-fiilleriyle bir örnek gibi kaynaşır :

Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim, nettim sana ey padişahl

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Kendin aldırdın gönül *noldun* ne hal olmuş sana?

(Nedim XVII.)

Neydi, neymiş, neyse...

II. Nasıl?

Bu kayguya yürek *nasıl* dayansın?

(Recaizade Ekrem)

III. Niçin (ne için)?

Bana *niçin* karamsar olduğumu soranlar var. Ben karamsar değilim, realistim.
(Fahri Rıfkı Atay)

Beni *niçin* aradınız? *Niçin* erken çıkıyorsunuz? *Niçin* gelmiyor?

IV. Nice?

Bu binayı *nice* gördüler?

(Nevîya Çelebi XVII.)

Bu üç kelime, fiillere, birbirine yakın anlamda sorular katıyorlar.

V. Hani?

Hani çay gelmedi yahu!..

(Mehmet Akif Ersoy)

Eski şekli : Kani :

Kani ol gül gülererek geldiği demler şimdi?
Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz.

(Mahir XVIII.)

Fiilleri «nerede?» anlamlı sorularla berkitiyor.

VI. Ne kadar?

Ne kadar tatlı konuşuyordu? Bu dağ *ne kadar* yüksekmış? *Ne kadar* aradım sizi? *Ne kadar* zengin olsa da...

Eski şekli : Ne denli :

Ne denli eksik ise tut tamama sultanım.

(Nedim XVIII.)

Sıfatlara ve fiillere soru, obartı ve nicelik ayırtıları katarak berkitiyor.

ALİŞTİRMA. — 115.

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;
O ne müthiş tipidir: Savrulur enkaz-ı beşer...
Top tüfekten daha sık, gülle sağan mermiler...
Kahraman orduyu seyret ki bu tehlide güleri
Ne çelik tabyalar ister, ne siner hasmından;
Alınır kal'a mı göğsündeki kat kat iman?
Hangi kuvvet onu, haşa, edecek kahrına ram?
Çünkü tesâs-ı ilâhî o metin istihkâm.

Vurulup tertemiz alından uzanmış yatıyor!
Bir hilâl uğruna, ya Rab, ne güneşler batıyor?

(Mehmet Akif Ersoy)

- Bu mısralardaki soru kelimelerinin altlarını çiziniz.
- Soru sıfatlarını gösteriniz. Hangi isimleri belirtiyor?
- Soru zarflarını gösteriniz. Hangileri sıfatları, hangileri fiilleri berkitiyor?
- Ekle hangi mısraa soru anlamı katılmıştır?
- Bu sorular cevap almak için midir? Değilse neye yarıyor?

EDATLAR ve Kullanılışları

320. EDAT :

Atatürk'ün asil yüreği — pas tutmayan madenler *gibi* — kin nedir, hiç bilmemiştir. Devlet, millet ve inkılâp davalarındaki husumetleri ne *kadar* sert ve derin ise, kendi şahsına ve hususî hayatına taalluk eden meselelerdeki hiddetleri o derece hafif ve geçici idi...

...Fertlerin hürriyetlerini herhangi bir zor ve tazyik ile örselemek onun vicdanının kabul edemeyeceği bir adaletsizlik ve mantıksızlıktı.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

İtalik harflerle dizilmiş kelimelerin belli başlı birer sözlük anlamı yoktur. Görevlerine dikkat edelim : «gibi» kelimesi «asil yürek» le «pas tutmayan maden» arasında bir benzetme ilgisi kuruyor¹. Demek ki :

Kavramlar arasında türlü anlam ilgisi kurmaya yarayan ve anlamları ancak bu görevleriyle beliren kelimelere EDAT denir.

Başlıcaları şunlardır :

Gibi, kadar, ile, için, sanki, dolayı, üzere...

321. BENZETME EDATLARI :

I. Gibi :

Hak ve kuvvet kılıçla kın gibidir; içinde kılıç olmayan kına kimse hürmet etmez.

(Cemal Şehabettin)

Hak, kılıca; kuvvet, kına benzetilmiştir. Benzetme ilgisini kuran «gibi» edatıdır.

Sözü, hayal değeri katarak canlandırmak ve kuvvetlendirmek bakımından benzetmenin önemi büyüktür :

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet *gibi*
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat *gibi*.

(Mahîbbî «Kanunî» XVI.)

O gül-endam bir al şale bürünsün yürüsün.
Ucu gönlüm *gibi* ardınca sürünsün yürüsün.

(Vâsîf XIX.)

1) Bunun ve öbür edatların görevleri aşağıdaki maddelerde genişçe incelenecektir.

Eski şekli. — Eski metinlerde «gibi» yerine :

1) «Bigi» de kullanılmıştır :

Ay bigi sensin, gün bigi sensin...

(Mevlâna)

Dedim ey gonçe-i cennet cemalin taze gülşendir
Dedi müşkil mi hallettin güneş bigi bu ruşendir.

(Zatî XV-XVI.)

2) «Gibi» yerine «tek» de kullanılmıştır :

Gün akşam oldu vü gelmez benim şem'-i şebistanım
Bu hasret oduna her dem yanar pervane tek canım.

(Ahmet Paşa XV.)

Suya versün bağban gülzarı zahmet çekmesün
Bir gül açılmaz yüzün tek verse bin gülzara su.

(Fuzulî XVI.)

II. Kadar :

..... Senin bugün
Cennet kadar güzel vatanın var

(Tevfik Fikret)

«Kadar» kelimesi :

a) «Güzel» sıfatına eşitlik anlamı kattığı için zarf sayılır.

b) Vatanı, güzellik yönünden cennete benzettiği için de benzetme edatıdır.

Bu bakımdan «kadar» la «gibi» anlamdaştırlar : «Cennet gibi güzel vatan» da denir. Aralarında şu ayırtı var :

«Gibi», yalnız benzetme görevindedir.

«Kadar», benzetme görevine nicelik ayırtısı da katar.

Eski şekli. — Eski metinlerde «kadar» kelimesi yerinde «denlü» kullanılmıştır (bkz. n° 301-ö, 311) :

Leşker-i gamdan kaçup kurtulmağ için zahidâ
Kûşe-i meyhane denlü bir hisar olmaz sana...

(Zatî XV-XVI.)

III. Sanki :

Nayın kî çıkar zemzeme sûrâhlarından
Bülbüller öter sanki gülün şâhlarından.

(Naîlî XVII.)

Neyin deliklerinden çıkan nağmeler, gül dalındaki bülbüllerin ötüşüne benzetilmiştir. Buna göre **sanki** de bir benzetme edatıdır. Bu da **gibi**'den az çok ayrılır :

a) **Gibi**'de benzetme açıktır;

b) **Sanki**'de azıcık «örtülü, kapalı» dır.

322. İÇİN (bkz n° 74-II) :

Yemek için yaşamamalı, yaşamak için yemeli.

Eski şekli. — Yakın çağlara kadar için, -gün şeklinde kullanılmıştır :

Bir yâr için ağyar ile kavgadan usandık.

(Nabî XVII.)

Yazılışı. — İçin edatı, kimi kez, **-çin**, **-çün** halinde kendinden önceki kelimeye bitişir :

Yıkanlar hatır-ı nâşadımı ya Rabbi şad olsun
Benimçün nâmurat olsun diyenler bermurat olsun.

(Nalîl XVII.)

323. İLE (bkz. n° 74-I) :

Araba ile kira gittik. Uçakla gelmiş. Radyo ile yapılan yayım...

Meshurdur ki fısk ile olmaz cihan harap
Eyler anı müdahane-i âliman harap.

(İzzet Molla XIX.)

Örneklerinde **ile**, kelimelerin ya da kavramların arasında [vasıtasıyla anlamalı] ilgiler kuruyor.

Eğer eşit kelimeler ya da kavramlar arasında bulunsaydı bağlaç sayılırdı (bkz. n° 334) :

Fuzuli ile Baki on altıncı yüzyılda yaşamış büyük şairlerdir.

Eski şekli. — Eski metinlerde **ilen** şeklinde kullanıldığı da görülüyor :

Kırk yiğit **ilen** yiyip içip otururlar idi...

(Dede Korkut XIV.)

Hayret **ilen** parmağın dişler kim etse istima.

(Fuzuli XVI.)

Yazılışı. — (bkz. n° 74).

324. YALNIZ. — Her kelime gibi **yalnız** da kullanış özelliğine göre kelime bölümlerinden birkaçına girer :

- a) Sıfat olur : *Bu tepedeki yalnız ev Orhan'ındır.*
- b) Zarf olur : *Orhan o evde yalnız oturur.*
- c) Edat olur : *Bu kitabı yalnız orada bulabilirsiniz.*
- ç) Bağlaç olur : *Giderim; yalnız, arkadaş isterim.*

«Yalnız» kelimesinin vurgulanışı da bu kullanış özelliğine göre değişir :

Sıfat ya da zarf olarak kullanılınca vurgu ikinci hecededir (a, b paragraflarında olduğu gibi).

Fakat «**yalnız**» kelimesi :

Başına geldiği söze **özü** anlamı katarak edat olursa;

«Ama, şu kadar ki...» anlamlarında bağlaç olursa vurgu birinci heceye geçer (c, ç paragraflarındaki örneklerde olduğu gibi).

325. ANCAK :

- a) Ben *ancak* Orhan'la görüşmeye geldim.

cümlesinde «*ben*» le «*Orhan*» arasında övgülük ilgisi kurmaktadır; edattır.

- b) Bu kitabı *ancak* orada bulabilirsiniz (bkz. n° 324/c.)

ALİŞTIRMA. — 116.

Benim tek hiç kim zâr ü perîşan olmasun yâ Rabi

(Fuzuli XVI.)

- a) Bu mısradaki hangi kelime edat görevindedir?
- b) Bu kelime bugün bu anlamda kullanılır mı?
- c) Bu kelimenin yerinde bugün hangi kelimeyi kullanırsınız? «Gibi» mi, «kadar» mı?
- ç) «Gibi» ile «kadar» arasındaki ayırtmayı örneklerle açıklayınız.

ALİŞTIRMA. — 117.

Älemde zerre denlü değilken vücudumuz
Müşkil budur ki zerreden artık hasudumuz.

(Bakı XVI.)

- a) Bu beyitte hangi kelime edat görevindedir?
- b) Bu görevi bakımından ne edatıdır?
- c) Zarf mı? Hangi sıfatı veya fiili berkitiyor?
- ç) Bu edat bugün kullanılır mı?
- d) Bugün bunun yerinde hangi kelimeyi kullanınız?

ALİŞTIRMA. — 118.

«Yalnız duyan yaşar» sözü derler ki doğrudur;
«Yalnız duyan çeker» derim en doğru söz budur.

(Yahya Kemal Beyatlı)

- a) Bu beyitteki «yalnız» kelimesinin görevi nedir?
- b) Sıfat mı? Hangi ismi niteliyor?
- c) Zarf mı? Hangi sıfatı ya da fiili berkitiyor?
- ç) Edat mı? Hangi kelimeler, kavramlar arasında ilgi kuruyor?
- d) «Yalnız» kelimesini bir cümlede sıfat olarak kullanınız.
- e) Başka bir cümlede zarf olarak kullanınız.
- f) Başka bir cümlede de edat görevinde kullanınız.
- g) Bu kullanışlarda vurgunun nasıl yer değiştirdiğini belirtiniz.

SORULAR. — 1. Edatlar cümleye anlamlarıyla mı, görevleriyle mi değer katarlar? 2. Yeri geldikçe edatlar kullanılmazsa ne olur? 3. Cümledeki görevleri bakımından edatlar mı önemlidir, zarflar mı? Açıklayınız. 4. Edatların başlıcaları hangileridir? Görevleriyle anlatınız.

BAĞLAÇLAR

ve

Kullanılışları

326. BAĞLAÇ :

On altı yaşında *ya* var, *ya* yoktum. *Fakat* biliyordum *ki* bazı memleketlerde hürriyet denilen bir saadet vardır *ve* oralarda herkes istediği kitabı okuyabilir...

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

İtalik harflerle dizilmiş kelimeleri inceleyelim. Eşit öğeleri *ya* da anlamca ilgili cümleleri birbirine bağlıyor.

Anlamca ilgili cümleleri, görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan kelimelere BAĞLAÇ denir.

Bağlaçlar çoktur ve çeşitlidir; başlıcaları :

327. VE :

a) Yolculukta göz *ve* gönül mütemadiyen çile doldurur.

(Refik Halit Karay)

örneğinde «ve» görevdeş özneleri bağlıyor.

b) Ekinlere bir kere de çiftçi gözüyle bakınız: Başakları hükümdar tuğlarından *ve* taneleri incilerden daha kıymetli bulursunuz.

(Cenap Şehabettin)

örneğinde «ve» görevdeş iki nesneyi [= başakları, taneleri] *ve* iki görevdeş tümleci [= hükümdar tuğlarından, incilerden] bağlıyor.

c) Yakın *ve* uzak Şarkın bütün tahtlarında menşei Türkçe olan bir ismin turasını görürsünüz.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Bu cümlede de *ve* «Şark» kelimesinin iki görevdeş sıfatını bağlıyor.

ç) Abdülhak Hâmit, nerede doğsa bir güneş telâkki olunur *ve* yaşı kaçsa yükselse nisan güneşi gibi genç görünür.

(Cenap Şehabettin)

örneğinde de iki görevdeş cümleyi bağlıyor.

Kullanış alanı pek geniş olan «ve» bağlacının doğru kullanılmış olması için :

1) İki tarafındaki öğelerin görevdeş olması şarttır. Yani isimler özne, nesne, tümleç olmakta; fiillerse kişi ve kip bakımından uymakta birbirine eşit olmalıdır.

2) Şiveye uymalıdır :

Orhan ve Turgut gidiyor. Mehmet ve Hüseyin'i öğretmen çağırıyor. Sevim ve Ayhan'ın kitapları kayboldu...

cümlelerinde «ve» lerin kullanılışı belki kural mantığıyla uzlaşabilir; fakat şiveye uymaz. Doğruları şöyledir :

Orhan'la Turgut gidiyor. Mehmet'le Hüseyin'i öğretmen çağırıyor. Sevim'le Ayhan'ın kitapları kayboldu.

«Ve»den ya da görevdeşleri bağlayan virgülden önce gelen fiiller, sonraki fiilin takılarını almış sayılır :

Arkadaşlarla toplanırdık, okurduk ve derslerimizi hazırlardık.

Arkadaşlarla toplanır, okur ve derslerimizi hazırlardık.

Arkadaşlarla toplanır, okur, derslerimizi hazırlardık.

Bu üç cümle, anlam bakımından birbirinin aynıdır.

İkinci, üçüncü satırlardaki toplanır, okur fiilleri görünüşte geniş zaman kipinin üçüncü tekil kişisidir. Oysa bu fiiller, cümle sonundaki hazırlardık fiiliyle eşit oldukları için geniş zaman kipinin hikâye şeklidir ve birinci çoğul kişiye düşer.

Yukarıdaki üç örnek cümleden - ahenk gibi, duygu gibi bir değer katmak kastı yoksa - ikinci, hatta üçüncüyü üstün saymak yerinde olur; «ve» azaldıkça anlatım güzelleşir.

En eski metinlerde «ve» bulunmayışına dikkat eden Millî Edebiyatçılar [Ziya Gökalp, arkadaşları] onu millî saymıyor, kullanmamaya çalışıyorlardı. Ömer Seyfettin, güzel hikâyelerinde «ve» den, elden geldiği kadar, kaçınır; onun yerine, uyarına göre virgül, noktalı virgül ya da «ile» bağlacını kullanırdı. Son hikâyeleri «ve» sizdir.

İncelemeler, «ve» yi kullanırken kurala, şiveye dikkat etmenin gerektiğini gösteriyor :

Soğuk bir sonbahar ve sonraları kar ve buzlu bir kış başladı.

(Halide Edip Adivar)

Cümledeki iki «ve» den hangisini az çok yadırgıyorsunuz? Şiveye uyması için nasıl olmalı idi?

Usta kalemlerde bile «ve» lerin çarpık kullanılışları : «ve azaldıkça yazı güzelleşir» diyenlere hak vermemizi gerektirmez mi?

«Ve» hakkında iki düşünce :

1) Refik Halit Karay da bu konuyu inceleyen bir makalesinde şöyle diyor :

«Dava «ve» nin dilimize alınmış olmasında, kalmasında değil; suiistimale uğramasındadır. Zevk sahibi, hünerli bir muharrir, hele bir şair zaten onu iptizale uğratmaz. Veveleyenler ya henüz lisana hükmedememiş, yahut sebebsiz yere yüzünü gözünü oynatan ruh hastaları gibi bunu bir «tik» haline getirmiş olan yazıcılardır.»

2) «Dikkat olunsa anlaşılır ki bir ibarede vav (ve) ne kadar az olursa o kadar sade olur. Lisanımızın asıl letafeti ise sadelik içinde bulunur.»

«Lisanımızın tabiliğini muhafaza için dikkat olunacak şeylerden biri de yukarıda gösterildiği üzere vav'ın taklil-i istimalidir [ve'nin kullanılmasını azaltmaktır]. Bizim vav'a ihtiyacımız o kadar azdır ki bir muharririmiz, içinde velev bir tane olsun vav-ı âtife (bağlaç ve) bulunmamak şartıyla bir cilt yazabilir. Şu halde vav'ın istimalini istediğimiz kadar azaltabiliriz.»

«Balâdaki ifadattan anlaşıldığı üzere *vav* ne kadar az istimal olunursa şi-
ve-i Osmani'ye o kadar riayet edilmiş olur.»

(Muallim Naci 1850-1893.)

Şimdi de edebî bir romandan bir cümle veriyoruz, «ve» leri sayınız :

Hüseyin Ağa, bilâkis tam bunun tersine olarak, güya bu zamana kadar ken-
disi hep bunların aksini söylemiş de hatası şimdi meydana çıkmış gibi, güya va-
kalar kendi iddiasını değil de, bunların hilâfını ispat etmiş gibi, *ve* güya vaktiyle
iyi takdir edememiş olduğu efendisine karşı, haksız yere, itimatsızlık *ve* hürmet-
sizlik göstermiş de şimdi bundan nadim *ve* mahcup oluyormuş gibi, bu zamana ka-
dar, yıllardır, gece *ve* gündüz birikmiş, toplanmış haklarının hepsini birden ret
ve inkâr ile, Ali Nazmi Bey'in tam aklını kaybettiği sırada ona bütün mantığıyle
inanıyor *ve* Ali Nazmi Bey'in üstünden herkesin itibar *ve* itimadının tam çekil-
diği sırada ona bütün ruhuyle bağlanıyordu.

Bütün bunlar, iyiden iyiye gerekmedikçe «ve» kullanmanın sevimsizliği-
ni gösteriyor.

«Ve» ile, görevdeş öğeleri bağlayan virgüller görevdestir. Bazı yazarlar,
birkaç görevdeşten, önce geçenleri virgüllerle; en sonuncusunu da «ve» ile
bağlarlar :

Söyle bu gurur, bu kibir ve bu azamet sana nereden geliyor; ey hasta gönül!

*Hisset, israf, fitne, hile, kibir ve azamet, şehirlerin doğurduğu hep bunlar
değil mi?*

OKUN UCUNDAN (Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Eski şekli. — Divan devrinde Fars geleneğine uyularak ü, vü, kullanılırdı :

Gördü gül ü lâleden eser yok.

Enva-i secerde berk ü ber yok.

(Fuzulî XVI.)

Âdeme cübbe vü destar keramet mi verir?

(Şeyhülislâm Yahya XVII.)

örneklerde ü ile vü'nün nerelerde kullanıldığı kendiliğinden belirdi :

Sessiz harflerle biten kelimelerden sonra ü, sesli harflerden sonra da vü
kullanılır.

328. NE ... NE. — Kullanılışı, zaman zaman alevlenen tartışmalara yol
açmıştır. En önemlisi, Tanzimat çağı ediplerinden Ebüzziya Tevfik Bey (1849 -
1913) ile Ahmet Mithat Efendi (1844 - 1913) arasındakidir. Ebüzziya, makale-
lerle bu işi halledemeyeceğini kestirince «Ne» adlı bir kitap yayımlamıştı.

Dikkatinizi uyandırmaya yarayan bu başlangıçtan sonra örneklerle ve in-
celemelere geçelim. Kuralları da bunlardan çıkarmaya çalışalım :

I. Bozkırların hiç birinde *ne* denizin, *ne* ormanın, *ne* de göllerin coşkunuğu-
nu gösterişi var.

(Refik Halit Karay)

- a) «Ne» ler cümledeki görevdeş isimleri bağlıyor;
- b) Cümleye olumsuzluk anlamı katıyor.

II. Aylardır *ne* bir haber gönderdi, *ne* de bir şey yazdı.

- a) «Ne» ler biçimde cümleleri bağlıyor;
- b) Cümlelere olumsuzluk anlamı katıyor.

Bu iki örneğin incelenmesi gösteriyor ki «ne ... ne» ler, görevdeş kelimeleri
ya da cümleleri bağlarken onlara olumsuzluk anlamı katan bir bağlaçtır.

Yukarıdaki örneklerde yüklemeler biçimce olumlu olduğu halde anlam ba-
kımından olumsuzdur.

Halbuki Nef'inin :

Benimle hemzeban *olmaz* ne Firdevsi, ne Hakani.

mısraında özneler «ne» lerle bağlı olduğu halde fiil olumsuzdur.

İşte «ne ... ne» lerin tartışmalara yol açan ve iyice kestirilemeyen yönü de budur.

«Mademki *ne ... ne*'ler cümleye olumsuzluk anlamı katıyor; fiillerin biçimce olumsuzlaşması yersizdir; olumlu kalmalıdır.»

diyenlere karşı, yüksek şair ve ediplerin eserlerinden «ne» lerle bağlı fakat biçimce olumsuz cümleler gösteriyorlar.

Tanzimat devrinin edebiyat üstadı Recaizade Ekrem (1847-1913) Talim-i Edebiyat adlı kitabında bu konuyu uzun uzun inceler. Kesin bir kurala varamayınca öğrencilerine ve okuyucularına :

«*Yazacağınız şeylerde mukteza-yı hal ve makama tevfik-i kaal ve kalem etmenizi hüsn-ü tabiat ve hüküm-ü vicdanınıza havale eylerim.*»

öğüdünü vererek konuyu kapatıyor; yani işi olurlarına bırakıyor.

Bugün durum daha aydındır; «ne ... ne» lerin bulunduğu cümlelerin fiillerinden hangilerine olumluluğun daha yakıştığını örnekleriyle görelim :

I

a) Orhan beni *ne aradı*, *ne sordu*.

Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.

(Atalarsözü)

*Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bâd-ı sabadan gayri...*

(Fuzuli XVI.)

*Ne dünyadan safa bulduk, ne ehlinden recamız var;
Ne dergâh-ı Huda'dan maada bir ilticamız var.*

(Nef'i XVII.)

örneklerinde her «ne» ayrı birer fiilin cümlesindedir. Cümleleri bağlayarak bağımsız cümlecikler haline getiriyor (bkz. n° 87). Bu durumda anlam olumsuzdur; fakat fiiller OLUMLUdur.

b) *Ne şiş yansın, ne kebap.*

(Söylence)

*Gece pervanelerle bezmi germa germ idi şem'in
Seher baktım ne şem'-i meclis-ârâ var, ne pervane.*

(Şeyhülislâm Yahya XVII.)

Ne kapıyı açtım, ne de pencereyi. Orhan'ın ne kalemi kaybolmuş, ne kitabı. örneklerinde fiil tektir ve «ne» lerin bağladığı görevdeş öğelerin [cümleciklerin] arasındadır.

Bu durumda da anlam olumsuz, fiil OLUMLUdur.

İyice düşünülürse bu fıkradakiler de yukarıdakilerin aynıdır. Görünüşte cümle bir tanedir; fakat :

Ne şiş yansın, ne kebap (yansın)...

Seher baktım ne şem'-i meclis-ârâ var, ne pervane (var).

Ne kapıyı açtım, ne de pencereyi (açtım).

demek olduğuna göre «ne ... ne» ler iki bağımsız cümlecığı bağlamaktadır. İkinci cümleciklerin fiilleri - birincinin tekrarı olduğu için ve kolayca anlaşılacağı için - düşmüştür.

c) «Ne ... ne» lerin bağladığı cümlelerden fiillerin ikisinin de düştüğünü gösteren örnekler var :

*Gam merhalesinde kalmışım fert;
Ne yâr, ne hemnişin, ne hemdert.*

(Fuzulî XVI.)

Ne selâm, ne sabah... Ne sakala minnet, ne bıyığa...

(Söylence)

Düşmüş fiilleri bulmaya çalışınız.

ç) *Kuvvete karşı ne muhabbet, ne nefret hissederim...*

(Cenap Şehabettin)

*Bilmeli ki o ne gülen, ne ağlayan demektir;
Hakkâten büyük şair bir çağılayan demektir...*

(Fazıl Ahmet Aykaç)

Ne öldüğümü, ne unduğumu ister.

(Söylence)

Bu örneklerde de :

- 1) Fiil bir tanedir ve sondadır. Anlam olumsuzdur; fiil OLUMLUdur. (*).
- 2) «ne ... ne» lerin bağladığı öğeler fiile yakındır.

II

a) Fiille öğeler arasında başka kelimeler girince fiili olumsuz kullananlar da var :

...Ne şarkta ne garpta devleti hudud-u tabiiyesinin haricine çıkarmadı.
(Namık Kemal)

Atatürk, ne ibadete, ne itikatlara, ne gerçek dinin gerçek temellerine dokunmamıştır.

(Fahri Rıfık Atay)

Bu işten ne Orhan'ın, ne Yalçın'ın - herkes bilir ki - haberi yoktur.

b) *Benimle hemzeban olmaz ne Firdevsi, ne Hakani.*

(Nefî XVII.)

Fiil, «ne» lerden öncedir ve olumsuzdur.

c) *Ne sen, ne ben işe karışmasaydık* (böyle oynazdı).

Olumsuz fiil şartlıdır.

ç) *Ne memlekette konuşulan dili, ne oranın âdetlerini bilmediğinden çok zahmet çekti. Ne kitabı, ne defteri bulamayınca kızdı.*

Bu örneklerde «ne» lerin bulunduğu cümleciklerin yüklemeleri fiilimsidir.

Dikkat edilince görülür ki bu örneklerdeki «ne ... ne» ler de olumsuz anlamından, yani asıl görevinden sıyrılmış, «de ... de» bağlacı yerinde kullanılmıştır.

(*) İyice düşünelim : Bunlar da görünüşte b fıkrasındakilere benzer birer cümledir; fakat gerçekte «ne» ler gene iki bağımsız cümleyi bağlıyor. b fıkrasındakilere ikinci fiiller düşmüştü. Bunlardan birinci fiiller düşmüştür :

Kuvvete karşı ne muhabbet (hissederim), ne nefret hissederim.

O ne gülen (demektir), ne ağlayan demektir.

III

Ne uzun, ne kısa. Ne sert, ne yumuşak. Ne ölü, ne diri. Ne hasta, ne sağ. Ne sıcak, ne soğuk...

Bu örneklerde «ne» ler karşıt anlamlı sıfatları bağlıyor. İkisine de olumsuzluk kattığı için, ikisinin ortası oluyor :

Ne uzun, ne kısa = Orta. Ne sıcak, ne soğuk = Ilık...

KONUNUN ÖZETİ :

- I. a) «ne ... ne» bağlaçlarının her biri ayrı cümlede ise;
- b) İkinci cümlelerin fiili düşmüşse;
- c) Aynı cümlede «ne ... ne» lerle bağlanan öğeler fiile yakınsa...

Fiiller **olumludur**.

II. a) Aynı cümlede «ne ... ne» lerle bağlanan öğeler fiilden uzaksa, yani araya başka öğeler ve daha çok, açıklayıcı kelimeler (ara sözler) ya da olumsuzluğu pekiştiren bir zarf girmişse;

b) Fiil, «ne ... ne» lerden önce gelmişse;

c) «Ne» bağlaçlarının bulunduğu cümlelerin fiili şartlı ise;

ç) «Ne» lerle bağlanan öğelerin yüklemi çekimli fiil değil de -diği, -eceği, -li beri, -dikçe... yapılı ortağ ve ulaçlarsa, «ne ... ne» ler olumsuzluk anlamından, yani asıl görevinden sıyrılarak «de ... de» bağlaçları yerinde kullanıldığı için yüklemeler **olumsuzlaşır**.

SONUÇ ve ÖĞÜT. — «Ne ... ne» bağlacının ana görevi olumsuzluk olduğu için :

I. Bulundukları cümlelerin fiilleri olumlu olmalıdır.

II. Olumlu fiil ya da fiilimsi kullanmakta anlam ve şive bakımından aykırılık, eksiklik seziliyorsa «ne ... ne» ler yerine «de ... de» bağlaçlarını kullanmayı daha uygun görmeliyiz.

329. DE :

*Evvel sen de yücelerde uçardın
Şimdi inginlere indin mi gönüll*

(Karaca Oğlan XVI.)

Ben de gideceğim. Orhan'ı da alalım. Burası da güzelmış..

I. Sonuna geldiği kelimeyi, önceden geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş bir kelimeye **gibilik**, **eşitlik** ilgisiyle bağlıyor.

II. «de» bağlaçları, yukarıdaki anlam ilgisiyle, birden çok görevdeş öğeleri, tümleçleri, fiilleri bağlar :

Bu meseleyi Orhan da, Turgut da biliyor. Ben onu da, bunu da, ötekini de gördüm. Bugün de bekledik, dün de. Ben onu gördüm de, tanıdım da...

III. «de», **cümleleri** bağlarken şu anlamları ve duyguları berkitir:

a) Azarlama, çatma :

A paşam! insan iptida kendisini bilmeli de sonra başkasına öğüt vermelii...
(Kâni XVIII.)

b) Yalvarma :

Dil-i viranımı yapsan da yıkılsam gitsem.

(Sabit XVII.)

c) Öğme, beğenme :

İd iriştün bais-ı şevk-ı cedit olsun *da* gör
Seyr-ı Sâdabadı sen bir kerre id olsun *da* gör.

(Nedim XVIII.)

ç) Küçümseme :

Para kazanacakmış *da* çoluk çocuk geçindirecekmiş...

d) Dargınca alay ve ümitsizlik :

Dikenler büyüyecek *de*, sürüler geçecek *de*, yünler takılacak *da*; sonra satılacak *da*, benim *de* alacağım ödenecek!...

e) Birinci cümlelerin olmasını ısrarla isteme :

Hasta iyileşsin *de* ben her masrafa katlanırım. Bir mektup gönderse *de* me-raktan kurtulsak...

f) Şikâyet :

Buraya kadar gelmiş *de* bize uğramamış. Buralara gelirsiniz *de* bizleri unu-tursunuz...

g) «de», şartlı fiillerin sonunda «bile, dahi» anlamına gelir :

Görsem *de* tanımam. Ölssem *de* unutmam. Çok aradıksa *da* bulamadık..

ğ) «de», karışık anlamlı cümleleri berkitme yoluyla bağlar :

Derenin aktığı *de*, istikamete değil *de*; tersine atlaya sıçraya giden alabalıklar...

(Refik Halit Karay)

Cümleleri bağlayan «de» lerin daha çeşitli anlamlarda kullanıldığını gös-terecek bir hayli örnek bulunur.

Bütün bu sıralanan ve sıralanmayan örneklerde «de» leri atabiliriz. An-lamda bir değişiklik olmaz; deneyiniz. Demek ki «de» ler, bu cümlelerdeki anlamları ve duygu değerlerini berkitmeye yarıyor.

Bu berkitilmiş cümleler vurgu ile, ses tonuyla canlandırılmaya pek elve-rişlidir. Vurgu ve ton, bu cümlelerdeki duygu değerlerini hem çeşitlendir-meye, hem de kat kat artırmaya yarıyor. Deneyiniz. (bkz. n° 51-58).

IV. «de» kimi edatlardan, bağlaçlardan ve zarflardan sonra gelerek ber-kitme görevinde bulunur :

Bu arkadaş terbiyeli olduğu *kadar da* çalışkandır.

KAVAK YELLERİ (Reşat Nuri Güntekin)

Orhan'ın böyle konuşması hiç *de* doğru değildi. Ne o geldi, *ne de* öteki. Hem gündüz, *hem de* gece çalışıyor.

V. Ünlemli cümlelerde «de» ler, bağlama görevinden sıyrılıyor ve ünlemi berkiten bir kelime oluyor :

Aman sen de!... Adam sen de!... Ne de güzel şey!...

VI. Belgisiz «bir» kelimesinden sonra kullanılması *da* söze *birden* oluşun heyecanını katıyor :

Bir de vagonumuza girip baktım ki çantalar arasında bir tanesi eksik.

(Refik Halit Karay)

VII. «de», işaret zamiri «o» dan sonra gelince dikkati çekmeye yarar :

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şahıs kalır ki anı aldatmasına imkân olamaz. O *da* kendi nefsidir.

TAHRİB-İ HARABAT (Namık Kemal)

Yazılışı. — «de» bağlacı (bkz. n° 73/2) :

- a) Ayrı yazılır;
- b) Kalın hecelerden sonra «da» olur;
- c) Sert harflerden sonra «te, ta» olmaz.

330. DAHI :

Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel sen *dahi* söyle böyle bir söz.

(Şeyh Galip XVIII.)

Bir ben bilirim çektiğimi bir *dahi* Allah.

(Şeyhülislâm Yahya XVII.)

Bunu ben *dahi* biliyorum.

(Türkçe Sözlük)

Örnekler gösteriyor ki «dahi», kelimeleri ve cümleleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş kelimelere ve cümlelere *gibilik*, *eşitlik* ilgisiiyle bağlar. Bu bakımdan «de» bağlacının anlamdaşdır (bkz. n° 329).

Fakat :

«*Bunu ben dahi biliyordum*» la;

«*Bunu ben de biliyordum*»

arasında dikkati uyandırma bakımından bir ayırtı vardır. Hangisi daha uyardırıcı?

Eski çağlarda «dahi» kelimesinin «daha» anlamında zarf olarak kullanıldığı da görülür :

Devlet ü ikbal ü baht-i Kâmrânım var imiş
Kim seni bir *dahi* görmeye zamanım var imiş.

(Ahmet Paşa XV.)

Bezme bir *dahi* dönüp gelmek değildi niyyetin
Gittiğin vakt anladım azm-i şitabından senin.

(Nedim XVIII.)

331. BİLE :

İstemem sensiz olan suhbet-i yârânı *bile*.

(Neşati XVII.)

Çok teessüf ederim ki 2500 rakımlı «Koroğlu tepesi»ne uzaktan *bile* bakamadım. Zira yolum Gerede'ye düşmedi.

(Refik Halid Karay)

örneklerinde «bile» kelimesi, cümleleri önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen cümlelere bağlıyor. Bu bakımdan «dahi» bağlacının anlamdaşdır (bkz. n° 330).

Eski metinlerde «bile» kelimesi «birlikte, beraber» anlamında da kullanılmıştır :

Muhammed ile *bile* mi'raca ağân benim.

(Yunus XIII-XIV.)

İçi gılman ü hur ile pür olsa kasr-i Firdevsin
Eğer yârim *bile* olmazsa anda gönlüm eğlenmez.

(Zaî XV-XVI.)

332. Kİ bağlacı :

- I. Dediler ki ıssız kalan türbende
Vahşî güller açmış; görmeye geldim.
(Rıza Tevfik Bölükbaşı)
Gördüm ki sualime cevaptan başka nesne vermezler... Naçar terk-i müca-
dele kıldım.
(Fuzalî XVI.)

örneklerinde «ki» bağlacı kendinden önce ve sonra gelen cümleleri bağlamak-
la birlikte üçüncü cümleye de «bu sebepten, bu yüzden...» anlamını katıyor.

II.

- Hâk ol ki Huda mertebeni eyliye âli.
(Ruhi XVI.)
Vehmeyle ki müntakimdir Allah.
(Şeyh Galip XVIII.)
Bir mevsim-i baharına geldik ki âlemin
Bülbül hamuş, havz tehi, gülsitan harap.
(İzzet Molla XIX.)

örneklerinde ise «ki» ler yalnız ikişer cümleyi birbirine türlü anlam ilgile-
riyle bağlamaktadır.

III.

- O dağa tırmanırken hayvanlar zorluk çekmesin diye arabacı da, ben de
yürümüstük; çıkış öyle uzun sürmüştü ki...
(Refik Halit Karay)
Ona güvenilmez ki... Öyle yorulduğum ki... O kadar ağladı ki...

örneklerinde «ki» ler :

- a) Cümlelerin sonundadır.
b) Kendilerinden önce gelen cümleleri görünüşte başkalarına bağlamı-
yor.
c) Görünüşte böyle olmakla birlikte anlama dikkat edilince «ki» lerden
sonra birer cümlelerin düştüğü anlaşılır :
Öyle uzun sürmüştü ki (anlatamam).
ç) İkinci cümlelerin düşmesinden, anlatışa kuvvetli hayal ve duygu de-
ğeri sinmiştir :

Ne yapıp ye'simi kahreliyeyim bilmem ki...
Öyle dehşetli muhitimde dönen matem ki...
(Mehmet Akif Ersoy)

IV.

O mâhîler ki derya içredir deryayı bilmezler.
(Hayalî XVI.)

Anlar ki kelâma can verirler.
Mecnun o kabiledendi derler.
Her kim ki belâya mürtekiptir
Elbet o ocağa müntesiptir.

(Şeyh Galip XVIII.)

Bir millet ki insaniyetin tenvir ve tehzibine memur olmak itikadında bulu-
nur; efradı dünyaya askerlik için gelir ve askerlik yolunda feda-yı can eder.
(Şinasi XIX.)

Bu örneklerde «ki» :

a) İki cümle arasında değildir;

b) Öznenen sonra gelmiştir;

c) Bununla beraber içinde bulunduğu cümleyi sonraki cümleye bağlamaktadır;

ç) Bu çeşit kullanışlar, yani «ki» nin isim soylu bir kelimeden sonra gelişi - nazımda pek sezilmese bile - nesirde sevimsiz bir tercüme Türkçesi kokusunu taşır :

Bir adam *ki* söz dinlemez... O yerden *ki* herkes kaçır, sen de kaç...

Bunların şiveye uygun olanı şöyledir :

Söz dinlemeyen bir adam... Herkesin kaçtığı yerden sen de kaç...

Cümleleri anlatım çığlığından, bu tercüme kokusundan kurtarmak için «ki» leri kullanırken dikkatli olalım; yani isim soylu kelimelerden sonra kullanmayalım (bkz. n° 89/III).

Eski şekli. — 1) Eski metinlerde, «olmak» gibi sesli harflerle başlayan bir kelimeden önce gelen «ki» lerin - ölçü gerektirince - kaynaştığı görülür; yani «ki» den «i» aşınır, «k» harfi de «olmak» la birleşerek *k'olmak* biçimine girer :

Zehrolsun o lokma *k'ola* pesmande-i dūnan.

(Ruhi XVI.)

Meydandaki baş içündür efser

Baş ver *k'olasın* bu yolda server.

(Şeyh Galip XVIII.)

2) Eski metinlerde «ki» yerine «kim» de kullanılmıştır :

Gözümden çıkma *kim* bu ev senündür.

Benüm gözüm sana yahşı saraydır.

(Sultan Velet XIII-XIV.)

Can ver gönül ol gamzeye *kim* bunca zamandır.

Can içre seni sakladığım anın içindür.

(Fuzuli XVI.)

Gör zahidi *kim* sahib-i irşat olayın der.

Dün mektebe vardı bugün üstat olayın der.

(Ruhi XVI.)

Naz eylesün sipihre o *kim* biniaz olur.

(Koca Ragıp Paşa XVIII.)

333. *Kİ* ile bileşmiş ya da öbekleşmiş zarflar, edatlar, bağlaçlar çoktur. Birkaçı :

I. BELKİ. — (bkz. n° 307).

II. SANKİ. — (bkz. n° 321/III)... Bunlardan başka :

III. ÇÜNKÜ, ÇÜNKİ :

O mevlūd-i uhreviye fatihadan başka bir şey gönderilmez; *çünkü* dünyada fatihadan başka istediği yoktu.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

a) Cümleleri nedenlik ilgisiyle bağlıyor;

b) İkinci cümle birincinin nedenidir.

IV. HALBUKİ :

Dışarıya nazaran içerisi buz dolabı; *halbuki* biz sıcaktan ve havasızlıktan boğulacağımızı sanmıştık...

(Refik Halid Karay)

Cümleler, karşıtlık ilgisiyle bağlanmıştır.

V. ÖYLE Kİ :

Hududa giden asker gözümüzde *öyle* incelir ve *öyle* güzellenir ki her neferi bir manzumenin bir kelimesi, bir büyük koncanın bir yaprağı gibi telâkki ederiz ve bizce ordu sine-i vatanda koca bir demet çiçek halini alır...

(Cenap Şehabettin)

a) Birinci ve ikinci cümleciklerin fiilleri *öyle... ki* öbeğinin içindedir.

b) Cümleleri sonuçluk ilgisiyle bağlamıştır; «ki» den sonraki cümlecikler öncekilerin sonucudur.

c) Anlatıma obartı ayırtısı da katıyor.

VI. ÖYLE Kİ. — «öyle .. ki» öbeğinin kısaltmış şeklidir :

Çok sıkıldı; öyle ki (öyle sıkıldı ki) bir tek kelime söyleyemedi.

VII. MADEMKİ, MADEM :

Mademki öyle emretmiş; öyle yaparız. *Mademki* beni dinlemiyor; ben de onun hiç bir işine karışmam.

Cümleler, sonuçluk ilgisiyle bağlanmıştır.

VIII. NİTEKİM, NASIL Kİ :

Men lebin müstakiyem, zühhat Kevser talibi
Nitekim meste mey içmek hoş gelür, hüsyare su.

(Fuzuli XVI.)

Orhan bu yıl bütünlemeye kaldı; *nasıl ki* geçen yıl da böyle olmuş, iki ders-ten dönmüştü.

Önceki cümlelerle sonraki cümleleri karşılaştırma ve benzetme ilgileriyle bağlıyor.

IX. GÜYA Kİ, GÜYA KİM :

Güya ki o şair-i yegâne
Gelmış bu kitap için cihane...

(Ziya Paşa XIX.)

Büydan hoş renkten pakizedir nazik tenin
Beslenmiş koynunda *güya kim* gül-i râna seni.

(Nedim XVIII.)

334. İLE, (-le) :

Ali ile Orhan dün akşam sizi aradılar. Ahmet'le Mehmet mahkemeye gitmişler. Kitaplarıyla çantasını okulda bırakmış [kitaplarını ve çantasını]. Yedi ile sekizin toplamı on beştir. Çalışmakla boş gezmek arasında fark yok mudur? Bugün Fuzuli ile Baki'den şiirler okuyacağız [Fuzuli'den ve Baki'den]...

örneklerinde *ile*, *-le* görevdeş kelimeleri bağlıyor; onun için bağlaştır.

Eğer böyle olmayıp da görevdeş olmayan öğeler arasında anlam ilgisi kurarsa EDAT olur (bkz. n° 323).

335. YİNE, GENE :

Erişip bahara bülbül, yenilendi sohbet-i gül
Yine nevbet-i tahammül dil-i bîkarara düştü

(Şeyh Galip XVIII.)

Gene yaramazlığa başladı. Yağmur *gene* serpeliyor. *Gene* her taraf toz içinde. Çocuk biraz önce düşmüştü; *gene* düştü.

cümleleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen cümlelere - tekrar, bir daha anlamını katarak - bağlamaya yarıyor.

NOT. — «Yine, *gene*» kelimeleri :

a) Cümleleri bağladığı için bağlaç sayılır.

b) Bulunduğu cümlelerin fiilini tekrarlama anlamıyla berkittiği için de zarf sayılır (bkz. n° 308/I).

336. HELE :

I. Tabiat, bozkırlarda cilveli, oynak, süslü; *hele* makyajlı değildir.

(Refik Halit Karay)

örneğinde kendisinden sonra gelen öğeyi önceki görevdeşlerine «daha önemli olarak, hiç olmazsa...» gibi anlam ayırtılarıyla bağlıyor.

II. *Hele* şükür gelebildi! *Hele* çalışmasın, babasına söylerim! *Hele* bak, neler söylüyor!

Bu örneklerde bağlama görevinde değildir; berkitme görevindedir. Cümlelere kattığı türlü duygular ses tonuyla canlanmaya ve ünlemleşmeye elverişlidir.

337. YOKSA :

Tam çalışıp çabalayacağı sırada etrafını alan, eline ayağına dolaşan bir sürü çocuk mudur; *yoksa* anlaşmazlık mı o talihsizliğe sebep olmuştur?...

KAVAK YELLERİ (Reşat Nuri Güntekin)

Orhan hâlâ gelmedi; *yoksa* treni mi kaçırdı? Uslu dur; *yoksa* seni bir daha böyle yerlere getirmem Ödevlerinizi yarın mı getireceksiniz; *yoksa* öbür gün mü? İnsan vaktinde çalışmalı; *yoksa* pişman olur...

Örneklerde «*yoksa*» kelimesi, kendisinden sonra gelen cümlelere dikkati çekmeye, onları berkiterek öncekilere bağlamaya yarıyor. Böyle olduğunu iyice kavramak için «*yoksa*» ları cümlelerden atınız; önemli bir eksiklik olmadığını görsünüz.

338. ZİRA :

Eyyvah bu baziçede bizler yine yandık:

Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa XIX.)

Bolu'ya iniş azıcık kolay oldu; *zira* yolun en bozuk kısmında tamir başlamıştı.

(Refik Halit Karay)

«*Zira*» kelimeleri kendilerinden sonra gelen cümleleri, önceki yargıların açıklanması haline getirerek bağlıyor. «Çünkü» nün anlamdaşdır. Bunda ispat ayırtısı daha kuvvetlidir (bkz. n° 333/III.)

339. Onun için, bunun için, bundan dolayı, bunun üzerine, bununla beraber, bununla birlikte... gibi deyimler de türlü anlam ilgileriyle cümleleri bağlarlar :

Yeter derecede çalışmamıştı; *onun için* sınıfta kaldı; *bununla beraber* pek çok üzülüyor...

340. Arapçadan, Farsçadan dilimize geçmiş ve bağlaç olarak kullanılmış bileşik deyimler de var :

Binaenaleyh, binaberin, mamafigh, maahaza, maazalik...

Bunlar artık eskimiştir.

341. KÂH KÂH. — Farsça olan bu bağlacın eskiden söylenişi GÂH-tır :

Gâh eserim yeller gibi
Gâh çağlarım seller gibi
Gâh tozarım beller gibi
Gel gör beni aşk neyledi

(Yunus XIII-XIV.)

Gâh olur gurbet-vatan *gâhi* vatan gurbetlenür.

(Hâmi)

Ölçüye daha uygun düştüğü yerlerde *geh* de kullanılmıştır :

Gehi zir-i serde desti, *geh* ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

342. HATTA :

Ya Rab, çekemem bu ıstırabı,
Hatta çekemem huzur u habı.
Kabrinde onun beni şehit et;
Elverdi türabının azabı.

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan)

Orhan dün gelmiş; hatta sizi görmek istemiş...

Kendisinden sonra gelen cümleyi - «bile, üstelik» anlamlarını katarak - önceki cümleye bağlıyor.

343. ÜSTELİK :

Yedirdi, içirdi; *üstelik* para vererek gönderdi. Alacağımı vermiyorsunuz; *üstelik* bir de çıkışıyorsunuz...

Kendisinden sonra gelen cümleye, cümlecige «fazla olarak» anlamını katıyor ve önceki cümleye bağlıyor.

344. AMMA, AMA, FAKAT, LÂKİN :

Güllü diba giydin *amma* korkarım âzâr eder.
Nazenimin saye-i hâr-i gül-i diba seni.

(Nedim XVIII.)

Bu konağa gelüp giden çok; *ama* dönüp gelen yok...

KISAS-I ENBİYA (Cevdet Paşa XIX.)

O gün de gene bir yere gitmeyi kararlaştırmıştım. *Fakat* canım istemiyordu...
(Reşat Nuri Güntekin)

Gençler, bütün ümid-i vatan şimdi sizdedir;
Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin;
Lâkin unutmayın ki zaman tünd ü mutmain
Bir hatve-i samut ile takibeder bizi.

FERDA (Tevfik Fikret)

Örneklerde görülen bu anlamdaş kelimeler, amaç bakımından aralarında **aykırılık, karşıtlık, uyumsuzluk ve birleştirilmezlik** bulunan cümleleri bağ-
lıyor.

345. YA... YA, YAHUT, VEYA, VEYAHUT, YA DA :

Ya bu deveyi gütmeli, *ya* bu diyardan gitmeli.

(Söylence)

Bir elinde gül, bir elde câm geldin sakiyâ
Kangısın alsam; gülü, *yahut* ki câmı, *ya* seni.

(Nedim XVIII.)

Bağladığı öğelerden birisine, tercih edilme anlamını katmak için kulla-
nılır; ikisinden birisinin olacağını belirtmek için :

a) Özneleri bağlar :

Ya Orhan, *ya* Turgut gidecek. *Ya* ben aldaniyorum, *ya* siz..

b) Tümleçleri bağlar :

Ya evi, *yahut* bahçeyi satacak. *Ya* kitaptan *ya da* kaleminden vaz geçmelisiniz...

c) Fiilleri ve cümleleri bağlar :

Ya git, *ya* otur. *Ya* ben anlatamıyorum; *yahut* siz anlamak istemiyorsunuz.

346. HEM ...HEM, HEM DE :

Minnet Hudaya iki cihanda kılup sait
Nam-ı şerifin eyledi *hem* gazi, *hem* şehit.

(Baki XVI.)

Hem eyle, *hem* eyleme tenezzül
Dil hanesi ca-yı işretindir.

(Şeyh Galip XVIII.)

Hem ziyaret, *hem* ticaret; *hem* kel, *hem* fodul.

(Deyim)

Hem bir gezinti yaparız; *hem de* oradaki işlerimizi bitirir, döneriz.

«Hem ...hem» bağlacı, kelimeleri, cümleleri **beraberlik, birlik, eşitlik** ya
da **karşıtlık** gibi anlamlarla bağlıyor.

ALİŞTİRMA. — 119.

Ne tende can ile sensiz ümid-i sıhhat olur.
Ne can bedende gam-ı firkatinle rahat olur.

(Nef'i XVII.)

a) Bu mısralardaki fiillerin altlarını çiziniz.

b) Olumlu mu, olumsuz mu?

c) Olumsuzluk bakımından mısraların genel anlamı nasıl?

ç) Bu olumsuzluk nereden geliyor?

d) Anlatıma olumsuzluk katan kelimenin başka görevi yok mudur? Açıklayınız.

ALİŞTİRMA. — 120.

Hasan efendi... bu ziyaretini ne karısına, ne de oğluna... anlatmak istemedi.

(Halit Ziya Uşaklıgil)

a) Tümleçleri bağlayan «ne» lerden sonra fiil olumsuzdur.

b) Fiili olumlu kullanınız. Yadırganacak bir şey var mı?

c) «Ne» leri atınız. Cümleye uyacak «de» bağlaçları ekleyiniz. Anlamca bir değişiklik
oluyor mu?

ç) Bu incelemelerden sonra örnek cümleyi yeniden okuyunuz. Sizce nasıl olmalıy-
dı? Niçin?

ALIŞTIRMA. — 121.

Benim dinim ne ümittir, ne korku;
Allahıma sevdiğimden taparım.
Ne cennet, ne cehennemden bir koku
Almaksızın vazifemi yaparım.

(Ziya Gökalp)

- a) Bu dördlükteki «ne» leri inceleyiniz.
b) Birinci çift hangi öğeleri bağlamıştır?
c) 328. numarayı yeniden okuyunuz. Bu «ne ... ne» lerin kullanılışı hangilerine benziyor? Niçin?
ç) Bu cümlelerin yüklemine gösteriniz. Olumlu mu?
d) İkinci çift «ne» lere dikkat ediniz.
e) Bu «ne» leri «de» bağlaçlarıyla değiştiriniz.
f) Şiveye uyma bakımından hangisini daha üstün buluyorsunuz? Niçin?

ALIŞTIRMA. — 122.

Şevkız ki dem-i bülbül-i şeydada nihanız,
Hunuz ki dil-i gonce-i hamrada nihanız.

(Neşatî XVII.)

- a) Bu mısralarda bağlaç var mıdır? Hangileridir?
b) Neleri bağlıyor?
c) Bu bağlaçların söze kattığı bir anlatım değeri var mıdır?

ALIŞTIRMA. — 123.

Gülzardan ol şuh-i dil-ârâ ile geçtik.
Gûya ki nesimiz gül-i ra'nâ ile geçtik.

(Nallî XVII.)

- a) Bu beyitte bağlaç görevinde kelime var mı?
b) Tek kelime midir? Öbekleşmiş mi?
ç) Hangi anlamı katarak?
d) Bu kelime öbeğini edat da sayamaz mıyız? Niçin?
e) Beyitteki «ile» kelimeleri bağlaç mıdır, edat mı? Nereden anlıyorsunuz? Açıklayınız.

ALIŞTIRMA. — 124.

Bana teklif-i zühdetmezdi idrak olsa zahitte
Yazıklar kim anı âkıl, beni divane yazmışlar.

(Nef'i XVII.)

- a) Bu beyitte hangi kelime bağlaç görevindedir?
b) Bugün böyle mi kullanılır?

ALIŞTIRMA. — 125.

Hem mey içmez, hem güzel sevmez demişler hakkına
Eylemişler Rasih'e bûhtan bûhtan üstüne.

(Rasih XVII.)

- a) Bu beyitte bağlaç var mıdır? Altılarını çiziniz.
b) Bu kelimeler ayrı bağlaçlar mıdır?
ç) Neleri bağlıyor?
d) Hangi ayırtı ile?

ALIŞTIRMA. — 126.

Geh varup havz kenarında hıraman olalım
Geh gelüp Kasr-ı Cinan seyrine hayran olalım.
Gâh şarkı okuyup gâh gazelhan olalım.
Gidelim serv-i revanum yürür Sâdabat'a.

(Nedim XVIII.)

- a) Bu şarkı dördlüğünde neler bağlanıyor? Hangi anlam ayırtısıyla?
b) Bağlaçlar hangileridir?
ç) Ölçünün bozulacağını düşünmeden bu bağlaçları atalım.
d) Ne eksildi?

ALIŞTIRMA. — 127.

Sunar bir câm-i memlû bin tehi peymaneden sonra
Döner vefk-ı murat üzre felek amma neden sonra.

(Sabit XVIII.)

- a) Bu beyitte bağlaç var mı? Hangisi?
b) Neleri bağlıyor?
ç) Hangi anlam ayırtısıyla?

Ü N L E M L E R

ve

Kullanılışları

347. ÜNLEM. — Bir heyecanın etkisiyle içten kopup gelen; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma... gibi duyguları canlı canlı anlatmaya yarayan kelimelerdir.

Ünlemlerin başlıcaları şunlardır :

348. A! ünlemi :

- I. «A Paşam! insan iptida kendisini bilmeli de sonra başkasına öğüt ver-meli.»

(Kâni XVIII.)

«Niye boynun bu kadar eğri demişler deveye;

A kuzum, hangi yerim doğru demiş.....

(Mehmet Akif Ersoy)

«A!» ünlemleri kendilerinden sonra gelen kelimelerdeki hitapları berkitiyor. «A» ları atınız, berkitme anlamı kalkar.

II. — Böyle şey olur mu?

— Olur a! Kim karışır?

— Bunu kim yapmış?

— Ben yapmadım a! Ne bileyim kimin yaptığını?

örneklerinde de cevaplardaki yargıyı berkitiyor. «A!» ları atınız berkitme anlamı kalkar.

III. A!.. ne güzel!. siz de mi geldiniz? A!... sen artık çok oluyorsun.

A, a, a!.. onu ben mi söylemişim?!. A! üstüme iyilik sağlık...

cümlelerinde «a!» ünlemleri, söze beğenme, sevinme, kızma, şaşma... duyguları katıyor.

349. E! ünlemi :

- I. E! artık buna diyecek yok. E! ne olacak bunun sonu?

«E!» ler söze beğenme, beğenmeme, sevinme, şaşma, kızma, acıma duygularını katar. Bu duygulardan hangisini kattığını cümlelerin kuruluşundan ziyade, söyleyişte ses tonu belirtir. Yazıda da sözün gelişi...

II. Derse dikkat etseniz e! Gülmeseniz e! Otursanız a! Ayağa kalksan a!...

a) Dilek-şart kiplerinin sonuna geliyor.

b) Kalın sesli kelimelerden sonra a oluyor.

c) Söze, kızgınlık duygusu katıyor.

III. Kitaplarımı karıştırma e mi? Bundan sonra da böyle çalış e mi?

«mi?» soru belgisiyle birlikte kullanılan «e» ler, verilen emirleri berkitmek için kullanılıyor.

350. HA! ünlemi :

I. a) *Ha* gayret! *Ha* göreyim seni! *Ha* şöyle! *Ha* babam yallah!...

Söze, isteklendirme duygusu katıyor.

b) *Ha*, siz bana kitap getirecektiniz, ne oldu? *Ha!* Orhan sen misin? *Ha*, şimdi anladım...

«Ha!» lar, birden akla gelişin ya da birden kavrayışın etkisiyle söylenmişlerdir.

II. *Amma* güzel *ha!* *Sakın* yapma *ha!*... *Söylerim ha!*...

— *Kadın* çekil döğerim *ha!* *Sokulma*, haydi defol!

(Mehmet Akif Ersoy)

«Ha!» ünlemleri cümle sonuna gelince kendilerinden önceki yargıları berkitmeye yarıyor.

«HA BİRE» deyimi, olayların durmaksızın sürüp gelişinden doğan yakınma ayırtılı duyguların anlatımıdır :

Ha bire söylüyor! *Ha bire* yiyordu. Sabahtan beri *ha bire* koşuyorum.

351. EY! HEY! ünlemleri :

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdat inerek öpse o pak alnı değer.
Ey şehit oğlu şehit, isteme benden makber,
Sana aguşunu açmış duruyor Peygamber...

(Mehmet Akif Ersoy)

Müştakınam ey ecel kerem kıl
Def'-i elem eyle *ref'-i gam* kıl.

(Fuzuli XVI.)

Gülün derdinden *ey* bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dılberin senden hazarân derdnâkim ben.

(Hayalî XVI.)

Arkadaş... hey [ey] *arkadaş!... Ey* ulu Tanrı!...

I. «Ey, hey» ünlemleri, hitapları berkitmek için kullanılmıştır. Söze, ses tonuyla canlanan türlü duygu değeri de katıyor.

II. «Hey» ünlemi «gidi» kelimesiyle öbekleşince geçmiş, umutsuz bir özelemlerle hatırlama duygusunu anlatmaya yarıyor :

Nesl-i hazır denilen şey pek acıip bir şey:
Hoca rahmetliye bak, oğluna bak, *hey gidi hey!*...

(Mehmet Akif Ersoy)

III. Divan şairleri, kendilerine «ey» ünlemiyle berkitilmiş hitaplarda bulunurlar :

Ey Nedim, ey bülbül-i şeyda niçin hâmuşsun?
Sende evvel çok nevalar, güftügûlar var idi.

(XVIII.)

Kerem gördükçe *ey Baki* gedalardan reca artar.

(XVI.)

Şekline sık sık rastlanıldığı gibi isimlerin sonuna «â» eklenmekle de bu ünlem anlamı katılmış olur :

Bu bezm-i dil-küşaya mahrem olmaz *Bakiyâ* herkes
Di gelsün ehl-i diller gelmesün bîgâneler şimdi.

(XVI.)

352. AY! ünlemi. — Birdenbire uyanan türlü duyguların etkisiyle söylenir :

Ay, dişim tuttu! [Acı];
Ay, bunu sen mi söylüyorsun!? [Şaşma];
Ay, ne güzel, ne sevimli şey! [Beğenme];
Ay! şuramda bir şey kımıldıyor. [Korku]...

Her ünlem gibi «ay!» da ses tonuyla canlanmaya ve çeşitlenmeye çok elverişlidir.

353. VAY! ünlemi :

I. *Vay, yüz bin vay kim dil-dârdan ayrılmışam*
Fitne-çesm ü sahir-i hun-hardan ayrılmışam.

(Fuzuli XVI.)

Vay başıma gelenler!... Vay anam vay!... Vay başım!... Vay o zavallıların haline!...

Şiddetli bir acının heyecanla anlatılmasına yarıyor.

II. *Vay hocam! vay gözümün nuru efendim buyurun!*

(Mehmet Akif Ersoy)

Birden görmenin doğurduğu şaşkınlık duygusunu anlatıyor.

III. *Vay efendim vay!* bu ne kurum, bu ne çalım. *Vay*, demek böyle sevimsizlikler de oluyormuş ha!

Bu örneklerde şaşkınlığa alay, tikslenme... gibi duygular da karışmıştır.

354. AH! ünlemi :

I. *Bir ah çeksem karlı dağlar kül olur.*

(Bir türküden)

Billâh bu gamhane bir ah etmeğe değmez.

(İzzet Molla XIX.)

Ah!... daha âlem bir beşik, insaniyet bir çocuktur!

TARIK (Abdülhak Hâmit Tarhan)

Ah, ne yazık!.. Ah, bu ne felâket!... Ah yavrum, bu ne kaza!...

«Ah!» ünlemleri, şiddetli acınmanın anlatımıdır.

II. *Ah, neydi o eski günler! Ah, canım İstanbul! Senden ne kadar uzaklardayım!... Ah, o günler!...*

Cümlelere özlem anlamı katıyor.

III. *Ah çocuk ah! nasıl yaptın bu işleri?... Ah efendim ah!... o günler nasıl geçti?...*

Yeminsiz oynayamazlar ki ah çocuklar ah!

(Mehmet Akif Ersoy)

Söze acınma, dargınlık, özlem... duyguları katmaktadır. Bu duygular, söyleyiş tonlarıyla çeşitlenip canlanırlar.

355. OH! ünlemi :

Oh! ne güzel hava, ne güzel manzara... Oh! dünya varmış. Oh! nihayet sevgili yurduma kavuşabildim...

«Oh!» ünlemi, cümlelere sevinç ve hoşlanma duyguları katmaktadır.

«Oh olsun!» deyimini, başkasını üzen bir hale sevinmeyi anlatır :

Oh olsun! o kadar söyledim de dinlemedi.

356. YAHU! ünlemi :

Yahu, ne yapıyorsun? Neredesin be yahu!... Yahu! bu adam konuşuyor. Etme yahu!

Senlibenli konuşmalarda dikkati çekmek, hitapları berkitmek için kullanılır, söze biraz da olanlardan hoşlanılmadığı sezgisini katar.

357. BE! ünlemi :

Lafı ağzımda bıraktın be kuzum, dur be canım!...

*

— *Be hocam!*

Sana biz medresenin hizmeti hiç yok demedik...

*

— *Aman be emmil*

— *Ne var?*

— *Düş yorar mısın?*

— *Be adam!*

Biraz nefesleneyim, dur ki, yorgunum...

— *Duramam.*

(*Mehmet Akif Ersoy*)

Dur be çocuk! Yapma be kardeşim! Deme be!...

Senlibenli konuşmalarda «ey, hey, yahu!» anlamına kullanılır.

358. O! Oo! Oooo! ünlemi :

Ooo, maşallah, ne güzel!.. Oo, böyle şey olur mu? O! bakınız kimler geliyor?...

Söyleyiş tonuna göre söze sevinme, darılma, küçümseme... gibi türlü duyguları katmaya yarar.

359. UF! ünlemi :

Uf, canım yandı! Uf! elime iğne battı. Uf, arı soktu!

Duyulan acı ve sızıyı anlatmak için kullanılır.

360. OF! ünlemi :

Of, bıktım artık! Of, dizlerim ağrıyor! Oooof! bu ne çekilmez gürültü?

Ağrı, usanç ve can sıkıntısı etkisiyle söylenir.

361. ÖF! ünlemi :

Öf! bu ne tükenmez söz?... Öf! ne fena koku?... Öf, ne densiz adam!

Usanç, bezginlik, tiksinti duygularının anlatımıdır.

362. EYVAH! ünlemi :

Eyvah!.. ne yer, ne yâr kaldı,

Gönlüm dolu ah ü zâr kaldı.

Eyvah, melek de mahvolurmuş!

(*Abdülhak Hâmit Tarhan*)

Eyvah, bu baziçede bizler yine yandık!

Zıra ki ziyan ortada bilmem ne kazandık!

(*Ziya Paşa XIX.*)

Beklenmedik fena bir hal, bir haber, bir olay karşısında duyulan acınmanın, yazıklanmanın anlatımıdır.

363. AMAN, AMANIN! ünlemleri :

I. *Aman* Allahım!... *Amanın* dostlar, yetişin!.. *Aman* sen bilirsin!... *Aman a-man* dedikoduya meydan vermeyelim!...

Mere Azrail *aman!*

Tanrının birliğine yoktur güman.

(Dede Korkut XIV.)

Ne *aman* bil, ne ah işit, ne yazık...

(Tevfik Fikret)

İbret al kendi sözünden, *aman* oğlum, gayret!

(Mehmet Akif Ersoy)

Sığınmak, yalvarmak, imdat istemek için kullanılır.

II.

Ayağın sakınarak basma *aman* sultanım

Dökülen mey, kırılan şîşe-i rindân olsun.

(Nedim XVIII.)

Beğenmeyi, hayranlığı anlatmak için kullanılmıştır...

364. AFERİN! YAŞA! YAŞASIN! VAROL!.. ünlemleri :

Aferin evlâdım! ödevini güzel yaptığına sevindim. *Varol!*... *Yaşasın* Türk ordusu! *Yaşasın* millet!

Aferin, doğrusu, cevherli çocuklar, belli!

İftihar etmeli gördükçe bu gürbüz nesli.

(Mehmet Akif Ersoy)

Ebna-yı dehr her hünere *aferin* verir

Ya Rab, bu *aferin* ne tükenmez hazinedir?

(Nabi XVII.)

Bu ünlemler, bir şeyin beğenildiğini, sevildiğini heyecanla göstermek için kullanılır.

365. HİTAPLAR. — Yukarıda sıralanan ünlem kelimelerinden başka, heyecanlı tonla söylenmiş isimlerle isim değerindeki kelimeler, yani hitaplar da birer ünlemdir :

Ya Rab! bana cısm ü can gerekmez.

Canan yok ise cihan gerekmez.

(Fuzuli XVI.)

Leyli! dedi verdi can-i şirin

Ol âşık-ı bıkarak ü miskin.

(Fuzuli XVI.)

Sevdiğim, canım, yolunda hâke yeksân olduğum!

İddir çık naz ile seyrana *kurban olduğum.*

Ey benim aşkında billbiil gibi nâlân olduğum!

İddir çık naz ile seyrana *kurban olduğum.*

(Nedim XVIII.)

Sümru! Sümru! harap olursun!

Billâh bir avuç türap olursun!

Pamal ederim seni nihayet!.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

366. DUA ve YEMİN, kelimeleri de birer ünlemdir :

Ya ilâhi bize tevfikini gönder...

— *Amin!*

Doğru yol hangisidir, millete göster...

— *Amin!*

(Mehmet Akif Ersoy)

Yıkanlar hatır-ı naşadımı *ya Rabbi şad olsun!*
Bênimçün zamurat olsun diyenler *bermurat olsun!*

(Naili XVII.)

Billâh bu gamhane bir ah etmeğe değmez.

(İzzet Molla XIX.)

Dermiş bana keşfoldu hep esrar-ı hakikat
Vallahi, yalandır sözü, *billâhi* yalandır!

(Ruhi XVI.)

ALİŞTIRMA. — 128.

Bülbüllerin ister seni ey gonçe-dehen gel
Gül gittiğini anmayalım gülşene sen gel
Pamalı-ı şita olmadan iklim-i çemen gel
Ver hükmünü ey serv-i revan köhne baharın!

(Nedim XVIII.)

- a) Şair kime hitap ediyor? Hangi kelimelerle?
- b) Bu hitaplara «ey» kelimeleri niçin katılmıştır?
- c) Hitaplara katılan bu ünlemleri atınız. Anlatımda bir eksiklik olur mu?
- ç) Anlam mı eksiliyor? Duygu değeri mi azalıyor?

ALİŞTIRMA. — 129.

Yuf hârına dehrin, gül-i gülzarına hem yuf!
Ağyarına yuf! Yâr-i cefakârına hem yuf!
Ârif ki ola müdbir ü nâdan ola mukbil
İkbaline yuf âlemin idbarına hem yuf!

(Ruhi XVI.)

- a) Bu beyitlerde ünlem kelimeleri hangileridir?
- b) Bu kelimeler anlatıma neler katmıştır?
- c) Bugün bu kelimeler kullanılıyor mu?

ALİŞTIRMA. — 130.

Olmuşuz can ile billâh Gazayı teşne
Kânını düşmen-i dinin içeriz su yerine!

(Gazi Giray XVI.)

- a) Bu beyitte ilk göze çarpan ünlem hangisidir?
- b) Beyti nesre çeviriniz ve birinci ünlemi atınız. Anlatımda ne eksildi?
- c) Buna bakarak yemin ünlemlerini niçin kullandığınızı belirtiniz.
- ç) Beş ayrı yemin kelimesi bularak cümlelerde kullanınız.
- d) Beyitte ünlem değerinde başka kelime var mıdır?

ALİŞTIRMA. — 131.

Canı canan dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne niza eyleyeyim ol ne senindir, ne benim.

(Fuzuli XVI.)

- a) Ünlem hangi kelimedir?
- b) Hangi kelimeyi berkitiyor?
- c) Berkittiği kelimenin cümlede görevi nedir?

ALİŞTIRMA. — 132.

Sen ne câmın mestisin âyâ kimin hayranısın?

(Nedim XVIII.)

- a) Bu mısrada ünlem olarak kullanılan kelime hangisidir?
- b) Bugün kullanılan ünlemlerden midir?
- c) Bu ünlem yerine, bugün kullanılmakta olanlardan hangileri konulabilir?
- ç) Kullanabildiklerinizin arasında anlam ayırtıları var mıdır? Açıklayınız.

SORULAR. — 1. Ünlemjer, hangi durumlarda söylenen kelimelerdir? 2. Cümlede görevleri nedir? 3. Ünlemler cümle ögesi olur mu? 4. Hitaplarla ünlemler hangi yönden birbirlerine benzerler? 5. Ünlemli cümlelere hangi işaret konur? Cümlemin neresine? 6, «*Ünlemli cümleler vurgu, ton ve söyleyiş özellikleriyle canlanmaya; duygu ve hayal değeri katılmaya pek elverişlidir.*» derler. Siz de bu kanıda mısınız? Örneklerle tanıtlayabilir misiniz?

ANLAM BİLGİSİ

367. Kelimelerin konuluş ve türeme anlamları; takımların, cümleciklerin, cümlelerin kuruluşları; bu anlamlarla kuruluşların anlatım yetkileri DİLBİLGİSİ bölümlerinde görüldü.

Dilbilgisi, az çok — kesin yaşıların, genel kullanışların eseme (mantık) çerçevesi içinde — belli kurallarla sınırlıdır. Oysa DİL, akan, değişen ve çok kez her sınırı, her bağı aşan bir gerçektir.

Kelimeler, canlı varlıklar gibidir; sözlüklerin, dilbilgisi kurallarının ken-dileri için kesinleştirdikleri sınırları aşar; çağların, yerin, söyleyenin, kaynaştığı kelimelerin, bulunduğu cümlelerin, söylenişin etkisine; hatta söylenişteki sesin perdelenişine göre yeni, değişik anlam, duygu ve imge değerleri kazanır.

Kelimeler, cümlecikler, cümleler, söz öbekleri konuluş, türeme, kuruluş anlamlarından başka, çok kez, o anlamları gölgede bırakacak canlı, kavrayıcı bir kullanım anlamı, bir duygu ve imge değeri taşırlar. Sözlüklerin, dilbilgisi kurallarının saptayamadığı bu çeşit anlamların zenginliği ve anlatım gücü kitap boyunca yer yer incelenmiş; böylece — öteden beri kuru bilgiler yığını sanılan — dilbilgisine biraz tat, ilgiyi uyandıran çekicilik kazandırılmıştır¹. Bununla birlikte daha derli toplu bir fikirlik verebilmek için bu bölümde birkaç düşünce, birkaç örnek toplanacaktır.

Kavramayı kolaylaştırmak için ANLAMBİLGİSİNİ ikiye ayırdık :

I. Kelimelerin doğuşlarını, gelişmelerini; unutulup kullanıstan düşüşlerini, biçim ve anlam değiştirmelerini inceleme isteği tarihsel dilbilimi doğurmuş; dilbilim çalışmalarından da anlam ve KULLANIŞ bilgileri doğmuştur.

Dilbilgisi araştırmalarının başlangıcı çok eski çağlara dayanır (bkz. n° 3).

Anlambilgisi, ancak XIX. yüzyıl sonlarına doğru gözde bilimler arasına girmeye başlamıştır. Dilbilim incelemeleri, kelimelerin yaşayış tarihlerini ortaya çıkarıyor; böylece hem eski yazınlar kolay ve kesin olarak anlaşılıyor, anlatımın değişen canlı niteliği gerçekleşiyor; hem de eski alışkanlıkların, göreneklerin darlaştırıcı etkileri ortadan kalkıyor.

Türlü nedenlerin, değişikliklerin kelimeye kazandırdığı değerleri göstermeye çalışan bu bölüme KULLANIŞ (bilgisi) diyebiliriz.

II. Daha sonraki dilbilim çalışmaları, dille düşünce arasındaki ilgiyi kesinleştirmiş; anlatım biçimlerinin değerlerini belirtmiştir. Böylelikle ana dilin ya da öğrenilmiş bir dili konuşmanın incelikleri ortaya çıkmış bulunuyor. Bu anlatım biçimlerini, inceliklerini konu edinen bölüme de ANLATIŞ (bilgisi) diyeceğiz.

(1) Bu nitelikteki konulardan birkaçı :

Vurgu (bkz. n° 51, 52, 53 v.s.), Ton (57), Ses ve Söyleyiş (58), Cümlelerin dizilişlerinden doğan anlam değeri (79), Devrik cümle (80), Cümleden sözcük düşmesi (105), Soru (274), Anlam kayması (275), Benzetme edatları (321), ki'lerle biten cümlelerdeki duygu ve imge değeri (332-III), de bağlacının berkitme görevi (329), dahi (330), bile (331), İşaret sıfatlarının duygu değeri (128)...

I

K U L L A N I Ş

368. KELİMEYE ZAMANIN KAZANDIRDIĞI ANLAM. — Dil tarihi boyunca birçok kelimelerin evrimi, anlamca gelişip genişlediği görülür. Örnek olarak **konak** kelimesini inceleyelim : **Konmak** fiilinden, KON kökünden türemiştir. Bu kök eski kaynaklarda :

- 1) *Köp söğütge kuş konar* *Körklüğ kişiye söz kelir* =
Gür söğüte kuş konar Güzel kişiye söz gelir. (D.L.T)

örneğinde olduğu gibi Divanü Lûgat-it-Türk'te kuş konmak anlamındadır.

2) «*Budun kondu*» örneğinde göçten sonra oymağın bir yere konuşu biçimindeki kullanım da bugünkü gibidir.

Konak kelimesinin türeyişine göre anlamı : *kuşun* ya da *göçün konduğu yer*, **konma yeri** olmak gerekir (bkz. n° 158-I). Divanü Lûgat-it-Türk'te **konak** kelimesi yoktur. Sonradan türediği düşünülebilir. Bu sözcük genişleyip gelişerek şu anlamları da kazanmıştır :

- 1) Göçlerin, yolcuların konup geceledikleri yer;
- 2) İki konak arasındaki uzaklık, yol;
- 3) Araba ya da hayvanla bir günde alınan yol;
- 4) Konak yerlerinde kurulmuş yapı, han;
- 5) Kentlerdeki büyük ve görkemli ev: *Vali konağı*;
- 6) Devlet dairesi: *Hükümet konağı*...

Her dilde, kelimelerin birçoğu böylece gelişip değişmiştir.

369. YAKIŞTIRMA. — Öz adı olmayan ya da bilinmeyen varlıklar, türlü yönlerden yakışan kelimelerle adlandırılır :

Uçağın *kanadı*, çantanın *gözü*, masanın *ayağı*, makinenin *kolu*...

370. KELİME KAYNAKLARI. — Uygarlığın ilerlemesiyle orantılı olarak her dil yeni kelimeler elde etmek, zenginleşmek için üç yoldan yararlanır :

- 1) Yabancı dillerden kelime alma;
- 2) Türetme (bkz. n° 142, 151, 174);
- 3) Bileştirme (bkz. n° 176, 178, 184).

Edelerimiz, eski çağlarda Arap ve Fars dillerinden pek çok kelime ve kural almıştı. Bu yüzden güzel dilimiz :

a) Aydınların, derin okumuşların bile güç anlayabileceği bir sökülmez dil durumuna gelmişti (bkz. n° 43).

b) Yabancı kelimeleri alıp kullanmanın kolaylığı, moda oluşu Türkçenin işlenerek zenginleşmesine engel olmakla kalmamış; öz Türkçe birçok kelimenin unutulup gitmesine de yol açmıştır (bkz. n° 43-II). Bu gidişin kötülüğü ancak XIX. yüzyıl ortalarında sezilmeye başlandı. 1908'den sonra yabancı kelimelerin, kuralların birçoğu atıldı. DİL DEVRİMİ ile de Türkçemiz özleşmeye, öz benliğine kavuşmaya doğru yöneldi. Bugün Arap, Fars kelimelerini atmaya çalışıyoruz. Umalım ki onların yerlerini Batı kelimeleri doldurmasın.

371. KELİMELERDE ANLAM KERTELERİ. — Kelimelerin, kullanıldıkları yerlere göre aldıkları anlamlar başlıca şu kertelerde görülür :

1) **Konuluş anlamı** : Her kelimenin ilk anlamıdır.

2) **Kullanış anlamı.** — Kelimelerin sözlüklerdeki anlamı; birçok sözcüklerin konuluş ve düz kullanış anlamı.

3) **Terim anlamı.** — Sözlük anlamlarından az çok kaymış bir kelimenin bir bilim, bir sanat kavramına ya da bir araca ad olarak alınmasıdır; örnek olarak *kök* kelimesini inceleyelim :

KÖK'ün birinci anlamı şudur : Bitkileri toprağa bağlayan, topraktaki besinlerin emilmesine yarayan örgerler.

Kullanışta, yakıştıрма yoluyla, kimi nesnenin dibi anlamına da gelir : *Dişin kökü* (bkz. n° 369).

Bunlardan başka, terim olarak :

a) Biyolojide, kimyada, matematikte, **kök** kelimesi birbirinden az çok ayrı kavramlar anlatır.

b) Dilbilgisinde, ekle yapılmamış; yani türememiş ve bileşme yoluyla var olmamış kelimeye **kök** denir.

c) Müzikte, sazları kurmaya yarayan kulağa da **kök** denir.

4) **Mecaz anlamı.** — Kelimenin kendi sözlük anlamından büsbütün kayarak başka bir kelimenin yerinde kullanılışıdır. Bu kullanışın anlatıma kattığı çeşitli değerleri belirtmek için birkaç türlüşünü görelim. Başlıcaları şunlardır :

a) Eğretileme (eski terimi : istiare),

b) Mürsel mecaz.

Kelimelerin birçoğu, önceleri, somut bir varlığı adlandırmak için konmuştur; somut isimdir (bkz. n° 109-II). Sonra yavaş yavaş değışerek soyut isim ve sıfat olmuştur.

Örnek olarak *tilki* sözcüğünü inceleyelim :

Bir tilki avladık cümlesinde *tilki*, bir av hayvanının adıdır; sözlük anlamı da budur.

Bu yıl tilki modadır cümlesinde de (*tilki* postu) demektir.

Oysa, *onun ne tilki olduğunu bilmezsin*, diyince *tilki*, sözlük anlamından kaymış olur; *kurnaz*, *aldatıcı*, *düzenci* anlamlarına gelir.

Kurnaz sıfatı belli anlamındadır. Bunun yerinde kullanılan *tilki* kelimesi, gizli bir benzetme yoluyla hayvanı imgede yansıtarak cümleye daha ince bir anlam ve canlılık katar. Böylece *tilki* kelimesi somut varlığı anlatmaktan kayarak o varlığın en belirgin irasını anlatmakla soyutlaşır.

Bu eğretilmeyi birçok yaratıklar ve nesneler için de yaparız: *karınca, eşek, aslan, odun...* sözcükleri sırasıyla *çalışkan, anlayışsız, yiğit, kaba...* sıfatları yerinde kullanılır.

Bu çeşit kullanışlar anlatıma derinlik, genişlik, incelik ve imge değeri katar.

Bu konunun açıklanması için **benzetme**'den başlamayı yararlı bulduk.

372. BENZETME :

... Sert ve gürültülü bir ses :

— Davranma!

Diye çatladı. Kayadan kayaya çarpa çarpa nihayetsiz akislerle çalkanıp uzaklaşan bu sedada *insan başlarını olgun başaklar gibi eğen*, rüzgârlı bir ferman amirliği vardı.

(Hakkı Süha Gezgin)

İtalik harflerle dizilen cümlecikte insan başları, eğilme yönünden, olgun başaklara benzetilmiştir. Bu kavram: «*insan başlarını şiddetle eğen*» cümleciğiyle de anlatılabilir. Ne var ki imgede bu denli canlı bir iz yaratılmaz.

Benzetme, anlatıma canlılık ve imge değeri katmak içindir. Ondan yazı dilinde de, konuşmada da sık sık yararlanılır.

Bir benzetmede dört öge bulunur :

- 1) **Arslan** = benzetmelik (kendisine benzetilen);
- 2) **Kadar** = benzetme edatı;
- 3) **Yiğit (lik)** = benzetme yönü;
- 4) **Asker** = benzetilen.

Benzetmeler her vakit böyle dört terimli olmaz. Anlatımda eksiklik bırakmadan ögeler düşebilir (bkz. n° 105) :

Arslan gibi asker. Benzetme yönü düşmüştür.

Arslan asker. Benzetme yönü de, edatı da düşmüştür. Benzetmenin en kıyası budur. Sözce kısaltmış; anlamca daha kuvvetli, daha canlı olmuştur.

Meleğe benzeyen çocuk, arslanı andıran asker...

benzetmelerinde *benzeyen*, *andıran* ortacları edat görevindedir.

Bu çocuk meleğe benziyor. Asker arslana benzemeli.

cümlelerinde de benzetmeyi fiiller sağlamıştır.

373. EĞRETİLEME :

Krizantemler, çok güzel ama üstünde bulutlar, bu kadar devamlı ağlamasa!...

KİŞ (Cenap Şehabettin)

Bulut ağlar mı? «Ağlamasa» kelimesi bulut'un insana benzetildiğini düşündürüyor. Cümle şöyle de olabilirdi :

Krizantemler, çok güzel ama üstünde bulutlar, yaşlı insanlar gibi, bu kadar çok ağlamasa!...

İnsan	= benzetmelik (kendisine benzetilen);
Bulut	= benzetilen;
Yaşlı (lık)	= benzetme yönü;
Gibi	= edattır.

Yukarıdaki örnek cümlede edat ve yön bulunmadığı gibi, benzetmelik de düşmüştür.

Benzetmenin ana öğelerinden; yani **benzetmelikle benzetilenden** birisi düşünce EĞRETİLEME olur.

Eğretilemelerde imge değeri, canlılık daha kuvvetlidir.

Eğilmiş arza kanar muttasıl kanar güller.

MERDİVEN (Ahmet Haşım)

örneğinde yere eğilmiş gül; göğsünden, yüreğinden vurulmuş birisini, bir yaralı yüreği imgede yansıtmıyor mu? Hem de ne denli canlılıkla!..

Doğrusu şudur :

Akşama doğru sapsar gevşer, pörsümüş güller baş aşağı döner, yapraklar tane tane dökülür.

Böyle densesydi imge değerinden, canlılıktan, güzellikten iz bulunur muydu?

Bir de şu örneklerle bakalım :

Bu meleğe bakınız. Sınırlarımızı arslanlarımız bekliyor...

Melek ve **arslan** kelimeleri sözlük anlamlarından kayarak **çocuk** ve **asker** kelimelerinin yerlerinde kullanılmıştır. Benzetme ayırtısı da vardır, eğretilen değildir.

Her eğretileninde benzetmenin ana öğelerinden birisi düşmüştür. Buna göre eğretilenler iki türdür :

- 1) **Açık eğretilen.** — Benzetilen düşer, benzetmelik kalır.
- 2) **Kapalı eğretilen.** — Benzetmelik düşer, benzetilen kalır.

374. YAYGIN EĞRETİLEME. — Yukarıdaki örnekler, açıklamalar, kelimelerin eğretilenişini gösterdi. Kimi kez bir koşuk, bir güzel yazı baştan başa eğretilmelerden örülür. **Yaygın eğretilen** (temsili istiare) diyebileceğimiz bu yapıtlarda iki anlam vardır :

1) Sözlük anlamlarının toplamından çıkan sonuç ki asıl söylenmek istenen bu değildir.

2) Bu düz söyleyişin altında gizlenmiş asıl anlam :

AT

*Bin gemle bağlanan yağız at şaha kalkıyor;
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor.
Son macerayı dinlememiş varsa anlatın;
Zaptetmek isteyenler o mağrur, asil atın
Beyhudedir her uzvuna bir halka bulsa da,
Boştur köpüklü ağızına gemler vurulsa da.
Coştukça böyle sel gibi bağrında hisleri,
Bir gün başında kalmayacaktır seyisleri.
Son şanlı macerasını tarihe anlatın;
Zencir içinde bağlı duran kahraman atın
Gittikçe yükselen başı Allaha kalkıyor;
Asrın baş eğdi sandığı at şaha kalkıyor!..*

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

a) Bu güzel koşukta şahlanan bir at anlatılıyor. Bu, düz anlamdır.

b) Kurtuluş Savaşı düşünülünce At'ın Türk ulusu yerinde kullanıldığı anlaşılır. **Şahlanmak**, **baş kaldırmak**, **seyis**, **gemler**, **halka**, **zencir içinde bağlı durmak**... sözlerinin de hangi kavramların ve adların yerlerinde kullanıldığı açıklar.

375. MÜRSEL MECAZ. — Benzetmeden başka ilgilerle bir kelimenin başka biri yerinde kullanılmasıdır. Bu türlü kullanım çoktur. Birkaç örnek :

1) Bir nesnenin parçası söylenerek tümü anlatılmak istenir. Fazıl Ahmet Aykaç bir koşuğunda :

*Marmara'da bir yelken
Uçar gibi neşeli...*

diyor. *Yelken* sözü tümün; yani *yelkenli sandal*, *gemi* sıfat takımının yerini tutmaktadır.

2) Bir nesnenin tümünü söylemekle parçası anlatılabilir :

Vapur Üsküdar'a yanaştı. Üsküdar, büyük bir semtin adıdır. Vapur, bu semtin küçük bir parçası olan Üsküdar iskelesine, hatta bu iskelenin bir kısmına yanaşmıştır.

3) Kap söylenir; içindeki anlatılmak istenir :

Sobayı yaktım. Yanan soba değil; içindeki odun, kömür ya da gazdır.

4) Sonuç söylenerek nedeni düşündürülür :

Rahmet yağıyor, bereket yağıyor... Rahmet, bereket sonuçtur. «Yağmur yağıyor» demek istenmiştir.

5) Soyut ad söylenerek somut varlık anlatılır :

Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum.

(Atatürk)

Gençlik = genç insanlar.

Bu kullanımın daha birçok türlüüne rastlanabilir. Hepsi de sözü kısaltmaya, anlatımı kıvrımlarla çeşitlendirmeye, imgeyi uyandırmaya yarar.

376. ANLAMDAŞ (EŞANLAMLI) KELİMELER. — Diller, yüzyıllar boyunca gelişip zenginleşir. Kelime sayıları birkaç yüzü aşmayan ilkel toplumlarda, birbirine benzeyen varlıkları bir adla tanıtmaktan başka yol olmasa gerek. Diller geliştikçe her varlık ayrı ad kazanmış; kavramlar için de nitelikleri sezildikçe ayrı anlatım yolları aranmıştır.

Uygar ulusların dillerinde kimi varlıklar, kavramlar en ince ayırtılarına göre yakın anlamlı kelimelerle, çeşitli yollarda anlatılabilmektedir. İşte böylece anlam yönünden birbirine eşit olan; yani aynı şeyi anlatmaya yarayan kelimelere ANLAMDAŞ, ya da EŞANLAMLI denir.

Bir deyim, ya da bir kelimenin kavrayış niteliğini, duygu değerini iyice belirtmek için en güzel yol, onu anlamdaşlarıyla karşılaştırmak, ölçümlemektir.

Geçmiş yüzyıllarda dilimize pek çok Arap, Fars kelimelerinin dolması yüzünden Türkçemiz, anlamdaşları pek bol bir dil olmuştur. Hemen her varlığın biri Türkçe, biri Arapça, biri Farsça olmak üzere en az üç adı vardır :

Su, mâ, ab; baş, re's, ser; anne, valide, üm, mader...

Sıfatlar ve başka sözcükler de böyledir.

Kimi kez Arapça ve Farsça'dan birkaç anlamdaşın birden alındığı da olur :

Güneş, şems, mîhr, aftar, hurşit...

Yıldız, necm, kevkep, ahter, sitare...

Bu yabancı kelimelerin alınmasında hiç bir anlatım değeri düşünülmemiştir. Gösteriş için, bir de aruz ölçüsü için kullanılan bu kelimelerin pek çoğu dilimizde yerleşememişler; bugünkü Türkçe'den büsbütün atılmışlardır. Onun için bunları tam birer anlamdaş değerinde görmemek de yerinde olur. Ancak

yerleşmiş gibi olanlar anlamdaş sayılmalıdır. Çünkü bir dilde birbirine her bakımdan tam eşit kelimeler, deyimler bulunmaz; aralarında, küçük de olsa, ayırtılar sezilir :

Ak'la beyaz (Arapça), **kara** ile **siyah** (Farsça) tam anlamdaş gibi görülür. Bunların bile aralarında kullanış ayırtıları vardır :

Alnı açık, yüzü ak deyiminde **ak** sözcüğü yerine **beyaz**'ı kullanamayız :

Alnı açık, yüzü beyaz...

Deyimdeki derin anlamdan iz bile kalmıyor.

Ak saçlı, ak sakallı... tamlamaları;

Beyaz saçlı, beyaz sakallı tamlamalarından daha çok saygı ve kutsallık sezilir.

Beyaz elbise yerine *ak elbise* diyemeyiz.

Yüzü ak olsun! duasında da **ak** değişirse anlam büsbütün kaybolur.

Kara ile **siyah** da tıpkı böyledir. Hatta *kara taş* tamlamasıyla *siyah taş* arasında da ayırtı vardır. *Kara taş* sertlik, ağırlık, irilik sezgisi uyandırmaktadır :

*Koşan elbet varır; düşen kalkar;
Kara taştan su damla damla akar,
Birikir, sonra bir gümüş göl olur;
Arayan, Hakkı en sonunda bulur...*

(Tevfik Fikret)

Tarihimizde **kara** sıfatıyla anılan bir hayli ünlüler var. Esmer oldukları halde **esmer** değil; **kara** denmesi dikkate değer. Hepsinde de sertlik, güçlülük, yiğitlik anlamı sezilir :

Çandarlı Kara Halil Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kara Cehennem, Pehlivan Kara Ali, Kara Fatma...

SEVİNÇ halini söylemeye yarayan anlamdaşların hemen akla gelenlerini sıralayalım :

Seviniyorum, pek memnunum, mutluyum, sevincim sonsuzdur, saadetime son yok, (görünce, duyunca) içim titredi, içim içime sığmıyor, içimde sevinç çağlıyor...

Cenap Şehabettin «sesini duydukça, seni gördükçe sevinirim» kavramını şöyle dile getiriyor :

*Sesin işler gibi bir şuh kanat gamlarıma,
Seni gördükçe olur kalbim uçan kuşlara eş...*

Anlamdaş kelimelerin, deyimlerin kullanış ayrılıklarını iyice gösteren etmenlerden birisi de nezaket, kibarlık ve ince konuşma isteğidir. Büyüklerin yanında, herkesin karşısında söylenmesi ayıp sayılan şeyler de kapalıca anlatılır, ya da daha az ayıp sayılan anlamdaşlarıyla söylenir.

Anlamdaş fiillerden bir örnek :

Demek, söylemek, konuşmak, ağıza almak, telaffuz etmek, hitap etmek, eyitmek, anlatmak, açıklamak, demecde bulunmak...

Bunlardan her birinin anlam ayırtısı, kullanış ayrılığı açıktır. Hatta pek yakın olan **demek**'le **söylemek**'te bile, birçok yerlerde, kullanış ayırtısı var :

Peder, baba demektir.

cümlesinde «demektir» yerine «söylemektir» kullanılamaz.

Demek ki böyle düşünüyorsunuz.

cümlesinde «söylemek» olmaz.

— *Babacığım, yarın okulumuz açılıyor, dedim.*

cümlesinde «söyledim» yakışmaz.

KONUŞMAK'ta karşılık anlamı var.

AĞIZA ALMAK'ta kötüleme ayırtısı vardır :

Bu sözü bir daha ağzımıza almayınız.

TELAFFUZ ETMEK, sadece sözcüklerin seslerini belirterek ağızdan çıkarmaktır.

HİTAP ETMEK, daha çok, bir topluluğa belli ses ve jestlerle söylemektir.

EYİTMEK de demek, hitap etmek anlamlarındadır; eskimiştir. Yalnız eski metinlerde rastlanır.

ANLATMAK, uzun uzun söyleyerek, kanıtlar göstererek açıklamaktır.

AÇIKLAMAK, kapalı ve gizli bir konuyu, bir anlatımı açarak söylemek ya da yazmak...

DEMEÇTE BULUNMAK, (Devlet büyükleri, yüksek mevki sahipleri) resmî tutumla ve bu tutuma yakışır bir eda ile söylemek...

Bunları birbirlerinin yerinde kullanırsak ya yadırganır, ya da anlamda değişiklik olur. Orta bir toplantıda bir şeyler söylemeye başlayan birisi için :

— *Durun bakalım, arkadaşımız demeçte bulunuyor; onu dinleyelim...* denirse *demeçte bulunuyor*, sözü cümleye alay anlamı katar.

Böylece anlamdaşların değişik ayırtılarından yararlanmakla anlatına çeşitli incelikler ve zenginlikler kazandırılır.

377. KARŞIT ANLAMLI KELİMELER. — Sözlüklerde, dil açıklamalarında kelimelerin anlamdaşlarına baş vurulduğu gibi tam tersini anlatan kelimelerden de yararlanır :

Ak, beyaz'ın anlamdaşdır; karşıt anlamlısı **kara**'dır.

Karşıt anlamlılardan birkaç örnek :

İyi - kötü, çalışkan - tembel, güzel - çirkin, akıllı - deli, sert - yumuşak, haylaz - uslu, yaşlı - genç...

378. SESTEŞ KELİMELER. — Birçok kelimeler, tarih boyunca anlam değiştirmişlerdir; konuluş anlamları artık unutulmuştur. Ne var ki dil tarihçileri, daha çok türemiş kelimelerin değişen ya da unutulup giden anlamlarını araştırmalarla elde edebiliyorlar. Yavaş yavaş değişen kimi kelimelerin, TÜREME anlamıyla bugünkü anlamları arasında artık ilgi kalmamış gibidir.

I. DOLU kelimesini inceleyelim :

1) **Dolmak** fiilinden -i ekiyle türemiştir (bkz. n° 162). *Dolmuş* ya da *doldurulmuş* anlamında sıfattır. Asıl türeme anlamı budur.

2) Bir kabın içini dolduran nicelik anlamında isim olmuştur :

Bir bardak dolusu, bir avuç dolusu.

3) İçki kadehi, içi dolu içki kadehi (bu anlam XIX. yüzyıla dek yaşamıştır) :

Böyle deyüben *dolular* içtiler
Hep Cihanşaha saçular saçtılar.

(Camaspname XV.)

Doldurdu bize bir *dolu* sundu.

(Pir Sultan Abdal XVI.)

4) Yağan buz taneleri :

Dolu yağıyor. Dolu ekinleri bozmuş...

Birinci maddedeki sıfatla dördüncü maddedeki isim arasında artık bağ yoktur. Hele 3. 4. anlamlar büsbütün ayrıdır. Yalnız yazılışları ve söylenişleri birdir.

II. ARTIK kelimesi de böyledir :

- 1) **Artmak** fiilinden türemiştir; **artmış** anlamında sıfattır.
- 2) Fazla, ziyade anlamlarında sıfattır; **eksik** karşıtı :
...Gelin oğlanı babasına kovlayalım. Ola kim öldüre. Yine bizim izzetimiz
anın babası yanında hoş ola, **artık** ola... (Dede Korkut)
- 3) Yenip içildikten sonra kapta kalan, geriye kalan anlamında sıfat : **Artık su...**
- 4) Böylece geriye kalan nesne anlamında isim : **Yemek artıkları, kumaş artığı.**
- 5) «Başka» anlamında sıfat :

Sekiz uçmak hurisi bezenip gelir ise
Senin sevginden **artık** gönlüm kabul etmeye.
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Haktan **artık** nesneye tapmadılar
Tuttular doğru yolu sapmadılar. (Âşık Paşa XIV.)

- 6) **Yetişir...** anlamında zarftır :
Artık buna dayanılmaz. Artık insaf!
- 7) **Onun için, öyle ise...** anlamlarında bağlaçtır :
Vakit geldi; artık gidelim...

Birinci maddedeki sıfat anlamıyla son maddedeki bağlaç arasında bir anlam ilgisi bulmak güçtür. Bunlar da sesteş olmuştur.

III. Kökteş olmayan; ayrı birer kök olan sesteş kelimeler de vardır :

YÜZ = Bir nesnenin yüzeyi : *Suyun yüzü.*

YÜZ = Çehre : *Çocuğun yüzü.*

YÜZ = Fiil, emir kipi : *Denizde yüz.*

YÜZ = Fiil, emir kipi : *Koyunu, kuzuyu, deriyi yüz.*

YÜZ = 100.

Türkçe sesteşlerin çoğu yazılışları bakımından da birdir; yani «homonyme» ler «homographe» tırlar.

IV. Ayrı harflerle yazıldıkları halde söylenişleri birbirine pek yakın olan kelimelerden örnekler :

- 1) **Ad** (isim)...
At (hayvan)...
- 2) **Öğle** (zaman adı) : *Öğle vakti...*
Öyle (işaret kelimesi) : *Öyle söylüyor; öyle olsun...*
- 3) **Eğer** (şart zarfı) : *Eğer dediği doğru ise...*
Eyer (binek hayvanlarının sırtına konan oturmalık) : *Atın eyeri...*
- 4) **Gurup** vakti öğrenciler **grup** halinde geçiyorlardı...
- 5) Söz sanatlarından «cığa = cinas» lar da ses benzerliklerinden yararlanılarak yapılır :

Kuleden
Ses geliyor kuleden
O kaş o göz değil mi
Beni sana kul eden?

(Bir mâni)

379. KELİMELERİN YİTİŞİ, UNUTULUŞU. — Türlü değışmeler arasında kimi anlamlar unutulup gider, yiter. Birçok kelimelerin de büsbütün unutulup yittikleri, öldükleri pek çok görölmüştür. Eski bir sözlüğün herhangi sayfası açılınca, bugün kullanılmayan, bilinmeyen sözcüklerle karşılaşılır. Bunların çoğu ölü sayılır :

a) Divanü Lûgat-it-Türk'te «*Düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü; telâşla kalelere, sığınaklara kaçışırılar*» anlamına gelen iki kökteş var : **Ürkün**, **ürkünç**.

b) XVI. yüzyılın başlarında Farsça'dan dilimize çevrilmiş bir sözlükte **ürkü** kelimesi vardır. Ürmek fiilinden türemiş olan bu kelimelerin üçü de — bugün Türkçemizde karşılığı bulunmadığı için Frenkçe'den alıp kullandığımız — **panik** kelimesinin yerinde kullanılıyormuş :

*Ol ile ürkü düştü ol çeriden
Ki korkmuşlardı anlar ileriden.*

(Şehname Tercümesi XVI.)

Yabancı kelimeler girdikçe unutulup giden değerli kelimelerimiz sayılamayacak niceliktedir. Bunlardan bir tanesi de EPİK'tir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lûgatî'nde bu sözcük «sanat» karşılığıdır. Derleme Dergisinde görüyoruz ki EPİK sözcüğü Edirne'de, Eskişehir'de derlenmiştir. Uygurca'da sanatkâra EPİKLİ deniyormuş. Çok gerekli bir kavramı karşılayabilecek olan EPİK'in dirilmesi ne büyük kazanç olacak. Evire çevire ancak sanatçı diyebileceğimiz sanatkâr'a da EPİKMEN ne güzel karşılık olur!

II

ANLATIŞ (bilgisi)

380. Anlatışın tinsel ırası aydınlandıktan sonra dilbilimciler, onu duyguların belirtisi sayarak gittikçe artan çaba ile incelemeye koyuldular. Şiirde ses güzelliğinin, iç seslenişin, ölçü ve uyaktan çok, söz örgüsünde olduğu; anlatışa sinen, sindirilen duygunun önemi anlaşılırken dilbilimciler, sözlüklerin tanımlarını dar buldular, anlam sınırlarını zorladılar. Söz öbeklerinin, cümlelerin sözlük anlamları üstünde — çok kez bu anlamlardan daha önemli — duygu ve imge değerleri görmeye, bulmaya, aydınlatmaya çalıştılar. Diller, iç zenginliklerini bundan sonra gösterdi. Anlaşıldı ki içten kaynaklı duygu-
ların itişile çıkıveren her kelimenin, her cümle-
nin — dilbilgisi kurallarını biraz incit-
se; geleneklere bağlı dilciyi birçok yadırgatsa bile — iç zenginlik-
leri, dış pürüzlerini örtecek niteliktedir. Bir devrik cümle, hatta dağınık bir-
kaç söz kırıntısı — yerinde kullanılınca — kurallı, ağırbaşlı cümlelerden da-
ha dokunaklı olur; imgede derin izler yaratır. Böyle olması biraz da doğaldır :

Kimi kez söyleyenin dahi nedenini kestiremediği, tanımlayamadığı, açık-
layamadığı, önüne geçemediği birtakım sözler ağızdan fırlar. Bunlar bilinç-
altından süzülüp gelmişlerdir. Anlamca cılızdırlar. Kurallara uygunlukları çok
su götürür. Buna karşılık duygu ve imge değerleri ölçüye sığmaz. İşte XIX.
yüzyılın sonlarından bu yana dallanıp gelen söz sanatlarının kaynağı!

Anlatış bilgisinin ana konusu, söze sinen, sindirilen duygu ve imge de-
ğerleridir. Konuşma diliyle daha çok ilgilenir.

381. DİLBİLGİŞİ, DİLBİLİM. — Dili kavrayış ve anlatış bakımından dil-
bilgisi ile dilbilimin tutumları birbirinden ayrıdır :

Dilbilgisi, kelimeleri teker teker incelerken, onları bir eseme çerçevesi i-
çinde bölüklere ayırırken, en küçük ek ve takılarının görevlerini belirtmeye
çalışarak bir çeşit dil atomculuğu yarattığını ileri sürerken; dilbilimci anla-
tışla, anlatışın tümüyle uğraşır. Kelimeleri, cümleleri tanımlayıp bölümlere
ayırmaya değil; kavramların çeşitlerini, duyguların ne denli ince, imgelerin
ne denli derin olduklarını göz önünde tutar; bunların her birine en yakışan
kelimelerin, cümlelerin hangileri olabileceğini belirtmeye çalışır.

Başka bir deyişle, dilbilimci, dili olduğu gibi ele alır. Anlatım araçlarının
parçalarına değil; tümün anlatış yeteneğine önem verir. Dilbilimcinin birin-
ci amacı, anlam birimlerini, kavramları ve bu birimlerle kavramlar arasına
sindirilen duygu ve imge değerlerini gözlem altına almaktır. Doğal olan da
budur :

Konuşmaya ilk başlayan çocuk, öğrendiği her kelimenin bölümünü, çözümünü değil; hangi varlığı, hangi isteği, hangi duyguyu anlatmaya yaradığını kavrar. Biz de kelimeleri teker teker değil; öbekler, cümleler içinde değerlendirek konuşuruz. Denebilir ki hiç bir kelime şu yardımcıları olmadan gerçek anlamını veremez :

- a) Söylemenin nedeni;
- b) Söylenildiği yer, zaman;
- c) Koşullar;
- ç) Söyleyenin durumu;
- d) İçinde bulunduğu cümle ya da öbeğin örgüsü...

Bu yardımcı etmenlere daha başkaları da katılabilir. Söze düşünce, duygu, hatta müziksel değerleri kazandıran bu örgüdür.

Anlayışımız da böyledir. Herhangi bir söz öbeğinin ya da cümlenin kelimelerini teker teker değil; tümünü birden kavrar ve anlarız. Onun için anlatış bilgisinin uğraşma alanı ekler, takılar, kelimeler değil; söz öbekleri, cümlelerdir. Anlatım birimleri ve söz öbekleri içinde en önemlisi deyimlerdir (bkz. n° 383). Konuşurken, çok kez, kendiliğinden doğuveren deyimler, sözlerimizi çeşitli duygularla, imgelerle renklendirir; canlı konuşuruz. Yazılarımız, çok kez, böyle olmaz. Nedeni şu: Yazarken düşüncenin, esemeli düşüncenin etkisi altında bulunuruz. Sözlük anlamlarının sınırından kendimizi kolayca kurtarmayız. Yazarlarımız içinde bu esemeli düşünceden sıyrılabilenler, kalemlerini konuşma doğallığına bağlayabilenler yok değildir: Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Ömer Seyfettin, Refik Halit, Sait Faik, Yaşar Kemal, Orhan Veli Kanık, Cahit Sıtkı Tarancı, Ataç... Sayılarının daha çok artmasını dilediğimiz bu sanatçıların dillerindeki çekicilik bu yeteneklerinden doğmaktadır.

Görülüyor ki deyimler, bu ata armağanları, duygusal anlatımın en değerli öğeleridir.

Bunu iyice açıklayabilmek için konuyu biraz genişletmek gereği karşındayız.

T Ü R K Ç E ' N İ N Ö Z E L L İ K L E R İ

382. DİLLERDE ÖZELLİK. — Her dilde birçok takım ve söz öbekleri vardır ki bunların gerçek anlamlarını, yapılaşlarını, nasıl ve niçin yaratıldıklarını o dillerin kuralları açıklayamaz. Dil bilginleri bunları o dilin özelliği sayarlar ve dilbilgisi bakımından açıklanmalarını, çözümlenmelerini gerekli bulmazlar.

Bunlar atalardan kalmaz; klişeleşmiş, değişmez olmuştur.

Atalardan kalma bu değişmez söz öbeklerini üçe ayırabiliriz :

- 1) Deyimler (bkz. n° 381, 383);
- 2) Atasözleri (bkz. n° 386);
- 3) Söylenceler (bkz. n° 387).

383. DEYİM. — Her dilde, kuruluş anlamları kelimelerin düz anlamlarından başka olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapılaşları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen; incelenmemesi daha doğru olan; yapısını değiştirmeden, çok kez, başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere **deyim** adı verilir.

Her deyim, bir kavramı değişik yollarla söyleyebilmek için kurulmuş özel bir anlatım kalıbıdır (bkz. n° 381).

Diller eskidikçe, yani uzun ve zengin geçmişlerinde iyice işlendikçe deyimlerin sayısı ve anlatım değeri artar.

Türkçede deyimler çoktur. Hepsi derlenmediği için sayısı bilinmiyor. Birkaç heveslinin derlediklerine bakılınca dilimizin deyimce de zenginliği anlaşıyor. Birkaç deyim :

Yüzsuyu dökmek, gözü pek, ipe un sermek, yalan dolan, eli bayraklı, dört elle sarılmak, dört gözle beklemek, ele avuca sığmaz, eli uzun, iç açmak, gökte arayıp yerde bulmak, aşağı yukarı, kulak asmak, çam devirmek, pot kırmak, eli açık, ağır başlı, bir içim su, ağzı bozuk, alnı açık, yüzü ak, önünü almak, alnını karışlamak, ana baba günü, önyak olmak, sağlam ayakkabı değil, kanı ağır, elden düşme, malın gözü, baş kaldırmak, kafa tutmak, bir dediğini iki etmemek, yerinde yeller esmek...

Deyimler belli kişilerin değil; toplumun malıdır, atalardan kalmaz. Bir sözün deyim sayılması için :

1) Kendisini kuran kelimeler, kuruluş ve yapılaş anlamlarından, az çok, sıyrılmış olmalı;

2) Böylece sözlük anlamlarını düşündürmeyen toplu bir anlam vermeli-
dir :

Bu çocuk ele avuca sığmıyor cümlesini söyleyen de, iştirip okuyan da *ele, avuca sığmamak* kelimelerinin konuluş anlamlarını düşünmez. Bundan top-
luca şu anlamı çıkarır : *Bu çocuk yaramazdır; uslandırılmıyor.*

3) Deyimlerin aynı anlamda kullanılması; biçimce klişeleşmesi, yani de-
ğişmez olması ana koşullarından biridir. Bununla birlikte deyim klişelerine
— söze yeni bir duygu ya da imge esintisi katmak için — az çok dokunula-
bilir :

Yıllardan beri gidip görmediğim, Paris caddelerini, bahçelerini, Sen nehri
kıyılarını filimlerde seyredince çocuk gibi seviniyor, pek tatlı yürek çar-
pıntıları duymuyor muyum? Sinema o itibarla tam hasret kavuşturan sa-
yılmasa da *hasret bastırandır*; yüreğe az çok su serper.

(Refik Halit Karay)

Yazar, *safrı bastırmak* deyiminden yararlanarak: *hasret bastırın* demek-
le bir anlam inceliği elde etmiş oluyor.

Deyimlerin nasıl doğduklarını araştırmak hem zevkli, hem de dil ve top-
lum bakımından yararlı olacaktır.

Kimi deyimleri öykücülere (fıkralara), tarihsel olaylara bağlamak is-
teyenler var; bunlardan iki örnek :

I. «*Hoşafın yağı kesildi*» deyimini şu tarihsel fıkraya bağlarlar :

Yeniçerilere hoşaf, pilav kazanlarında pişirmiş. Yıkanması gerekli gö-
rülmediği için hoşafın yüzü, kalınca bir yağla kaymaklanırmış.

Aşçı değişmiş, yeni aşçı temizliğiyle göze girmeyi istemiş olmalı ki her de-
fasında iyice yıkadığı kazanlarda hoşaf pişirmeye başlamış. Karavanalarının
yüzünde yağ göremeyen yeniçeriler : «*Ya demek hoşafın yağı kesildi!*» diye
söylenmeye, hatta kazan kaldırmaya başlamışlar.

II. **Püf noktası :**

Bir çinicinin yanında yıllarca çırak, işçi, sonra kalfa olarak çalışan deli-
kanlı, artık ustası kadar güzel çiniler yapmağa başlar. Gittikçe artan usta-
lığına güvenerek ayrı çalışabileceğini düşünür, ustasından izin alarak bir dü-
kân açar. Çamur, kıvamında yoğrulur, sırlanır, fırına konur. Şaşılacak şey!
Fırından bir tek çini bile sağlam çıkmıyor. Hepsini çatlak! Genç çinici düşü-
nür, taşınır; yeniden kil karar, çamur yoğurur. Hepsini boş!...

Utana sıkıla ustasına baş vurur, dert döker. Usta :

— Fırına nasıl koyuyorsun? Bir tane de burada yap bakalım, der.

Genç çinici güzel bir vazo yapar. Tam fırına koyacağı sırada ustası elini
tutarak :

— Dur, ver bakalım, der.

Vazoyu eline alır, evirip çevirdikten sonra bir yerine püf! diye üfler. Es-
ki kalfasına da şöyle der :

— Çatlaklık hava kabarcığından olur. Kabarcığın bulunduğu yeri bulup
püf! dedin mi korkma! Anladın mı? *Püf noktasını* bulmak gerek!...

384. ARGO. — Eski büyük kentlerde bizim *külhanbeyi* dediğimiz belli
bir sınıf türer. Bunların kendilerine göre zagonları (töre, gelenek, düzenleri)
olur. Giyimişleri, yürüyüşleri bile başkalarına benzemez. Kullandıkları keli-
melerde, söyleyişlerinde ayrılıklar gösterirler. Bu ayrılıklar gittikçe ilerler.

İstanbul'un da çok eski bir külhanbeyi sınıfı vardı. Bugün geleneğini, topluluğunu yitiren bu sınıf artık göze çarpmıyor. Kendileri silinmiş gibidirler; yalnız kelimelerinden pek çoğu yaşamaktadır : *Mangiz, afi, afili, moruk, kırkırdamak, ölüsü kandilli...* gibi birçok isimler, sıfatlar, fiiller, deyimler bugün de kimi kişilerce kullanılmaktadır. Buna *argo* denir. Bunlarda da, deyimler gibi, bir anlatım özelliği sezilir.

Argodan kültür diline sözcük geçtiği de olur :

Herif sakız mı sakız. Öyle bir asıldı ki atlatıncaya kadar akla karayı seçtim.

Bu cümlede *asılmak*, hele *atlatmak* argodan gelmedir.

Öğrenciler arasında da bir çeşit argo sayılabilecek özel kelimeler dolaşmaktadır. Bunların son yıllarda en çok kullanılanı *çakmak* fiilidir :

Turgut bu yıl çakmış. Ben de az daha çakacaktım. Neyse ki beşi kıvrıdım da yakamı kurtardım. Bir de tarihi atlatabilsem!...

Yazında, daha çok, roman türüyle tiyatro türünde de argoya rastlanır. Osman Cemal Kaygılı argoyu en iyi bilen, yazılarında en güzel kullanan yazarlarımızdandı. Argo kelimelerini derleyip sözlükler yapanlar, yayımlayanlar var. Ferit Devellioğlu'nun sözlüğü başarılıdır.

Mehmet Akif Ersoy da mahalle kahvesinde oynayan bıçkınların, sarhoşların yaşayışlarını anlatan koşuklarında onları konuştururken argoya yer verir :

— Karışmasan işin olmaz değil mi? Sen de bunak!

— Gelirsem öğretirim. Şimdi...

— Ay şu *pampine* bak.

— Yolunca terbiye verdin ya, aferin Hasan A.

— Bıraksalar beni çoktan *marızlamıştım* ya!

— *Nevazil* olmuşum Ahmet, bırak sesim yok hiç...

— Sesin mi yok? Açılır şimdi: Bir *imam suyu* iç!

Ne iş, ne güç, gece gündüz içip zıbar sade.

Kaçiver belli ki *çingar* çıkacak durmasan a!

ALİŞTİRMA. — 133. «El» kelimesiyle başlayan beş deyim bulunuz ve cümleler içinde kullanarak anlamlarını belirtiniz.

ALİŞTİRMA. — 134. «Göz görmeyince gönül katlanır» cümlesi :

a) Deyim midir, atalarsözü müdür?

b) Deyimle atalarsözü arasında ne fark var? Örneklerle gösteriniz (bkz. n° 386).

ALİŞTİRMA. — 135. Bahçede, sokakta, her yerde konuşmalara dikkat ediniz. Argo kullananlar çok mu? Nasıl insanlar kullanıyor? İçinde argo bulunan beş konuşma cümlesi derleyiniz.

ALİŞTİRMA. — 136.

— Aman bizim Baba Arif susuz musuz içiyor!

— Onun bi dalgası olmak gerek: Tünel geçiyor.

— Moruk, kaçınıcı kadeh? Şimdiciik sızarsın ha!

— Sızarsa mis gibi yer, yatmamış adam değil a!

(Mehmet Akif Ersoy)

«Meyhane» başlıklı manzumeden alınan bu mısralardaki argo kelimelerini gösteriniz.

ATALARSÖZÜ — ATASÖZÜ

Çoğulu :

ATASÖZLERİ

385. ÖZSÖZ (vecize). — Bilgelerin, bilginlerin, ozanların, kültürlü kişilerin yazıp söyledikleri engin anlamlı kısacık sözlerdir; düşünce özetleri, anlam sıkıtları (komprimeleri) dir. Etkileri, kelimelerinin azlığıyla ters orantılı olan bu çok değerli sözlerin yazarları bellidir. Eğitim görmüş olanlar onları tanır, anlar; birkaç örnek :

*Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi.*

(Muhibbi "Kanuni" XVI.)

Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş.

(Baki XVI.)

Söyleyenler kendüsün bilmez bilenler söylemez.

(Yahya XVII.)

Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir.

(Nef'i XVII.)

Eğer maksut eserse mısra-i berceste kâfidir.

(Ragıp Paşa XVIII.)

Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir.

(Ziya Paşa XIX.)

Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır.

YENİ HAYAT (Ziya Gökalp)

Yazık oldu Süleyman Efendiye.

(Orhan Veli Kanık)

386. ATALARSÖZÜ. — Ulusların uygarlık yolundaki zengin gelişmelerinin en söz götürmez tanıklarından birisi, belki de birincisi atasözleridir. Atasözleri, folklorun da en önemli dalıdır. Ulusal sağduyunun içinden süzülüp gelen; arına duruluşa özetleşen bu özsözlerimiz, övünç duymamıza yetecek sayıda ve niteliktedir.

Her atasözü bir özsözdür; ne var ki her özsöz, atalarsözü değildir. Şöyle ayırt edilebilir :

a) Özsözlerin yazarları bellidir (bkz. n° 385).

b) Atasözlerini kimlerin söyledikleri belli değildir. Onları yoğurup biçime sokan ulusal yaratma gücüdür, ulusal sağduyudur; herkesçe az çok bilinir, anlaşılır, kullanılır.

Bunların içinde çok eskileri, en eski kaynaklara dek izlenebilenleri var :

Divanü Lûgat-it-Türk'te (1068-1072) bulunan savlardan (atasözlerinden) birçoğu, küçük değişikliklerle bugün de yaşamaktadır :

- 1) *Tağ tağka kavuşmas kişi kişiye kavuşur.*
Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur.
- 2) *Evdeki buzağı öküz bolmas.*
Evdeki buzağı öküz olmaz.
- 3) *Endik uma evlikni ağırlar.*
Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar.

Divan şairlerinden bile, atasözlerimizin eşsiz güzelliğine gönül kaptıranlar; düşüncelerini, duygularını onlarla bezeyenler var :

Afveyleyelim ki belki bilmez
Bir sürçen atın başı kesilmez.

(Şeyh Galip XVIII.)

Atasözlerimizin birçoğunu koşuğa çekenler de var :

Yırtıcı kuşların ömürleri az
Bir tek ipten iki cambaz oynamaz
Şehrahta kuyuyu kametin kaz
Ez-kaza ayağın kayar demişler.

(Levni XVII - XVIII.)

Tanzimat yazınından bir örnek :

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.

(Ziya Paşa)

Ev yıkanın evi olmaz.

Nik ü bed herkes bulur âlemde elbet ettiğin.

(Ziya Paşa)

Herkes ettiğini bulur.

Düşünce ve davranışlarımızın yerinde olup olmadığını, doğruluğunu tatbik etmek için sık sık baş vurduğumuz atasözlerinden hemen usa geliveren birkaç örnek :

Bugünün işini yarına bırakma.
Gülme komşuna, gelir başına.
Düşenin dostu olmaz.
Başta gelen çekilir...

Yıllar, yüzyıllar geçtikçe değerleri artan bu ulusal hazine, bugüne değin değerince ilgi görmemiştir. Yalnız heveslilerin derledikleri ve ciltler dolusu yayımladıkları, bu ulusal hazinenin zenginliğini göstermekle birlikte bütünü olmaktan pek uzaktır.

Halk ağzından ve eski yapıtlardan derleme işini Türk Dil Kurumu ele almıştır. İlk başarılı yapıt son günlerde yayımlandı : *ATASÖZLERİ ve DE-YİMLER* (Ömer Asım Aksoy).

387. SÖYLENCERLER (dicton). — Bunlar da atasözlerinin bir çeşididir. Onlar gibi atalardan kalmaz. Değerleri de onlar gibi üstündür. Bunlar da düşüncelerimizin, tutum ve davranışlarımızın doğruluk ve yanlışlıklarını belirtmek için söylenir. Pek ince görüş ve buluşları kapsayan bu nükteli sözleri de sık kullanırız. Yerinde kullanılınca tadına doyum olmayan söylemler, atasözlerinden ancak bir bakımdan ayrılır :

Atasözleri, toplumsal düzen yargılarıdır. Yasa niteliğindedir. Yasalar gibi kesin anlatımlıdır.

Söylenceler, yasa niteliğinde kesin yargı taşımaz; ancak ileri sürülen düşüncelerin, söylenmekte olan sözlerin, yapılan işlerin, olayların, güdülen yolların üzerinde genişleme, derinleşme kapılarını açar.

Pek çoğunda iğneleyici bir eleştiri sanatı sezilir. Hepsi de çeşitli ıraları ustaca çözümlemenin; daha geniş olarak, toplum yaşayışındaki çeşitli yönleri yansıtanın — uzun denemelerle elde edilen — başarılı sonuçlarıdır. Birkaç örnek :

Besle kargayı, oysun gözünü.

Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.

Geline oyna demişler, yerim dar demiş.

Alacağına şahin, vereceğine karga.

Halep orda ise arşın burdadır.

Güldükçe güller açılır, ağladıkça inciler saçılır.

Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.

Yukarı tükürsem bıyığım, aşağı tükürsem sakalım.

Varsa pulun olurum kulun;

Yoksa pulun kapıdır yolun.

Deveye: «Boynun neden eğri?» diye sormuşlar «Nerem doğru ki!» demiş.

Aşıc ayur tübüm altın kamış ayur men kayda men =

Tencere der: «Dibim altın.». *Kepçe der: «Ben nerdeyim?»*

(Divanü Lûgat-it-Türk)

Anlatım özelliği bakımından ikiye ayırdığımız atasözleriyle söylencelerin sınırları pek kesin değildir. Kimi sözler ikisine de kayabilir; bir bakıma atalarsözü, bir bakıma söylence sayılabilir.

«Deyim» niteliğinde kullanılanlar da vardır.

DİLİMİZDE ÇOK KULLANILMIŞ YABANCI DİL KURALLARI

388. YABANCI KURALLAR. — İslâmlığın kabulünden sonra dilimize din ve bilim yoluyla Arapça'dan, şiir yoluyla da Farsça'dan birçok kelime ve kuralın girdiğini görmüştük (bkz. n° 43-II). Bugün dilimiz bunlardan bir hayli arınmıştır. Fakat Divan, Tanzimat ve Edebiyat-ı Cedide devirlerinin eserlerini okurken bu yabancı kelime ve kurallarla karşılaşırız. Kelimeler, sözlüklere bakmakla öğrenilebilir. Kurallar böyle değildir; hiç olmazsa en çok kullanılmış olanların çözülmesini kolaylaştıracak bir yeteneğin elde edilmesi gerekmektedir. Gelecek konular bu yeteneği kazandırmak amacıyla sıralanmıştır.

Dilimize giren yabancı kuralların başlıcaları şunlardır :

- 1) Kelimelerde erillik, dişillik (bkz. n° 389);
- 2) Çoğullamalar (bkz. n° 390, 391);
- 3) Yabancı kurallarla türemeler (bkz. n° 392);
- 4) Yabancı tamlamalar (bkz. n° 393, 394, 395);
- 5) Yabancı kurallarla tamlanmış sıfatlar (bkz. n° 398, 399);
- 6) Yabancı bileşik kelimeler (bkz. n° 400).

Bunları sırasıyla görelim :

389. KELİMELERDE ERİLLİK, DİŞİLLİK. — Türkçe kelimelerde erillik, dişillik yoktur (bkz. n° 113). Farsça kelimeler de böyledir. Arapçada hemen bütün kelimeler - isimler, sıfatlar, zamirler, fülleri - bu bakımdan ikiye ayrılır: Eril kelimeler, dişil kelimeler.

Dilimize giren kuralları göz önünde tutarak Arapça isimler üzerinde duralım. Arapçada isimler iki türlüdür :

I. Eril (dişil olmayanlar);

II. Dişil isimler. Üç çeşittir :

- 1) Gerçek dişiller. — Gerçekten dişil olan varlıkların adları :

Zeynep, Gülsüm, Meryem, Belkis...

2) Sözde dişiller. — Dişillik eki almış kelimeler. Adlandırdıkları varlığın gerçekten dişil olup olmaması önemli değildir. Dişillik ekleri şunlardır :

a) -e ya da -a. Sonlarına geldikleri isimleri dişilleştirirler. Arapça olan kadin adlarının pek çoğu bu eklerle türemiştir :

Cemil - Cemile, Emin - Emine, Kâmil - Kâmile, Naci - Naciye, Şerif - Şerife, Zeki - Zekiye, Fıkri - Fikriye...

b) Sonunda -t eki bulunan bütün isimler dişildir :

Hürriyet, adalet, cumhuriyet, millet, insaniyet, fazilet, edebiyat, sanat, cidiyet...

3) **Dişil sayılan isimler.** — Araplar, dişilikle ilgisi bulunmayan, ekle de dişilleşmeyen kimi isimleri de dişil saymışlardır : *şems* (=güneş), *yed* (=el) kelimeleriyle Arap harflerinin adları : *elif, cim, dal, nun...*

390. ARAPÇA İSİMLERDE ÇOĞULLAMA. — Türkçede varlıkların sayılarına göre isimler iki türlüdür : **Tekil, çoğul.** Her tekil isim, bir tek ekle çoğulanır : **-ler** (bkz. n° 108/III). Bizdeki bu kolaylığa karşı Arapçada isimlerin çoğullanması pek değişik ve karışık kurallara bağlıdır.

Arapçada isimler, varlıkların sayıları bakımından üçe ayrılır :

I. **Müfret** (=tekil). — Bir tek varlığı göstermek içindir.

II. **Tesniye.** — İki varlığı göstermek içindir.

III. **Cemi** (=çoğul). — İkiden çok varlığı göstermek içindir.

Bunlardan :

I. **Müfret** (=tekil) lerin özel şekli yoktur; tesniye ve çoğul olmayan her Arapça isim müfrettir.

II. **Tesniye eki -an ve -eyn'dir :**

Zaviyetan-ı dahiletan = iki iç aç, *Devleteyn* = iki devlet...

III. **Cemi** (=çoğul). — Arapçada çoğullama biçimleri çoktur, çeşitlidir ve bu yüzden de hepsinin öğrenilmesi pek güçtür. Bu çoğullamalar -genel olarak, yapılaş bakımından -ikiye ayrılır :

1) **Kurallı çoğullamalar.** — Araplar bunlara «sâlim» yani sağlam derler; çünkü bu çeşit çoğullamada kelimelerin gövdeleri değişmez, çoğul ekleri sona gelir. Bunlar da iki çeşittir :

a) **Eril kelimelerin çoğulları.** — Eki **-în, -ûn'dur :**

Hazır - hazırîn, muharrir - muharrirîn, muallimîn, memurîn...

b) **Dişil kelimelerin çoğulu.** — Eki **-at'tır :**

Muallimat = bayan öğretmenler, *hayvanat* = hayvanlar, *izahat* = açıklamalar, *beyanat* = demeçler, *meşrubat* = içkiler...

2) **Genel kurala bağlanamayan çoğullamalar.** — Bu çeşit çoğullara cem-i mükesser (= kırık çoğul) denirdi. Bu çeşit çoğullamada kelime sonlarına belli bir ek gelmez. Kelimeler, gövdelerinde olan değişikliklerle şekillenir. Birkaç örnek :

a) *Esbab* = sebepler, *eş'ar* = şairler, *ezvak* = zevkler, *ecnas* = cinsler, *edvar* = devirler, *eşhas* = şahıslar, *aklâm* = kalemler...

Dilimizde bu ölçüde bir hayli kelime vardır.

b) *Ketebe* = kâtipler, *talebe* = öğrenciler, *hademe* = hizmetçiler. (Bu son iki kelime, son zamanlarda tekil sanılarak kullanılır.)

c) *Şuara* = şairler, *süfera* = sefirler, *üdeba* = edipler...

ç) *Kütüp* = kitaplar, *suhuf* = sayfeler, *rüsûl* = resuller, *peygamberler...*

d) *Cevami* = camiler, *kavait* = kaideler, *fevait* = faydeler...

Kırık çoğulların çeşitleri pek çoktur; birkaç örnek daha :

Menafi' = menfaatler, *ecanip* = ecnebler, *ebniye* = binalar...

NOT. — Kelimelerin **-ler** ekiyle çoğullanmasını basit gören dedelerimiz, Arapçanın bu sayısız çoğullama kurallarını dilimize taşımakla yetinmemişler; Türkçe kelimelerden bir kısmını da Arap usulüyle çoğullamışlardır :

Gelişat, gidişat, gelirat, ağavat, çiftlikât...

Nicesi ol izdihamda şehrah üzre oturup *besatırma* (= bastırmalar) ve *sucayık* (= sucuklar) ve kaşkaval peyniri... tenavül ederler.

(Evlîya Çelebi XVII.)

391. FARŞÇADA ÇOĞULLAMA. — Fars dilinde çoğullama yolları Arapça kadar çeşitli ve karışık değildir. Farslarda iki çoğul eki vardır :

1) **-an.** Canlı olan ya da canlı sayılan varlıkların adlarına eklenir :

Zabitan = zabitler, subaylar; *âliman* = âlimler, bilginler; *zadegân* = asiller; *bendegân* = kullar...

2) **-ha.** Cansız varlıkların adlarına gelir. Bu ekle çoğullanmış kelimelere dilimizde pek yer verilmemiştir.

392. YABANCI KURALLARLA TÜRETMELER. — Batılılar, kendi ana dillerinde bulamadıkları karşılıklar için başka dillerden, daha çok, eski Yunancadan, Latince'den yakışır kökler, kelimeler alır; onları kendi dillerinin türetme kurallarıyla biçimlendirerek kullanırlar. Böylelikle kelimelerin yabancılığı göze batmaz. Dedelerimiz de Arapça, Farsça kelimelerin yalnız köklerini alıp onları Türkçe eklerle türetselerdi o kökler yavaş yavaş bize mal olacak; bir yabancı-öz davası ortaya çıkmayacaktı. Oysa alınan kelimeler çoğullama, türetme, bileşme, hatta çekim gibi kurallarıyla alındıkları için daima yabancı kalmışlar; öz Türkçeyi ezmişler, gelişmesine engel olmuşlardır.

Dilimize Farsçadan çok, Arapçanın türevleri girmiş ya da dedelerimiz tarafından türetilerek kullanılmıştır. Arapça bükünlü dillerdendir (bkz. n° 3/3). 'Türeyiş' Türkçeye benzemez. Türkçemiz sondan aldığı eklerle türer. Arapçada ise Türetme öğeleri kelimelerin her tarafına girer; kelime yeni biçimler alır : **İlim** kökünden dilimizde kullanılan türevlerden örnekler :

Âlim, malum, malumat, allâme, ilâm, ilâmat, talim, talimat, taallüm, muallim, muallime, muallim, müteallim, istilâm, ulema, alim, ilmi, ilmiye, âlem, ulum...

ve bunların bir kısmının dişilleri, tesniyeleri, çoğulları ve türlü yollarla bunlardan türemiş daha başka kelimeler ve bileşikler...

Arapça kelime kökleri, aşağı yukarı, bu kalıplara göre şekillendirilerek kullanılmış, dilimize on binlerce yabancı türev girmiştir.

Yabancı kurallarla yapılan çok yaygın türetmelerden iki örnek :

I. **-î.** Arapça, Farsça isim soylu her kelimenin sonuna gelir, ilgi, değginlik anlamını katarak onları sıfat yapar :

İlmî, edebî, fennî, insanî, vatanî, dinî, fikrî, dahilî, Şirazî...

Yazılış. — Türkçede iki çeşit **-î** eki vardır :

1) Tamlanan eki: *Türk askeri, öğrenci defteri...*

2) Hal eki: *Askeri gördüm, defteri alınız...*

İlgi ve değginlik anlamında sıfat türetmeye yarayan **-î** uzun seslidir. Söylenişi Türkçe **-î**'lere benzemez. Yazılış özelliği de şöyledir : **î**:

Askerî elbise, resmî iş, ilmî araştırmalar, edebî metinler...

II. Bir kural da Farsçadan: **bi** bir önektir. Farsça, Arapça isimlerin başlarına gelir, uzunca söylenir; Türkçedeki **-siz** eki gibi isimleri, olumsuz anlamlı sıfatlar yapar :

Bihaber = habersiz, *bifaide* = faydasız, *bitaraf* = tarafsız...

393. YABANCI TAMLAMALAR. — Divan metinleri, yabancı kurallarla yapılmış tamlamalarla doludur. Bu tamlamalar - Türkçemizde olduğu gibi - iki türlüdür :

- 1) İsim tamlaması;
- 2) Sıfat tamlaması.

Türkçe tamlamalarda tamlayan kelime önce, tamlanan sonra gelir (bkz. n° 119, 138). Arapça, Farsça tamlamalar bunun tersinedir : Tamlanan önce, tamlayan sonra gelir. Bu iki dilde isim takımlarıyla sıfat takımları, yapıları bakımından birbirlerine benzerler. Ayırt etmek için ikinci kelimelere bakılır. İkinci kelime isimse isim tamlaması, sıfatısa sıfat tamlamasıdır (bkz. n° 394, 395).

394. ARAPÇA TAMLAMALAR. — Arapçada tamlama bağı söylenişe göre iki türlüdür :

1) ()l. İki kelime arasına gelir; l'den önce, uyarına göre **e, ü** seslilerinden biri bulunur :

- a) İsim takımları (tamlamaları) :

Taht-el-bahir = denizaltı, *beyn-el-milel* = milletlerarası, *Dar-ül-fünun*, *seyh-ül-islâm*, *Rabb-ül-âlemîn*...

- b) Sıfat takımları (tamlamaları) :

Rebi-ül-evvel, *şaban-ül-muazzam*, *ramazan-ül-mübarek* (Arabî aylardan üçünün adı)...

- 2) ()l yerine ikinci kelimenin baş harfinin tekrarlanması :

Kabl-et-tarih = tarih öncesi, *bad-ez-zeval* = öğle sonu, *dâr-üt-talim* = öğretme yurdu...

NOT. — Uluslararası geleneğe uyularak son yıllarda Arapça tamlamaların bağları **al** yazılmaktadır : XVII. yüzyılın ünlü bilgini Kâtip Çelebi'nin bir kitabının adı *Keşf-al-Zunun* yazılıyor.. Bu tamlamanın yukarıdaki kurala uygun söylenişi *Keşf-üz-Zunun*'dur.

395. FARŞÇA TAMLAMALAR. — Farsça tamlama bağı **-i'dir**. Takımı kuran kelimelerden birincisinin sonuna gelir :

- a) İsim takımları :

Reis-i cumhur = Cumhurbaşkanı, *merkez-i hükûmet* = hükümet merkezi, *barika-i hakikat* = hakikat şimşegi, *fecr-i ati* = geleceğin şafağı, *evlâd-ı vatan* = vatan evladı...

- b) Sıfat takımları :

Tarih-i milli = milli tarih, *Kanun-i esasi* = temel kanun, anayasa, *edebiyat-ı cedide* = yeni edebiyat, *derd-i nihan* = gizli derd...

396. FARŞÇA SIFAT TAKIMLARINDA UYGUNLUK. — Kelimelerin ikisi de Arapça olan sıfat takımlarında - erillik, dişlilik ve nicelik bakımından - sıfatın isme uyması şarttır :

- a) İsim erilse sıfatı da eril olur;
- b) İsim dişil ise sıfatı da dişil olur ;
- c) İsim çoğulsa sıfatı da ya çoğul, yahut dişil olmalıdır;
- ç) İsim tesniye (ikili) ise sıfat da tesniye olur.

Örnekler :

Tarih-i millî. — «Tarih» eril, sıfatı olan «millî» de erildir.

Menfaat-i millîye. — «Menfaat» dişildir; «millî» sıfatı da -e ekiyle dişilleşmiştir (bkz. n° 371).

Menafi-i millîye = millî menfaatler. — «Menafi» çoğuldur; sıfatı da dişilleşmiştir.

Haremeyn-i Şerifeyn (Mekke ile Medine)...

NOT. — -î ekiyle türemiş ilgi sıfatlarıyla kurulan Farsça sıfat tamlamaları, Türkçeye ikinci türlü isim takımları (bkz. n° 119/2) biçiminde de çevrilmektedir :

Vesait-i nakliye = nakil vasıtaları, *ticaret-i bahriye* = deniz ticareti.

397. ZİNCİRLEME TAMLAMA. — Türkçede ikiye aşan isim takımlarının zincirlenmesi sevimli sayılmaz (bkz. n° 124.). Divan edebiyatı devrinde ise zincirlenen Farsça takımların söze ahenk katacağı sanılır ve takımlar birbiri ardına dizilirdi :

Girdi miftah-ı der-i genc-i maani elime.

(Nef'î XVII.)

Bu mısra da dört kelime üç tamlama halinde zincirlenmiştir. Tamlamaları Türkçeye çevirelim :

Manalar hazinesinin kapısının anahtarı.

demek olur ki bu üçüzlü tamlama dil zevkimize uygun düşmez.

Divan nesircileri, mısra ölçüsüyle bağlı bulunmadıkları için beş, altı ve daha çok kelimeyi zincirlemekle hüner gösterirlerdi (bkz. n° 43-II. örnekler).

398. FARŞÇA TAMLANMIŞ SIFATLAR. — İsim ismi tamlayınca, isim takımı; sıfat ismi tamlayınca sıfat takımı oluyordu (bkz. n° 119, 138). İsim sıfatı tamlarsa (bkz. n° 187) yani Farsça tamlamalarda sıfat başta bulunursa **tamlanmış** sıfat olur :

Şayan-ı merhamet = merhamete şayan, *naşir-i efkâr* = fikirleri neşreden, *yayan, calib-i dikkat* = dikkati çeken...

399. ARAPÇA TAMLANMIŞ SIFATLAR. — Sıfatı başta bulunan Arapça tamlamalardır (bkz. n° 398) :

Salîf-üz-zikir = zikri geçen, *sahih-ün-nesep* = soyu sağlam, temiz.

Bâsıt-ur-rızk, vâhib-ül âmâl = Rızkı yayan, emelleri bağışlayan...

(Tevfîk Fıkret)

400. FARŞÇA BİLEŞİK SIFATLAR. — Her dilin, başkalarına göre üstün güzel tarafları bulunur. Farsçanın en imrenilecek tarafı da bileşik sıfat yapmaktaki kolaylığıdır. Hiç bir ek istemeden iki kelime yan yana gelir ve kaynaşır. Doğan anlamda, bu iki kelimenin anlamına göre fazlalık da bulunur :

Melekçehre = melek çehrelî, *hayalperest* = hayale tapan, *vazifeşinas* = vazifesini bilen, *vak'anüvis* = vak'ayı yazan, *pürhiddet* = hiddetle dolu, pek hiddetli...

Edebiyatı Cedideciler, Farsça bileşik kelimeleri pek severlerdi. Batıdan getirdikleri yeni kavramları ifade için sık sık bileşik kelimelere baş vururlardı. Eskiden beri var olan bileşikler, yeni kavramları anlatmaya yetmeyince yeni bileşikler yapıyorlardı.

Kahkahaların o kadar *sürur-engiz*, o kadar *şetaret-âmiz* idi ki ağlamak istiyordum. Ben arzu ediyordum ki sen huzurunda kalbim gibi hazin, hayatım kadar *gam-âğîn* olasın...

(Halit Ziya Uşaklıgil)

Olsun şeb-i kıyamete dek *hem-sürudumuz*
Bir cuy-i *nâğam-hîz*.

(Cenap Şehabettin)

Bu yeni bileşikleri, Edebiyatı Cedideye bağlı olanların pek çok beğenmesine karşılık, eski edebiyata bağlı olanlar yadırgıyor; 1908'den sonra yetişen Yeni Türkçeciler'se büsbütün zararlı buluyorlardı. Bugünkü yazı dilimizde bunlardan iz kalmamıştır.

İ M L Â K U R A L L A R I

401. TEMEL KURALLAR :

1) **Türkçenin imlâsında ilke**, dilin her sesini bir harfle yazmaktır. Buna göre seçilip alınan, düzenlenen Türk alfabesi, **genel kültür Türkçesiyle** konuşmada kullanılan bütün sesleri göstermektedir.

Her imlâda üç etmen birlikte bulunur: Fonetik, etimoloji, gelenek. Türk imlâsında bu üç temel etmenden :

a) Fonetik öndedir (2. 3. paragraflara bakınız).

b) Böyle olmakla birlikte dilbilgisi kurallarına bağlılık da büsbütün gözden kaçırılmış değildir.

c) Latin temelinden alınan alfabemiz daha yeni sayılır. Onun için başka dillerin imlâlarında hayli güçlüklerle yol açan geleneğin etkisi bizde daha başlamamıştır.

2) **Genel Kültür Türkçesi**. — Yurdumuzda nice yüzyıllardan beri sürüp gelen kültür akışlarıyla, bölge ağızlarının üstünde yerleşmiş olan konuşma dilidir ve imlâyâ temel olan da budur. Bunun dışında kalan bölge ağızları, bilim araştırmalarında ya da tiyatro ve roman gibi yapıtlarda konuşturulan kişilerin ağızlarını belli etmek, yansımalar yapmak istenince yazıda da gösterilebilir.

3) **Sesleri kendi harfleriyle yazmak ilkesi**, kelime köklerinde, gövdelerinde olduğu gibi, çekimlerde de kabul edilmiştir. Yani Türkçede yazılıp da okunmayan, söylenip de yazılmayan harf yoktur. Ancak :

a) Art arda gelen ayrı kelimelerin son ya da ön seslerinde olan değişmeler sözde kalır; imlâda gösterilmez (bkz. n° 329 - yazılışı, 406-II/c).

b) Geniş seslilerle biten tabanlarda y'li eklerin ve takıların etkileriyle beliren darlaşma olayı — tabanlarda değişikliğe yol açmamak için — yazıda gösterilmez. Yani söylenişleri *gelmiyecek*, *arıyan*, *istiye istiye...* olan fiil türevlerinin yazılışları *gelmeyecek*, *arayan*, *isteye isteye...* olacaktır. (bkz. n° 405).

4) Türkçe'nin kendi sesleri dışında olmakla birlikte genel kültür dilinde, bugün de, kullanılmakta olan yabancı kelimelerin birçoğunda ses özellikleri vardır. Bu yabancı ses özelliklerini göstermek üzere iki im kabul edilmiştir : (°). Bu imlerden (^) :

a) Yazılışları bir, söylenişleri — uzunluk, kısalık bakımından — ayrı olan kelimelerin düzgün okunmalarını sağlamak için uzun seslilerin üzerine konur (bkz. n° 421-I) : *Âli - Âli, âlem - âlem, Hamit - Hâmit...*

b) Damak seslerinden *k*, *g* ile *l*'nin kural dışı söylenişlerini belirtir (bkz. n° 421-II) : *Kâmil, sükût, lâkin, rüzgâr...*

Kesme imi (') de; kelime içindeki ses kesintisini gösterir : *Kur'an* (bkz. n° 422).

Öz Türkçe kelimelerde ve dilimizin sesliler uyumuna göre değişmelere uğramış yabancı kaynaklı kelimelerde bu imler kullanılmaz.

402. TÜRK ALFABESİ. — 1.XI.1928 tarihli ve 1353 sayılı kanunla kabul edilmiş olan Türk alfabesi 29 harftir (sıraları, büyük ve küçük yazılışları için bkz. n° 14).

403. BÜYÜK HARFLERİN KULLANILIŞI (bkz. n° 14) :

1) Her cümlemin ilk harfi büyük yazılır. Cümle, rakam ya da açıklanacak bir işaretle başlıyorsa ilk harf büyük yazılmaz :

145 lira gönderdim. (°) iminin kullanıldığı yerler için 421 numaraya bakınız.

2) Soru, ünlem ve çift nokta işaretleriyle biten cümlelerden sonra başlayan cümlelerin de ilk harfleri büyük yazılır. Bu işaretler, cümle sonlarından başka yerlerde kullanılmışsa kendilerinden sonra gelen kelimeler büyük harfle başlamaz.

3) Koşuklarda her kanadın ilk harfi büyük olur.

4) Özel adlar (insan, hayvan, şehir, kasaba, köy, semt, mahalle, akarsu, deniz, göl, dağ, ova, orman... adları) büyük harfle başlar :

İnsan adlarının ayrı yazılan her kelimesi büyük harfle başlar: *Mustafa Kemal, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Orhan, Sevim...*

Soyadları da büyük harfle başlar: *Atatürk, Çakmak, Tümer, Demircioğlu, Sütçügiller...*

Hayvan adları: *Tekir, Fındık, Minik, Pamuk...*

Kıta, memleket, bölge adları : *Avrupa, Afrika, Türkiye, Almanya, Çin, Anadolu, Azerbaycan...*

Şehir adları : *Van, Kars, İstanbul, Edirne, Şam...*

Kasaba adları : *Tarsus, Ahlat, Silvan, Edremit, Düzce...*

Köy adları : *Karaviran, Örencik, Akdoğan, Adabağ...*

Semt adları : *Bahçelievler, Levent, Taksim, Kavaklıdere...*

Mahalle adları : *Gedikpaşa, Alipaşa, Kanlıca...*

Akarsu adları : *Sakarya, Seyhan, Kızılırmak, Fırat...*

Deniz adları : *Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Pasifik...*

Göl adları : *Van gölü, İznik gölü, Tuz gölü...*

Dağ adları : *Uludağ, Aladağ, Ağrı, Nemrut, Erciyes...*

Ova adları : *Çukurova, Uluova, Akyazı, Düzova...*

Orman adları : *Karaorman, Keklikpınar, Soğanlı, Topçam...*

NOT. — Özel ad kavramını karşılayan tamlamalar, bileşik kelime değillerse ayrı yazılır. Ayrı yazılan bu ikinci kelimeler —tabela ve yazı başlığı değillerse— küçük harfle başlar :

Adana ili, Keskin ilçesi, Van gölü, Dicle nehri, Ilgaz ormanları, Göktepe mahallesi, Atatürk bulvarı, Mithatpaşa caddesi, Çalılıkşu sokağı, Kuyucak köyü...

Tabelalarda ve yazı başlıklarında bu ikinci kelimeler de büyük harfle başlar :

İzmir İli, Beykoz İlçesi, İznik Gölü, Seyhan Barajı, Atatürk Bulvarı, Pendik İstasyonu...

5) Özel insan adlarını tanıtmaya yarayan unvan sıfatları büyük harfle başlar :

Dün Bay Turhan'la Bayan Sevim'i gördüm. Ahmet Vefik Paşa, Şinasi Efendi, Namık Kemal Bey, Sultan Cem, Ali Onbaşı, Hasan Çavuş, Yüzbaşı Engin, Albay Çetin...

Bir özel adla birlikte kullanılmayan bu unvan sıfatları :

Bir özel adın yerini tutuyorsa büyük harfle;

Bir özel ad yerinde kullanılmıyorsa küçük harfle yazılır :

Dinleyin arkadaşlar, Onbaşı söyledi: Şimdi Yüzbaşı gelecek, biraz sonra da Yarbay...

Karşıdan dört bayla beş bayan geliyordu.

Bir erin onbaşı, çavuş olması için okuma yazma bilmesi gereklidir.

6) Ulus, din, mezhep, tarikat ve benzeri toplulukların adları — bireyleri gösterse dahi — büyük harfle başlar :

Arap, İtalyan, İslâm, Musevî, Bektaşî, Katolik...

Bunlardan türlü eklerle türemiş sözcükler de büyük harfle başlar :

Tanzimat çağında başlayan Türkçülük akımı... Mehmet Akif Ersoy, İslâmcı bir şairdi. İlkel kavimleri Protestanlaştırmak... Bektaşilik, Türkleşmek, İslâmlaşmak...

7) Kurum, kurul, dernek, makam ve iş yeri adları da özel sayılır ve ayrı yazılan her kelimesi büyük harfle başlar :

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Çalışma Bakanlığı, İstanbul Erkek Lisesi, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, Lezzet Lokantası, Esentepe Sineması, Örnek Döşeme Evi...

8) Dil adları da özel sayılır ve büyük harfle başlar :

Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça, Japonca, Fince...

9) Kitap, dergi, gazete... adları da büyük harfle başlar :

*Türkçe Sözlük, Çahkuşu, Safahat (kitap);
Türk Dili, Varlık, Yeni Mecmua (dergi);
Cumhuriyet, Milliyet, Vatan... (gazete).*

10) Yazı başlıklarının her kelimesinin ilk harfi büyük olur :

Dilimizi Özleştirme Çabaları, Ziraatte Yeni Buluşların Önemi...

11) Mağaza, dükkân, fabrika... adlarının ayrı yazılan her kelimesi büyük harfle başlar :

Beykoz Kundura Fabrikası, Kuru Yemişçi, Yabancı Diller Dershanesi...

NOT. — Kitap, dergi, gazete adlarıyla fabrika, dükkân, mağaza, kurum, kurul ve benzerleri yerlerin tabelalarının; hatta yazı başlıklarının — bakışları çekmek, süslü göstermek için — bütün harfleri büyük olabilir. Ancak *ile, ve, de, ya da, yahut, veyahut, ki...* edat ve bağlaçlarıyla «mi?» soru ekinin küçük harfle yazılması daha uygun olur :

TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI, YERLİ MALLAR PAZARI, ŞİŞE ve CAM FABRİKASI...

12) Saygı göstermek için de büyük harf kullanılır :

Bunu Size, Büyük Elçiliğinize sunuyorum.

13) Yazıların üst sağ köşelerine ya da altlarına konan tarihlerde ay, gün adları büyük harfle başlar :

3 Temmuz, 1965 Cuma. 28 Aralık, 1965 Salı...

Yazı içinde geçen tarihlerde ay, gün adlarının büyük harflerle başlaması gerekmez.

14) Mektuplarda başlık yerini tutan eytişlerin (hitapların) her kelimesi büyük harfle başlar :

Sevgili Anneciğim; İki Gözüüm Kardeşim...

- 15) Zarf üzerine yazılan her kelime büyükle başlar :

Orhan Kutlu

Atatürk Lisesi, Son Sınıf Öğrencisi

Beyoğlu

İstanbul

- 16) Bütün yıldız adları özeldir; büyük harfle başlar :

Venüs, Merih, Jüpiter, Neptün, Ülker, Büyükanı, Küçükayı...

- 17) **Dünya, güneş, ay** kelimeleri, astronomide ve benzeri bilimsel konular-da özel ad olarak kullanılıyorsa büyük harfle; değilse küçük harfle başlar :

Bir gezegen olan Dünya, Güneş'in çevresinde döner; Ay da Dünya'nın...

Bu akşam güneş battıktan sonra ay doğdu, dünya aydınlandı.

- 18) Kısaltmalar :

- a) Makam, san ve özel ad gösteriyorsa ayrı yazılan her kelimenin yerine bir büyük harf konur :

Bu akşam B. Orhan Tezel'le Bn. Ülker Tezel konuşuyorlardı.

T.C. (TC), T.B.M.M. (TBMM), P.T.T. (PTT), T.C.D.D. (TCDD)...

Kısaltmalar birkaç harfli ise yalnız birinci harfler büyük yazılır :

İst. Üniversitesi, Prof. Dr. Tb. Bl...

- b) Makam, san, özel ad göstermeyen ve bu değerde olmayan kelimelerin kısaltmaları küçük harfle yazılır :

c. = cilt, s. = sayfa, vb. = ve benzeri, ve bunun gibi, ve başkaları, m. = metre, bkz. = bakınız...

Kullanılmakta olan kısaltmaların hemen hepsi Yeni İmlâ Kılavuzunun sonuna alınmıştır.

404. SESLİLERİN UYUMUYLA İLGİLİ İMLÂ KURALLARI :

Dilimizin sekiz seslisi [a e i o ö u ü] konuşma aygıtındaki örgenlerin durumlarına göre bölümlere ayrılır:

- a) Söylenirken dilin durumuna ve sesin çıkış özelliğine göre :

Kalın sesliler : *a ı o u,*

İnce sesliler : *e i ö ü* (bkz. n° 18-I).

- b) Söylenirken alt çenenin aşağı inip inmediğine göre :

Geniş sesliler : *a e o ö,*

Dar sesliler : *ı i u ü* (bkz. n° 18-II).

- c) Dudakların durumuna göre de ünlüler ikiye ayrılır :

Düz sesliler : *a e ı i,*

Yuvarlak sesliler : *o ö u ü* (bkz. n° 18-III).

I. Büyük Ses Uyumu. — Türkçe kelimelerde genel olarak, kalın seslilerden sonra kalın sesliler, ince seslilerden sonra da ince sesli gelir (bkz. n° 20).

İstanbul ağzının ve türlü nedenlerin, birer hecelerini incelttiği kelimeler bu kuraldan kaymışlardır :

Kardeş, elma, anne, hangi, inan...

II. Küçük Ses Uyumu (bkz. n° 21) :

- a) Düz seslilerden sonra düz sesliler gelir. Ancak ikinci heceleri **b m v** gibi dudak harfleriyle başlayan kelimelerin birçoğunda **a**'dan sonra **u** gelmektedir :

Kabuk, yağmur, kavun, çavuş, savurmak, pamuk...

b) Yuvarlak seslilerden sonra ya geniş düz, ya da dar yuvarlak sesliler gelir :

Kolay, dörder, üçüncü, görüşmek, korku...

Sesliler uyumuyla ilgili kurallar şöyle özetlenebilir :

a ı seslilerinden sonra a ı gelir, a'dan sonra u geldiği de olur.

e i » » e i »

o u » » a u »

ö ü » » e ü »

Bu çizelge, o ö seslilerinin, Türkçe kelimelerde ancak birinci hecelerde bulunduğunu göstermektedir.

Yabancı dillerden gelmiş kelimelerle bileşik kelimelerde uyum aranmaz.

III. Genel olarak ekler kelimelerin son hecelerine uyarlar; ancak «-yor, -ken, -ki, -leyin, -(i)mtrak» ekleri kalınlık, incelik yönünden değişmez ve kurala uymaz.

405. GENİŞ SESLİLERİN DARLAŞMASI :

-yor eki takılınca kök ya da gövdelerin sonlarındaki a e geniş seslileri darlaşarak ı i olur :

Anla - anlıyor, dinle - dinliyor, ara - arıyor...

Darlaşan bu sesliler iki yuvarlak sesli [o ö u ü] arasına düşerse yuvarlaklaşarak u ü olur :

Kokla - kokluyor, söyle - söylüyor, kutla - kutluyor (bkz. n° 214-III)...

Bunlardan başka yerlerde y'nin darlaştırma etkisi **yazıda** gösterilmez :

a) Fiil ve fiilimsi türetmeye yarayan -e, -en, -ecek, -erek ekleri, seslilerle biten gövdelere gelince — Türkçede iki sesli yan yana gelmeyeceği için — aralarına y kaynaştırma harfi girer. Bu kaynaştırıcı y (bkz. n° 17) kendinden önceki geniş sesliyi **konuşmada** darlaştırır :

Söyliye söyliye, dinliyen, arıyacak, bilmiyerek...

b) **-ebilmek, -edurmak...** la kurulup bitişik yazılan yeterlik (bkz. n° 230), ve sürerlik (bkz. n° 234) fiillerinin gövdelerine gelen y kaynaştırma harfi kendinden önceki geniş seslileri **konuşmada** darlaştırır :

Dinliyeibilmek, beklíyedursun...

Fiil tabanlarının değişmesini gerektiren y'nin bu darlaştırma olayı — şimdiki zaman kiplerinden başka yerlerde — yazıya geçirilmez; bu yüzden söyleyişle yazılış arasında şöyle küçük bir ayrılık ortaya çıkar (bkz. n° 401). Bu olayı şu kelimelerde görelim :

Kelimenin aslı,	Yazılışı	Söylenişi
ara-y-acak	arayacak	arıyacak
bil-me-y-erek	bilmeyerek	bilmiyerek
başla-y-an	başlayan	başlıyan
anla-y-abilmek	anlayabilmek	anlıyabilmek
tara-y-a-ma-y-acak	tarayamayacak	tarıyamıyacak
bekle-y-edursun	bekleyedursun	bekliyedursun...

Aşağıdaki durumlarda y'nin darlaştırma görevi konuşmalarda da pek sezilmez (bkz. n° 401/3. b) :

Buyurma kiplerinde :

Bekleyin, dinleyiniz, aramayınız...

İdi, imiş, ise ek-fiilleriyle olan birleşmelerde :

Görseydi, bileymiş, arabaysa...

İle edat ya da bağlacıyla birleşmede :

Geceyle, sırayla, anneye, babayla...

Fiil tabanlarından **-ici** ekiyle türemiş sıfatlarda :

Dinleyici, atlayıcı, okşayıcı, bileyici...

İsim çekimlerinde (bkz. n° 115) :

Anneye, babayı, dedeye, ablaya...

406. SESSİZ HARFLERLE İLGİLİ İMLÂ KURALLARI (bkz. n° 24) :

I. Süreksiz yumuşak harfler [b c d g] iki yerde bulunmaz :

1) Kelime sonlarında. Ancak sestek kelimelerden ikisinin anlam ayrılıklarını göstermek gereğiyle c ile d'nin sonda bulundukları olur (bkz. n° 24-I/2) :

At (hayvan) - *ad* (isim),

Haç (salip) - *hac* (kutsal yerleri ziyaret).

2) Süreksiz yumuşak harfler, sert harflerden [ç f h k p s ş t] sonra da gelmez. c d g ile başlayan ekler, kelime sonlarındaki sert harflerle karşılaşınca sertleşir :

Sebzeci geldi; kırgın, atılğan, duvardan indii...

Kitapçı geçti; küskün, çalışkan, ağaçtan düştü...

Bu oluşa **sessizlerin benzeşmesi** denir (bkz. n° 24-II).

NOT. — b harfiyle başlayan ek olmadığı için sert harflerle karşılaşmaz.

II. Kelime sonlarındaki süreksiz sert harfler [ç k p t] seslilerle başlayan bir ekle, bir kelimeyle bileşince yumuşayarak sırasıyla c ğ b d olurlar (bkz. n° 25) :

Ağaç - ağacı, toprak - toprağı, kitap - kitabı, geçit - geçide...

Bu kurala uymayanlar :

a) Bir heceli birçok kelime :

Ok - oku, kork - korkan, yat - yatış, iç - içe, sap - sapı...

Türkçe bir tek kelime iki türlü söylenip yazılıyor :

Yaratan - Yaradan (Tanrı).

b) Yabancı kelimelerden birçoğunun sonlarındaki süreksiz sert harfler yumuşamaz :

Merhamet, cumhuriyet, hukuk, aşk, millet...

c) Seslerin birbirlerine etkileri ayrı yazılan kelimelerde de sezilir. Ula-malar yüzünden söyleyiş ve okunuşta beliren bu değişiklikler yazıda gösterilmez :

Kitap okumak, ağaç almak, Ahmet ağlıyor...

NOT. — Kelime sonlarındaki k'nin yumuşayınca ğ olduğunu gördük. n'den sonra gelen k'ler yumuşayınca ğ değil, g olur (bkz. n° 25 - not) :

Çelenge, dengi, frangı, Felemengin... hatta :

Fişek, tüfek yumuşayınca fişeği, tüfeği olduğu halde;

Fişenk, tüfenk - fişengi, tüfengi oluyor.

III. b'den önce n gelmez. Söylenişi n'ye benzeyenler m ile yazılır :

Çember, ambar, kumbara, çarşamba, perşembe, kambur...

Bu kurala iki çeşit kelime uymaz :

a) *İstanbul, Safranbolu* gibi iki yer adı;

b) Bileşik kelimeler : *Onbaşı, binbaşı, sonbahar...*

IV. **g** ile biten Türkçe kelime yoktur. Ancak Batı dillerinden gelen *mi-ting, Türkolog...* gibi birkaç kelime bu kuralın dışındadır.

V. **ğ** ile hiç bir kelime başlamaz.

407. EK-FİİLLE ve BENZERLERİYLE ilgili imlâ kuralları (bkz. n° 265) :

İdi, imiş, ise, iken ek-fiil türevleriyle «ile» edatı ayrı yazılabilir; kendilerinden önce gelen kelime bitişmeleri, söylenişlerine daha uygun düşmektedir. Bitişmeleri şöyle olur:

a) Önce gelen kelimelerin son harfleri sessiz harfse *idi, imiş, ise, iken, ile* kelimelerinin başlarındaki *i*'ler düşer, kalan kısımlar bitişerek tam bir ek gibi uyuma ve benzeşme kurallarına göre değişir :

Güzeldi, okuyacaktı, bizdenmiş, alırsa, gelirken, arkadaşlarla...

Bunlardan **-ken**, ses uyumu kuralına göre değişmez (bkz. n° 20).

b) Seslilerle biten kelimelerle bitişirken *i*'ler **y** olur :

Birincisiydi, gelseymiş, anladığıysa, oradayken, arabayla...

c) **İLE**, sonunda iyelik eki [tamlanan eki] **-(s)i** bulunan kelimelere bitişirken küçük bir özellik gösterir; kalın seslilerden sonra da **-yle** olur :

Arkadaşlarıyla, annesiyle, babasıyla, gözüyle, ordusuyla...

408. EDATLARIN İMLÂSI :

Gibi, beri, dolayı, dek, değin, için, kadar kelimeleri ayrı yazılır :

Taş gibi, dünden beri, bundan dolayı, şimdiye dek, bugüne değin, şunun için, yüze kadar...

«İle» edatının nasıl yazılacağı yukarıda görüldü (bkz. n° 74-I-yazılışı, 407/b, c).

409. SORU EKİNİN İMLÂSI (bkz. n° 274-yazılışı):

Soru eki «mi?», uyum bakımından kendinden önce gelen kelimeye yapmakla birlikte bitişmez. «mi?» den sonra gelen takılar kendisine bitişir :

Dinlediniz mi? İstanbul'a mı gideceksiniz? Yazıyor musunuz? Görür müydüm?...

410. «de» BAĞLACININ İMLÂSI (bkz. n° 329) :

Dilimizde iki türlü «de» vardır :

1) Hal eki olan **-de** (bkz. n° 73/3, 115) bitişir, uyuma ve harf benzeşmesine göre değişir. Bitiştigi sözcüğün sonundaki vurguyu çeker :

Evde, odada, ağaçta, taşlıkta, yüzde beş, beşte iki...

2) Bağlaç olan «de» ayrı yazılır (bkz. n° 329). Uyuma göre değişir. Harf benzeşmesine göre değişmez. Vurguyu çekmez :

Ben de geldim. Arkadaş da gelecek. Bugün de çalıştık...

411. «ki» BAĞLACININ İMLÂSI (bkz. n° 332) :

Dilimizde ayrı görevlerde üç «ki» vardır :

1) Belirtme sıfatı türeten **-ki** (bkz. n° 150) :

a) **-de** halindeki kelimelere;

b) Zaman ve yer zarflarına eklenir :

Evdeki, sokaktaki; dünkü, yarınki, yukarıki...

2) Birinci türlü isim takımlarında tamlananın yerini tutan ilgi zamiri **-ki** (bkz. n° 205) bitişik yazılır :

Bizimki, Orhan'ınki, sizinki, komşununki...

3) Bağlaç olan; yani birbiriyle ilgili cümleleri ve cümle değerli sözleri bağlayan «ki» ler ayrı yazılır (bkz. n° 89-III, 332) :

Hâk ol ki Huda mertebeni eyleye âli.

(Ruhi XVI.)

... Atatürk, bunların hepsini, tabiidir ki, işiterek biliyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın)

«Tarihi yazan benim, yapan siz!» mısraını sık sık tekrarlarız. Yapanların, ki sopa elindedir; yazanların, ki kalemlerinden başka silâhları yoktur, kavgaları da demokratik rejimler kuruluncaya kadar devam edegelmiştir.

DÜNYA 29. IX. 1959 (Fahri Rıfkı ATAY)

Bu üç türlü «ki» de kendilerinden önce gelen kelimelerin seslilerine uymazlar (bkz. n° 20). Yalnız zaman zarflarına bitişen **-ki**, küçük uyuma göre değişerek **-kü** olur: *Bugünkü, dünkü...*

412. BİLEŞİK KELİMELERİN İMLÂSI. — Bileşik kelimeler, daha çok, bitişik yazılır. Bileşim, kaynaşma ile olur. Kaynaşmış sayılmak için :

a) Gövdeyi kuran kelimelerden ikisinin;

b) Ya da birisinin sözlük anlamından kaymış olması gerektir.

c) Sözlük anlamlarından büsbütün kaymamış olmakla birlikte terim olarak kullanılan gövdeler de bileşik sayılır, bitişik yazılır.

Dilimizde bitişik yazılması gereken bileşik isimler şu biçimlerde kurulmuşlardır (bkz. n° 178) :

1) İkinci türlü isim takımları kaynaşmıştır :

Hammeli, katırtırnağı, pazartesi, yüzbaşı, kolbaşı, Tepebaşı, Sarayburnu, dilbilgisi, kuzukulağı, soyadı...

2) Sıfat takımları kaynaşmıştır :

a) Özel isimlerdir :

Eskişehir, Bingöl, Kösemihal, Karagöz, Çukurova, Altan...

b) Cins isimleri de çoktur :

Kırkbayır, kırkayak, kabakulak, atardamar, bilirkişi...

c) Sıfatlar da vardır :

Açıkgöz, boşboğaz, birtakım (kimseler)...

3) Küçük cümleler kaynaşmıştır :

İmambayıldı, külbastı, serdengeçti, kuşkonmaz...

4) İki fiil kaynaşmıştır :

Dedikodu, döngel, Vural, kaptıkaçtı...

5) Bir isimle bir fiil türevi kaynaşmıştır :

Ağaçkakan, karnıyarık, bastıbacak...

6) Bir heceli kelimeler, birer önek gibi, kelimelerin başlarına gelerek bileşik gövdeler kurmuştur :

Akbaba, aksu, ilkbahar, sonbahar, başçavuş, önsöz...

7) İki isim kaynaşmıştır. Hiç bir ek ve takı almadan kaynaşarak bileşen bu sözcükler, bileşik isimler arasında en çok bakışları çekmesi gerekenlerdir :

a) Çoğu yer adıdır :

Çanakkale, Çimento-tepe, Göztepe, Tepeköy, Bahçesaray, Hasankale, Kumkapı, Adabağ (Van gölü kıyısında bir köy), *Galatasaray*...

b) Yer adı olmayan özel isimler :

Demirkazık (bir yıldız), *Depegöz* (Dede Korkut kitabında bir özel isim), *Kayalp* (Osmanlıların dedesi), *Timurtaş* (Paşa), *Altınordu*...

c) Cins isimleri de çoktur :

Anneanne, babaanne, sütnine, dişbudak, altınkuyruk (kuş), *kaynana, kaynata, dilbilim, dedebaba* (Bektaşilerde), *kolordu, demirbaş, balatabaş* (bir cins gemi), *ilgün, ilhanlık*...

NOT. — Kelimelerden biri öbürünün cinsini, çeşidini, türünü belirten söz öbekleri yeterince kaynaşmadıkları için bileşik sayılmaz, ayrı yazılır :

Yayın balığı, kiraz ağacı, tel kadayıf...

8) Farsça «hane» ile bileşen kelimeler iki türlü yazılır :

Yatakhane, yemekhane, şaraphane, buzhane, hapishane...

Geniş düz sesli **a** ile biten kelimelerde **hane**'nin **ha**'sı, çok kez, düşer :

Hastane, pastane, eczane, postane...

9) Bileşik fiillerden bitişik yazılması gerekenler :

a) Bir kurala bağlanmadan anlamca kaynaşmış olanlar (bkz. n° 241) :

Elvermek, öngörmek, varsaymak...

b) Yeterlik fiilleri [**-ebilmek**'le kurulanlar] (bkz. n° 230) :

Görebilmek, yazabildim, okuyabilir, anlayabilecek...

c) Tezlik fiilleri [**-ivermek**'le kurulanlar] (bkz. n° 232) :

Gelivermek, söyleyiverdim, düşüvermiş, anlatıverecek...

ç) Yaklaşma fiilleri [**-eyazmak**'la kurulanlar] (bkz. n° 235) :

Düşeyazdım...

d) Sürerlik fiilleri [**-ekalmak, -edurmak, -egelmek**... le kurulan fiiller] (bkz. n° 234) :

Bakakaldı, uyuyakalmışım, bekleyedursun, olagelmektedir...

10) Yardımcı fiillerle kurulanlar (bkz. n° 236, 237 v.s.) :

İsim soylu kelimelerle bileşen yardımcı fiillerden — imlâları bakımından — önemli olanlar şunlardır : *Etmek, eylemek, olmak*...

a) Bileşme yüzünden, isim soylu kelimelerde bir ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır :

Yardım etmek, memnun oldum, birinci olacak, perişan eylemiş...

b) Bileşme yüzünden isim soylu kelimelerde bir ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır. Ses değişmesi iki türlü olur :

Bir ses artar : *Hak - hakketmek, zannederim, hiss olunur*...

Bir ses düşer : *Şükür - şükret, zikrolunan, seyre delim*...

413. SAYILARIN İMLÂSI :

a) Sayıların her kelimesi ayrı yazılır :

On beş, yüz otuz bir, iki bin altı yüz on sekiz, dört milyon yüz...

b) Bankalarla benzeri kurumlarda — araya başka sayılar sokulmasını önlemek için — hepsi bitişik yazılır :

Üçyüzdoksanaltıbinsekizyüzyetmişdörtlira.

c) Rakamlarla ekleri ve takıları arasına (') kesme imi konur (bkz. n° 422) :

Gece saat 23'ten sonra, 6'ya 5 gece, saat 4.35'te... 1418'den 469'u çıkaralım... 1945'lilerin yoklaması...

ç) Rakamlardan sonra konan (.) nokta, -(i)nci ekinin yerini tutar. O-nun için rakamlardan sonra -(i)nci yazılması gereksizdir.

414. ÖZEL İSİMLERİN İMLÂSI :

1) İnsanların adları ile soyadları nüfus kütüğüne geçmiş biçimiyle yazılır.

2) Yer adları — iki ve daha çok kelimeden yapılmış olsa da — bitişik yazılır :

Beşiktaş, Tunceli, Sultanahmet, Şehzadebaşı, Kanlıkavak, Afyonkarahisar, Rumelihisarı, Akdağmadeni, Gaziantep...

Çok kelimeli kişi adlarıyla kurulan yer adlarının her kelimesi ayrı yazılır :

Gazi Mustafa Kemal Paşa bulvarında oturanlar... Ziya Paşa caddesinin başı...

Ancak öteden beri bitişik yazılmalanların imlâları değışmemiştir :

Haydarpaşa, Kocamustafapaşa, Sultanahmet, Yavuzselim, Ayazağa, Karacaahmet...

3) Yabancı özel adlarının bizde söylendiğı gibi yazılması esastır :

Homeros, Puşkin, Çang Kay-Şek, Burgiba...

Ancak Latin aslından alfabesi olan ulusların özel adlarından :

a) Bizde yerleşmiş söylenişleri ve yazılışları olanlar Türkçe söylendikleri gibi yazılır :

Felemenk, İsviçre, Napolyon, Londra, İskender, Marsilya, Münih, Nis...

b) Bizde yerleşmiş yazılışları olmayanları, kendi dillerindeki imlâlarıyla yazıp, gerekiyorsa okunuşlarını da ayraç içinde göstermek uygun olur :

Corneille (Korney), Verlaine (Verlen), Loire (Luvar)...

Yazılışlarıyla okunuşları kelimelerin baş harflerinde de ayrılık gösteren adların, okunuşları da — ansiklopedilerde — alfabe sırasında ayrıca gösterilir.

Yazılı olarak bir yerde görülenlerden okunuşu bilinmeyen yabancı özel adlar oldukları gibi yazılmalıdır.

NOT. — Yabancı özel adlardan sonra gelen ekler, takılar bunların okunuşlarına, söylenişlerine uyar :

Verlaine'e, Balzac'tan, Goethe'nin, O. Henry'yi, Corneille'de...

4) Özel adların ayrı yazılan her kelimesinin ilk harfi büyük olur (bkz. n° 403/4).

415. PEKİŞTİRİLMİŞ KELİMELEİN İMLÂSI. — Sıfatların başlarına gelerek anlamlarını pekiştirmeye yarayan örnek değerli heceler sıfata bitişir (bkz. n° 136) :

Bembeyaz, kapkara, dosdoğru, tertemiz, paramparça, sapasağlam, çırılçıplak...

416. YAKIŞTIRMACA SÖY'LER ayrı yazılır (bkz. n° 203/f) :

Taş maş, kapı mapı, çiçek miçek, büyük müyük...

Çocuğı sakın azarlayıp mazarlamasın, dövüp mövmesin...

417. İKİLEMELERİN ve İKİZLEMELERİN İMLÂSİ :

a) İkilemeler ayrı yazılır :

Koşa koşa geldim. Rahat rahat çalışabiliriz. Teker teker, üçer üçer, oldum olasıya...

b) İkizlemeler de ayrı yazılır :

Ev bark, çoluk çocuk, kap kakak, eski püskü, ufak tefek, ite kaka...

NOT. — Durum zarfı olarak kullanılan bu ikileme ve ikizleme öbeklerinin aralarına virgül konmaz (bkz. n° 205 - III).

418. İKİ TÜRLÜ SÖYLENENLERİN İMLÂSİ. — Kimi kelimelerin bir değerkteki çift söylenişleri yazıda da gösterilmişti :

Döğmek - dövmek, öğünme - övünme, gonca - konca, eğri - iğri, kütle - kitle, isim - istim, zincir - zencir, yağurmak - yoğurmak, sahife - sayfa, harta - harita, dögen - döven, alıkoymak - alakoymak, göke - göge, südün - sütün...

Yeni İmlâ Kılavuzu'na göre her kelime bir tek biçimde yazılmalıdır.

Bu ikiz söylenişlerden hangisinin yazılması gerektiğini kestirmek için Yeni İmlâ Kılavuzu'na bakılmalıdır.

419. SES DÜŞMESİYLE İLGİLİ İMLÂ kuralları :

I. İki heceli, ikinci hecelerinde dar sesli bulunan örgen adlarından :

Alın, ağız, burun, omuz, bağır, göğüs, karın...

kelimelerinden sonra sesli ekler gelince ikinci hecelerdeki dar sesliler düşer :

Alın, ağzının, burnuna, omza, bağırından, göğse, karnım...

Oğul kelimesi de böyledir : *Oğlu, oğlunun...*

II. *Devir-*, *kıvr-*, *çevir-*, *ayır-*, *sıyr-*, *kavur-*, *savur-* fiil köklerine *-i*, *-ik* ve *-im* türetme ekleriyle edilgenlik eki *-il* gelince ikinci hecelerdeki sesliler düşer :

Devrim, devrik, devrilen, kıvrım, çevrilmiş, çevri, ayrılmak, ayırık, ayrı, ayırım, sıyrıldı, kavruk, savruk...

III. Arapçadan gelme *sabır*, *fikir*, *şükür*, *zikir*, *asır*... gibi iki heceli, ikinci hecelerinde kısa dar sesli bulunan kelimelerden sonra bir sesli gelince hecenin seslisi düşer :

Sabrım tükendi. Fikriniz, şükre, zikrinde, asrın...

Öbür ses düşmeleri için 17. numaraya bakınız.

420. İKİ SESSİZLE BAŞLAYAN KELİMELE. — Türkçe kelimeler, iki sessizle başlamaz. İki sessizle başlayan kelimelerin hemen hepsi Batı dillerinden gelmiştir. Şöyle yazılır :

Tren, gram, tramvay, spor, trajedi...

Aslında iki sessizle başlayan kimi kelimelerin Türk söyleyişine göre yazılışları uygun görülmüştür (bkz. Yeni İmlâ Kılavuzu) :

İstasyon, istatistik, istalagmit, istalaktit, istep, kulüp, bulüz...

421. DÜZELTME (inceltme) İMİ (*). — Yukarıdaki imlâ kurallarına ve dilimizin ses düzenine uymayan, Arapça ve Farsça'dan gelme kimi kelimelerin düzgün okunmalarını sağlamak için iki im kullanılmaktadır :

1) Düzeltme (inceltme) imi (*),

2) Kesme, koma imi (') (bkz. n° 422).

Bunlardan **a**, **u**, **i** seslilerinin üzerlerine konan (^) düzeltme imi başlıca şuralarda kullanılır :

I. Eşyazılı olan :

Âlem - âlem, adet - âdet, Âli - Âli, Hamit - Hâmit, hala (babanın kız kardeşi) - *halâ* (boşluk) - *hâlâ* (henüz, şimdiye dek)...

gibi yabancı kaynaklı kelimelerden uzun söylenenleri ayırt etmeye yarar.

II. (^) imi, **a u** kalın seslilerinden önce geldikleri halde ince söylenen **k l g** harflerini düzgün, yani **ince-uzun** okutmaya yarar (bkz. n° 26):

Kâtîp, kâr, rûzgâr, lâzım, sükût, yekân, mefkûre...

Ancak :

a) İnce söylenen l'lerden sonra gelen; fakat uzun olmayan a'ların üzerine (^) imi konmaz : *lahîn, lahit, lahza...*

b) Bu üç harfi [**k g l**] ince okutmak için kendilerinden önce gelen seslilerin üzerlerine (^) imini koymak gereksizdir :

Kemal, istikbal, iştirak, idrak, kabul, meçhul...

c) Batı dillerinden alınmış kelimelerde l'nin inceliğini göstermek için kendisinden sonra gelen kalın seslilerin üzerlerine — uzun söylenmedikleri için — (^) imi konmaz :

Lastik, klasik, klor, loca, klasör, plan, Latin...

III. Bugün dilimizde üç türlü **i** vardır :

1) İyelik (isim tamlamalarında tamlanan) eki: *Türk askeri...*

2) Hal eki (bkz. n° 71) . *Askeri gördüm...*

3) Arapça, Farsça kelimelere gelerek onları değginlik anlamında sıfat yapan uzun **i** : *Askerî okullar, insanî, vatanî, ilmi, şahsî, ahlâkî, sıhhî...*

NOT. — Yabancı kaynaklı bu uzun i'nin birkaç Türkçe kelimeye eklendiği de görülmektedir : *Armudî, samanî...*

IV. Aruzla yazılmış eski koşuklarda ölçüyü belirtmek ve düzgün okunmayı sağlamak için uzun sesliler üzerine de (^) imi konabilir. (Bu durumlarda uzatmaları belirtmek için ünlülerin üzerine (-) çizgi de konmaktadır; daha da uygundur. (-) çizgi kullanmakla imlâımızın kural kesinliği korunmuş olur) :

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlâra su

Kim bu denlû dûtuşan odlâra kılmaz çâre su. (Fuzulî XVI.)

Baş eğmeziz edâniye dünyâ-yı dîn için.

(Bakî XVI.)

Yukarıda açıklanan durumlardan başka yerlerde uzatmaları belirtmek için (^) imini kullanmak gereksiz ve yersizdir :

Şayan, akîbet, müzakere, sabit, daima...

UYARI. — Şu durumlarda (^) imi kullanılmaz:

1) **k** ve **g** sessizlerinden sonra, uzun **a** bulunan birkaç Arapça kelimeyi, kısa söylenişli eşyazılılarından ayırt etmek için (^) inceltme iminden yararlanamayınca eski İmlâ Kılavuzu'nda bir uzun **a** yerine **aa** yazılması uygun görülmüştü :

Kaatil (öldüren) - *katil* (öldürme),

Kaasır (kısa) - *kasır* (kısaltma, köşk),

Gaasıp (zorla alan) - *gasıp* (zorla alma)...

Yeni İmlâ Kılavuzu'nda bu sözcüklerin **aa** ile yazılmaları yersiz görülmüştür :

Katil, kasır, gasıp yazılacak; okunuşları ve anlamları sözün gelişinden çıkarılacaktır.

2) Yazılışları ve uzun okunuşları bir; anlamları ayrı Arapça kelimeler (^) düzeltme imiyle ayırt edilmez :

Cami (tapınak) - *camî* (toplayan), *sani* (ikinci) - *sani* (yapıcı)...

3) Aynı kökten gelen uzun sesli yabancı kaynaklı kelimeleri de ayırt etmek için birinin üzerine (^) imi konmaz :

Hafız - *hafıza*, *saf* - *safdil*...

422. KESME (koma) İMÎ ('). — Bu im, ayırt etme ve ayırma görevlerinde kullanılır :

1) Sesteş kelimelerden kesintili söylenenleri — yani bir sesliden önce geldiği halde onun hecesine girmeyen sessizleri— göstermek için :

Kuran - *Kur'an*, *tavan* - *tav'an*, *meri* - *mer'i*, *katı* - *kat'ı*...

2) Aldığı eklerle başkalarına benzeyen kelimeleri ayırt etmek için de (') imi kullanılır :

Pala'nın - *palan'ın*, *defi* - *def'i*...

3) Özel adları :

a) -i, -e, -de, -den durum takılarından;

b) -(n)in, -(s)i tamlama takılarından;

c) -di, -miş, -se, -im, sin, -dir. ek-fiillerinden;

ç) -(y)le bağlacından ve -ce ekiyle -ler takısından ayırmaya yarar :

Roma'ya, *Zonguldak'tan*, *Ankara'nın Kavaklıdere'si*, *Aksoy'la*, *Mehmet'e...*
Gelen Ali'ymiş; *Kaya'ysa*, *Turgut'tur*... Bölükteki Ahmet'leri Yüzbaşı isniyor...

NOT. — Özel adlar, -li, -siz, -ci... gibi yapım eklerinden kesme imi ile ayrılmaz :

Bursalı, *Atatürkçü*, *Nilsiz Mısır çöl olur*, *Türklük*...

4) Rakamları eklerinden, takılarından ayırır (bkz. n° 413) :

1919'dan bu yana... *1936'lılar*, *115'ten 418'e kadar*... *Saat 24'te*...

5) Bir harf, bir ek, bir takı kendinden sonra gelen ekten ve takıdan (') kesme imiyle ayrılır :

A'dan Z'ye dek... -en'le türemiş sıfatlar, l'nin inceliği, -di'li geçmiş kipi...

6) Önemle belirtilmesi istenen kelimeler de eklerinden kesme imiyle ayrılabilir :

Bu konu, *Kurultay'a sunulacak*. *Şimdi özne'yi inceleyeceğiz*.

7) Kelimeden düşmüş bir harfin yerine de kesme imi konur :

Aşkın beni mesteyledi
Aldı gönülüm hast'eyledi.

(Yunus Emre)

Acep bu yerde var m'ola
Şöyle garip bencileyin.

(Yunus Emre)

Meydandaki baş içindir efser
Baş ver k'olasın bu yolda server.

(Şeyh Galip)

423. (-) KÜÇÜK ÇİZGİ İMİNİN KULLANILMASI. — Satır sonunda kelime bitmezse bir küçük çizgi konur, geriye kalan heceler, sonraki satırın başından yazılır. Satır sonunda hece bitmiş olmalı; hece parçalanmamalıdır (bkz. n° 431-II/a).

NOKTALAMA İŞARETLERİ

424. NOKTALAMA. — Kelimelere, cümlelere - sözlüklerin ve kuralların gösterdiği anlamlardan başka - türlü nedenlerle duygu, hayal, hatta anlam değerleri katıldığını gördük (Vurgu ve ton bahislerine bakınız).

Konuşmada, söze - bu gördüğümüz anlamlar kadar - değerler katan başka bir etmen daha var: El, yüz ve gövde işaretleri; jestler ve mimikler (bkz. sayfa 6).

Ayrılıp gidenler için kullandığımız **güle güle!** deyimini gülümseyerek, göz- lere ve yüze bir hüznün edası vererek, şiddetle kaş çatarak ve daha türlü işa- retler yaparak söylemeyi deneyiniz. Her hareket, **güle güle'**ye başka bir duy- gu katar.

Konuşmada bol bol yaptığımız bu el, yüz ve gövde işaretlerinin anlatım değerinden yazıda yararlanamayız.

Yazıda da - bu kadar anlamlı olmamakla birlikte - noktalama işaretleri vardır. İşaretler anlamı aydınlatır, yanlış anlaşılmaların önüne geçer, oku- mayı düzenler; durakları iyice belirterek, okuyucunun dikkatini uyandırarak sesin anlatıma katacağı değeri sağlar. Cümle sonlarındaki noktanın, ün- lemin, soru işaretinin görülüşü okuyucuyu birkaç kelime önceden hazırlar; sesler, okunan şeylerin uyandırdığı izler ona göre ayarlanır.

Bazı yazılardan noktalama işaretlerini atarsak anlam, karanlıklara gö- mülmüş gibi olur. Şüphelere, ters anlamlara yol açılır ve cümlelerin tatlı mü- zigi temposuzlaşır.

Yazılarımızı bu işaretlerin faydasıyla bezeyelim.

Noktalama işaretlerinin yazımıza girişi pek eski değildir. Tanzimat ede- biyatının kurucusu ve Edebi Yeniliğimizin babası Şinasi, Fransa'da okumuş- tu. Yurda döndükten bir süre sonra, 1860'da gazete çıkarmağa, Avrupa'daki eserlere benzer eserler vermeğe başlayarak yeniliğin kapısını açtı. ŞAİR EV- LENMESİ adlı bir piyes yayımladı ve bu piyeste ilk olarak birkaç noktala- ma işareti kullandı.

İşaretleri eksiksiz kullanma isteği, 1896'da başlayan Edebiyatı Cedide- cilerle gerçekleşti. Nazımda Tefik Fikret, nesirde Halit Ziya bu işaretlere çok önem verdiler.

İşaretleri çok güzel kullananlardan biri de ünlü hikâyecimiz Ömer Sey- fettin'dir.

Noktalama işaretlerinin yazıyı ne kadar aydınlattığını göstermek için «Yüz Akı» hikâyesinden şu parçayı — işaretlerini atarak — veriyoruz :

Bir sene sonra bir cuma sabahı Mehmet Efendi evinin altındaki odada otururken Doğru Çobanı karşısında gördü elinde büyücek bir kapla ıslak bir post vardı bunları selâm vermeden sedirin yanındaki pencerenin içine bıraktı hoş geldin hoş bulduk otur bakalım eyvallah koyunlardan ne haber doğurdular mı çoban hepsi kısır mı dedi hiç biri doğurmadı mı hayır yünlerini ne yaptın daha kırpmamıştım Mehmet Efendi anlamadı ne demek on iki tanesini çaldılar ey geriye ne kaldı otuz sekiz otuz ikisi geçen sonbaharda kelebek oldu öldü ey geriye ne kaldı altı beşini kurt yedi geriye ne kaldı bir.

Anlaşılması çok güç değil mi? Aslını bularak okuyunuz ve aradaki farka dikkat ediniz.

İşaretlerin başlıcaları şunlardır :

I. (.)	Nokta veya durak;
II. (...)	Üç nokta, susma işareti;
III. (?)	Soru işareti, soru noktası;
IV. (!)	Ünlem işareti, ünlem noktası;
	Bunların dördü de noktadır; birinci görevleri cümle sonunda bulunmaktır.
V. (:)	Çift nokta, iki nokta, açıklama noktası;
VI. (,)	Virgül;
VII. (;)	Noktalı virgül;
VIII. (—)	Çizgi;
IX. («»)	Tırnak;
X. ())	Parantez veya ayraç;
XI. ([])	Köşeli parantez;
XII. (§)	Paragraf veya çengel;
XIII. (.....)	Sıra noktalar.

425. NOKTA. (.) — Şuralarda kullanılır :

1) Tam bitmiş cümlelerden sonra :

Yolculuk gönül üzüntüsünü dindirir.

(Refik Halid Karay)

Sen Şark'ın kınına girmeyen bir kılıcsın.

Bir ulu çınarsın ki kırılır, eğilmezsin; ölür inlemezsin.

(Ahmet Hikmet Müftoğlu)

2) Kısaltmalarda. — Sık tekrarlanan bazı belli isimler, kolaylık olsun diye, bir ya da birkaç harfle yazılınca :

Posta, telgraf ve telefon yerine P.T.T., doktor yerine Dr., v.b. (ve başkaları)... gibi. Makam ve unvan gösteren kısaltmalar büyük harfle başlar, her kelimenin kısaltmasından sonra nokta konur: T.B.M.M. (Türkiye Büyük Millet Meclisi).

Son yıllarda kısaltma harflerinin aralarına nokta koymamak eğilimi görülmektedir :

PTT, MBK (Millî Birlik Komitesi), TCDD.

Kısaltmaları kullanmak için okuyucular tarafından kolayca anlaşılacak kadar bilinmiş ve genelleşmiş olması şarttır. O.O.A.K.B. kısaltmalarının Ordu Ortaokulu Ahlâk Kolu Başkanı demek olduğu kolayca bilinmiyorsa böyle yazmak yersizdir.

Sık kullanılan kısaltmalar, Yeni İmlâ Kılavuzu'nun sonunda sıralanmıştır.

3) Konuları numaralamak için satır başlarına konan büyük harf ve rakamdan sonra.

4) **-inci, -nei** ekinin yerini tutmak üzere rakamlardan sonra konur: *IV. Murat, XIX. yüzyıl, 150. sayfa...*

5) Bazı kitaplarda satır başlarına yazılan bahis başlıklarından sonra da nokta konur.

6) Günü gösteren tarihlerde gün, ay, yıl rakamlarını ayırır: 19.V.1919.

426. ÜÇ NOKTA (...):

Konuşma dilinde:

a) Çok kere derin ve kuvvetli bir heyecan yüzünden cümle tamlanamaz. Şiddetli duygular yüzünden söze devam edilmez, kesilir; arkasını dinleyenin zihni, duruma göre tamlar:

— *Annenizin hastalığını duydum. Geçmiş olsun. Nasıl oldu?*

— *Onu dün...*

Hıçkırıklar boğazı tıkamıştır. Cümlelerin kesilişi, gözlerin bulutlanması felâketi anlatır. Karşıdaki zihninde cümleyi tamlar:

— *Onu dün gömdük.*

b) Söylenmesinde utanç duyulan şeyler de çok kez kırık dökük cümlelerle söylenir. Eksik kelimelerin anlamını dinleyicinin zihni tamlar. Böyle eksik söylemek terbiye bakımından da faydalıdır.

c) Arka arkaya sıralanmış eşitlerden birkaçını sayıp öbürlerini — ya çokluğu ya da gereksizliği yüzünden — bırakırız. Bu bırakışın da duygu değeri pek büyüktür:

Onlarda her şey var: Atlar, arabalar, uşaklar...

diyip kesersek dinleyicinin zihni, bunun arkasından daha neler, neler olduğunu düşünür.

ç) Sözün gelişi kimi kez anlamı o denli açık verir ki geriye kalan kelimelerin söylenmesine lüzum kalmaz.

Yazıda da böylece yarıda kesilmiş cümleler üç nokta ile işaretlenir. Okuyucu, bu cümlelerin bir duygu ya da anlam değeri yüzünden yarıda kesildiğini anlayarak eksikliğini zihninde tamlar ve daha çok duygulanır.

NOT. — Cümle sonundan başka yerlerde kullanılan noktaları bu üç nokta ile karıştırmamak gerekir (bkz. n° 436).

427. SORU İŞARETİ (?). — İçinde soru anlamı bulunan cümlelerin sonuna konur:

Okula gittiniz mi? Hangi kitabı okuyorsunuz? Turgut nereye gidiyor?

Yarıda kesilmiş sorulu cümlelerin sonuna (?.) işareti konur.

Soru işareti parantez içine konursa (?) söze şüphe ve alay anlamı katar yahut ne demek istenildiğinin anlaşılmadığını gösterir.

428. ÜNLEM İŞARETİ (!):

1) İçinde ünlem kelimesi bulunan cümlelerin sonuna konur.

2) Şaşma, acıma, kızma... gibi duyguların şiddetli heyecanını anlatan cümlelerin sonuna konur.

3) Komut ve komut gibi sert birer hitap olan cümle değerindeki sözlerden sonra da kullanılır.

NOT. — Başında ünlem ve ünlem değerinde komut ya da sert hitaplar bulunan cümlelerde ünlem işaretini şu şekillerde kullanabiliriz :

a) Cümle sonunda. Böyle olunca ünlem ve komutlardan sonra bir virgül kullanılır.

b) Ünlem, komut ve sert hitaplardan sonra. Böyle olunca da cümle sonuna yalnız nokta konur.

Ey Türk çocuğu, bu yurt sana emanettir!

Ey Türk çocuğu! bu yurt sana emanettir.

Yarıda kesilmiş ünlemli cümlelerin sonlarına (!..) işareti konur.

Parantez içine konan ünlem işareti (!) lakırdıya inanılmadığını, şaşıldığını anlatır.

İnanmayışı ve şaşmayı daha şiddetli göstermek isteyenler parantez içinde (!?) işaretini kullanıyorlar.

İçinde hem soru, hem ünlem anlamı bulunan cümlelerin sonuna konulacak işaret, yazarın düşüncesine bağlıdır :

a) Ünlem anlamına kuvvet vermek isterse ünlem işareti kullanır.

b) Soruyu kuvvetli sayarsa soru işareti kullanır.

İki anlamı aynı derecede göstermek isteyen bazı yazarlar iki işareti birden kullanıyorlar. Bu çeşit cümleler yarıda kesilmiş olursa üç nokta yerine şu işaret kullanılır: ?!.

429. ÇİFT NOKTA, açıklama noktası (:):

1) Açıklanacak maddelerden sonra kullanılır. Çift noktadan sonra gelen cümleler o maddeyi açıklamaya yarar : [Bu konularda her işaretin adından sonra (:) kullanılmıştır.]

2) Örneklerle açıklanacak kuralların ve kural değerindeki cümlelerin sonuna konur. Örnekler çift noktadan sonra yazılır :

İsim, bir varlığa ad olan kelimedir : Turgut, çiçek, Sakarya.

3) Birkaç ihtimalin ya da maddenin sıralanacağını anlatmak için kullanılır :

Diller üçe ayrılır : 1. Tek heceli diller, 2. Bitişken diller, 3. Bükünlü diller.

4) Bir yerden ya da bir kimseden aynen nakledilmiş bir sözün yazılacağını işaretlemek için kullanılır :

Atatürk, onuncu yıl nutkunu: «Ne mutlu Türküm diyene!» cümlesiyle bitirmiştir.

5) Yazıda çizgi ile işaretlenen karşılıklı konuşmaların başlayacağını ve birisinin söyleyeceğini yahut cevap vereceğini bildiren sözlerden sonra kullanılır :

Dizdarbaşı :

— Ali usta, dükkânı arayacağız, dedi.

Koca Ali cevap verdi:

— Niçin?

430. VİRGÜL (,):

Yazıda en çok kullanılan bir işarettir. Görevleri pek çeşitlidir :

I. Eşitleri, görevdeşleri ayırır. Yani gerek çeşit, gerek görev bakımından birbirinin aynı olan kelime, takım, cümlecik ve cümlelerin arasına konur :

a) Fiilleri ayırır :

Her canlı doğar, yaşar, büyür, ölür.

b) Özneleri ayırır :

Damlar, sokaklar, kırlar karla örtüldü.

Bu isimler aynı fiilin özneleridir.

c) Nesneleri ayırır :

Yurdumu, milletimi, bayrağımı severim.

ç) Tümleçleri ayırır :

Evde, sokakta, okulda, her yerde temizliğe dikkat edelim.

Tümleçler aynı fiili tamlamalı ve aynı eki almalıdır.

d) Sıfatları ayırır :

Terbiyeli, zeki, çalışkan çocuklar...

Sıfatlar aynı cinsten olmalı ve aynı ismi tamlamalıdır.

e) Eşit isim takımlarını ayırır :

Milletimizin ilerlemesi, yurdumuzun kalkınması, insanlığın mutluluğu için çalışalım.

f) Sıfat takımlarını ayırır :

Faydalı evlât, iyi yurttaş, doğru insan olalım.

g) Eşit cümleleri ayırır :

Yanaklar solar, burunlar kızarır, dudaklar birbirini çimdikler, kollar ve dirsekler gövdeye yapışır.

(Cenap Şehabettin)

II. Anlama kuvvet vermek için tekrarlanan sözleri ayırır :

Babam, zavallı babam beni kucağına aldı.

O zaman babam beni bir daha, bir daha, bir daha öptü.

(Cenap Şehabettin)

Tekrarlanarak zarf olan kelimeler virgülle ayrılmaz :

Koşa koşa gidiniz. Ağır ağır ilerledi ve kapıyı yavaş yavaş açtı.

III. Hitaplardan sonra kullanılır :

*Arkadaşlar, yarınki izci gezintisine katılacaklar parmak kaldırsın.
Çocuklar, bu alıştırmaları çözünüz.*

IV. Yüklemden uzakta kalmış öznenin sonuna konur :

Okullar, her yıl eylül ayının son pazartesi sabahı açılır.

V. İsimleşmiş sıfatlar, cümlede bir ismin başına rastlayınca bir sıfat takımı gibi olur. Böyle olmadığını göstermek için isimleşmiş sıfattan sonra virgül konur :

Soğuk, ellerimizi dondurdu.

Bu isimleşmiş sıfatlardan sonra virgül koymamak yüzünden bazı tuhaf yanlışlıklar olur (bkz. n° 139) :

Yaralı doktora minnetle bakarak: «beni kurtardınız; çok teşekkür ederim.» dedi.

Yaralı olan başkası mı, doktor mu?

Yaramaz, çocukları arıyor.

Yaramaz çocukları arıyor.

Farkları düşününüz.

VI. Bir isimden önce gelen işaret zamirlerini de virgülle ayırmazsak işaret sıfatı sanılabilir (bkz. n° 196) :

O, kitaplarını temiz tutar.

VII. Bir cümlemin içine kendi ögesi olmayan bir ara söz, ara cümlecik girerse çift virgül arasına alınır. Yani açıklamak için cümle içine giren bir ara sözün başına ve sonuna birer virgül konulur (bkz. n° 97) :

Ahmet, *kim ne derse desin*, kahraman bir çocuktur.

Araya giren kısım uzun olursa virgüllerin yerine birer çizgi daha yakışır (bkz. n° 97).

Virgüllerde okuyucunun, nefes almadan, azıcık duraklaması faydalı olur.

431. NOKTALI VİRGÜL (;) :

Nokta ile virgülden birleşmiş bir işarettir. Görevi de onların ortalaması gibidir. Başlıca iki yerde kullanılır :

I. Şekilce ayrı, fakat anlamca birbirine bağlı cümlelerin arasına konur :

*Vatan için ölmek de var;
Fakat borcun yaşamaktır.*

(Tevfik Fikret)

Çok çalışmalınız; çünkü başarının anahtarı çalışmaktır.

NOT. — Çok kez, noktalı virgülden sonra kullanılan ve cümleleri bağlamaya yarayan **fakat, çünkü...** düşer. Noktalı virgül bu **fakat, çünkü, öyleyse, bunun için...** bağlaçlarının yerini tutar :

Haylazlara uymamalıyız; (*çünkü*) huyumuz bozulur.

Yarın bahar bayramıdır; (*onun için*) birlikte kırlara çıkalım.

Birçok yazarlar böyle yerlerde nokta kullanırlar.

II. İçinde virgül bulunan eşit kısımları ayırır :

Türkçeden, tarihtenonar; matematikten, resimden dokuzar numara aldık.

Noktalı virgüllerde virgülden çok, noktadan az durulmalıdır.

432. ÇİZGİ (—) :

Üç türlü çizgi vardır :

I. Büyük çizgi (—), buna yalnız, çizgi de denir :

a) Yazıda karşılıklı konuşanların başına konur :

— *Sen mısın Ali Usta?*
— *Benim!*
— *Ne arıyorsun bu vakit burada?*
— *Hiç!*

(Ömer Seyfettin)

Satır başına karşılıklı konuşanların adları veya adlarının bazı harfleri getirilirse çizgi bunlardan sonra konur.

b) Bir cümlemin içine kendi ögesi olmayan uzunca bir ara söz girerse iki çizgi arasına alınır (bkz. n° 97).

II. Küçük çizgi (-), bağlama çizgisi :

a) Satır sonunda kelime bitmezse bir küçük çizgi konur, geriye kalan heceler sonraki satırın başından yazılır. Satır sonunda hecenin tam bitmesine dikkat edilmeli, hece parçalanmamalı (bkz. n° 423).

b) Eski metinlerdeki Arap ve Fars takımlarının okunmasını kolaylaştırmak için bu çizgiden faydalanabiliriz (bkz. n° 394, 395):

Tac-el-Tevarih, veya Tac-üt-Tevarih. Teşkilât-ı Esasiye...

c) İki ulus ya da iki tarih arasını, yahut iki şeyin ortaklığını göstermek için de bağlama çizgisi kullanılır :

1914-1918 harbi, İngiliz-Fransız anlaşması, mide-bağırsak yangısı, Ural-Altay dilleri, sıfat-fiil, bağ-fiil...

III. Noktalı çizgi (—) : Satır başı başlıklarından sonra konur :

İSİM. — Varlıklara ad olan kelimedir.

433. TIRNAK (« ») :

a) Başkalarının yazılarından ve sözlerinden aynen nakledilen kısımları içine alır :

Eski zaman: «Isıramayacağın eli öpl» demiş. Asrımız, bilâkis: «Kıramayacağın zinciri hiç olmazsa kemir!» der.

(Cenap Şehabettin)

b) Okuyucunun dikkatini çekmek için de bazı kelime ve cümleleri tırnak içine alırlar :

Pastör, her bulaşık hastalığı doğuran bir «virüs» olduğu gibi kuduzun da bir virüsü olacağını sezmışti.

(Hasan Ali Yücel)

c) Bir yerden nakledilen manzum parçanın her mısraının başına tırnak işaretinin açma şeklini («) koyup, kapama şeklini (») en sonda kullananlar pek çoktur. Bunun gibi, bir yerden nakledilen bir nesir parçasının da — yazı ne kadar devam ederse etsin — her satırının başında tırnak açarak en sonunda kapamak âdeti vardır.

434. PARANTEZ, ya da ayraç (()) :

a) Asıl metinden olmayanı ve o sözün söylendiğinde olup biteni, fiil ve hareketi gösteren kısımları içine alır :

Zuhuri — (Hamzayı tutarak) Hey... Yahu... Görmüyor musunuz? Kör mü oldun?

Hamza — (telâşla sıkı sıkı nefes alarak) Aman efendim sizli araya araya... (Ah)

Bu çeşit kullanışlara, daha çok, piyeslerde rastlanır.

b) Dikkati çekmek için bazı özel isimleri, yabancı kelimeleri ve şekilleri parantez içine alırlar.

c) Fıkralara ayrılan bir yazının her fıkrasının başına konan 1, 2, 3... ya da a, b, c... numara işaretleri parantezin yalnız şu []] şekliyle kapanır.

NOT. — Parantez, köşeli parantez ve tırnak işaretleri birbirlerinin yerinde de kullanılır.

435. KÖŞELİ PARANTEZ ([]) :

a) Cümleden tamamıyla ayrı bir sözü içine alır :

Kutadgu Bilig'den kitabımıza alınan dört mısraı [Sayfa 16] bir arkadaş'a gösterdim. Bugünkü Türkçemize çevrilmiş mısraları birlikte okuduk. Ne güzel öğütler!...

b) Dip notuna bakmayı işaretlemek için kullanılan rakam veya harfi içine alır.

436. SIRA NOKTALAR (.....) :

a) Bir konunun kısımlarını ayırmak için kullanılır.

b) Aradan zaman geçtiğini hatırlatmaya yarar.

Bu iki çeşit kullanışa, daha çok, hikâye ve romanlarda rastlanır.

c) Kimi kez bir kelimenin bazı harfleri ya da bir cümlemin kimi kelime-leri türlü nedenlerle yazılmaz. Bu yazılmayan harf veya kelimenin yerine noktalar konur. Onları tamlamak görevi okuyucuya düşer.

ç) Herhangi bir nedenle - aslında var olan - bazı cümle ve kısımların yazılmadığını hatırlatmak için de kullanılır.

Sıra noktalarla cümle sonuna konan, susma işareti olan **üç noktayı** biribirine karıştırmamalı.

437. YILDIZ (*) :

Bir konunun bölümlerini, saymadan ayırmak için satır ortasına konur. Tek ya da üç yıldız şeklinde kullanılır.

438. PARAGRAF veya ÇENGEL (§) :

Bir konuya ait ayrı ayrı maddeleri ve örnekleri saymadan ayırmak için kullanılır. Satır başına da konur, ortasına da...

SON SÖZ :

Noktalama işaretleri, yazıda anlamı aydınlatmaya ve cümleye duygu değeri katmaya yarar, demiştik. Şunu da unutmayınız :

Noktalama işaretleri için sıralanan bu maddeler, genel ve ortalama kullanışın kurallaşmasından ibarettir. Her yazar, her zaman bu kuralların çerçevesi içinde kalmaz. Aydınlatacağı anlama, cümleye katacağı duyguya göre işaretlerde az çok değişiklik yapabilir.

Soru işareti yerine ünlem, nokta yerine noktalı virgül cümleye daha kuvvetli duygu ve anlam katıyorsa kullanmak faydalı görülür. Söze bir devam çeşnisi vermek için cümle sonundaki tek nokta yerine üç noktanın kullanıldığını görürüz. Azıcık duraklamanın cümleye ses güzelliği katacağını düşünerek kuralsız virgül kullananlar vardır.

Bunlar yazarların özel düşünce, anlayış ve alışkanlıklarından doğar.

Öğrencilere yakışan da şudur :

Özel düşünce, anlayış ve alışkanlıklara değil, yukarıdaki kurallara uymak...

RENGİN

Beyaz kedim
Siyah kedim
Sarı kedim
Adı Rengin olsun dedim
Rengin ablamın adıdır
O şimdi kızacak bana
Fakat hocam söyledi ya
Rengin demek renkli demek
Bunda ne var gücenecek
Lâkin ablam
Rengin ablam
Hain ablam
Sofra başında dün akşam
Astı bana çehresini
Belki biraz hakkı vardı
Çünkü Rengin onun adı
Ne var fakat gücenecek
Rengin demek renkli demek
Benim kedim de üç renkli
Hem de benekli benekli
Sarı kedim
Siyah kedim
Beyaz kedim
Adı Rengin olsun dedim
Rengin Rengin Rengin Rengin
Kedi işitmedi lâkin
Rengin ablam
Hain ablam
Çirkin ablam
Koştı geldi hırçın hırçın
Gene onu mu çağırdın
O gelemmez bak ben geldim
Gelemmez mi nerde kedim
Kedin tavan arasında
Örümcekler yuvasında
Onu yesinler o zaman
Göreceksin sen afacan

Yoooo isterim ben kedimi
Söyle kedim gelecek mi
Yoksa Yoksa ne olurmuş
Gelmeyecek işte konuş
Git kapının çatlağından
Şimdi seni gırtlığından
Yakalarsam öğrenirsin
Gene bugün Allah versin
Paşalığın pek üstünde
Ninemiz gelsin görsün de
Başı göğe ersin haydi
İsterim kedimi şimdi
Yoksa O ne tırmalıyor
İnsana nasıl da salıyor
Kudurdun mu Kedim kedim
Yoksa seni Çekil Nedim
Şimdi annemi çağırırım
Kedim Bırak bağırırım
Babam gelir Varsın gelsin
Sen gerçekten deli misin
Bilmem kedim ver kedimi
Ne yaptı ki örümcekler
Yuvasına atın Eğer
Adı değişirse Hayır
O da kuzum orada kalır

Nedim gözler dönük birden
Atıldı olduğu yerden
Miyav O kim Beyaz kedi
Siyah kedi
Sarı kedi
Çatının bir deliğinden
Çıkıp gelmiş ve deminden
Beri dururmuş orada
Nedim atlarken arada
İlk darbeyi Rengin yemiş
Bu da onun hakkı imiş

(Tevfik Fikret)

Noktalama işaretleri konmadan yazılan bu manzumeyi siz işaretleyeceksiniz. Onun için :

- a) Manzumeyi bir iki defa dikkatle okuyup kavrayınız : Hangi sözler Nedimin, hangileri ablası Rengin'in, hangileri hikâye?
- b) Bunlar kavrandıktan sonra işaretleri kullanmak kolay olur.
- c) Her işareti niçin kullandığınızı, başkasını kullanınca anlam bakımından ne değişiklik olacağını iyice düşününüz.

S Ö Z L Ü K

Aşağıdaki kısaltmalar şu anlamlarda kullanılmıştır:

Tr. = Türkçe. Far. = Farsça. sn. = Sıfat.
Ar. = Arapça. is. = İsm. t. = Tamlama.

âbadan Far. Şen, bayındır.
abıhayat Far. İçenleri ölmez-
liğe kavuşturan masal suyu.
aguş Far. Kucak.
ahrar Ar. Hür kimseler.
âkıl Ar. Akıllı.
âmak Ar. Derinlikler.
âram Far. İstirahat, dinlenme.
arîf Ar. Anlayışlı, kültürlü.
asar Ar. Yüzyıllar.
ayın Far. Kutsal tören.
âzar etmek: İncitmek.
bade Far. Şarap.
bağban Far. Bahçıvan.
bahadır Far. Yiğit, pehlivan.
bâld Far. Yüksek.
barika Far. Şimşek.
baziçe Far. Oyuncak, oyun.
belâ-keş Ar. Far. Belâ çeken,
belâya uğramış.
bent Far. Bağ.
benefşe Far. Menekşe.
ber Far. Yemiş, meyve.
berk Far. Yaprak.
bezm Far. Meclis.
biniyaz Far. Yalvarmaz.
biperva Far. Aldırış etmez, sa-
kınmaz.
bister Far. Döşek, yatak.
bûy Far. Koku.
câ Far. Yer.
câm Far. Kadeh.
când Far. Ey can, sevgilim.
canan Far. Sevgili.
ceste Far. Sıçramış, atlamış.
cevr Ar. Ezizyet, incitme.
cûşan Far. Kaynayıp coşan,
çağlayan.
cuy Far. Irmak.
cünd Ar. Asker.
dehen Far. Ağzı.
dehr Ar. 1) Zaman, zamane,
2) Dünya.
dem Far. Soluk, nefes.
dendan Far. Diş.
der Far. Kapi.
derdnak Far. Dertli.

destar Far. Sanki.
diba Far. Çiçekli ipek kumaş.
dide Far. Göz.
dîl Far. Gönül.
dîl-dâr Far. Gönül tutan, sev-
gili.
dîl-keş Far. Gönül çeken.
dun Far. Alçak.
dûnan Far. Alçaklar.
dûr Far. Uzak.
dürr Far. İnci.
ebna Ar. Oğullar.
edani Ar. Alçaklar.
edvar Ar. Devirler.
efkâr Ar. Fikirler, düşünceler.
efrat Ar. Bireyler.
efser Far. Taç.
ekalim Ar. İklimler.
enfas Ar. Nefesler.
ervah Ar. Ruhlar.
eşk Far. Göz yaşı.
eşkdî Ar. Şekiller.
fahretmek: İftihar etmek, ö-
ğünmek.
fasl-ı bahar Far. is. t. Bahar
mevsimi.
fevvare Ar. Fıskiye.
fitne-çesm Ar. Far. Gözü fitne
koparan, baştan çıkaran.
Firdevs Ar. Cennet.
gamze Ar. 1) Göz süzme. 2) Ya-
nak çukuru.
gayr-ı menus Far. t. Alışkan
olmayan.
gazel-han Ar. Far. Gazel oku-
yan.
germa-germ Far. Sımsıcak.
giriştirmek: Yakalanmak.
gışd Far. Uzun saç, zülüf.
gûna Far. Türü, çeşit.
gûş Far. Kulak.
gûş eylemek: dinlemek, işit-
mek.
güftilgü Far. Dedikodu.
güldb Far. Gül suyu.
güşen Far. Gül bahçesi.
gûlzar Far. Gül bahçesi.

hab Far. Uyku.
hâk Far. Toprak.
hamisen Ar. Beşinci olarak.
hamra Ar. Kırmızı.
handân Far. Gülen.
hâr Far. Diken.
hasut Ar. Kıskaç.
hatve Ar. Adım.
hem-dert Far. Dert ortağı.
hem-nışn Far. Beraber oturan.
hem-zaban Far. Dildeş, aynı
değerde söyleme.
hercümerç Far. Karmakarışık,
altüst.
hezâran Far. Binlerce.
hıraman Far. Nazla salınarak
yürüyen.
hisset Ar. Cıvrıllık.
hob Far. Güzel.
Huda Far. Tanrı.
hun Far. Kan.
hun-har Far. Kan içici.
huşk Far. Kuru.
hüşyar Far. Ayık, uyanık.
istilahat Ar. Terimler, bilimsel
sözler.
ibarat Ar. Metinler.
îd Ar. Bayram.
idbar Ar. Düşkünlük, gerileme.
ihtilâç Ar. Çırpınma.
ikbal Ar. İyi talih, baht açık-
lığı.
ilm Ar. Bilim, ilim.
iltica Ar. Sığınma.
intibah Ar. Uyanıklık.
iptizal Ar. Bayağılaşma, ayağa
düşme.
is Tr. Sahip.
istima Ar. İsitme.
izar Ar. Yanak.
kad Ar. Boy, boy bos.
kadem Ar. Ayak.
kâle Far. Kumaş, sermaye.
kâm Far. İstek, murat.
kâmran Far. Mutlu, mesut.
kamet Ar. Boy, boy bos.
Kasr Ar. Kışk.

Kasr-ı Şeref-âbât Far. t. Lâle devrinde eğlenceleriyle ün salmış bir köşk.
kevsir Ar. Cennette bir su.
kıraat Ar. Okuma.
kuram Tr. Nazariye.
kûşe Far. Köşe.
küşade Far. Açık.
lâin Ar. Lânetli.
lâi Far. Dilsiz.
leb Far. Dudak.
leşker Far. Asker.
leyal Ar. Geceler.
mah Far. Ay.
mahabbet Ar. Sevgi.
mâhi Far. Balık.
mahmur Ar. Uykulu veya içki sersemi, süzgün, dalgın bakışlı (göz).
matl Ar. Meyilli, eğilmiş, eğik.
maişet-gâh Ar. Far. Geçim yeri.
mâr Far. Yılan.
mâreke Ar. Savaş alanı.
mebde Ar. Başlangıç.
meclis-drâ Ar. Far. Sohbetiyle meclis süsleyen.
melâhat Ar. Güzellik, tatlılık.
meldi Ar. Usanç, bıkkınlık.
memlu Ar. Dolu.
men Tr. Ben.
menfa-nişin Ar. Far. Sürgünde oturan, sürgün.
merd-ı Kiptî Far. is. t. Çingene yiğidi.
mest Far. Sarhoş.
mevlât Ar. Doğmuş, çocuk.
mîhr Far. 1) Güneş; 2) Sevgi.
muflak Ar. Dügümlü, çözülmüş güç.
mukbül Ar. Kutlu, bahtiyar.
muktaza Ar. Gereken, gerekli.
muntâ Ar. İnsana alışık, cana yakın.
mutaazzım Ar. Kibirli, kurumlulu.
mutavassıt Ar. Ara bulan, ortalama.
mutmain Ar. Gönüllü kanmış, kanık.
müdbir Ar. Düşkün, talihli.
müdever Ar. Değirmi.
mülhak kılmak: Kavuşturmak.
mümtakim Ar. Öc alıcı.
mürtecip Ar. Yakışık bir iş yapan.
müsademe Ar. Çarpışma.
müştak Ar. Özleyen, özlemli.
nadan Far. Bilgisiz, cahil.
nam Far. Ad, ün, şan.

nay Far. Ney.
nazar kılmak: Bakmak.
nesim Ar. Tatlı rüzgâr, esinti.
neva Far. Tatlı ses; Doğu müziğinde bir makam.
nevbahar Far. İlkbahar.
nevbet Ar. Nöbet.
nihan Far. Gizli, saklı.
nikap Ar. Peçe, yaşmak.
nusanus Far. İçtikçe içerek.
nûkuş Ar. Nakışlar.
pakize Far. Temiz, lekesiz.
pamal Far. Ayak altına alma.
pervaz Far. Uçma, uçuş.
pesmânde Far. Geri kalmış, artık.
peymane Far. Kadeh, bardak.
pir Far. 1) Yaşlı. 2) Bir tarikat veya mesleğin kurucusu.
pîr-gazap Far. Ar. Hiddetli, kızgın.
rah Far. Yol.
rahm kılmak: Merhamet etmek.
rana Ar. Güzel, parlak.
raşe Ar. Ürperme, ürperiş.
râz Far. Gizli şey, sır.
ref Ar. Kaldırma, giderme.
revan Far. Yürüyen, giden.
rint Far. Gönüllü eri.
ruh Far. Yanak.
ruhsâr Far. Yanak.
ruy Far. Yüz.
sahir Ar. Büyücü.
saika Ar. Yıldırım.
sait Ar. Kutlu, uğurlu.
saki Ar. Şarap sunan.
samut Ar. Susucu, sessiz.
saye Far. Gölge.
senk Far. Taş.
serv Far. Servî.
server Far. Başkan, baş.
sim Far. Gümüş.
sine Far. Göğüs, bağır.
sipîhr Far. Gök.
sirişk Far. Göz yaşı.
sirkat Ar. Hırsızlık, çalma.
sukut Ar. Düşme.
sûrah Far. Delik.
suver Ar. Suretler.
sûhan Far. Söz, şîr.
sühulet Ar. Kolaylık.
sûkûnet Ar. Durgunluk, dinme.
şad Far. Sevinçli, neşeli.
şâh Far. Dal, fillz.
şebistan Far. Eski İranlılarda harem dairesi.
şebnem Far. Çiy.
şecaat Ar. Yiğitlik.
şem' Ar. Mum.

şevk Ar. 1) İstek, 2) Neşe, 3) Işık.
şeyda Far. Çılğın.
şikest Far. Kırık.
şîr-hâr Far. Süt emen.
şita Far. Kış.
şitaban Far. Koşan, çabuk olan.
şıtap Far. Koşma, çabukluk.
şuh Far. Neşeli, oynak.
şûride Far. 1) Perişan, 2) Tutkun.
taksir Ar. Kusur.
tarrar Ar. Yankesici, dolandırıcı.
tefrika Ar. Ayrılık.
teht Far. Boş.
tehzîp Ar. Düzeltme, temizleme.
tekâmül Ar. Gelişme, ilerleme.
tekmil etmek: Bitirmek.
tenafür Ar. Söylenmesi kolay olmayan, kulağa hoş gelmeyen söz, ses kakışması.
tenvir Ar. Aydınlatma.
ter Far. Taze.
tesne Far. Susamış, susuz.
tiğ Far. Kılıç.
tik Fr. İkide bir, göz kırpması, omuz oynatma gibi elde olmayan hareketler.
tîr Far. Ok.
tiz Far. Keskin.
tünd Far. Sert, katı, şiddetli.
tîlrap Far. Toprak.
uğrulayın Tr. Hırsız gibi, gizlice.
uhrevî Ar. Ahirete, öbür dünyaya yakışır, ait.
uryan Ar. Çıplak.
ülfet Ar. 1) Alışma, konuşma. 2) Dostluk.
varsayım Tr. Faraziye, ipotéz.
vefakâr Ar. Far. Vefalı.
vefk Ar. 1) Uygun gelme, uygunluk, 2) Muska.
yâran Far. Dostlar, sevgililer.
yekta Far. Tek, eşsiz.
zahit Ar. Kendini ibadete veren, koyu sofu.
zâhm Ar. Vurma yarası.
zaviye-i kaima Far. sı. t. Dik açı.
zemzeme Ar. Tatlı sesle ırlama, şakıma.
zevrakçe Far. Sandal.
zîr Far. Alt.
zühhat Ar. Zahitler (Bakınız).
züht Ar. Zahitlik (Bakınız).

D İ Z İ N

MADDE NUMARALARINA GÖRE

a!	348	atasözleri	382/2, 386	biçimce bağlı cümlecikler	89-I
açık eğretileme	373/1	ay!	352	bigi	321/I-eski
açık hece	15/a	aytaç	434	bile	331
açıklama noktası	429	az	314/VI	BİLEŞİK CÜMLE (S. 72)	91
aferin!	364	Azer diyeleği	37/1, 38	bileşik cümlelerde cümle-	
ağız	30	azıcık	316/b	cık sayısı	92
ah!	354	az işlek ekler	226/not	BİLEŞİK FİLLER (S. 163)	227
akşam	301/k	AZLIK-ÇOKLUK ZARF-		bileşik fiillerin imlâsı	412/9
alabildiğine	314/V	LARI	(S. 220)	BİLEŞİK İSİMLER (S. 121)	178
alfabe	6, 11, 14, 384	BAĞ-FİLLER	(S. 199) 287	bileşik isimlerden iyelik	
alfabelerin doğuşu	6	bağımsız cümlecik	85/2, 87	ekinin düşmesi	183
Ali Şir Neval	36, 43/II	bağınll cümlecik	92/b, 95	bileşik isimlerin çoğullan-	
Altay dilleri	41/2	BAĞLAÇLAR	(S. 230)	ması	180
ama, amma	344	bağlama ulacı	288	bileşik isimlerin hal eki	
aman, amanın!	363	bağlama ulacı cümleciği	101	alışları	181
Ana Türkçe	33, 41	bağlı cümlecik	89	bileşik isimlerin imlâsı	412
Anadolu diyeleği	37/1, 39	bağlı cümleciklerin fiilleri	9	bileşik isimlerin tamlama	
ancak	325	bağlı	90	eki alışları	182
ANLAMBİLGİSİ (S. 252)		Bantu dilleri	41	bileşik isimlerin yazılışı	179
anlamca bağlı cümlecikler	89/II	basit cümle	85/1, 86	BİLEŞİK KELİMELER (S. 119)	
anlamca kaynaşmış bileşik		basit fiiller	220	bileşik kelimelerde vurgu	177
fiiller	241	basit isim	141/I. a	bileşik kelimelerin imlâsı	412
anlamdaş kelimeler	376	basit kelimeler	45	BİLEŞİK SIFAT (S. 125)	184
ANLAM KAYMASI (S. 189)		basit sıfat	141/I. b	bileşik zamanlı fiiller	268
ANLATIŞ (bilgisi) (S. 262)		bağlama ulacı	291	bileşik zamanlı fiillerde	
	367/II	bağlama ulacı cümleciği	103	soru	274/VIII
ara cümlecik	97	Batı diyeleği	34/2, 37, 39	bileştirmeye	43-III-4, 176, 370/3
Arap alfabesi	9	bazı	308/V	binaenaleyh	340
Arapça isimlerde çoğullama	390	be!	357	bir	132
Arapça tamlamalar	394	b c d g	406/I	biraz	301-h
Arapça tamlanmış sıfat	399	b'den önce n gelmez	406/III	bir daha	308/III
arasıra	308/V	belgisiz sıfatlar	132	bir heceli diller	3/I
ara söz	97	BELGİSİZ ZAMİR (S. 136)	203	birinci kişi	212/I
Argo	384	belirtili nesne	71/1	birinci tür isim takımı	191-I
artçıl ulaç	290	belirtisiz nesne	71/2	bitirme ulacı	292
artçıl ulaç cümleciği	103	belirtme ortacı cümleciği	100	bitirme ulacı cümleciği	103
artık	310	belirtme ortacları	285	bitişken diller	3/2
asıl fiiller	219	belirtme sıfatları	129	böyle	305-II
asıl sayılar	131-I	belki	307, 333/I	bugün	301-c
asla	306-III	benzetme	372	bugünkü Türkçe	43-III
aşağı yukarı	318	benzetme edatı	321	bugünün Türkçesi	39
aşınma	17	benzetmelik	372/1, 373	bunun için	339
aşırılık zarfları	314	benzetme yönü	372/3, 373	bura, ora, şura	200
aşırılık zarflarında küçült-		beri	291	bükünlü diller	3/3
me	316	beriki	199	büyük çizgi	432/I
ATALARSÖZÜ, ATASÖZÜ,		bi	392/II	büyük harfler	14
ATASÖZLERİ (S. 267)		biçim bilgisi	61	büyük harflerin kullanılışı	403

büyük ses uyumu	20, 404/I	-diğince	292	ek-fiilde olumsuzluk	266
-ce	137, 144	-diği ortacı	285	ek-fiilin çekimlenen kipleri	265
-ce, -cesine yapılı zarf	309	-dik	171	ek-fiilin -di'li geçmiş kipi	265-I
-ceğiz	115	-dikçe	293	ek-fiilin geniş zaman	
cemi	390/III	-dik'le türemiş ortaç	284	kipi	265-III
-ce (vurgu)	53/5.c	-dikte	294	ek-fiilin imlâsı	407
-ci	148	-dikten sonra	294-II	ek-fiilin kullanılışı	267
-cık	137	dil	1	ek-fiilin -miş'li geçmiş	
-cil	149	dilbilgisi, dilbilim	381	kipi	265-II
cins ismi	109-I-2	dilbilgisinde bölümler	59	ek-fiilin şart kipi	265-IV
cümle	63	dil devrimi	43/III	ek-fiillerde soru	274/VII
cümlecik	92	dilek kipleri	215-II	ek-fiillerle, benzerleriyle	
cümlede kelime düzeni	76	dilek-shart kipi	214/VIII	ilgili imlâ kuralları	407
cümlede kelime sayısı	64	-di'li geçmiş kipi	214-I	EKLER (S. 40)	46
CÜMLEDEN KELİME		-di'li geçmiş (ek-fiil)	265/I	eklerin çeşitleri	47
DÜŞMESİ (S. 78)		dillerde özellik	382	-(e)l	223
cümlenin çözülmesi	84	dillerde zenginlik derecesi	42	el	2
CÜMLENİN ÖGELERİ (S.54)	65	DİLLERİN ÇEŞİTLEN-		elbet, elbette	306-I
cümlenin öge oluşu	96	MESİ (S. 30)		el dili	1
cümle vurgusu	54	DİLLERİN DOĞUŞU ve		-(e)l ekiyle türemiş fiiller	223
-ç	163	GELİŞMESİ (S. 5)		-e'li tümleç	73/I
çabuk, çarçabuk	301-ğ	DİL ve YAZI (S. 5)		-eli ulacı	291-2
Çağatayca	35/2, 36	dil yapısı	3	emir kipi	214-X
çatı	208, 242, 253, v.s.	-di mi ulacı	296	-en'le türemiş ortaç	280
çatı değiştirmesi	247	-dir ek-fiili	265/III, 272	-en'le türemiş sıfatlar	167
çekim ekleri	47/2.b, 50	-dir ekiyle geçişlenen fiiller	250	en üstünlük zarfı	313
çengel	438	dişlilik	389	-er	131/III
çevri yazı	7	diş sessizleri	23	-erek	289-I
çeyrek	131/I	Divanü Lûgat-it-Türk	43/II	-er ekiyle türemiş fiiller	224
çıkagelmek	232/not	diyelek	31	er geç	301/m
çıkak	13, 22/2	diye ulacı	297	erillik	289
çift nokta	429	dizilişlerine göre cümleler	78	erken	301/1
-çin	322	DİZİN (S. 300)		-er -mez	290/II
Çin-Tibet dilleri	41	doğu diyeleği	35/2	-esi	214/IV-4
ç k p t	406/II	doğu Türkçesi	36	eski Türkçe	33
çizgi (—)	432	dolayı	295, 298	eşanlamlı kelimeler	376
çoğul fiiller	213/2	dolaylı tümleçler	73	eşitlik zarfı	311
çoğul isim	109-III-2	dönüşlü fiiller	254/3, 260	etken fiiller	254/1, 255
çok	314/I	dönüşlü fiillerin çatı de-		etmek	237
çokça	316/a	ğiştirmesi	264	ettirgen fiil	251
çok kere	308/IV	dua kelimeleri	366	ey	351
çok kez	308/IV	dudak sessizleri	23	-eyazmak	235
Çuvaşça	40	duruluk	64	eylem	66, 208, 209
-çün	322	düğüm yazı	5	eylemek	239
çünkü, çünkü	333-III	dün	301-a	eyvah!	362
-daçı	214/IV, 1	düşme	17/2	fakat	344
daha	301/n, 312	düzgün konuşma	28	filan, filan	203
dahi	330	düzeltilme (') işareti	26, 421	Farsça bileşik sıfat	400
damak sessizleri	23/I.3	düz sesliler	18, 21/1	Farsçada çoğullama	391
dar sesliler	18-II-b	düz tümleç	71	Farsça sıfat takımıında	
-daş	143	el	349	uygunluk	396
de	329, 410	-ebilmek	229	Farsça tamlamalar	395
-de bir	301/p	-eceği	285-II	Farsça tamlanmış sıfat	398
de, -de (vurgu)	53/e	-ecek	170	fazla	314-II
-de ekiyle türemiş fiiller	225	-ecek'le türemiş ortaç	282	fazlaca	316/a
değil	266	EDATLAR (S. 226)	320	fevkalâde	314/III
değin	292/eski	edatların imlâsı	408	fiil	208
-de hall	73-2, 115	edat tümleci	74	fiil cümlesi	66/not 1
dek	292, 372	edebî eserlerde devrik cümle	82	FİİL ÇEKİM ÇİZELGE-	
-(de) ki	150	-e dek, -e değin	301/ö-eski	Sİ (S. 184, 185)	
demin, demincek	301-g	edilgen fiiller	254/2, 256, 257 v.s.	FİİLİMSİLER (S. 192)	276
demotik	6	edilgen fiillerin kullanılışı	259	fiillimsilerin çeşitleri	277
-den beri...	301/o	edilgenleriyle dönüşlülere		FİİLİN ÇATISI (S. 170)	
-den hali	73-3, 115	ayrı fiiller	262	FİİLİN YAPISI (S. 158)	
denli	311/eski	-e -e ulacı	298-III, 305-III	FİİL KİPLERİ (S. 145)	
derhal	301-ğ	-egelmek	234	fiil kökleri	45/2
derleme	43-III-1	eğretileme	371/4.a, 373	FİİLLER (S. 141)	
DERS KONULARI (S. 4)		-e hali	73-1	fiillerde anlam kayması	275
devrik cümle	78/1, 80	-(e)k	158	fiillerde kişi	212
deyi, deyi	297	-e kadar	301/ö	fiillerde kişi ekleri	216
deyim	383	-ekaldı	234	fiillerde olumsuzluk	217
deyimler	381, 382/1, 383	EK-FİİL (S. 179)		fiillerde soru	274/VI

fiillerde teklik, çoğulluk	213	hemen	301-e	isim kökleri	45/1
fiillerde zaman	211	hemen şimdi	301-f	İSİMLER (S. 83)	108
fiillerin adı	210	hem... hem, hem de	346	isimlerde erilik, dişilik	113
FİLLERİN ÇATILARI		henüz	301/n	İSİMLERİN GÖREVLERİ (S.87)	
(Öznelerine göre) (S. 174)		hey!	351	isimlerin imlâsı	110
fiillerin yapıları	219	hiç	306-IV	isimleşmiş sıfatların görev- leri	140
FİİL TÜRETEN EKLER		hikâye şekli	269	isim nesne olur	117
(S. 159)		Hint-Avrupa dilleri	41	isim özne olur	116
Fin-Ugur	41/1	hitaplar	365	İSİM, SIFAT TÜRETEN	
gâh... gâh	341	hiyeratik	6	EKLER I. (S. 100)	
gayet	314-I	-i	392/I, 421	İSİM, SIFAT TÜRETEN	
gece	301/k	-icek yapılı ulaç	290/I.2 eski	EKLER II. (S. 106)	
geç	301/1	-ici	172	İSİM, SIFAT TÜRETEN	
-geç, -giç	164	için	74-II, 322, 408	EKLER III. (S. 118)	
geçiş derecelerinin artırıl- ması	251	idi	265-I, 269, 407	isim takımı	119, 120, 121
geçişlenirken değişen fiiller	252	-i ekiyle türemişler	162	isim takımlarında araya kelime girmesi	122
geçişli, geçişsiz fiillerin		i (Farsça tamlama bağı)	395	isim takımlarında işaret za- mirleri	202
ayrıt edilmesi	246	-i hal eki	71	isim takımlarında kelime düşmesi	121
geçişli fiil	243/1, 244	-i hali	115	isim takımlarında kelime- lerin yer değiştirmesi	120
geçişsiz fiil	243/2, 245	-i -i ulacı	289/III	isim takımlarında kişi zamirleri	193
geçişsiz fiillerin çatı de- ğiştirmesi	247	ihtimal zarfı	307	isim takımlarında tamlayı- cının düşmesi	195
geçmiş zaman	211/I	-(i)k	159	isim takımlarının çekimi	125
-geç ulacı	290/I eski	iken	289/II, 407	isim takımlarının çoğul- lanması	123
gelecek zaman	211/II	iki çıkaklı harfler	26	İSİM TAMLAMASI (S. 88)	
gelecek zaman kipi	214-IV	ikide bir	308/IV	isim tümleş olur	118
gelişigüzel konuşma 28, 74/2, 81		ikilemelerin imlâsı	417	İslâmîğin kabulünden ön- ceki Türkçe	43-I
-gen	161	ikinci kişi	212/II	İslâmîğin kabulünden sonraki Türkçe	43-II
gene	308/I, 335	ikinci tür isim takımı	119-II	ismin halleri	115
genel kültür Türkçesi	401/2	iki sessizle başlayan keli- meler	420	istek kipi	214-VII
geniş sesliler	18	iki türlü söylenen kelimeler	418	istiare	371/4.a
geniş seslilerin darlaşması	405	ikizlemelerin imlâsı	417	-(i)g	263
geniş zaman kipi	214-V	ile	74-I, 323, 334, 407	-ig	153, 278
geniş zaman kipi (ek-fiil)	365/III	ilen	323/eski	işaret sıfatları	130
geniş zaman kipinde olum- suzluk	218	İLGİ ZAMİRİ (S. 139)	205	İŞARET ZAMİRLERİ	196
gereklik kipi	214-VI	-(i)li	173	(S. 133)	
-gey, -gay	214/2	ilk	131/II	işaret zamirlerinin çekimi	197
gırtlak sessiz	23	ilk kelimeler	2	işteşlik fiilleri 254/4, 263, 264...	
-gi	156	-il'le edilgenleşen fiiller	258	işteşlik fiillerinin çatı de- ğiştirmesi	264
gibi	321/I	(i) m	157	-(i)t geçişli eki	248
g ile biten Türkçe kelime	406/IV	imek	265	-i (tamlanan eki)	119/I, b
yoktur	214/IX	imış	265-II, 270, 407	-i (türetme eki)	162
-gil (emir kipinde)	160	İMLÂ KURALLARI (S. 276)	401	-ivermek	232
-gin	96	imlâda temel kurallar	226	İYELİK ZAMİRİ (S. 139)	206
girişik cümle	7, 33	-imse	137	kaç?	133, 204
Göktürkçe	33	(i)msl	137	kadar	311, 321-II
Gövdde	49	(i)mtirak	137	kâh ... kâh	341
güya ki, güya kim	333-X	-im (vurgu)	53/d. not	kalin sesliler	18
gündüz	301/k	-(i)n	165	kani	319-V
güney diyeleği	406/V	-in (zarf)	301/j	kapalı hece	15/b
ğ ile kelime bağlamaz	350	-ince	290/I	kapalı eğretileme	373/2
hal	215-I	inceltme	26, 421	karşıt anlamlı kelimeler	377
haber kipleri	33, 36	ince sesliler	18	Kâşgarlı Mahmut	43/II
Hakaniye lehçesi	301/n	inceye kadar	292	kaynaşma	17
hala	333-IV	-(i)nci	131/II	kaynaşmış bileşik fiil	241
halbuki	115	-(in)ç	163	kaynaşmış bileşik sıfatlar	185
hal ekleri	102	-(i)n (dönüşlü eki)	260, 261, 262	kaynaştırma harfleri	17
hal ulacı cümlecigi	289	-(i)n'le edilgenleşen fiiller	257, 261	kelime	44, 106
hal ulaçları	304	-in (tamlayıcı eki)	119/I-a	KELİME ÇEŞİTLERİ	107
HAL ZARFLARI (S. 215)	41	-(i)nti	154	(S. 81)	
Hamî-Samî dilleri	204	-ip ulacı cümlecigi	101	kelime düşmesi	105
hangî?	319-V	-ip yapılı ulaç	288	kelime kaynakları	370
hani	6, 11	irmek (ek-fiilin mastarı)			
harf	27	ise	289/II-dip notu		
harflerle ilgili özellikler	342	-iser	265-IV, 407		
hatta	15	isim cümlesi	214/IV-3		
hece	336	isim-fiilden ulaç	66/not, 2		
hale		İSİM-FİLLER (S. 194)	298		
		isim-fiillerle kurulan cümlecikler	278		
			98		

KELİME KÖKLERİ (S. 40)	-li	146	Orhun yazıtları	33
kellimelerde anlam kerte- leri	-lik	142	ORTAÇLAR (S. 195)	279
kelimelerde erilik, dişlilik	madem, mademki	333-VIII	ortaçların özneleri	286
kelimelerin yitişi, unutu- luşu	manzumelerde cümle master	83 152, 210	ortaçlarla kurulan cümle- cikler	99
kelime vurgusu	m (belgisizlik öneki)	203/f	Osmancık	39
kelimeye zamanın kazan- dırdığı anlam	-me	151, 278	oysaki	333-V
-ken	mecaz anlamı	371/4	öbedleşmiş zarflar	315
kendi	-meden önce ulacı	294/I	öf!	361
kendisine benzetilen	-meden ulacı	294-I	öte beri	203
-ken yapılı	-medik	171, 284	öteki beriki	199
kesme (') imi	-mek	152, 278	öyle	305-II
kesinlik zarfları	-me mi = mez mi	218/I	öyle ki	333-VII
kestr sayıları	-men	145	öyle ki	333-VI
kesme (') işareti	-menem	218	Özbekçe	36
kılmak	-me (vurgu)	53/5-a	özel bileşik fiiller	229
Kıpçakça	-mez	281	özel isim	109-I-1
kısa sesliler	-mezem	218	özel isimlerin çoğullanması	111
ki	-meziz	218	özel isimlerin imlâsı	414
-ki	mısra vurgusu	55	özne	65/2, 67
ki, -ki (vurgu)	mi?	274-C, 409	özne ile yüklemün uygun- luğu	68, 69, 70
kim?	-mîş	168	öznelerine göre fiiller	254
kim = ki	-mîş'le türemiş ortaç	168, 283	ÖZNEYE GÖRE ÇATI	253, 254
kimî kez	-mîş'li geçmiş kipli	214-II	(S. 174)	
kimî, kimisi	-mîş'li geçmiş (ek-fiil)	265-II	özsöz	64, 385
kimî vakit	mi? (vurgu)	53/5-b	paragraf	438
kip	Moğolca	41/2	parantez	434
kiplerin bölümü	Muhakemet-ül-Lûgateyn	43/II	pek	314-I
Kipu	mutlaka	306-II	pekiştirilmiş kelimelerin implâsı	415
kişi (fiillerde)	müftet	390-I	pekiştirme sıfatları	136
KİŞİ ZAMİRLERİ (S. 129)	mürsel mecaz	371/4-b, 375	-ra (ekiyle türemiş yer zamirleri)	200
kişi zamirlerinin çekimi	Nalima	43/III	-()r ekiyle geçişlenen fiiller	249
kişi zamirlerinin isim ta- kımlarından düşmesi	nasıl	319-II	-()r ekiyle türemiş ortaç	281
kişi zamirlerinin kullanıl- ması	nasıl ki	333-IX	-()r ile türemiş sıfatlar, isimler	169
koma (') imi	ne?	204, 319-I	rivayet şekli	270
konuluş anlamı	nedenlik ulacı	295	sabah	301/k
konuşma aygıtı	nedenlik ulacıyla kurulan cümlecik	104	sanki	321-III, 333-II
konuşma çeşitleri	ne denli	319-VI	sayıların imlâsı	413
konuşma dili	ne için?	319-III	sayı sıfatları	131
konuşmanın saptanması	ne ne	328	secl	43/II
kök-gövde	ne olursa olsun	306-V	-se ekiyle türemiş fiiller	226
kök kelimeler	Nergisi	43/II	-se'li kiplerle yan cümle- cik kuruluur	95
KÖKLER (S. 40)	nesne	71, 243	sert sessizler	24/III
köşeli parantez	nice	319-IV	ses	58
KULLANIŞ (S. 253)	niçin	319-III	SESBİLGİSİ (S. 18)	
kullanış anlamı	nitekim	333-IX	ses dilinin doğuşu	1
kurallı bileşik fiiller	niteleme sıfatları	127	ses düşünestyle ilgili imlâ kuralı	419
kurallı bileşik sıfat	niteleme sıfatlarında anlam dereceleri	135	seslerin çeşitleri	13
kurallı cümle	niteleme zarfları	305	sesler ve seslenmeler	11
Kutadgu Bilig	n (kaynaştırma harfi)	119/I	sesiller	13/1-
kuzey diyeleği	nokta	425	sesillerin bölünmesi	18
Kuzey-doğu Türkçesi	NOKTALAMA İŞARET- LERİ (S. 289)		sessiz harfler	23
küçük çizgi	noktalı çizgi	432-III	sessiz harflerle ilgili imlâ kuralları	24, 406
küçük çizginin kullanışı	noktalı virgül	431	sessizler	13/2, 22
küçük harfler	ofi	360	sessizlerin benzemesi	24-II, 406
küçük ses uyumu	Oğuzca	37	sesteş kelimeler	378
küçültme ismi	ohl	355	SES UYUMU (S. 22)	
küçültme sıfatları	o kadar... ki..	311	ses uyumu ile ilgili imlâ kuralları	404
kültür dili	«o» kelimesi	198	ses uyumuna aykırı olanlar	404/III
k yumuşayınca g olur	ol = o	130	ses ve söz bilgisi	60
lakın	olasıya	314/IV	ses volu	19
layın	oldurğan fiil	247		
-le	olmak	238		
-le'li tümleç	olumsuzluk	217		
-le(n, ş) ekiyle türemiş fiiller	onomatope	174		
-ler	onun için	339		
-levin	ol ool oool	358		
	Orhun alfabesi	7		

SIFAT-FİLLER (S. 195)	279	tarz anlamlı işaret zamiri	201	vayl	353
sıfat-fiillerle kurulan cüm- lecikler	99	tek	321/I. 1. eski	ve	327
SIFATLAR (S. 92)	126	tekil	213/1	veya, veyahut	345
sıfatlarda derece	135	tekil isim	109/III. 1	Veysi	43/II
sıfatların anlam değeri	128	tekrarlanmış kelimelerden		virgül	430
SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERİ (S. 97)		zarflar	305/III	VURGU (S. 44)	51
sıfatların cümlede görevleri	140	tekrar zarfları	308	vurgu çeşitleri	52
sıfatların isimleşmesi	139	temel cümlecik	92/a, 94	vü	327/eski
sıfatların zarf oluşu	140-ç	temsillî istiare	374	-vüz = -lim	214/VII
sıfat nesne olur	140/b	terim anlamı	371/3	YABANCI KURALLAR	
sıfat özne olur	140/a	tersi'	43/II	(S. 270)	
SIFAT TAKIMI (S. 96)	138	tesniye	390/II	yabancı kuralla türetme	392
sıfat tamlanan olur	140/e	tezlik fiili	232, 412/9-c	yabancı özel isimlerin im- lâsı	395/3
sıfat tamlayan olur	140/d	tezlik fiilinin olumsuzu	233	yabancı tamlamalar	393
sıfat tümleş olur	140/c	tırnak	433	ya da	345
SIFAT TÜRETEN EKLER		-t, -(i)t ekiyle geçişlenen	248	yahul	356
(S. 100, 106, 118)		fiiller	155	yakıştırmâ	369
sıfat yüklem olur	140/f	ti		yakıştırmâca söylerin ya- zılışı	41
sıfat zarf olur	140/c	-ti, -di ekiyle türemiş	175	yaklaşma fiili	235, 412/9-ç
sıra cümlecikler	88	isimler	250	Yakutça	40
sıra noktalar	436	-tir ekiyle geçişlenen	57	yalın hal	115
sıra sayılar	131-II	fiiller	112	yalnız	324
-si ekiyle türemiş fiiller	226	TON (S. 49)	72	yan cümlecik	92/b, 95
-siz	147	topluluk ismi	221	YAN CÜMLECİKLERİN GÖREVLERİ (S. 76)	
-sizin ulacı	289/V	tümleçler	370/2	yansıma	2, 174
s (kaynaştırma harfi)	119/1	türemiş fiiller	7, 8 v.s.	yapılarına göre isimler, sıfatlar	141
somut isim	109/II	Türk alfabeleri	14, 402	YAPILIŞLARINA GÖRE CÜMLELER (S. 67)	85
sonra	301/a	Türk alfabesi	40	yapım ekleri	47/1.a, 48
son söz (noktalamada)	438	Türkçemizin kaynağı	4	YARDIMCI FİLLER	236
soru	274	Türkçemizin yapılış ilkeleri	4	(S. 167)	
soru ekinin imlâsı	409	TÜRKÇEMİZİN YAPISI (S. 10)	10	yardımcı fiillerin imlâsı	412/10
soru işareti	427	Türkçenin imlâsında ilke	401/1	yarım	131/I
soru sıfatları	133	TÜRKÇENİN ÖZELLİK- LERİ (S. 264)		yarın	301/b
SORU ZAMİRLERİ (S. 138)	204	TÜRKÇENİN TARİHÇESİ		yaşal yaşasın	364
SORU ZARFLARI (S. 224)	319	(S. 36)		ya... ya, yahut	345
soydaş diller	41	TÜRKÇENİN ZENGİNLİ- Ğİ (S. 36)	43	yaygın eğretilme	374
soyut isim	109-II	Türk dilleri	41	YAZI (S. 13)	
söylence	382/3, 387	Türk diyelekleri	32	yazı dili	29
söyleyiş	58	Türklerin kullandığı baş- ka yazılar (S. 16)	359	yemin kelimeleri	366
söz bilgisi	59/1, 60	ufi	287	Yeni Türkçeciler	43/III
SÖZDİZİMİ (S. 51)	62	ULAÇLAR (S. 199)	299	yer adlarının imlâsı	414/2
SÖZLÜK (S. 298)		ulaçlarda çatı	16	yer anlamlı işaret zamirleri	200
sürekli sessizler	23-II	ulama		YER ZARFLARI (S. 213)	303
sürekli sert harflerin		ulusumuzun kullandığı		yeterlik fiili	230, 412/9-b
yumuşaması	25, 406/2	yazılar (S. 14)	134	yeterlik fiilinin olumsuzu	231
sürekli sessizler	23-II.b, 25	unvan sıfatları	40, 41	yıldız	437
sürekli yumuşak		Üral-Alтай dilleri	8	yine	308-I, 335
harfler	24-I, 406/1	Uygur alfabesi	33	yok	273
sürerlik fiilleri	234, 412/9-d	Uygurca	19	yoksa	337
şartlı cümleler	95	uzun hece	19	yumuşak sessizler	23-III
şart kipi (ek-fiil)	265-IV	uzun sesliler	327/eski	yuvrak sesliler	18-III.b, 21/2
şart şekli	271	ü	426	yüklem	65/1, 66
şiddet vurgusu	56	üç nokta	212-III	zaman	208, 211, 301
şimdi	301/c	üçüncü kişi		zaman ulacı	294
şimdilik	301-d	üçüncü tür isim takımı	119-III	zaman ulacı cümlecik	103
şimdiki zaman kipi	214-III	üleştirme sıfatları	131-III	zaman zarfı	301, 302
şive	28	ünlem işareti	428	ZAMİRLER (S. 128)	188
ş (kaynaştırma harfi)	131/III	ÜNLEMLER (S. 245)	347	zamirlerin çeşitleri	189
şol	130	-üp, üben, übeni, übe- nüm	288/eski	ZAMİRLERİN GÖREVLİ- Rİ (S. 140)	207
şöyle	305/II	üstelik	343	ZARFLAR (S. 208)	308
şöyle, böyle	318	üstünlük zarfı	312	zarf tümleşci	75
şüphesiz	306/II	vakit ulacı	293	ZARF TÜRETEN EKLER	
şüphe zarfları	307	vakit ulacı cümlecik	103	(S. 100)	
-()t	166	var	273	zincirleme tamlama	124, 397
ta	317	varoll	364		338
tamlanmış sıfatlar	187				
tarama	43-III.2				
tarih boyunca Türk diye- cekleri	3.				

Fiyatı 13 Liradır.